

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
Wydział Historii i Dziedzictwa Kulturowego

Hovhannes Gevorgyan

Historia konfliktu o Górski Karabach (XVII – XX wiek)

Rozprawa doktorska
napisana na seminarium naukowym
pod kierunkiem ks. prof. dr. hab. Józefa Wołczańskiego

Kraków 2023

OPIS BIBLIOGRAFICZNY PRACY

Autor: Hovhannes Gevorgyan

Tytuł pracy: „Historia konfliktu o Górski Karabach”

Typ pracy: doktorska

Promotor: ks. prof. dr hab. Józef Wołczański

Kraków 2023

Liczba stron: 245

Abstrakt

Niniejsza praca poświęcona jest konfliktowi karabachskiemu. Ukazano w niej przebieg dziejów stanowiących fundament konfliktu ormiańsko-azerbejdżańskiego. Spróbowano dokonać rzetelnych badań historycznych dotyczących politycznych procesów, które wpłynęły na kształtowanie etno-politycznych realiów aż po nasze czasy. Historia pokazuje, iż Karabach, zaczynając od końca XVII stulecia, stanowi fortecę ormiańskiego ruchu wyzwolenczego. Dążenie Ormian do wyzwolenia spod jarzma osmańskiego i perskiego miało istotny wpływ w procesie kształtowania aktualnej sytuacji politycznej w regionie kaukaskim. Z punktu widzenia historycznego, niezmiernie ważnym okazuje się fakt, iż Ormianie prezentowali zgodność poglądów co do planów odrodzenia niepodległej Armenii. Przebieg wydarzeń związanych z tymi dziejami zapoczątkowały relacje ormiańsko-rosyjskie, które znacząco wpłynęły na historię regionu kaukaskiego. W kształtowaniu dzisiejszego konfliktu o Karabach szczególnie ważna okazała się polityka administracyjna oraz etniczna prowadzona przez Persję i Rosję. Już od XVIII wieku władcy Persji, obawiając się rosnącego separatyzmu ormiańskiego, zaczęli coraz bardziej wzmacniać swoje siły wokół ormiańskiego Karabachu metodą osadnictwa ludnością muzułmańską. Rosja zaś po podboju Zakaukazia w 1828 roku, potrzebowała lojalności ze strony licznej ludności muzułmańskiej. Ta kwestia pozostaje aktualna, ponieważ Kaukaz nadal pozostaje cennym zarówno dla Turcji, jak i dla obecnego Iranu. W ten sposób Karabach stał się jakby nagrodą za lojalność wobec Rosji najpierw dla plemion muzułmańskich (Jawanszirów, Kara Kojunlu, Ak Kojunlu itd.), a współcześnie dla Azerbejdżanów.

Słowa kluczowe:

a) imienne (imiona i nazwiska): Israel Ori, Leopold I Habsburg, Jesai Hasan-Jalalyan, Jakub IV, Jan III Sobieski, Howsep Emin, Wachtang VI, Dawid-Bek, Wasilij Dołgorukow, Nadir Szah, Nahapet I, Simeon I, Fath-Ali Chan, Panakh Ali-chan, Michaił Woroncow, Józef Stalin, Khosrov bey Sultanov, Michaił Gorbaczow;

b) rzeczowe: katolikos, car, szach, pasza, melik, Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, Grupa Mińska;

c) geograficzne: Karabach, Autonomiczny Obwód Górskiego Karabachu, Republika Górskiego Karabachu, Nachiczewan, Persja, Imperium Osmańskie, Rosja, Gubernia Erywańska, Gubernia Jelizawietpolska, Gubernia Bakijska, Szuszi.

SPIS TREŚCI

Wstęp	1
 I. Historia ruchów wyzwolńczych Armenii w XVII – XIX wieku.	
1. Sytuacja polityczna w Wschodniej Armenii w XVII wieku	9
2. Międzynarodowa działalność Israhela Ori w latach 1659-1711 na rzecz wyzwolenia Armenii	16
3. Powstanie w Górnej Armenii w latach 1722–1730	30
4. Międzynarodowa misja Howsepa Emina w latach 1726-1809 na rzecz wyzwolenia Armenii	49
5. Sprawa Armenii a wojny rosyjsko-perskie w latach 1804-1813 i 1821-1828	77
 II. Konflikt o Górski Karabach w XX wieku	
1. Karabach na początku XX stulecia.....	95
2. Karabach w latach 1918-1920	120
3. Karabach w latach 1920-1990(okres sowiecki).....	156
4. Republika Górskiego Karabachu po rozpadzie ZSRR w 1991 roku.....	182
 Zakończenie	
Aneksy	197
Bibliografia	203
Wykaz tabel i fotografii	214
	238

WSTĘP

Karabach lub Arcach położony jest na południe od Gór Kaukaskich i obejmuje wschodnią część Wyżyny Armeńskiej (orm. Հայկական լեռնաշխարհ) między Morzem Czarnym a Morzem Kaspijskim. Jego geograficzne granice zaczynają się na wschód od jeziora Sewan (orm. Սևանա լիճ) i dochodzą do Niziny Mugańskiej (pers. مغان دشت, Dasht-e Moghān). Na południu naturalną granicę pełni rzeka Araks (orm. Արաքս), która obecnie stanowi linię demarkacyjną między Armenią a Iranem oraz Azerbejdżanem i Iranem. Na północy granicą Karabachu są góry „Karabachskie”, które stanowią część łańcucha górskiego „Mały Kaukaz”¹. Kraina położona jest na pograniczu Armenii i Azerbejdżanu. Obecnie społeczność międzynarodowa uznaje Karabach za część terytorium Republiki Azerbejdżanu, chociaż faktycznie Karabach znajduje się poza oficjalną kontrolą Baku.

Etymologia nazwy „Karabach” wywodzi się z połączenia dwóch wyrazów: tureckiego „Kara” – czarny oraz perskiego „Bâğ” czyli ogród/sad. Określenie to pojawiło się w XIV wieku, kiedy obszar ten stopniowo zaludniał się plemionami tureckimi oraz koczownikami z ówczesnej Persji². Obwód „Górski Karabach” był określany w czasach ZSRR mianem „Nagorno-Karabachskiego Obwodu Autonomicznego” (ros. Нагорно Карабахская Автономная Область). Nazwa „Arcach” jest pojęciem ormiańskim sięgającym do czasów urartyjskich³. „Artsakh” jako część Armenii wspomina wielu antycznych historyków, m.in. Strabon⁴. Obecnie jednak częściej używa się określenia „Karabach”, przez które rozumie się krainę Górskiego Karabachu. Region ten zajmuje tylko część historycznego obszaru Karabachu/Arcachu. Powstał on na górzystej części krainy karabachskiej decyzją władz sowieckich 7 lipca 1923 r.⁵ Obwód ten ze stolicą w Stepanakert (orm. Ստեփանակերտ) od 1923 roku obejmował około 4400 km², a zamieszkały był przez blisko 190000 mieszkańców, z czego ponad 76% stanowili Ormianie⁶.

Powszechnie znany międzynarodowy konflikt o Górski Karabach dotyczy terytorium owego obwodu wraz z obszarami bezpośrednio sąsiadującymi. W latach 80. XX w. kwestia przynależności Karabachu stała się przyczyną konfliktu w relacjach ormiańsko-azerskich.

¹ Բ. Ուլուբաբյան, *Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը*, Երևան 1994, էջ 9-10. [B. Ulubabyan, *Historia Arcakhu od początku i do naszych dni*, Erywań 1994, s. 9-10].

² Tamże, s. 112-116.

³ Գ. Մկրտչյան, *Արցախի գավառները*, Երևան 2000, էջ 10. [Sz. Mkrtczyan, *Skarby Artsakhu*, Erewan 2000, s. 10].

⁴ Strabon – ur. ok. 63 r. p. Chr. w Amasei, zm. ok. 24 r. po Chr.; grecki geograf, historyk i podróżnik. Strabo, *The Geography of Strabo*, vol. 3, footnote 2, ed. H. L. Jones, London 1924, p. 234.

⁵ О. С. Баликян, А. С. Вирабян, *Из истории определения политического статуса Нагорного Карабаха*, „Вестник архивов Армении”, 1989, № 2, док. 14, с. 77-78.

⁶ Dane na 1989 rok.

Stronami konfliktu są obecnie Republika Armenii, Republika Azerbejdżanu oraz nieuznana przez społeczność międzynarodową Republika Górskiego Karabachu⁷. Strona armeńska oraz Karabach uważają, iż rejon ten ma prawo do niezależności od Azerbejdżanu. Natomiast strona azerbejdżańska głosi, że obwód stanowi integralną część Azerbejdżanu.

Spór o Karabach doprowadził do krwawej wojny, która trwała od 1991 r. do 12 maja 1994 r.⁸ Sytuacja była tak poważna, że w 1992 roku Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE) w celu rozwiązania konfliktu azersko-ormiańskiego w rejonie Górskiego Karabachu stworzyła tak zwaną Grupę Mińską. Krajami przewodzącymi Grupy Mińskiej OBWE zostały: Rosja, Francja i Stany Zjednoczone. Państwami członkowskimi, które wchodziły w jej skład do dzisiaj są: Białoruś, Niemcy, Włochy, Portugalia, Holandia, Szwecja, Finlandia, Armenia i Azerbejdżan⁹.

Skrajne podejścia dwóch stron konfliktu oraz geopolityka regionu powodują, że konflikt o Górski Karabach należy do najbardziej skomplikowanych na świecie. Obszar Kaukazu Południowego jest bardzo ważny z punktu widzenia interesów Unii Europejskiej, USA oraz Rosji. Poza tym zderzają się tu interesy regionalnych państw „mini mocarstw”, takich jak Turcja oraz Iran. Górski Karabach znajduje się w samym centrum tego obszaru, co utrudnia rozwiązanie konfliktu. Wskutek panującego tam napięcia została zablokowana bądź utrudniona komunikacja regionalna. Stale istnieje zagrożenie nową wojną, która może spowodować poważne humanitarne problemy. Poza tym, w nowe działania wojenne mogą być wciągnięte kraje trzecie: Turcja oraz Iran, a to z kolei grozi konsekwencjami globalnymi. Na skutek wojny z lat 90. XX wieku, tysiące ludzi z obu stron konfliktu stały się uchodźcami. Zostały zerwane stosunki oficjalne pomiędzy Armenią a Turcją, która jest sojusznikiem Azerbejdżanu. Jeżeli porównać wojnę w Karabachu w latach 1992-1994 z innymi konfliktami zbrojnymi na byłym obszarze byłego ZSRR, to z pewnością można powiedzieć, że ta kosztowała najwięcej ludzkich ofiar. To wszystko pobudza ogromne zainteresowanie kwestią Karabachu.

Chociaż wielu badaczy rozpatrywało konflikt wokół Karabachu zaczynając od lat 80. XX wieku, to trzeba zauważyć, że temat jest o wiele głębszy i należy go badać, biorąc pod uwagę wiele aspektów. W niniejszej pracy pokazane są korzenie tego konfliktu, które sięgają do XVII wieku. Otóż Karabach stał się centrum wyzwoleńczych wojen o niepodległość

⁷ Górski Karabach ogłosił swoją niezależność od Azerbejdżanu 2 września 1991 r. i przyjął nazwę Republiki Górskiego Karabachu (orm. Հանրապետությունի Հանրապետություն). *Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий*, ред. Ю. Барсегов, т. 1, Москва 2008, с. 711.

⁸ Tamże, s. 752-753.

⁹ <https://www.osce.org/mg/108305>. Dostęp: 08.07.2018.

Ormian. Wielowiekowa walka o niepodległość Armenii, ludobójstwo i czystki etniczne wobec Ormian, pozostawiły głębokie ślady w mentalności tego narodu w ciągu wieków. Karabach stał się dla nich symbolem życia i nadziei na przyszłość.

Warto zacytować wypowiedź byłej prezydent Finlandii Tarji Halonen: „Najpoważniejszy spór proceduralny dotyczy statusu Górskiego Karabachu jako strony konfliktu. Choć w marcu 1995 roku OBWE uznała Górski Karabach za trzecią stronę konfliktu, Azerbejdżan nadal odmawia uznania tego statusu. Azerbejdżan twierdzi, że konflikt toczy się między Armenią a Azerbejdżanem. Na przykład Azerbejdżan zdołał uniemożliwić ministrom (z wyjątkiem ministrów rosyjskich) wizytę w Stepanakercie¹⁰, stosując groźbę niedopuszczenia przedstawicieli do Górskiego Karabachu przez Baku. Relacje między Erewaniem i Stepanakertem są kluczową kwestią w konflikcie o Górski Karabach. Chociaż Karabach, liczący prawie 150000 mieszkańców, jest pod każdym względem zależny od Armenii, Stepanakert nie znajduje się pod kontrolą Erewania. Wojna stworzyła zatwardziałą i pewną siebie społeczność w Górskim Karabachu. Mieszkańcy Karabachu stali się symbolem wielowiekowej walki narodu ormiańskiego, zwłaszcza w oczach ormiańskiej diaspory”¹¹.

Celem niniejszej rozprawy jest przedstawienie, że konflikt o Górski Karabach dla Ormian ma charakter narodowo-wyzwoleńczy i jego geneza sięga XVII wieku. To istotne zagadnienie często było pomijane przez badaczy. Ta okoliczność jest bardzo ważna przede wszystkim dla zrozumienia prawdziwych przyczyn konfliktu, ale również ma pomóc w uniknięciu historycznych manipulacji i błędnych interpretacji.

Aby zrealizować założone cele związane z problemem badawczym, zgromadzony materiał źródłowy pomieszczono w dwóch częściach: 1) Historia ruchów wyzwoleńczych Armenii w XVII – XIX wieku (w którym obszar Karabachu odgrywał kluczową rolę) i 2) Konflikt o Górski Karabach w XX wieku. Pierwsza część posiada pięć rozdziałów. W pierwszym z nich zostanie omówiona sytuacja polityczna na ziemiach karabachskich XVII wieku. Przedstawiony zostanie również wpływ czynników zewnętrznych na relacje Ormian karabachskich z Imperium Osmańskim oraz Imperium Perskim, jak też na kształtowanie idei niepodległościowej wśród książąt ormiańskich zamieszkujących Arcach.

W drugim rozdziale zostanie przedstawiona działalność Israela Ori na rzecz niepodległości Armenii. Szerzej będzie ukazana rola, jaką odgrywał Karabach w życiu politycznym Ormian. Zwrócono także uwagę na współpracę strony ormiańskiej z mocarstwami europejskimi oraz z Rosją na rzecz stworzenia niepodległej Armenii.

¹⁰ Stepanakert – stolica nieuznanej republiki Górskiego Karabachu.

¹¹ T. Halonen, *Finland as a Mediator in the Karabakh Conflict*, Helsinki 1997, p. 11-15.

Trzeci rozdział podejmuje zagadnienie powstania narodowego na terenie prowincji Karabach i Sjunik w latach 1722-1730. Omówione będą przyczyny, przebieg oraz skutki ormiańskiego zrywu narodowościowego.

W rozdziale czwartym główny nacisk położony został na ukazanie działalności kolejnego charyzmatycznego ormiańskiego działacza narodowego Hovsepa Emina. Istotne miejsce w rozważaniach zajmie kwestia roli Karabachu jako centrum ormiańskiej myśli politycznej i życia wojskowego. Przedstawione będą również dążenia ormiańskiej inteligencji do stworzenia podwalin pod idee niepodległej Republiki Armenii na terenie historycznych ziem ormiańskich, wzorując się na myśli oświeceniowej Europy Zachodniej.

Piąty rozdział omawia wojny rosyjsko-perskie w I połowie XIX wieku w kontekście „sprawy armeńskiej”. Szerzej zostaną przedstawione przyczyny, przebieg oraz skutki działań wojennych, jak też aktywny udział Ormian w konfliktach zbrojnych w imię odzyskania choćby symbolicznej niepodległości pod rosyjskim protektorem.

Część drugą niniejszej dysertacji poświęcono konfliktowi o Górski Karabach w XX wieku. Omówiono w nim zagadnienie formowania się Obwodu Górskiego Karabachu, który obecnie jest areną konfliktu. W tej części zawarte są cztery rozdziały zgodnie z chronologią historyczną uwzględniające wszystkie ważne wydarzenia historyczne i polityczne wokół Karabachu.

Rozdział pierwszy ma charakter opisowy. Poruszone zostają w nim kwestie administracyjne, demograficzne i gospodarcze w Karabachu na początku XX wieku. Opisanie zostaną również wydarzenia będące podłożem konfliktu ormiańsko-azerskiego, którego epicentrum stanowi Karabach. Podjęto nadto próbę wyjaśnienia stanowiska Rosji i jej poczynąń w konflikcie.

Drugi rozdział zajmuje się sytuacją polityczną w Karabachu po I wojnie światowej oraz sporem pomiędzy Republiką Armeńską i Republiką Azerbejdżanu odnośnie do tego obszaru. Osobny wątek stanowi wpływ polityki państw trzecich na konflikt ormiańsko-azerbejdżański.

W trzecim rozdziale podjęto zagadnienie sowietyzacji Armenii i wkroczenia do Karabachu sił bolszewickich. Doszło wówczas do powstania Obwodu Karabachskiego w składzie Azerbejdżańskiej SRR. Pomimo tego Ormianie z Górskiego Karabachu nie zaprzestali wysiłków na rzecz zjednoczenia Arcachu z Armenią. Przedmiotem refleksji będzie również problem ponownego wybuchu konfliktu pomiędzy Ormianami a Azerami.

W rozdziale czwartym zostanie przedstawiony proces proklamacji Republiki Górskiego Karabachu, przebieg wojny z lat 1991-1994 oraz powojenna sytuacja w Karabachu. Analizie

zostanie poddany także proces negocjacji w kwestiach ustalenia statusu Karabachu oraz próby uregulowania konfliktu.

Ze względu na znaczne rozproszenie materiałów, a także zasięg międzynarodowy konfliktu o Górski Karabach, kwerenda źródłowa prowadzona była tak w samym Karabachu, jak i w Armenii oraz Rosji.

W Armenii kwerendą objęto Narodowe Archiwum Armenii w Erywaniu – NAA [Հայաստանի Ազգային Արխիվ, Երևան], Instytut Matenadaran im. św. Mesropa Masztoca w Erywaniu [Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան] i Bibliotekę Narodową Armenii w Erywaniu [Հայաստանի Ազգային Գրադարան].

W badaniach naukowych istotną rolę odegrały źródła archiwalne z Narodowego Archiwum Armenii w Erywaniu. Fundamentalne znaczenie dla niniejszej rozprawy miały akty prawne oraz dokumenty państwowe odzwierciedlające stosunki międzynarodowe z początku XX wieku i życia politycznego Armenii. Przechowywane są one w następujących fondach: f. 113 – Rada Ministrów ASRR. Znajdują się tam dokumenty państwowe z czasów sowieckich, m.in. apel rady ministrów Armenii o włączenie Górskiego Karabachu w skład Armeńskiej SRR z 1921 roku. W kolejnym zespole: f. 142 – Państwowe Archiwum Republiki Górskiego Karabachu znajdują się oficjalne państwowe dane statystyczne odnośnie do ludności w Karabachu za okres sowiecki. Kolejna kolekcja dokumentów zebranych w f. 199 – Rada Ministrów Pierwszej Republiki Armenii zawiera ważne źródła z lat 1918-1920: państwowe ukazy, dokumenty, deklaracje, a także korespondencja dyplomatyczna. Inny zbiór dokumentów pomieszczono w fondzie 200 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii. Zawiera on cenne dokumenty państwowe dotyczące Karabachu, m.in. akta, korespondencję, deklaracje, noty państwowe, jak n.. telegram Ministerstwa Spraw Zagranicznych Armenii z 8 lipca 1918 roku do Konstantynopola w związku z przyznaniem praw Armenii do prowincji armeńskich albo list gen. George Forestier-Walkeza z 5 marca 1919 roku r. na temat ustalenia przejściowego rządu w Karabachu. Fond 223 – Ormiańska Rada Narodowa w Baku zawiera cenne źródła dotyczące relacji ormiańskiej gminy z władzami azerbejdżańskimi oraz brytyjskim dowództwem wojskowym z początku XX wieku. Fond . 252 – Ormiańska Rada Narodowa Karabachu i Rada Okręgu Zangezur-Karabach dostarczył źródeł odzwierciedlających stosunek ormiańskiej ludności karabachskiej wobec procesów dotyczących Karabachu, np. akta, deklaracje i listy wydane przez Radę Narodową świadczące o wysokim poziomie samorządu i potwierdzające faktyczny stan autonomii Karabachu w pierwszej dekadzie XX wieku. W fondzie 275 – Misje dyplomatyczne Pierwszej Republiki Armenii mieszczą się źródła ujmujące relacje zagraniczne Armenii oraz relacje z Ormianami

karabachskimi. Kolejna kolekcja źródeł w fondzie 314 – Zbiór dokumentów personalnych dostarczył m.in. wspomnień związanych z wydarzeniami w Karabachu od 13 do 22 czerwca 1919 roku, kiedy strona azerbejdżańska za pomocą sił brytyjskich podbiła miasto Szuszi. Fond 319 – Khachik Vardapet Dadyan w latach 1863-1936 mieści materiały na temat sytuacji ekonomicznej i gospodarczej w Karabachu na przełomie XIX-XX wieku. W fondzie 370 – Ozanyan Andranik Torosi: bohater narodowy, generał dywizji - odnaleziono źródła dotyczące generała Andranika i wojsk ormiańskich na początku XX wieku. Fondy 102 – Instytut Historii Partii Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii – ormiański oddział i f. 1022 – Instytut Historii Partii Centralnego Komitetu Armenii zawierają cenne źródła dotyczące pierwszych lat sowieckiej Armenii. Znajdują się tu listy i dokumenty państwowo-partyjne na temat kwestii przynależności Górskiego Karabachu. Wreszcie fond 1457 – Armeńska Federacja Rewolucyjna zawiera istotne źródła odnoszące się do partii „Dasznakcutjun”, aktywnie funkcjonującej jeszcze z XIX wieku.

Z Narodowego Archiwum Armenii pozyskano również niezwykle ważne materiały źródłowe dotyczące relacji państwowych z Apostolskim Kościołem Ormiańskim. Mianowicie skorzystano z dwóch następnych fondów: f. 56 – Święty Synod Oświecenia w Eczmiadynie oraz f. 57 – Archiwum Katolikosy Wszystkich Ormian. Zespoły te mieszczą bogate informacje zarówno jakościowe, jak i ilościowe. W niniejszej pracy bardzo przydatne się okazały akta i świadczona dotyczące diecezji Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego w Karabachu. Pomagają one porównać dane statystyczne i gospodarcze z materiałami pochodzącymi z państwowych źródeł.

Kwerendę w Rosji przeprowadzono w kilku instytucjach. W Archiwum Polityki Zagranicznej Federacji Rosyjskiej w Moskwie skoncentrowano uwagę na fondach z XX wieku, które zawierają cenne informacje odnośnie do realizowanego tematu ze względu na brak możliwości długotrwałych badań¹². Ponadto skorzystano z zasobów Archiwum Państwowego Federacji Rosyjskiej w Moskwie¹³ oraz Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Społeczno-Politycznej w Moskwie¹⁴.

Kluczowe źródło informacji stanowi prasa z końca XIX i XX wieku. Podczas prowadzonej kwerendy w Narodowym Archiwum Armenii skorzystano z szeregu cennych

¹² ф. 04, оп. 39, п. 262, д. 52987 і д. 52998 – Секретариат Георгия Чичерина; ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001 – Секретариат Георгия Чичерина; ф. 132, оп. 4, п. 104, д. 40 – Референтура по Турции, ф. 148, оп. 3, п. 1, д. 1а – Постпредство РСФСР в Турции.

¹³ ф. 130, оп. 4, д. 496, л. 154 – Совет народных комиссаров РСФСР.

¹⁴ ф. 2, оп. 1, д. 14516, л. 1-2 – В. Ленин; ф. 5, оп. 1, д. 2203, л. 25-26 – В. Ленин, председатель СНК и СТО; мф. 5, оп. 1, д. 2655, л. 35 – В. Ленин, председатель СНК и СТО; ф. 5, оп. 1, д. 2104, л. 2 – В. Ленин, председатель СНК и СТО; ф. 558, оп. 1, д. 1987, л. 1 – И. Сталин; ф. 558, оп. 1, д. 1999, л. 3 – И. Сталин.

tytułów prasowych: „Mszak”, 1877, 1900, 1919; „Nor Dar”, 1885, 1897; „Murj”, 1889; „Droszak”, 1903, 1905, 1906; „Nor Chosk”, 1906; „Aliq”, 1906; „Ankach Mamul”, 1907; „Horizon”, 1915; „Komunist”, 1921; „Hayrenik”, 1923, 1930; „Arcakh”, 1989.

Bardzo pomocne okazały się druki zawierające zbiory akt i dokumentów z Instytutu Matenadarana im. św. Mesropa Masztoca w Erywanu¹⁵. Bezcennym źródłem dla niniejszej pracy jest dzieło Gerasima Ezowa¹⁶ (ros. Эзов Герасим Артемьевич) zawierające dokumenty z XVIII wieku.

Cenne dane dla realizacji badań przyniosły publikacje niektórych autorów, takich jak: Malachia Ormanean¹⁷, Bagrat Ulubabian¹⁸, Raffi¹⁹, Mikael Czamczeants²⁰, Eghisze Geghameants²¹, arcybiskupa Jesai Hasan-Jalalyan²², który był świadkiem wydarzeń z przełomu XVII/XVIII wieku bezpośrednio w Karabachu. Wiele wnosi również autobiografia Howsepa Emina²³, który poświęcił swoje życie dla wyzwolenia Armenii. Niezwykle ważne są opracowania zawarte w periodyku „Zbieracz Literacki” z 1838 roku²⁴ oraz praca Sadoka Baracza²⁵. Zawierają one istotne informacje na temat dziejów Ormian w Polsce oraz ich zaangażowania w procesach politycznych dotyczących Armenii. Skorzystano również z prac

¹⁵ Միմեոն կաթողիկոս Երևանցի, *Չափքն*, Վաղարշապատ 1873. [Katolikos Simeon z Erewanu, *Zbiór aktów państwowych*, Wągrszapat 1873]; Ա.Գ. Աբրահամյան, *Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից*, Երևան 1953. [A. G. Abrahamyan, *Jedna strona z historii stosunków narodów Zakaukazia i rosyjsko-ormiańskich. Dokumenty*, Erywań 1953]; Հայերի կոտորածները Հայերի Բաբվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ, *Փառաշիրիների և նրանցի ժողովածու*, խմբ. Ա. Վիրաբյան, Երևան 2003. [Masakry Ormian w prowincjach Baku i Jelizawietpolu, 1918-1920. *Zbiór dokumentów i źródeł*, red. A. Wirabyan, Erywań 2003]; *Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов*, т. 1, ред. В.А. Парсаян, Ереван 1953; *Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов*, т. 2, ред. А. Иоаннисян, Ереван 1967; *Сборник документов и материалов*, ред. А. Марутян, Ереван 2000; *Нагорный Карабах за 50 лет 1923-1973. Статистический сборник*, ред. Р.А., Кочаров, Степанакерт 1974; *Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий*, ред. Ю. Барсегов, т. 1, Москва 2008; *Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов*, ред. В. А. Микаелян, Ереван 1992; *Достижение Советского Нагорного карабаха за 40 лет в цифрах. Статистический сборник*, ред. К. Кочаров, В. Лсцатурян, Степанакерт 1963.

¹⁶ Г. Эзов, *Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы*, Санкт-Петербург 1898.

¹⁷ Մ. Օրմանեան, *Ազգայնաբանություն*, հատ. Ա, Բեյրութ 2001. [M. Ormanean, *Kronika narodowa*, t. 1, Bejrut 2001]; Մ. Օրմանեան, *Ազգայնաբանություն*, Հատ. Բ, Բեյրութ 1959. [M. Ormanean, *Kronika narodowa*, t. 2, Bejrut 1959].

¹⁸ Բ. Ուլուբաբյան, *Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը*, Երևան 1994. [B. Ulubabyan, *Historia Arcakhu od początku i do naszych dni*, Erywań 1994]; Բ. Ուլուբաբյան, *Արցախյան պատերազմը*, Երևան 1994. [B. Ulubabyan, *Wojna w Arcakhu*, Erywań 1994].

¹⁹ Բաֆֆի, *Խաճախի մեղիքությունները*, Թիֆլիս 1882. [Raffi, *Melikowie w Chamsi*, Tbilisi 1882].

²⁰ Մ. Չամչեանց, *Պատմություն Հայոց: Ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցայժեշտ 1784*, Հատ. 1, Վենետիկ 1784. [M. Czamczeants, *Historia Armenii od początku do 1784 r.*, t. 1, Wenecja 1784].

²¹ Ե. Գեղամեանց, *Իսրայել Օրի և իր քաղաքական ծրագիրը*, Բաքու 1914. [E. Geghameants, *Israel Ori i jego polityczny cel*, Baku 1914].

²² Ե. Հասան-Ջալալյան, *Պատմություն կամ յիշատակ ինչ անցից՝ դիպելոց աշխարհին Աղուանից*, Ծուշի 1839. [J. Hasan-Jalalyan, *Historia albo wydarzenia w Albanii Kaukaskiej*, Szuszi 1839].

²³ J. Emin, *The life and Adventures of Josef Emin 1726-1809*, Calcutta 1918.

²⁴ *Pobyt Jana III w Raciborzu. Wyjatek z listu ówczesnego w przekładzie polskim*, „Zbieracz Literacki”, 1838, № 12, s. 96.

²⁵ S. Barącz, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869.

kilku polskich autorów: Bohdana Baranowskiego²⁶, Ludwika Bazyłowa²⁷, Piotra Kwiatkiewicza²⁸ oraz Tadeusza Świętochowskiego²⁹

Na osobną uwagę zasługują materiały pozyskane z Państwowej Społecznej Biblioteki Historycznej Rosji. Strona internetowa tej instytucji umożliwia korzystanie z bogatego zasobu opacowań i źródeł. Dzięki temu niniejsza praca w znacznym stopniu ubogaciła się materiałami archiwalnymi księcia Woroncowa³⁰. Bardzo cennymi okazały się akta³¹ dotyczące tematu oraz dokumenty zawierające dane statystyczne z końca XIX i początku XX wieku³².

Ważne i cenne korzyści przyniosła kwerenda w Bibliotece Runiwers (ros. Руниверс), której strona internetowa (<https://runivers.ru/lib/book8295/471513/>) umożliwia skorzystanie z bogatego zasobu opacowań i źródeł. Dzięki temu autor dotarł do istotnych publikacji, m.in. Адольфа Петровича Берже³³. Przydatnym okazał się również zbiór sowieckich dokumentów z lat 1920-1921³⁴.

Korzystano nadto metodą online z księgozbiorów bibliotek w USA: Internet Archive: <https://archive.org/about/contact.php> oraz w „Library of Congress”³⁵: <https://www.loc.gov/> odnaleziono tu opracowania archiwalne³⁶ oraz bardzo bogatą bibliografię. Podobnie pozytywne rezultaty przyniosła strona internetowa „The British Library”³⁷ <https://www.bl.uk/#> (Wielkiej Brytanii). W niniejszej pracy korzystano też z dokumentów opublikowanych na oficjalnej stronie ONZ: <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-0>.

Z względu na sytuację polityczną pomiędzy Armenią oraz Turcją i Azerbejdżanem, nie zostały przeprowadzone badania w dwóch wymienionych na końcu krajach. Korzystano

²⁶ B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, Wrocław 1987; B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, Wrocław 1987.

²⁷ L. Bazyłow, *Działalność narodziństwa rosyjskiego w latach 1878–1881*, Wrocław 1960; tenże, *Dzieje Rosji. 1801-1917*, Warszawa 1977.

²⁸ P. Kwiatkiewicz, *Azerbejdżan. Ukształtowanie niepodległego państwa*, Toruń 2009.

²⁹ T. Świętochowski, *Azerbejdżan*, Warszawa 2006.

³⁰ *Архив князя Воронцова*, кн. 25, ред. П. И. Бартенев, Москва 1882.

³¹ С. Михайлович, *Сборник актов относящихся к обозрению армянского народа*, ч. 3, Москва 1828.

³² *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Бакинская губерния 1899-1905*, ред. Н. А. Тройницкий, Санкт-Петербург 1905; *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Елисаветпольская губерния 1899-1905*, ред. Н. А. Тройницкий, Санкт-Петербург 1904.

³³ *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*, т. 3, ред. А. Берже, Тифлис 1869; *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*, т. 7, ред. А. Берже, Тифлис 1878; *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*, т. 8, ред. А. Берже, Тифлис 1881.

³⁴ *Документы внешней политики СССР*, т. 3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. *Документальный сборник*, ред. Г. А. Белов, Е. С. Гармаш, С. М. Маёров, А. Ф. Миллер, А. А. Стручков, И. В. Салчиков, Москва 1957.

³⁵ J. Emin, *Life and adventures of Emin Joseph Emin, 1726-1809*, Calcuta 1918.

³⁶ J. Lepsius, *Armenien und Europa. Eine Anklageschrift*, 5 Aufl, Berlin-Westend 1897; *Germany and the Revolution in Russia 1915-1918. Documents from the Archives of the German Foreign Ministry*, ed. Z. A. B. Zeman, London 1958; K. Bourne, C. Watt, *British Documents on Foreign Affairs. Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print*, vol. 3: *Russia 1905-1906*, University Publications of America 1983.

³⁷ *Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, ed. R. Butler, J. P. T. Bury, First Series, vol. 12, London 1960.

jedynie z nielicznych opracowań dostępnych online w wersjach angielskich lub rosyjskich, głównie ze strony Narodowej Biblioteki Azerbejdżanu: <http://anl.az/new/ru/main>.

Na koniec warto wspomnieć o kilku kwestiach technicznych oraz lingwistycznych. W pracy posługiwano się zamiennie pojęciami: „ormiański” i „armeński”. Pierwsze określenie odzwierciedla charakter narodowy, np. ormiański narodowy ruch wyzwolenczy. Drugie zaś nosi charakter państwowy/oficjalny, np. rząd armeński, republika armeńska itp. W przypisach cytowano tytuły publikacji w języku ormiańskim w oryginale oraz w polskim tłumaczeniu z powodu nieznamości języka oryginałów na gruncie Polski; pozostałą obcojęzyczną literaturę podano w językach oryginalnych.

Należy także dotknąć kwestii pisowni imion i nazwisk ormiańskich. Z reguły podawane są w transkrypcji, np. orm. Հովսեփ – Howsep (nie Józef). Równocześnie w niektórych wypadkach, np. kiedy wspomina się imię katolikosy, podano imię w tłumaczeniu, w nawiasie zaś w brzmieniu oryginalnym, np. Jakub IV (orm. Հակոբ Դ). W niniejszej rozprawie pojawiają się różne wersje nazwisk ormiańskich. Z reguły nazwiska ormiańskie kończą się sylabą „յաւ- [yan]”, np. Gevorgyan, Sargsyan itd. Natomiast za granicą w wielu wypadkach transkrypcja może występować w formie „յաւ-[ian]”, np. Gevorgian, Sargsian.

Inną kwestię stanowią nazwy geograficzne. Z względu na zakorzenione percepcje w języku polskim, w niniejszej pracy używa się nazw już funkcjonujących w powszechnym obiegu. Na przykład zamiast formy „Erewan” podaje się „Erywań”, co zdaniem autora jest błędnym cytowaniem turkojęzycznej wersji nazwy stolicy Armenii.

Część I. Historia ruchów wyzwolenczych Armenii w XVII – XIX wieku

1. Tajna Rada w Eczmiadynie w 1678 roku

Tajna Rada w Eczmiadynie zapoczątkowała nową historię w ormiańskiej walce o niepodległość. Jak wiadomo, Armenia była podzielona między Imperium Osmańskie a Imperium Safawidów. Rozbiór Armenii między tymi dwoma mocarstwami przechodził kilka

etapów. Pierwszy podział Armenii nastąpił na mocy pokojowego traktatu podpisanego 29 maja 1555 roku w Amasya przez Safawidów i Imperium Osmańskie. Zgodnie z traktatem, Gruzja i wschodnia część Armenii w tym Erywań i Karabach pozostawały w Persji, a Bagdad i większa część dzisiejszego Iraku wchodziły w skład imperium Osmańskiego. Pokój był utrzymywany przez obie strony aż do śmierci szacha Tahmaspa I³⁸ w 1576 roku, po czym wojny wybuchły z nową siłą³⁹. Drugi podział z 1639 r. w istocie nic nie zmienił. 17 maja 1639 roku strony podpisały traktat w Kasr-e Szirin (tur. Kasr-ı Şirin Antlaşması)⁴⁰.

Można powiedzieć, że cały XVI wiek był czasem konfliktów pomiędzy Persją a Osmanami. W wyniku wojen pomiędzy tymi dwoma mocarstwami, bardzo cierpiała położona na ich pograniczu Armenia, która często stawała się areną wojskowych zmagania⁴¹. Najbardziej niszczącym dla żywiołu ormiańskiego były nie - jak się mogło wydawać - wynikające z działań wojennych trudności gospodarcze, lecz wielkie deportacje ludności, np. w roku 1604, gdy wysiedlono około 350 000 Ormian. Wysiedleniami objęto głównie Armenię Wschodnią, skąd ludność była deportowana w głąb Persji⁴². Zniszczenia wschodniej części Armenii dopełnił również najazd Osmana Juzdemira w latach 1574-1578. Okrucieństwa, jakie się wtedy dokonały, opisuje m.in. żyjący w latach 1590-1670 ormiański historyk Arakel z Tebryzu⁴³.

Wiek XVII był jednak okresem, gdy Państwo Osmanów przestało nadążać gospodarczo za rozwijającymi się szybko krajami Europy Zachodniej i poczęło powoli tracić swoją dawną potęgę i blask. Jedną z głównych przyczyn tkwiła w polityce wewnętrznej. Średniowieczny turecki historyk Koczybey tak pisał o panującym w XVII wieku sułtanie Sulejmanie: „Za czasów panowania tego sułtana znikły wcześniejsze porządki, ponieważ sam padyszach ich nie

³⁸ Tahmasp I lub Tahmasb I – ur. 22 lutego 1514 r., zm. 14 maja 1576 r.; szach Persji w latach 1524-1576, najdłużej panujący z dynastii Safawidów. Tahmasp I wielokrotnie rewalizował z Imperium Osmańskim. Dopiero w 1555 roku w mieście Amasya zawarto traktat pokojowy między państwem Safawidów a Imperium Osmańskim. Zgodnie z traktatem Tahmasp I stracił Bagdadu i Mezopotamie. Gruzja została podzielona na wzajemnie uzgodnione strefy wpływów. Porozumienie pokojowe pozostało niezachwiane aż do śmierci Szacha Tahmasiba [R. Savory, *Iran under the Safavids*, Cambridge 2007, p. 96-100].

³⁹ J. S. Stanford, *History of the Ottoman Empire and modern Turkey*, vol. 1, Cambridge 1976, p. 109.

⁴⁰ S. Akşin, *Historical Dictionary of the Ottoman Empire*, Washington 2013, p. 306.

⁴¹ Հ. Աբրահամյան, *Արցախի 18-19րդ դարերում*, Երևան 2015, էջ 9-10. [H. Abrahamyan, *Arcach w XVIII-XIX wieku*, Erywań 2015, s. 9-10].

⁴² Ա. Դավթիժեղի, *սլանություն*, Երևան 1988, էջ 79. [Arakel z Tebryzu, *Historia*, Erywań 1988, s. 79].

⁴³ Arakel z Tebryzu (orm Առաքել Դավթիժեղի) – ur. ok. 1590 r. w Tebryzie, zm. 1670 r. w Eczmiadynie; ormiański mnich i kronikarz, autor *Księgi dziejów* zaliczanej do najwybitniejszych dzieł okresu późnego średniowiecza w Armenii. W 1651 r. przystąpił do pracy nad *Księgą dziejów*. Dzieło to opisuje dramatyczne wydarzenia w Armenii w pierwszej połowie XVII wieku (najazd szacha perskiego Abbasa I Wielkiego i związane z nim rzezie Ormian i Gruzinów). N.A. Chanlarian, *Arakel z Tebryzu i jego „Księga dziejów”*, Warszawa 1981.

przestrzegał. [...] Padyszach otaczał się służącymi, którzy w krótkim czasie gromadzili wielkie majątki i nawet godność wezyrów”⁴⁴.

W latach 1453-1623 było aż 48 wielkich wezyrów, z których tylko pięciu miało tureckie pochodzenie. Narodowość dziesięciu w ogóle jest nieznana, a pozostałych sześciu było Grekami, jedenastu – Albańczykami lub bałkańskimi Słowianami, jeden był Czerkiesem, jeden Włochem, znaleźli się wśród nich również Ormianin i Gruzin. Wszyscy oni musieli przyjąć islam. Panująca wówczas w Imperium powszechna korupcja była codziennością⁴⁵. Rezultatem tego stały się pogarszająca i podupadająca gospodarka, sądownictwo oraz ogólnie cała struktura państwa.

Koniec XVII wieku to również czas osłabienia Persji Safawidów⁴⁶. Wśród chrześcijańskich narodów znajdujących się pod władzą Osmanów, zaczęła budzić się nadzieja na uzyskanie większych praw, a być może nawet całkowitej niepodległości.

Druga połowa XVII wieku przyniosła takie nadzieje również narodowi ormiańskiemu. Ormianie upatrywali swojej szansy w trwającej w latach 1645-1669 szóstej wojnie wenecko-tureckiej, nazywanej inaczej wojną kandyjską. Zwycięstwo Państwa Osmańskiego nad Wenecją było jednak jednym z ostatnich triumfów wojsk tureckich na terenie Europy. Konflikt ten wpłynął również na polityczne oblicze Europy. Osłabiona wojną Wenecja dołączyła do tzw. Świętej Ligi, w skład której weszły m.in. Państwo Kościelne, Monarchia Habsburgów, Polska, a początkowo również Francja.

Wojny Świętej Ligi z Osmanami prowadzono z przerwami od roku 1684 do roku 1718. Zmagania chrześcijańskiej Europy z muzułmańskim Państwem Osmanów rozbudziły wśród chrześcijan ujarzmionych przez Turków nadzieje na uzyskanie niepodległości. Były one bardzo mocno podsycane obietnicami antytureckiej koalicji. Francja wraz z Państwem Kościelnym i Republiką Wenecką zachęcały wschodnich chrześcijan do zorganizowania powstania przeciwko Imperium Osmańskiemu, „w nagrodę” obiecując odzyskanie niepodległości. Od początku VI wojny wenecko-tureckiej (w latach 1645–1669) dyplomaci Państwa Kościelnego oraz Republiki Weneckiej aktywnie negocjowali z patriarchą Antiochii, patriarchą Kościoła Asyryjskiego oraz katolikosem Kościoła Ormiańskiego w Sis,

⁴⁴ Ա. Սաֆրաստյան, *Թուրքական տիրությունը Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի վրա ժողովուրդների մասին*, հ. Բ, Երևան 1964, էջ 226. [A. Safrastyan, *Tureckie źródła o Armenii, Ormianach i innych narodach Zakaukazia*, t. 2, Erywań, 1964, s. 226].

⁴⁵ Ф. Бродель, *Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II*, ч. 2: *Коллективные судьбы и универсальные сдвиги*, Москва 2003, с. 473.

⁴⁶ Հ. Աբրահամյան, *Արցախը*, էջ 11. [H. Abrahamyan, *Arcach*, s. 11].

Chaczaturem III (orm. Խաչատուր Գ Գաղաթաղ)⁴⁷. Intensywne negocjacje prowadził z Ormianami François Baron de Tott, francuski konsul w Aleppo. W roku 1657 Chaczatur III spotkał się na Krecie z Francesco Morosini, dowódcą wojsk weneckich, choć sam katolikos widział największe szanse w układzie z Francją pod panowaniem Ludwika XVI, do którego zresztą osobiście napisał; w liście z 12 lutego 1663 roku zawarł następujący fragment: „Ormianie mają nadzieje i oczekują, iż waszą błogosławioną ręką zostaną uratowani”⁴⁸.

Wpływy Francji w owym czasie na Bliskim Wschodzie były bardzo silne, zwłaszcza zauważalny był kapitał pochodzący z tego państwa. Szczególnie interesowali się nim kupcy ormiańscy, widząc w obecności Francuzów w tej części świata nadzieje na wspólny handel i interesy. „Francuska orientacja” mogła być więc bardzo na rękę Ormianom, choć brak jest na to historycznych dowodów; znanych jest jednak wiele działań na rzecz wyzwolenia Armenii podejmowanych przez rodziny bogatych kupców ormiańskich, współpracujących z Kościołem Ormiańskim, jak również działających niezależnie. Ormiańskie rodziny kupieckie delegowały nawet własnych przedstawicieli na europejskie dwory. Przykładem takich przedstawicieli może być osoba Murata Mahtesi (orm. Մուրադ Մախտեսի), przyjętego przez króla Ludwika XVI⁴⁹.

Nadzieje w kwestii wyzwolenia Armenii, które Ormianie pokładali we Francuzach, nie przyniosły jednak większych dla nich korzyści. Dodatkowo, samo zainteresowanie Francuzów okazało się mieć tylko doraźny charakter. Francja, po pokoju zawartym z Turcją w roku 1686, nie tylko przestała być wrogiem Państwa Osmańskiego, ale nawet stała się jego sojusznikiem. W tym samym czasie, dążąc do osłabienia Austrii (Monarchia Habsburgów), Francuzi rozpoczęli wojnę z Ligą Augsburską. Dodatkowo należy wspomnieć tutaj kwestię konfliktu interesów pomiędzy Ormianami a Francuzami w Persji. Działania francuskie wymierzone w Ormian widoczne były zwłaszcza w początkach XVIII wieku, gdy francuscy kupcy i misjonarze na dworze szacha perskiego wszelkimi sposobami torpedowali ormiańskie plany wyzwolenicze⁵⁰. Wielkie znaczenie dla osłabienia Imperium Osmańskiego miała historyczna

⁴⁷ Chaczatur III Gaghataci – w latach 1642-1643 był ormiańskim patriarchą Konstantynopola, ale został obalony przez Gevita Vardapeta. Następnie walczył przeciwko hegemonii Eczmiadzyna w Apostolskim Kościele Ormiańskim. Dzięki swoim zwolennikom w 1657 r. został katolikosem Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego w Cylicji. Łącząc nadzieję na wyzwolenie narodu ormiańskiego z pomocą Europy Zachodniej, zwłaszcza z republikami francuską i wenecką, starał się to osiągnąć, czyniąc unię z Kościołem Rzymskim. Jednak zwycięstwa Turcji w 1669 roku rozczarowały go. W 1674 roku abdykował. Խաչատուր Գ Գաղաթաղ: *Քրիստոնեայ Հայաստանի հանրագիտարան*, Խմբ. Հովհաննես Այվազյան, Երևան 2002, էջ 469-470. [Chaczatur III Gaghataci, w: *Encyklopedia Armenia Chrześcijańska*, red. H. Aiwazyan, Erywań 2002, s. 469-470].

⁴⁸ Մ. Օրմանեան, *Ազգայնամուլ*. Հատ. Բ, Բեյրութ 1959, էջ 507-508. [M. Ormanean, *Historia narodowa*, t. 2, Bejrut 1959, s. 507-508].

⁴⁹ Հայոց Պատմություն, Խմբ. Հ. Սիմոնյան, Երևան 2012, էջ 198-199. [Historia Armenii, red. H. Simonyan, Erywań 2012, s. 198-199].

⁵⁰ Ե. Գեղամեանց, *Իսրայելի Օրիի և իր քաղաքական ծրագիրը*, Բաքու 1914. էջ.24-25. [E. Geghameants, *Israel Ori i jego polityczny plan*, Baku 1914, s. 24-25].

bitwa pod Wiedniem w 1683 roku, w której król polski Jan III Sobieski pokonał wojska osmańskie. Znanie są jego słowa wypowiedziane po bitwie: „Venimus, vidimus, Deus vicit”⁵¹.

6 maja 1686 roku w Moskwie doszło do podpisania tzw. Pokoju Grzymskiego pomiędzy Rzeczpospolitą Polską i Rosją. Jednym z jego postanowień było dołączenie Rosji do antyosmańskiej koalicji⁵². Równolegle z tymi wydarzeniami, doszło do zmian w ormiańskiej myśli wyzwolenczej. Nadzieje pokładane we Francji odeszły w przeszłość, a jej pozycję zajęła Monarchia Habsburgów. XVII wiek to również czas aktywnego pośrednictwa Ormian w handlu pomiędzy Imperium Rosyjskim, a jego sąsiadami. Wśród ormiańskich elit poczęła się również wtedy powoli rozwijać myśl o współpracy z Rosjanami⁵³. W drugiej połowie XVIII wieku nadzieja na wyzwolenie Armenii przy pomocy zachodnioeuropejskich potęg ostatecznie zanikła. Jednak zanim to nastąpiło, Ormianie rozpatrywali wszelkie możliwości.

Wojna kandyjska trwająca w 1645–1669r. wniosła wielkie zmiany do życia politycznego Europy. Powstanie Ligi Świętej oraz rozbięcie Imperium Osmańskiego w bitwie pod Wiedniem i pod Parkanami w 1683 roku wzbudziło nowe nadzieje na wyzwolenie narodów chrześcijańskich spod panowania Turków. Na fali tych wydarzeń, katolikos wszystkich Ormian⁵⁴ Jakub IV (orm. Հակոբ Դ Չուղայեցի)⁵⁵ powołał w 1677 roku Tajną Radę w Eczmiadzinie⁵⁶. Należy podkreślić, iż bardzo ważną kwestią w negocjacjach pomiędzy stroną ormiańską a państwami europejskimi była kwestia zawarcia przez Ormian unii z Kościołem rzymskokatolickim. Za jeden z celów Tajna Rada mogła sobie również postawić porozumienie z książętami prowincji Sjunik oraz Karabach⁵⁷, które cieszyły się autonomią i były zarządzane przez ormiańskie rody książęce, zwane melikami. Sprawiało to, że ich głosy mogły być decydujące. Jak później się okazało, to właśnie melikowie byli głównymi

⁵¹ Е. П. Карнович, *Очерки и рассказы из старинного быта Польши*, Санкт-Петербург 1873, с. 319.

⁵² *Historia dyplomacji polskiej*, t. 2, red. Z. Wójcik, Warszawa 1982, s. 236-237.

⁵³ Հ. Քյուրտյան, *Իսրայելի Օրի*, Վենետիկ 1960, էջ 34. [H. Kyurtyan, *Israel Ori*, Wenecja 1960, s. 34].

⁵⁴ Katolikos Wszystkich Ormian – najwyższy duchowy zwierzchnik Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego; oficjalny tytuł: „Jego Świątobliwość Najwyższy Patriarcha i Katolikos Wszystkich Ormian”. Katolikos jest wybierany w Eczmiadzinie przez Zgromadzenie Kościoła Narodowego dożywotnio. Zgromadzenie Kościoła Narodowego składa się z duchownych i świeckich reprezentujących wszystkie diecezje i wspólnoty Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego na świecie. Zwykle w Radzie zasiada od 300-400 przedstawicieli.

Մ. Օրմանեան, *Ազգայնամուս*, հատ. Ա, Բեյրութ 2001, էջ 10. [M. Ormanean, *Kronika narodowa*, t. 1, Bejrut 2001, s. 10].

⁵⁵ Jakub IV – ur. 1598 r., zm. 1680 r.; katolikos Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego w latach 1655-1680. Jakub IV rozstrzygnął problemy Stolicy Macierzystej i otrzymał prawo od Perskich władz do prowadzenia działalności gospodarczo-budowlanej. Był aktywnym działaczem duchowym jak i politycznym. Próbował wyzwolić Armenię z pod panowania Osmańskiego i Perskiego. Միմին կաթողիկոս Երևանցի, *Չուղբն*, Վաղարշապատ 1873, էջ. 60-68. [Katolikos Simeon z Erewanu, *Zbiór aktów państwowych*, Wągrszapat 1873, s. 60-68.

⁵⁶ Eczmiadzyn – duchowa stolica Armenii i siedziba katolikosów ormiańskich, w prowincji Armawir, nad granicą z Turcją, 18 km na zachód od Erywania.

⁵⁷ Օրմանեան Մաղաթիւ, *Ազգայնամուս*, հատ. Բ, Բեյրութ 1959, էջ 2506—2634. [M. Ormanean, *Historia narodowa*, t. 2, s. 2506-2634].

inspiratorami działań wyzwolenczych. Dziś nie posiadamy żadnego świadectwa, jakie decyzje dokładnie zostały podjęte przez Tajną Radę oraz czy nakreślono jakikolwiek plan dalszych działań w celu wyzwolenia Armenii. W oparciu o późniejsze zdarzenia można jednak wnioskować, że postanowiono szukać sojuszników w walce przeciw Osmanom i Persom, nie wykluczając żadnej z opcji i nie rezygnując z żadnego, nawet najbardziej abstrakcyjnego planu. Wśród potencjalnych sojuszników można wskazać przede wszystkim Rosję i Monarchia Habsburgów, ale również sąsiadującą z ziemiami ormiańskimi Gruzję, a nawet Etiopię. Tajna Rada postanowiła na czele z Jakubem IV wysłać do Europy delegację składającą się z sześciu osób, tak świeckich, jak i duchownych. Jednak delegaci katolikosy rozpoczęli swoją misję od wspomnianej Gruzji, która formalnie była wtedy niezależnym państwem, jednak muzułmańskie sąsiedztwo również dało się jej we znaki.

Ciekawym zagadnieniem jest kwestia osób, które należały do Tajnej Rady oraz członków delegacji. Źródło wspomina, że do Rady należało 12 osób, ale wymieniono tylko imiona trzech książąt prowincji Sjunik. Byli to: Melik Israel (orm. Մելիք Իսրայել), Kostan Bej (orm. Կոստան Բեյ) oraz Jawurordi Aghadzan (orm. Յավրուրդի Աղաջան). Z grona duchowieństwa podano imię archimandryty Araqela Szoroteci (orm. Առաքել վարդապետ Շորոթեցի), który był członkiem delegacji⁵⁸. Możliwe jest, że w Tajnej Radzie brał udział też Symeon Lehaci (orm. Ստեփանոս Լեհացի). Jest on bardzo znaną postacią dla polskich historyków, ponieważ był polskim Ormianinem. Znany jest też jako Szymon z Zamościa lub Szymon Polski⁵⁹. Osoba ta w tych czasach odwiedziła Armenię i cieszyła się ogromnym zaufaniem katolikosy. Kiedy w lipcu 1677 roku Jakub IV udał się z delegacją do Gruzji, to właśnie Szymon Polski miał go zastąpić w Eczmiadzynie. Wolno przyjąć, że taka osoba była wtajemniczona w plany katolikosy.

Gruzińscy władcy posiadali również doświadczenie w wojnie z Osmanami, z którymi od początku lat 70. XVII wieku prowadził walki Jerzy XI⁶⁰ oraz jego brat Arczil II⁶¹ władający

⁵⁸ Առաքել վարդապետ Շորոթեցի, „Էջմիածին Պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի”, 2018, հատոր Հ Ե, համար Թ”, էջ. 56-62. [Araquel Szoroteci, „Eczmiadzin Oficjalne czasopismo Stolicy Świętej Eczmiadzyna Katolikosatu Wszystkich Ormian” 2018, t. 77, nr 8, s. 56-62].

⁵⁹ Symeon z Zamościa, znany jako, Simon Lehaci, tj. Polak lub z Polski i patronimikiem Mardirosowicz, Martisosowicz, Mardirosoghlu – ur. ok. 1584 r., zm. po roku 1639 r., podróżnik, tłumacz, teolog i pisarz pochodzenia ormiańskiego, archimandryta Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego. *Orientations: An Anthology of East European Travel Writing, Ca. 1550-2000*, ed. W. Bracewell, Budapest 2009, passim.

⁶⁰ Jerzy XI – ur. 1651 r., zm. 1709 r.; władca Kartlii, panował w latach 1675-1688. Był synem króla Kartli Wachtanga V z dynastii Bagration. Za opór wobec władz irańskich został zesłany do irańskiego Afganistanu, gdzie gdzie przebywał do śmierci w 1709 r. С. Чхеидзе, *История Грузии*, Тбилиси 1976, с. 22.

⁶¹ Arczil II – ur. 1647 r., zm. 1713 r.; władca Imeretii, panował z przerwami od 1661 r. do 1675 r. Arczil II był najstarszym synem króla Kartli Wachtanga V. Wielokrotnie był usuwany z tronu. W 1681 roku Archil przeniósł się z dziećmi do Moskwy, aby poprosić o pomoc rząd rosyjski. W 1687 roku na zaproszenie młodszego brata,

Imeretią⁶². Wysłannicy Jakuba IV zostali podjęci w Tyflisie przez samego króla Jerzego XI, a następnie omówiono możliwości wspólnej walki Ormian i Gruzinów przeciwko Imperium Osmańskiemu⁶³. Ormiańska delegacja dotarła w roku 1679 do Konstantynopola. Należy również nadmienić, iż w tym samym czasie Jakub IV począł rozważać nawiązanie ewentualnej współpracy z Rosją⁶⁴, pisząc do cara w jednym ze swych listów: „[...] kiedy Pan pośle ambasadorów do Persów, aby dać im rozkaz przemówić kilka słów, by nas bronić [...]”⁶⁵.

Z kolei w 1662 roku do Rzymu został posłany przez katolikos archimandryta Arakel Bokott (orm. Առաքել Բոկոտ). W tym samym czasie Jakub IV prowadził korespondencję z królem Rzeczypospolitej Janem III Sobieskim, który był postrzegany przez część środowisk ormiańskich, jako jeden z najwybitniejszych europejskich władców, popierający wyzwolenie Armenii. Polski władca, odpowiadając katolikosowi, obiecał pomóc Ormianom. Utworzenie chrześcijańskiego państwa za wschodnimi rubieżami Imperium Osmańskiego również leżało w polskim interesie. Dodatkowo, jak przekazują niektóre źródła, Ormianie byli powszechnie szanowani i darzeni zaufaniem przez Jana III Sobieskiego, choćby ze względu na ich udział w wiedeńskiej wiktorii⁶⁶, gdzie pod rozkazami polskiego władcy miało walczyć około 5000 ormiańskich żołnierzy⁶⁷.

Dużą przeszkodą w polsko-ormiańskich negocjacjach była nieoczekiwana śmierć Jakuba IV w 1680 roku. Jan III Sobieski wysłał list do nowego katolikos Nahapeta I (orm. Նահապետ Ա)⁶⁸. Polski władca chciał się zorientować w zamiarach nowego duchowego przywódcy Ormian, jakiej pomocy oczekiwano od strony polskiej oraz kto miałby zasiąść na

króla Jerzego XI z Kartli, Arczil wrócił z synami do Gruzji. Król Jerzy XI z Kartli po raz kolejny postanowił ustanowić swojego brata królem Imeretii. Arczil II zarówno jak i Jerzy XI próbowali zachować niepodległość Gruzji pod ciągłymi atakami omanów. Jednak wiosną 1699 r. Arczil II ostatecznie wyemigrował do Rosji i osiadł się w Moskwie. С. Чхеидзе, *История Грузии*, с. 20-21.

⁶² Ա Հովհաննիսյան, *Դրվագներ հայ ազատագրության մտքի պատմության*, հ. 2, Երևան 1957, էջ 212.[A. Hovhannisyan, *Kroniki z historii ormiańskiej myśli wyzwolenczej*, t. 2, Erywań 1957, s. 212].

⁶³ Հայոց Պատմություն, Խմբ. Հ. Մկրտչյան, Երևան 2012, էջ 200. [*Historia Armenii*, red. H. Simonyan, s. 200].

⁶⁴ *Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов*, т. 1, ред. В.А. Парсаян, Ереван 1953, док. 27, с. 98.

⁶⁵ *Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов*, т. 2, ред. А. Иоаннисян, Ереван 1967, с. 257-258

⁶⁶ S. Barącz, *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869, s. 67- 68.

⁶⁷ *Pobył Jana III w Raciborzu. Wyjątek z listu ówczesnego w przekładzie polskim*, „Zbieracz Literacki”, 1838, № 12, s. 96.

⁶⁸ Nahapet I – katolikos Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego w latach 1691-1705. Za jego patriarchat kościół odzyskał znaczące ziemie od władz perskich. Nahapet I zbudował wiele nowych kościołów, poprawił sytuację ekonomiczną Eczmiadzynu. Jednak część duchowieństwa była nastawioną wrogo wobec nowego katolikos. Pod przewodnictwem biskupów Nachiczewanu i Goghth duchowieństwo postanowiło usunąć Nahapeta I w 1695 roku. Jednak dziesięć miesięcy później, z pomocą szacha Husajna, Nahapet I wracał do Eczmiadzynu i ponownie został katolikosem. Aby nie pogarszać stosunków z władzami Persji odrzuciła plan Izraela Oriego dotyczący rozpoczęcia walki narodowowyzwolenczej. Միմեմն կաթողիկոս Երևանցի, *Ջամբռ*, էջ. 60-68. [Katolikos Simeon z Erewanu, *Zbiór aktów państwowych*, s. 70.

ormiańskim tronie. Niestety, polsko-ormiańskie starania o wyzwolenie Armenii nie doczekały się kontynuacji. Jednak nowy katolikos Nahapet I nie był zwolennikiem narodowego powstania.

Po śmierci Jakuba IV, z Konstantynopola powrócili również wysłani przez niego delegaci. Nagła śmierć katolikosa pozbawiła nadziei prawie wszystkich jego wysłanników. Jedynym, który nie powrócił, był mający wówczas 20 lat Israel Ori (orm. Իսրայէլ Օրի)⁶⁹. Jego ojciec należał do Tajnej Rady oraz był jednym z wysłanników katolikosa w Konstantynopolu. Nie wiadomo też, czy Israel Ori działał samodzielnie, czy może poszedł za radą lub nakazem swego ojca. Nie jest również znany fakt, czy wyruszył do Europy Zachodniej na studia, czy też, pomimo młodego wieku, był emisariuszem Tajnej Rady. Nie ulega jednak żadnej wątpliwości, że Israel Ori był bardzo dobrze poinformowany w kwestii pragnień wyzwolenia Armenii i odegrał w niej bardzo ważną rolę w przyszłości.

2. Międzynarodowa działalność Israela Ori w latach 1659-1711 na rzecz wyzwolenia Armenii

Israel Ori jest jedną z najbardziej intrygujących postaci w ormiańskiej historiografii XVII-XVIII w. Aktywnie działał na rzecz wyzwolenia Armenii i bardzo dużo osiągnął w tym zakresie. Ze świadectw historycznych wiadomo, że w 1709 roku miał spotkać się z władcą Persji, czemu starali przeszkodzić z powodów politycznych francuscy misjonarze z Zakonu oo. Jezuitów. Próbowali oni przekonać perskiego szacha, że pisma od papieża Klemensa XI⁷⁰ oraz cara Piotra I⁷¹ Wielkiego były fałszywe, a Ori co prawda chciał wyzwolenia Armenii, ale również zamierzał sam zagarnąć tam władzę, na co według jezuitów miało wskazywać jego zaszyfrowane imię. Jezuiti sugerowali perskiemu szachowi, że w początkowych literach jego imienia kryje się akronim od zwrotu *Il Sera Roi* - „on będzie królem”⁷².

⁶⁹ Israel Ori – ur. 1658 r., zm. 1711 r.; jedna z czołowych postaci ormiańskiego ruchu wyzwolenieckiego. Ա. Գ. Աբրահամյան, *Իսրայէլ Օրի*, Երևան, 1978, էջ 31-34. [A. G. Abrahamian, *Israel Ori*, Erywań 1978], passim

⁷⁰ Klemens XI pobłogosławił francuskiego „Króla Słońce” Ludwika XIV, aby upokorzył hugenotów. W 1708r. ustanowił święto Niepokalanego Poczęcia Maryi, obchodzone w całym Kościele katolickim 8 grudnia. 19 marca 1715 roku została wydana bulla papieska *Ex illa die*, która oficjalnie potępiła chińskie obrządk. W skutek czego cesarz Chin – Kangxi, w 1721 r. zakazał misji chrześcijańskich w Chinach.

R. Fischer-Wollpert, *Leksykon papieży*, Kraków 1996, s. 148-149.

⁷¹ Piotr I Aleksiejewicz Wielki – ur. 1672 r., zm. 1725 r.; car Rosji od 1682 r., następnie w 1721 r. decyzją senatorów przyjął tytuł Ojca Ojczyzny i Cesarza. Powszechnie uważany za reformatora i założyciela Imperium Rosyjskiego. Za Piotra I Rosja stała się światowym mocarstwem, jego reformy wojskowe położyły początek potęgi rosyjskiej armii. W. A. Serczyk: *Piotr I Wielki*, Wrocław 2003, passim.

⁷² Ե. Գեղամեան, *Իսրայէլ Օրիի և իր քաղաքական ծրագիրը*, Բաքու 1914. էջ.24-25. [E. Geghameants, *Israel Ori i jego polityczny plan*, s. 24-25].

Pomiędzy rokiem 1680 a 1683 Israel Ori przebywał w Wenecji, gdzie studiował łacinę oraz trudnił się handlem. W 1683 roku udał się do Francji, gdzie wstąpił do wojska. Ori, oprócz łaciny, posługiwał się bardzo dobrze językiem francuskim oraz niemieckim. Awansował nawet we francuskim wojsku do stopnia kapitana. Brał również udział w wojnie francusko-angielskiej, w której został ranny. Niestety, wszystkie działania, które podjął, by przedstawić swoją misję królowi Ludwikowi XIV, nie powiodły się. Pobyt we Francji uczynił z niego nie tylko żołnierza, ale też wysokiej rangi polityka. W 1695 roku Israel Ori postanowił szukać pomocy u księcia Palatynatu-Neuburga, Jülich i Bergu – Jana Wilhelma Wittelsbacha⁷³, elektora Palatynatu Reńskiego⁷⁴. Tam również nie osiągnął większych korzyści na rzecz wyzwolenia Armenii. Poznał jednak oraz zaprzyjaźnił się z Janem Wilhelmem Wittelsbachem, który mianował Israela Ori komisarzem aprowizacji w kilku miastach Świętego Cesarstwa, m.in. w Heidelbergu i Mannheim. Ormianin postanowił wtajemniczyć swego przyjaciela w postanowienia Tajnej Rady, choć od czasów jej obrad minęło już szesnaście lat. Mianowicie zaproponował Janowi Wilhelmowi, że melikowie Karabachu oraz Sjuniku uczynią go władcą Armenii⁷⁵. Elektor Palatynatu po krótkim czasie zgodził się wstępnie na propozycję przedstawioną mu przez Israela Ori, jednak ostateczną decyzję uzależnił od zgody cesarza Leopolda I⁷⁶. Jan Wilhelm napisał też listy do katolika oraz księży wskazanych mu przez Israela Ori. Ormianin udał się w 1698 roku do Wiednia, gdzie cesarz odmówił mu audiencji i przekazał przez jednego ze swych urzędników, iż nie popiera jego planu wyzwolenia Armenii. Rzecz jasna trudno było oczekiwać, by Monarchia Habsburgów podjęła wojnę z Turcją z tak błahego dla niej powodu, jak wyzwolenie Armenii. Dodatkowo 26 stycznia 1699 roku w Karłowicach został podpisany traktat pokojowy pomiędzy Świętą Ligą a Turcją. W tej sytuacji Israel Ori postanowił wrócić na Wschód, zabierając ze sobą listy od książąt Palatynatu⁷⁷.

⁷³ Jan Wilhelm Wittelsbach – ur. 1658 r. w Düsseldorfie, zm. 8 czerwca 1716 r.; książę Palatynatu-Neuburg, Jülich i Berg, elektor Palatynatu Reńskiego. L. Mülforth, *Johann Wilhelm von Pfalz-Neuburg und die jülich-bergischen Landstände 1679 – 1716*, Köln 1964, passim.

⁷⁴ Ե. Գեղամեանց, *Իսրայել Օրին և իր քաղաքական ծրագիրը*, էջ.10-12. [E. Geghameants, *Israel Ori i jego polityczny plan*, s. 10-12].

⁷⁵ Ա. Գ. Աբրահամյան, *Իսրայել Օրի*, Երևան, 1978, էջ 31-34. [A. G. Abrahamyan, *Israel Ori*, Erywań 1978, s. 31-34].

⁷⁶ Leopold I Habsburg – ur. 1640 r., zm. 1705 r.; król Węgier od 1655 r., król Czech od 1656 r., arcyksiążę Austrii od 1657 roku i cesarz rzymski od 1658 r. z dynastii Habsburgów. Panowanie Leopolda I naznaczone było ostrą rywalizacją z Ludwikiem XIV o hegemonię w Europie. Za jego panowania Turcy bezskutecznie oblegali Wiedeń i rozpoczęło się wyzwalanie Węgier. Ogólnie rzecz biorąc, Leopoldowi udało się wzmocnić imperium, które po pokoju westfalskim znajdowało się na skraju upadku. J. P. Spielman, *Leopold the First of Austria*, New Jersey 1977, passim.

⁷⁷ Ե. Գեղամեանց, *Իսրայել Օրին և իր քաղաքական ծրագիրը*, էջ 12-13. [E. Geghameants, *Israel Ori i jego polityczny plan*, s. 12-13].

Do Armenii dotarł w 1699 roku, przywożąc ze sobą pisma adresowane m.in. do króla Gruzji Jerzego XI, katolikosa Ormian oraz księży ormiańskich. W Eczmiadynie doszło także do spotkania Israela Ori z katolikosem Nahapetem I z Edessy (orm. Նահապետ Ա Եդեսացի 1691–1705); przedstawił mu wówczas plan wyzwolenczej kampanii, której dowództwo miał objąć Jan Wilhelm. Plan Israela Ori zakładał również zawarcie unii pomiędzy Kościołami rzymskokatolickim i ormiańskim, co miało spowodować przyłączenie się papieża do kampanii wyzwolenia Armenii. Jednak katolikos Nahapet I z miejsca odrzucił możliwość unii pomiędzy dwoma chrześcijańskim Kościołami. Taki obrót spraw spowodował zmiany w planach Oriego. Musiał szukać poparcia dla planów u ormiańskich książąt Siuniku oraz Karabachu. W pierwszej z tych ormiańskich krain, w miejscowości Gandzasar⁷⁸, znajdowała się siedziba biskupa podlegającego katolikosowi w Eczmiadynie, jednak posiadająca bardzo szeroką autonomię. Biskupów z Gandzasar często nazywano nawet katolikosami, podkreślając ich pozycję. W latach 1701-1728 godność biskupa w Gandzasar dzierżył Jesai Hasan-Jalalyan ⁷⁹ (orm. Եսայի Հասան-Ջալալյան), charyzmatyczny lider oraz działacz narodowy. Jako ciekawostkę należy wspomnieć fakt, iż w Gandzasar swoją siedzibę posiadał również Apostolski Kościół Albanii Kaukaskiej⁸⁰. Warto dodać, że Kościół Albanii lub Albański Kościół Apostolski był starożytnym, krótko niezależnym, autokefalicznym Kościołem. Od 705 roku podlegał religijnej jurysdykcji Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego⁸¹.

Do spotkania Israela Ori z biskupem i książętami Karabachu doszło w 1699 roku. Ori przekazał informacje, że jeden z najsilniejszych europejskich monarchów – Jan Wilhelm skłonny był przyjść z pomocą swym chrześcijańskim braciom, pozostającym pod panowaniem muzułmańskim. Jednak możliwość unii kościelnej z Rzymem była dla biskupa i książąt z Karabachu również nie do przyjęcia⁸².

Po odmowach ze strony katolikosa Nahapeta I oraz biskupa Gandzasar, Israel Ori ostatnią nadzieję wiązał ze swym rodzinnym regionem – Siunikiem i miejscowymi książętami. Ori przybył w swoje rodzinne strony⁸³, gdzie 9 kwietnia 1699 roku w miejscowości

⁷⁸ Klasztor Gandzasar (orm. Գանձասարի վանք) – ormiański monastyr położony w Górskim Karabachu, w rejonie Martakert. Znajdują się tam relikwie św. Zachariasza (ojca Jana Chrzciela). Od ok. 1400 roku do 1816 roku był siedzibą katolikosów Armenii. R. Hewsen, *Armenia. A Historical Atlas*, Chicago 2001, passim.

⁷⁹ Jesai Hasan-Jalalyan – ur.?, zm. 1728 r.; katolikos Albanii Kaukaskiej, zajmował się historią Armenii, pochodził z ormiańskiego znanego rodu Hasan-Jalalyanów. Był przewodcą narodowego ruchu wyzwolenczego w Karabachu. *Армяно-русские отношения*, т. 2, с. 338.

⁸⁰ Albania Kaukaska – państwo historyczne, królestwo istniejące w starożytności na terenie obecnego Azerbejdżanu i południowej części Dagestanu. J. Strzelczyk, *Zapomniane narody Europy*, Wrocław 2006, passim..

⁸¹ R. H. Hewsen, *Armenia*, p. 40, 72, 80.

⁸² Tamże s. 13-17.

⁸³ Ա.Գ. Արքիմիտրիտ, *Իսրայել Օրի*, էջ 50.[A.G. Abrahamyan, *Israel Ori*, s. 50].

Angeghakot⁸⁴, jeden z członków Tajnej Rady w Eczmiadynie – księżę Safraz Bek (orm. Սաֆրազ Բեկ) zwołał Radę Melików⁸⁵. Israel Ori zaprezentował zebranym swoje plany oraz przekazał pismo od księcia Jana Wilhelma. Obrady trwały blisko dwadzieścia dni i obfitowały w ostre spory pomiędzy zebranymi. Po burzliwych debatach, Israel Ori został upoważniony do reprezentowania Ormian i ich interesów w pertraktacjach z dworami europejskimi. Postanowiono zabiegać o wsparcie przede wszystkim Kosmy III Medyceusza⁸⁶, Leopolda I Habsburga, Jana Wilhelma Wittelsbacha oraz papieża⁸⁷ Innocentego XII⁸⁸. Zwrócono się również do cara Rosji – Piotra I, do którego wysłano pismo z prośbą o wsparcie militarne⁸⁹. W liście do papieża, książęta Karabachu obiecywali, że wraz ze swymi poddanymi przyjmą rzymskokatolickie wyznanie wiary, jeżeli Armenia zostanie wyzwolona spod panowania muzułmańskiego. Główną postacią, z którą Rada Melików wiązała największe nadzieje był jednak Jan Wilhelm, któremu melikowie z Karabachu przysięgli lojalność i zgłosili gotowość swych wojsk do walk u jego boku o wyzwolenie Armenii⁹⁰.

Israel Ori otrzymał także pismo in blanco z podpisami i pieczęciami wszystkich uczestników Rady Melików, na wypadek przygotowania innej wersji tekstu. 29 kwietnia 1699 roku wyruszył wraz z księdzem Minasem Tigranianem do Europy⁹¹.

Według relacji historyka Leo⁹², postać Minasa Tigraniana ma związek ze spotkaniem Israela Ori z duchownymi z Karabachu, do którego miało dojść po odmowie Simeona, katolikos z Gandzasar. Minas Tigranian zdecydował się, by towarzyszyć Israelowi Ori w jego dalszych podróżach i poczynaniach, mających związek z próbami wyzwolenia Armenii⁹³.

⁸⁴ Angeghakot – obecnie wieś i społeczność wiejska (gmina) w prowincji Syunik w Armenii.

⁸⁵ Melik (orm. Մելիկ) – ormiański tytuł szlachecki w różnych księstwach Armenii. R. Hewsen, „*The Kingdom of Arc'ax*” in *Medieval Armenian Culture*, Chicago 1983, passim..

⁸⁶ Kosma III Medyceusz – ur. 1642 r., zm. 172 r.; suwerenny książę Wielkiego Księstwa Toskanii w latach 1670-1723. Po wstąpieniu na tron okazał się niezwykle pobożnym, lecz niezdolnym do władzy władcą. Mianując się ministrem sprawiedliwości, entuzjastycznie regulował życie osobiste swoich poddanych. H. Acton, *The last Medici*, London 1980, p. 44-70, 91-104.

⁸⁷ Innocenty XII – ur. 1615 r., zm. 1700 r.; papież w okresie od 12 lipca 1691 do 27 września 1700 roku. W rok po objęciu urzędu papieskiego Innocenty XII opublikował bullę *Romanum decet Pontificem* (22 lipca 1692), która na zawsze zniweczyła praktykę nepotyzmu. Od tego czasu w Kolegium Kardynalskim mógł być tylko jeden krewny papieża o ograniczonych dochodach. R. Fischer-Wollpert, *Leksykon papieży*, s. 147-148.

⁸⁸ Հայոց Պատմություն, խմբ. Հ. Միննյան, էջ 204-209. [*Historia Armenii*, red. H. Simonyan, s. 204-209].

⁸⁹ Հ. Աբրահամյան, *Արցախը*, էջ 49. [H. Abrahamyan, *Arcach*, s. 49].

⁹⁰ Լեո, *Երկրի ժողովածու*, հատ. 3, գիրք 2, էջ 10. [Leo, *Zbiór*, t. 2, księga 2, Erywań 1967, s. 10].

⁹¹ Ե. Գեղամեանց, *Բարսեղ Օրիի և իր քաղաքական ծրագիրը*, էջ 16-17. [E. Geghameants, *Israel Ori i jego polityczny plan*, s. 16-17].

⁹² Arakel Grigori Babakhanyan (orm. Առաքել Գրիգորի Բաբախանյան, powszechnie znany jako Leo) – ur. 14 kwietnia 1860 r., zm. 14 listopada 1932 r.; ormiański historyk, publicysta, pisarz, krytyk i profesor; urodził się w Górskim Karabachu i jest uznawany za autorytatywnego historyka Armenii. Najbardziej znany jest jako autor wielotomowej *Historii Armenii*. Հ. Պետրոսյան, Հայ գիտնականներ, հրապարակախոսներ, ժողովախոսներ, Երևան, 1960, էջ 319-324. [H. Petrosyan, *Ormiańscy naukowcy, mówcy, dziennikarze*, Erywań 1960, s. 319-324].

⁹³ Լեո, *Երկրի ժողովածու* h 3, q. 2, էջ 40-41. [Leo, *Zbiór*, t. 3, księga 2, s. 40-41].

Oczywistym jest fakt, iż Israel Ori nie miał żadnych możliwości, by nakłonić hierarchów Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego do zawarcia unii z Kościołem rzymskokatolickim, a jego plany wyzwolenia Armenii przy pomocy europejskich władców były skazane na porażkę. Należy jednak uznać za wielki sukces Israela Ori już samo zwołanie Rady Melików, a następnie uzyskanie upoważnienia wydanych mu przez ormiańskich arystokratów, by prowadził negocjacje w ich imieniu. Zdobył wielkie zaufanie ormiańskich książąt, czego potwierdzeniem stało się bezprecedensowe zdarzenie, jakim było otrzymanie pisma in blanco z podpisami i pieczęciami melików. Bardzo pomocnym było zapewne pisemne poparcie Jana Wilhelma, nie zmienia to jednak faktu, że ormiańska myśl wyzwolenicza poczęła wkraczać w nowy etap. Plan nakreślony przez Israela Ori był rzecz jasna mało realny, ale po raz pierwszy w historii książęta Siuniku i Karabachu byli gotowi się zjednoczyć i razem stawić opór Persji Safawidów oraz osmańskiej Turcji. Decydującym momentem dla dalszego biegu zdarzeń związanych z próbą wyzwolenia było powołanie Rady Melików i otrzymanie przez Israela Ori pisma in blanco z pieczęciami i podpisami ormiańskich książąt.

We wrześniu 1699 roku Israel Ori oraz ksiądz Minas Tigranian przybyli do Düsseldorfu. Został tam opracowany projekt wyzwolenia Armenii, znany jako „Plan Palatyński”, który zawierał 36 punktów. Najważniejszą jego częścią było utworzenie koalicji antytureckiej, w skład której miały wejść Monarchia Habsburgów, Toskania oraz Palatynat. Wojska koalicji po otrzymaniu pozwolenia oraz błogosławieństwa od papieża, miały wyruszyć do Armenii. Według planu, trasa przemarszu miała wieść przez tereny Czech, Polski, a następnie Rosji⁹⁴.

Koszty finansowe przedsięwzięcia miała pokryć strona ormiańska, a dokładniej ormiańscy kupcy. „Plan Palatyński” i jego koszty zostały skrupulatnie opracowane i wyliczone przez Israela Ori, który wbrew opiniom sceptyków, nie był tylko naiwnym romantykiem. Ori zapewniał, że poczynił bardzo dokładne kosztorysy utrzymania wojska oraz niezbędnego dla armii wyposażenia, jak proch czy broń palna. Duży wkład finansowy mieli wnieść ormiańscy kupcy z całej Europy. Same zaś wojska koalicji antytureckiej miały liczyć około 25 tys. ludzi i według planów winny wyruszyć w maju 1700 roku. Trasa ich przemarszu prowadziła przez Czechy, Polskę, a następnie Rosję, gdzie planowano dotrzeć do położonego nad Wołgą Astrachania. Tam zamierzano dołączyć około 2000 ormiańskich żołnierzy w charakterze przewodników podczas ekspedycji do Armenii⁹⁵.

⁹⁴ Հայոց Պատմություն, Խմբ. Հ. Սիմոնյան, էջ 209. [Historia Armenii, red. H. Simonyan, s. 209].

⁹⁵ Պ. Հովհաննիսյան, Հայ ազատագրական շարժումները, 15-րդ դարի կես-18-րդ դարի վերջ, Երևան 2010, էջ 30-35/ [P. Hovhannisyan, *Ormiańska walka wyzwolenicza od połowy 15 do końca 18 wieku*, Erywań 2010, s. 30-35].

Dużą rolę miała także odgrywać w tych planach Rosja, która oprócz pozwolenia na przemarsz przez jej terytorium, zobowiązywała się udostępnić swoje statki, by wojsko koalicji antytureckiej wypłynęło z Astrachania i popłynęło poprzez Morze Kaspijskie dotarło do granic Persji. Podczas gdy wojsko miało znajdować się na rosyjsko-perskim pograniczu, Israel Ori planował wywołanie dużego powstania w samej Armenii. Według jego wyliczeń, za broń winno było chwycić około 100000 Ormian, którzy wsparliby oddziały europejskie. Wedle tego planu, Ori liczył na zgromadzenie 125000 żołnierzy gotowych do walki. Uważał, iż do wyzwolenia części Armenii zajmowanej przez Persów wystarczy jeden miesiąc. Według niego, armia perska była słabo wyszkolona i brakowało jej nawet umundurowania. Pojawienie się potężnych europejskich oddziałów miało także rozbudzić ducha walki u samych Ormian. Rosyjskie zaangażowanie nie ograniczało się tylko do terenów Armenii. Armia rosyjska w sile 30000 żołnierzy zamierzała obrać za swój cel oddalenie osmańskiego zagrożenia od terenów Gruzji. Israel Ori w ten sposób chciał podziału stref wpływów pomiędzy Rosję, a mocarstwa europejskie. Wedle tego planu, Gruzję winna wyzwolić Rosja, natomiast Armenię siły europejskie przy udziale ormiańskich powstańców. Na wyzwolonych terenach Armenii Wschodniej miał powiewać proporzec z wizerunkami Jezusa Chrystusa na krzyżu oraz św. Grzegorza Oświeciciela⁹⁶. Jako władcę oswobodzonej Armenii widziano Jana Wilhelma Wittelsbacha, zaś na stolicę typowany był Erywań. Tereny, które miał objąć swym władaniem Jan Wilhelm, odpowiadają dzisiejszym ziemiom Republiki Armenii oraz wschodniej części dzisiejszego Azerbejdżanu⁹⁷.

W październiku 1699 roku plan został przedstawiony Janowi Wilhelmowi, który wstępnie udzielił zgody na taki scenariusz, jednak wysłał Israela Ori do władców Toskanii, imperium Habsburgów, Rosji oraz papieża. Na początku roku 1700 Ori przebywał we Florencji, gdzie uzyskał obietnicę pomocy od Kosmy III Medyceusza. Podobnie rzecz się miała z papieżem, który również złożył obietnicę pomocy. Pod koniec 1700 roku Israel Ori został przyjęty przez cesarza Leopolda I. Władca imperium Habsburgów zapoznał się z planami wyzwolenia Armenii, jednak odmówił wsparcia dla tego przedsięwzięcia. Nie powinno dziwić w tej kwestii stanowisko Austrii (imperium Habsburgów), która była uwikłana w negocjacje o przyszłość Hiszpanii i stała u progu wybuchu konfliktu o sukcesję tronu w Madrycie.

⁹⁶ Grzegorz Oświeciciel (Lusaworicz), orm. Գրիգոր Լուսավորիչ – ur. ok. 240 r., zm. ok. 326 r.; założyciel i patron Kościoła ormiańskiego, męczennik chrześcijański, święty Kościoła katolickiego i prawosławnego. Pierwszy katolikos ormiańskiego kościoła i jeden z najbardziej czczonych świętych wśród Ormian. R. W. Thomson, *Agathangelos History of the Armenians*, New York 1974, passim; J. Walkusz, *Grzegorz Oświeciciel*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 6, red. zbior., Lublin 1993, kol. 320-321.

⁹⁷ Հայոց Պատմություն, խմբ. Հ. Մկրտչյան, էջ 210-211. [*Historia Armenii*, red. H. Simonyan, s. 210-211].

Leopold I nie chciał również wszczynać kolejnej wojny z Osmańską Turcją, mając w pamięci niezbyt odległe w czasie boje z Turkami oraz odsiecz wiedeńską. Cesarz imperium Habsburgów obiecał dać najlepsze rekomendacje dla Israela Ori, który miał udać się na dwór cara Rosji⁹⁸.

Odmowa Leopolda I oznaczała, że plany i starania Israela Ori nie miały zbyt wielkich szans powodzenia. Jednak cesarz poradził Israelowi Ori, by zwrócił się do Rosji. Leopold I uważał, iż wojna z Turcją o Kaukaz leży najbardziej w interesie rosyjskim. Dodatkowo ze swej strony obiecał Ormianom, że nie będzie czynić przeszkód w ich wojennej kampanii, a nawet był gotowy udzielić pomocy, ale nie na tak wielką skalę, jak zakładał Ori. Sugestia Leopolda I spowodowała obranie kierunku, w którym to Rosja miała być główną siłą w planach wyzwolenia Armenii. Rola Austrii Habsburgów została ograniczona do działań dyplomatycznych pomiędzy stronami ewentualnego sporu. Wobec takiego biegu wydarzeń, Israel Ori musiał udać się do Moskwy oraz opracować nowy scenariusz wyzwolenia Armenii, który nazwano „Planem moskiewskim”.

Israel Ori przybył do Moskwy w 1701 roku, mając przy sobie rekomendacje od Jana Wilhelma oraz Leopolda I⁹⁹. Z zachowanych listów wynika, że dotarł do Moskwy jako oficjalny posłaniec i poseł dwóch europejskich monarchów. Warto nadmienić w tym miejscu, iż 23 kwietnia 1701 roku dostał również pozwolenie przekroczenia granicy od polskiego władcy Augusta II Mocnego¹⁰⁰. Treść listu zezwalającego na przejazd przez terytorium Rzeczypospolitej, znalazła się w zbiorach archiwalnych E.A. Ezowa: „August II, z łaski Bożej, Król Polski [...]. Pilnie i z miłością prosimy każdego, aby wystawca tego paszportu, wspomniany Pan Izrael z Ori wraz ze swoimi sługami, końmi, rydwanami, statkami, worami, bronią i wszystkim, co ma przy sobie, wyruszając i wracając ponownie, swobodnie i bezpiecznie gdziekolwiek wyruszy w podróż i rozejdzie się, niech idzie, wraca, przemierza, mieszka bez żadnych przeszkód [...]”¹⁰¹.

⁹⁸ Ե. Գեղամեանց, *Բարևիկ Օրին և իր քաղաքական ծրագիրը*, Էջ 16-17.[E. Geghameants, *Israel Ori*, s. 16-17].

⁹⁹ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого с армянским народом, документы*, Санкт-Петербург 1898, док. № 23, с. 66.

¹⁰⁰ August II Mocny – ur.1670 r., zm. 1733 r.; syn Jana Jerzego III Wettyna, w latach 1697-1706 i 1709-1733 elekcyjny król Polski; pierwszy król Polski z saskiej dynastii Wettynów. Wielka siła fizyczna Augusta przyniosła mu przydomki „Potężny”, „Saksoński Herkules” i „Żelazne ramię”. August II jest najczęściej wymieniany jako mecenas rzemiosła i architektury wśród polskich królów. Lata panowania Augusta stały się dla Polski czasem niespokojnym. August doprowadził Rzeczpospolitą Obojga Narodów do Wielkiej Wojny Północnej, która przyczyniła się do wzmocnienia wpływów Imperium Rosyjskiego w Europie, a zwłaszcza w Polsce. Jej głównym celem było wzmocnienie wpływów królewskich na terytorium Unii, która w przeciwieństwie do innych monarchii europejskich charakteryzowała się szeroką decentralizacją. Ten swój plan starał się zrealizować przy pomocy obcych sił, co jeszcze bardziej pogorszyło sytuację. J. Staszewski, *August II Mocny*, Wrocław 1998, *passim*.

¹⁰¹ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 25, с. 67-68.

11 lipca 1701 roku Israel Ori został przyjęty przez rosyjskiego ministra spraw wewnętrznych Fiodora Gołowina¹⁰². Ormianin przedstawił mu listy oraz opowiedział zmyśloną historię, iż od dłuższego czasu wśród Ormian panuje przekonanie, że wyzwolenie od muzułmańskich rządów przyjdzie z Rosji. Wedle tej wersji, z Moskwy miałby też pochodzić władca, którego osiągnięcia i podboje przyćmią dokonania Aleksandra III Macedońskiego. Piotr I Wielki zaintrygowany postacią Israela Ori, nakazał Gołowinowi sporządzenie oraz przedstawienie pisemnego planu. 14 lipca car wydał również specjalny ukaz o udzieleniu Israelowi Ori ochrony oraz mieszkania w Moskwie¹⁰³. Plan, który miał przygotować Gołowin, został ukończony 25 lipca¹⁰⁴. Posiadał osiemnaście punktów, a jednym z najważniejszych był ten, że rosyjska armia już w październiku 1701 roku wyruszy na Kaukaz. Wojsko miało liczyć 25000 ludzi, w tym 15000 piechoty, 10000 jazdy konnej oraz - rzecz jasna - artylerię. Część żołnierzy planowano wyprawić drogą lądową w kierunku Tereq-Derbend, zaś reszta licząca 10000 miała płynąć przez Morze Kaspijskie. Do sił rosyjskich mieli dołączyć również ormiańscy i gruzińscy ochotnicy. Głównym celem kampanii wojennej był Erywań, którego wyzwolenie dałoby podstawy do ogłoszenia niezależności wschodniej części Armenii¹⁰⁵.

Na wypadek podjęcia działań militarnych przez perskie wojsko, jeden z punktów Israela Ori zakładał uderzenie w kierunku jednego z najważniejszych miast w Persji – Tebryzu, największego ośrodka wytwarzania jedwabiu. Zajęcie go mogłoby przysporzyć Persom dużych problemów ekonomicznych. Dodatkowo armia wyzwolenicza zyskałaby kolejny argument w negocjacjach z Safawidami. Dość dużą rolę w planach Israela Ori miała pełnić Gruzja¹⁰⁶.

Warto nadmienić, że kilkanaście miesięcy wcześniej – Arczil II, król Gruzji, sam udał się do Moskwy. Władca Gruzji musiał uciekać ze swego kraju, kiedy wojska osmańskie pod wodzą Selima Paszy oblegały i zdobyły Kutaisi w 1699 roku. Król, Arczil II, podobnie jak Israel Ori, liczył na pomoc europejskich mocarstw, zwłaszcza Rosji pod panowaniem Piotra Wielkiego. Do naszych czasów zachował się bogaty zbiór korespondencji pomiędzy Gruzją a Rosją na temat ewentualnej współpracy¹⁰⁷.

¹⁰² Fiodor Aleksiejewicz Gołowin – ur. 9 listopada 1650 r., zm. 10 sierpnia 1706 r.; rosyjski polityk, dyplomata i hrabia, wpływowy współpracownik i doradca Piotra Wielkiego, kierował rosyjską polityką zagraniczną i pełnił funkcję premiera w latach 1700-1706. Головин Фёдор Алексеевич, w: *Большая российская энциклопедия*, т. 7, ред. С.Л. Кравец, Москва 2007, с. 335.

¹⁰³ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 38, с 77.

¹⁰⁴ Тамże, док. № 43, с. 85-91.

¹⁰⁵ *Армяно-руссские отношения*, т. 2, с. XVII.

¹⁰⁶ Հայր Դիմիտրիյ, խմբ. Հ. Միմնյան, էջ 215-216. [Historia Armenii, red. H. Simonyan, s. 215-216].

¹⁰⁷ *Переписка, на иностранных языках грузинских царей с российскими государями от 1639 г. по 1770 г.* ред. И. Глазунов, Санкт-Петербург 1861, с. XXV.

Nie powinno wszakże dziwić, że Israel Ori uwzględniał udział Arczila II w swoich planach wyzwolenia Armenii. Według wizji Ormianina, Rosja miała być gwarantem niepodległości oraz powrotu Arczila II na tron. Do spotkań pomiędzy Arczilem II a Israelem Ori dochodziło dość często i z całą pewnością obaj darzyli się wzajemnie dość dużym zaufaniem. Dowodem tego może być zachowana korespondencja Israela Ori z Wilhelmem III, w której Ormianin wspominał o Arczilu II: „Gruziński książę znał moich rodziców od dawna i traktuje mnie życzliwie i z miłością, ufając mi we wszystkim i zapewniając, że jest w solidarności z wszystkimi moimi działaniami. Archil chce zawrzeć silny sojusz z cesarzem [Święte Cesarstwo Rzymskie] i jest przekonany, że będzie w stanie skłonić nie tylko Gruzinów do cesarza, ale także Kurdów, Abchazów i innych, którzy rozpoczną wojnę z Turkami, na wypadek gdyby ogłosili wojnę swojemu majestatowi”¹⁰⁸.

Ten fragment listu ukazuje nie tylko zaufanie pomiędzy Israelem Ori oraz Arczilem II, ale również głębokie zrozumienie politycznej sytuacji. Ormianin doskonale zdawał sobie sprawę z tego, że działania przeciw Persji Safawidów w celu wyzwolenia Armenii Wschodniej spowodują reakcję Turcji Osmańskiej. Chociaż plany, które nakreślił Ori, nie uwzględniały walk z Turkami, jednak zapewne miał to na uwadze. Czynnikiem, który winien powstrzymać Osmanów od interwencji, miało być zaangażowanie mocarstw europejskich we wczesnych etapach wyzwolenia Armenii oraz Gruzji. Pierwszy plan, który opracował Ori, zawierał także mapę Zakaukazia. Bardzo szczegółowo podał i opisał główne drogi oraz szlaki. Plan obejmował także opisy miast, twierdz, ich stanu i zaplecza gospodarczego, jak również informacje o ludności, która zamieszkiwała tereny przewidziane do wyzwolenia. „Plan moskiewski” był bardziej szczegółowy i dokładniejszy niż przed tym. Poza tym Rosja nie stawiała warunków religijnych, jak to było z władcami Europy. Sensowność „Planu moskiewskiego” spowodowała u samego cara zamiar osobistego poznania Israela Ori. Do ich pierwszego spotkania doszło 7 października 1701 roku¹⁰⁹.

Rozmowa cara z Israelem Ori przekonała tego pierwszego do zaakceptowania „Planu moskiewskiego”. Piotr Wielki chciał mieć jednak dowód, że Ori jest upoważniony przez Ormian do podjęcia z nim rozmów tego typu. W tej sytuacji pomógł mu otrzymany od ormiańskich melików list in blanco. Israel Ori wypełnił kartę in blanco, a adresatem dokumentu został Piotr Wielki. List ten, napisany rzekomo przez ormiańskich melików oraz duchownych, zawierał prośbę o pomoc, jak również gotowość złożenia przysięgi wierności carowi. By uniknąć wszelkich wątpliwości ze strony władcy, Israel Ori wysłał do Armenii moskiewskiego

¹⁰⁸ *Армяно-руссские отношения*, т. 2, с. XVIII.

¹⁰⁹ Հայոց Պատմություն, Խմբ. Հ. Սիմոնյան, էջ 216-217. [*Historia Armenii*, red.. H. Simonyan, s. 216-217].

Ormianina, imieniem Miro Wasiliew. Ten oficjalnie miał uzyskać i dostarczyć pismo od katolikosza oraz miejscowych książąt. Jego misja miała jednak za zadanie stworzenie złudzenia wyprawy oficjalnego posłańca¹¹⁰. Moskiewski Ormianin wrócił do Rosji w 1703 roku, zaś Ori niezwłocznie przekazał carowi list z datą 3 maja 1703 roku. Israel Ori zaproponował również wysłanie do Rosji oficjalnego poselstwa rosyjskiego¹¹¹. Delegacja winna posiadać dyplomatyczny charakter, jednak Ori w ten sposób chciał zebrać jeszcze więcej informacji na temat strony perskiej, zwłaszcza od strony militarnej. Rosjanie zgodzili się na pomysł Israela Ori, który jednak przed wyruszeniem poselstwa udał się do Europy Zachodniej. W latach 1704-1706 odwiedził wiele europejskich państw. Ponownie spotkał się z Janem Wilhelmem, Leopoldem I oraz papieżem Klemensem XI. Trzeba tu zaznaczyć, że kwestia unii kościelnej została całkowicie jakby zapomniana. Klemens XI nie mógł mieć wpływu na rosyjską stronę, a więc rola Rzymu w planach Oriego była bardzo skromna. W związku z tym, zagadnienie unii Kościołów odpadało automatycznie.

Za część swojego majątku oraz ofiary poczynione przez ormiańskich kupców, Israel Ori zakupił w Amsterdamzie broń oraz amunicję, które następnie zostały dostarczone przez port w Archangielsku do Rosji. Wracając do Moskwy, planował przesłać zakupioną broń do Armenii¹¹².

W lipcu 1709 roku Israel Ori już jako rosyjski pułkownik i oficjalny poseł udał się do Spahanu¹¹³. Należy również wspomnieć, że podczas jego pobytu w Moskwie w latach 1701-1704 nie ustawała korespondencja pomiędzy nim a Janem Wilhelmem. Z księciem Palatynatu listy wymieniał także sam car Piotr I. Biorąc pod uwagę ich treść, należy uznać, że obydwaj mieli podobne stanowisko w sprawie ormiańskiego wyzwolenia¹¹⁴. Niemal pewnym jest, że takie podejście obydwu monarchów zawdzięczać należy osobie Israela Ori, który był przez władców Palatynatu i Rosji również niezwykle szanowanym, czego potwierdzeniem niech będzie carski ukaz z 4 kwietnia 1702 roku, w którym przyznano Ormianinowi 10 rubli z okazji zbliżającego się święta Paschy¹¹⁵.

Delegacja do Persji na czele której stanął Ori była dość liczna; w jej skład weszli oprócz Rosjan również Ormianie oraz ludzie pochodzący z Europy Zachodniej¹¹⁶. Uczestnictwo tych ostatnich było zaaprobowane osobno przez Piotra I. Chociaż źródła nie podają, jakie miały

¹¹⁰ *Армяно-руссские отношения*, т. 2, с. XX.

¹¹¹ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 45, с. 270.

¹¹² Հայրոց Պատմություն, էջ 219. [*Historia Armenii*, red. H. Simonyan, s. 219].

¹¹³ Spahan – miasto w Iranie historycznie znane także jako Isfahan, od XVI wieku stolica Imperium Perskiego.

¹¹⁴ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 17, 18, 19, 23, 31, 37, 38, 45, 58, 69, 70.

¹¹⁵ Tamże, док. № 75, с. 293.

¹¹⁶ Tamże, док. № 151, с. 402.

interesy i cele poszczególne osoby, ale wiadomo, iż wybrane były przez Oriego. W piśmie z 8 maja 1707 roku prosił cara o zezwolenie tym osobom uczestniczyć w poselstwie. W dokumencie wymieniono imiona i zawody poszczególnych delegatów. Wśród członków poselstwa znajdował się spory procent ludzi związanych z wojskiem, jak np. Phillippe F. Coullom (ros. Филипп Ф. Кулло́мъ), rodowity Francuz żyjącego w Moskwie i posiadający sporą wiedzę na temat artylerii; Anglik Morits D. Utgolts (ros. Морицъ Данило Утьго́льц), Andrius W. Larson (ros. Андриус Ларсонъ Волфъ) z Branderburgu, Szymon Winter (ros. Симон Винтер) z Węgier itd.¹¹⁷ W wyprawie do Isfahanu brały udział również osoby duchowne, np. rzymskokatolicki ksiądz polskiego pochodzenia Jan Werszowicz Sikiriński (ros. Ян Вершовичъ Сикиринский), którego się określono jako wolnego człowieka, mieszkającego w różnych rosyjskich miastach¹¹⁸.

Poselstwo Israela Ori wywołało dość duże zainteresowanie w Państwie Safawidów. W niektórych kręgach uważano, iż sułtan powinien zakazać im wjazdu na teren Persji, jednak Ormianin był pułkownikiem rosyjskiego wojska oraz oficjalnym przedstawicielem Piotra I. Dodatkowo posiadał pismo od samego papieża Klemensa XI. Negatywnie do Israela Ori nastawieni byli zwłaszcza francuscy misjonarze, którzy na własny sposób tłumaczyli sułtanowi prawdziwy cel rosyjskiej misji. Wiadomo, że ostrzegali stronę perską o planach Oriego wyzwolenia Armenii. Trudno wyjaśnić takie postępowanie misjonarzy, biorąc pod uwagę posiadanie przez Israela Ori listu od papieża. Można jedynie przypuszczać, że w ten sposób chcieli zdobyć zaufanie Husajna I¹¹⁹, co mogłoby dać jezuitom większe swobody religijne. Jednak Husajn dał swobodny dostęp rosyjskiej misji oraz nakazał przyspieszenie dotarcia delegacji do jego stolicy, nie czyniąc jej żadnych innych przeszkód.

Israel Ori podczas spotkania z sułtanem wręczył dwa listy. Pierwszy został napisany przez papieża, który prosił o godne traktowanie chrześcijan. Drugi dokument był autorstwa Piotra Wielkiego. Car oznajmiał, że bierze Ormian oraz inne narody chrześcijańskie pod swoje skrzydła i obronę. Po rozmowach Israela Ori z Husajnem I, ten ostatni kazał przygotować odpowiedzi na pisma, które dostarczył mu Ormianin. W pierwszym liście, który miał trafić do Klemensa XI, sułtan obiecywał dobre traktowanie chrześcijan. Drugie zaś pismo adresowane

¹¹⁷ Tamże, dok. № 152, s. 403.

¹¹⁸ Tamże.

¹¹⁹ Sultan Husajn – ur. około 1668 r., zm. 1726 r.; władca Persji z dynastii Safawidów w latach 1694-1722. Jego panowanie zostało naznaczone wieloma wewnętrznymi konfliktami. Pierwszymi, którzy zbuntowali się przeciwko próbom zdelegalizowania sufizmu przez rząd sułtana byli mieszkańcy prowincji afgańskich. Następnie w latach 1717-1720 zbuntowali się sunnici w Kurdystanie i Szyrwanie. W drugiej z wymienionych miejscowości rebelianci pozyskali poparcie z strony Imperium Osmańskiego i plemion Lezgi, co stało się poważnym wyzwaniem dla Persji. R. Matthee, *Persia in Crisis. Safavid Decline and the Fall of Isfahan*, Fairford 2011, s. 166, 222, 231.

do Piotra Wielkiego, zawierało wyjaśnienie dotychczasowego podejścia do chrześcijan w muzułmańskiej Persji. Według sułtana, Ormianie i inne chrześcijańskie ludy były krnąbrne i buntowały się przeciw władzy Safawidów. Jednak Husajn I wybaczał im ich winy, wychodząc naprzeciw prośbie cara Rosji¹²⁰. Pomimo faktu, iż Armenia Wschodnia ciągle pozostawała pod władzą Persów, delegacja Izraela Ori odniosła duży sukces. Od czasu jego poselstwa, w Persji uległo złagodzeniu nastawienie wobec chrześcijańskich wspólnot¹²¹.

Izrael Ori po zakończeniu rozmów z sułtanem, pozostał przez pewien czas na terenach Armenii, a do Moskwy wrócił dopiero po dwóch latach. Polityczne znaczenie jego poselstwa widać również do naszych czasów. Poprzez działania Izraela Ori oraz wardapeta¹²² Minas Tigraniana, Ormianie uzyskali wsparcie europejskich monarchów i uzyskali lepszą niż dotychczas pozycję w Państwie Safawidów. Skutkiem działań Izraela Ori doszło w tamtym momencie również do zbliżenia się Ormian ku Rosji, co nie powinno dziwić, biorąc pod uwagę, że plany Izraela Ori mogły choć częściowo się zrealizować dzięki poparciu, jakie obiecał mu Piotr Wielki.

Czas pomiędzy zakończeniem poselstwa, a udaniem się do Moskwy, Izrael Ori spędził na spotkaniach z duchowymi oraz osobami zamożnymi z Armenii¹²³. Najdłużej przebywał na terenach Siuniku oraz Karabachu. Tam udało się zyskać poparcie wśród wielu ormiańskich książąt takich jak: Melik Tadeos (orm. Մելիք Թադեոս), Melik Amirbek (orm. Մելիք Ամիրբեկ), Filipos syn Haykaza (orm. Փիլիպոս Հայկազի որդի), Jannes syn Navoma (Orm. Յաննես Նավոմի որդի) itd.¹²⁴ Ścisłe współdziałał tam z biskupem Gandzasar, Jesai Hasan-Jalalyan. Ten zaś bardzo wspomógł działania podejmowane przez Izraela Ori. Broń, która została zakupiona w Amsterdamie w latach 1704-1706, została sprowadzona poprzez Astrachań do Karabachu i rozdzielona pomiędzy ormiańskich melików w Karabachu i Siuniku¹²⁵. Wiadomo, że została ona zakupiona dzięki pomocy ormiańskich kupców. Znaczna część uzbrojenia pozostawała pod opieką wspomnianego biskupa Gandzasar i była używana w powstaniu w latach 1720-1732. Izrael Ori miał kontakty również z gruzińskim królem Jerzym

¹²⁰ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 161, s. 415.

¹²¹ Tamże, dok. № 160, s. 245-246.

¹²² Wardapet (orm. Վարդապետ) – tytuł nadawany w Apostolskim Kościele Ormiańskim i Kościele ormiańskokatolickim uczonym duchownym, biegłym w dziedzinie teologii. W Cerkwi prawosławnej i w niektórych wschodnich Kościołach katolickich używa się terminu archimandryta. *The Church of Armenia*, 2nd. ed. revised M. Ormanean, London 1955, passim.

¹²³ *Армяно-руссские отношения*, т. 2, с. XXI.

¹²⁴ Tamże, s. 101-102.

¹²⁵ Պ. Հովհաննիսյան, *Հայ ազատագրական շարժումները, 15-րդ դարի կես-18-րդ դարի վերջ*, Երևան 2010, էջ 39-41. [P. Hovhannisyan, *Ormiańska walka wyzwolenicza*, s. 39-41].

XII (Gr. ԶԾՐԴՅՈ XII)¹²⁶, z którym nawiązał szeroko zakrojoną współpracę. Sam biskup Jesai Hasan-Jalalyan Jesai pisał również do cara z prośbą o interwencję wojskową na Kaukazie. Plany Israela Ori zyskały zainteresowanie arystokracji z Karabachu, nie tylko z powodów patriotycznych. Melikowie oraz biskup Jesai zdawali sobie sprawę ze znakomitego położenia Karabachu. Od południa graniczył bowiem z perskim zagłębiem produkcji jedwabiu, od północy z Gruzją, zaś od północnego-wschodu z Rosją, gdzie szczególną pozycję miał wspomniany już kilkakrotnie Astrachań. Karabach znajdował się na skrzyżowaniu szlaków handlowych, które Ormianie chcieli kontrolować i czerpać z nich zyski. Niepodległość bądź też przynależność Karabachu do Rosji mogła to Ormianom ułatwić. Dodatkowo na terenach Kaukazu żyła dość duża społeczność ormiańska, której przynależność do biskupstwa Karabachu była w interesach biskupa Jesai Hasan-Jalalyan¹²⁷.

Osobą sceptycznie nastawioną do działalności Israela Ori był katolikos Aleksander I¹²⁸. Jego ostrożność rodziła się z obaw przed możliwymi niepowodzeniami działań, które prowadził Ori. By przekonać Aleksandra I do swych poczynań, Israel Ori wysłał do katolikosa wartapeta Minasa. Jego spotkanie z katolikosem nie przyniosło spodziewanych korzyści i nie zmieniło nastawienia Aleksandra I względem Israela Ori. Katolikos odmówił również korespondencji w rzeczonych sprawach z carem Piotrem Wielkim¹²⁹.

Israel Ori ciągle studiował mapy oraz badał możliwe trasy, aby rosyjskie oddziały przysłane na pomoc mogły jak najszybciej poruszać się w terenie. Szczegółowo analizował potencjał wojskowy wroga oraz możliwe siły, które wystawić mogliby Ormianie. Pod podobnym kątem analizował tereny zachodniej Armenii, która była pod panowaniem osmańskim. Przewidywał, którymi drogami mogłaby wkroczyć turecka armia oraz planował ewentualny kierunek rosyjskiego uderzenia w Azji Mniejszej. Chciał także zawrzeć sojusz z plemionami kaukaskimi na wypadek wojny z Osmanami¹³⁰.

W 1710 roku Ori wysłał list do Gołowina, w którym informował go, że planuje wkrótce wrócić do Moskwy. Opisywał również aktualną sytuację panującą w samej Persji. Wedle jego

¹²⁶ Jerzy XII – ur. 1746 r., zm. 1800 r.; ostatni król Kartlii i Kachetii przed wcieleniem tych terytoriów do Imperium Rosyjskiego. B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*. Warszawa, 1987, s. 126-127.

¹²⁷ *Армяно-руссские отношения*, т. 2, с. XXI-XXII.

¹²⁸ Aleksander I – ur. ?, zm. 1714 roku; katolikos w latach 1706-1714. Informacje na jego temat nie są zbyt szczegółowe. Sądząc po jego twórczości można stwierdzić, że był gorącym zwolennikiem ormiańskiej ortodoksji. Krytykował również doktrynę Kościoła łacińskiego oraz prawosławie. Հ. Անասյան, *Հայկական մատենագրություն. Ե-ԺԸ դդ.*, Հտ. Ա, Երևան, 1959, էջ 578-595. [H. Anasyan, *Bibliografia ormiańska w V-XVIII wieku*, t. 1, Erewan 1959, s. 578-595].

¹²⁹ Ա. Հովհաննիսյան, *Հայ-ռուս օրինանշանային ծագման խնդիրը*, Էջմիածին 1921, էջ 45. [A. Hovhannisyan, *Kwestia pochodzenia rosyjskiej orientacji Ormian*, Eczmiadzin 1921, s. 45].

¹³⁰ *Армяно-руссские отношения*, т. 2, № 134, p. 3.

słów, Państwo Safawidów przeżywało kryzys wskutek buntów w różnych prowincjach, np. w Kandaharze. Jako ciekawostkę można podać fakt, że Ori wspomniał o prezentach dla cara i jego dworu, m.in. w postaci 12 koni szlachetnej rasy¹³¹. Jednak powrót Israela Ori do Moskwy nigdy nie doszedł do skutku. W jednym z listów do cara Ormianin skarżył się na władze Astrachania. Pisał, że miejscowe czynniki robią mu przeszkody i prosił cara o pomoc w tej kwestii¹³². W 1711 roku Ori umarł w Astrachaniu. Nie są znane dokładne okoliczności jego śmierci, a ostatnie listy były dość krótkie. Israel Ori wysłał jednak osobno do Moskwy wartapeta Minasa. Z ostatnich listów wynikać może jednak, że Ori chciał przekazać pewne informacje osobiście, nie ufając zbyt korespondencji¹³³.

Niespodziewana śmierć Israela Ori przerwała historię jego działań na rzecz wyzwolenia Armenii, wyrosłych z tradycji Tajnej Rady w Eczmiadynie w 1678 roku. Działania te nie poszły jednak na marne. Wśród Ormian w Karabachu i Siuniku wzmocniła się wiara w możliwą niepodległość. Poprzez aktywność Israela Ori książęta ormiańscy zdobyli europejskie uzbrojenie i zjednoczyli się wokół idei wyzwolenia Armenii. Inną kwestią, równie ważną, było przyjęcie przez ormiańską inteligencję orientacji prorosyjskiej. Ori był architektem planu wyzwolenia Armenii przy pomocy Rosji. W 1716 roku biskup Karabachu Jesai Hasan-Jalalyan pisał do Piotra Wielkiego, że Karabach nadal podzielał wyzwolenczą ideę nakreśloną przez Israela Ori, a miejscowa ludność była gotowa do walki u boku wojsk rosyjskich, które dotarłyby na Zakaukazie¹³⁴. Biskup Jesai w 1718 roku pisał również do wartapeta Minasa, że naród ormiański z całych sił pragnął wolności, a książęta z Karabachu byli gotowi walczyć i usunąć okupantów z Armenii¹³⁵.

Analizując wydarzenia od czasów Tajnej Rady w Eczmiadynie aż do śmierci Israela Ori, widoczna jest zmiana głównego ośrodka myśli wyzwolenczej w Armenii. Jeżeli jeszcze pod koniec XVI wieku rolę centrum pełnił Eczmiadzyn, to XVII wiek przyniósł przesunięcie punktu ciężkości na tereny Karabachu i Siuniku. Te dwie prowincje przyjęło się nazywać Górską Armenią i to właśnie te tereny stały się główną areną dalszych działań na rzecz wyzwolenia Armenii. Dodatkowym atutem przemawiającym za przeniesieniem ciężaru działań wyzwolenczych z Eczmiadynu było również samo jego położenie. Miasto, w którym swoją siedzibę miał katolikos, leżało w bezpośrednim sąsiedztwie Erywania, gdzie siedzibę miały perskie oddziały. Zupełnie w przeciwieństwo do Eczmiadynu właśnie tereny Siuniku oraz

¹³¹ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 164, с. 253.

¹³² Там же, док. № 167, с. 256-257.

¹³³ Հայոց Պատմություն, էջ 220-221 [Historia Armenii, red. H. Simonyan, s. 220-221].

¹³⁴ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 205, с. 315-316.

¹³⁵ Там же, док. № 210, 211, с. 326-329.

Karabachu z górzystym ukształtowaniem terenu, sprzyjającym poczynaniom nieregularnym oddziałów powstańców i partyzantów.

Podsumowując działalność Israela Ori można stwierdzić, że miała ona na celu koncentrację sił ormiańskich i przygotowanie ich do narodowego powstania, oczywiście przy wsparciu którejś z europejskich potęg. Celem takiego zrywu miała być niepodległość Armenii. Biorąc pod uwagę nikłe siły ormiańskie oraz zagrożenie osmańskie, można domniemywać, iż nie chodziło o pełną niepodległość, dlatego protekcja rosyjska była tak niezbędna w tej kwestii. Oczywiście trudno sobie wyobrazić, by Piotr Wielki bezinteresownie pomagał Ormianom wyzwolić się spod perskiego, a później osmańskiego jarzma. Jak wynika z zachowanych listów pisanych przez ormiańskich duchownych oraz książąt, ormiańska inteligencja brała pod uwagę rosyjską dominację, przysięgając wierność carowi. Jednakże Ormianie dość naiwnie liczyli na odzyskanie suwerenności bądź uzyskanie autonomii pod protektorem carskiej Rosji.

Ori wiązał swe nadzieje polityczne z carem Piotrem Wielkim i jego szybkimi działaniami, dla których nadarzała się znakomita okazja. W 1710 roku Rosjanie zajęli Rygę i umocnili swoją pozycję na Morzu Bałtyckim. Zwycięstwo w Wojnie Północnej (lata 1700–1721) mogło spowodować większe zainteresowanie się Rosjan terenami kaukaskimi. Dodatkowo Persja Safawidów stawała się coraz słabszym państwem, zarówno gospodarczo, jak i militarnie¹³⁶.

Poważnym zagrożeniem dla rosyjskiej ekspansji na Kaukazie było Imperium Osmańskie, z którym Rosja prowadziła wówczas konflikt zbrojny, nazywany IV wojną rosyjsko-turecką (1710-1711). Wojska osmańskie zadały Rosjanom druzgocącą klęskę w bitwie pod Stănilești (9 do 11 lipca 1711 roku), a sam car już dzień później musiał podpisać bardzo niekorzystny traktat prucki, w którym odstępował na rzecz Turków Azow.

3. Powstanie w Górnej Armenii w latach 1722–1730

Po śmierci Israela Ori sytuacja polityczna wokół Armenii dość szybko się zmieniała. Składały się na to różnorakie czynniki, m.in. postępujący upadek Persji rządzonej od 1501 roku przez dynastię Safawidów. Osłabienie Persji spowodowane było przez jej pogarszającą się gospodarkę oraz permanentne bunty. Niekorzystnie na Safawidów wpływała również konkurencja z Imperium Osmańskim, z którymi toczyli nieustannie wojny. Ponadto do upadku

¹³⁶ Ե. Գեղամեանց, *Իսրայել Օրիի և իր քաղաքական ծրագիրը*, էջ [E. Geghameants, *Israel Ori i jego polityczny plan*, s. 29-30.

chyliła się sama dynastia Safawidów, która zanikła ostatecznie w 1736 roku. Główną przyczyną osłabienia Persji, jak również dynastii rządzącej należy upatrywać w rządach wnuka Abbasa I, szacha Safi I (1629-1642)¹³⁷. Władca ten okazał się słabym mężem stanu, niestroniącym od alkoholu i niezbyt interesującym się sprawami państwa¹³⁸. Podczas jego panowania, na mocy traktatu pokojowego z 1639 roku, Persowie utracili obszary obecnego Iraku na rzecz Osmanów.

Następcą Safi I został jego syn Abbas II¹³⁹ (1642-1666), który wstępując na tron miał tylko dziesięć lat. Objęcie tronu w młodym wieku uchroniło go od zbyt długiego przebywania w haremie. Jakkolwiek pomyślny dla Persji okres jego panowania, nazywany „babim latem ery Safawidów”¹⁴⁰, jedynie odunął w czasie postępujący upadek państwa oraz samej dynastii. Czasy rządów następców Abbasa II przyniosły wzrost skali korupcji oraz kryzys gospodarczy spowodowany spadkiem produkcji rolniczej oraz zapewne zmniejszeniem produkcji jedwabiu, będącego perskim towarem eksportowym. Nie powinna więc dziwić postawa Israela Ori, który w swojej korespondencji z Piotrem Wielkim chciał nakreślić mu ogólną sytuację Persji oraz przekonać cara do kampanii wojskowej¹⁴¹. W 1719 roku część narodów kaukaskich będących pod władzą perskich szachów (np. Lezgini), stała się na wpół niezależna, tworząc nawet własne oddziały, które jednak zajmowały się głównie grabieżą i niszczeniem okolicznych prowincji. Dodatkowo kurdyjscy rebelianci zajęli Hamadan¹⁴² i zagrozili nawet stolicy Persji – Isfahanowi. W Chuzestanie¹⁴³ doszło do zamieszek wywołanych poprzez religijną sektę Musha'sha (lub Mosha'sha', z arabskiego: المشعشعية)¹⁴⁴. Na wschodzie miał miejsce najazd Beludżów na Bam oraz Kerman. Safawidzi i ich państwo nie byli w stanie poradzić sobie z tymi wszystkimi problemami i skoncentrowali się na tłumieniu powstania kurdyjskiego oraz

¹³⁷ Safi I – ur. 1611 r., zm. 1642 r.; w latach 1629-1642 był szóstym władcą Persji z dynastii Safawidów. Za jego czasów Bagdad i cały arabski Irak ostatecznie odeszły do Imperium Osmańskiego. Jednak Safi I udało się zachować pod swoim panowaniem Armenię i Albanie Kaukaską.

K. Babaya, *Slaves of the Shah: New Elites of Safavid Iran*, Tauris 2003, passim

¹³⁸ Tamże, s. 104.

¹³⁹ Szach Abbas II – ur. 1632 r., zm. 1666 r.; szach Persji w latach 1642-1666. Źródła ormiańskie wspominają Abbasa II jako miłującego pokój władcę (w przeciwieństwie do Abbasa I), który patronował kościołowi ormiańskiemu i Ormianom. Proormiańskie działania Abbasa były podyktowane zbliżeniem handlowym Iranu z Europą i Rosją oraz aktywnym poparciem Ormian w tworzeniu sojuszu politycznego między Rosją, Iranem i Polską przeciwko Imperium Osmańskiemu. H. R. Roemer, *The Cambridge History of Iran*, vol. 6: *The Timurid and Safavid Periods*, Cambridge 2008, p. 212.

¹⁴⁰ Więcej na temat: C. Melville, *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society*, London 1996.

¹⁴¹ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 164.

¹⁴² Hamadan – aktualnie miasto w Iranie, położone na południowy zachód od Teheranu.

¹⁴³ Chuzestan – aktualnie prowincja w południowo-zachodnim Iranie.

¹⁴⁴ Sekta szyicka założona i prowadzona przez Muhammada ibn Falaha, urodzonego w Iraku teologa, który uważał się za ziemskiego przedstawiciela Alego i Mahdiego. C.E. Bosworth, *The New Islamic Dynasties. A Chronological and Genealogical Manual*, New York 1996, p. 277.

wojnie z Omanem¹⁴⁵. Stan wewnętrzny Państwa Safawidów, jeszcze u schyłku XVII wieku, opisywał rosyjski poseł Artemij Woliński (ros. Волинский, Артемий Петрович)¹⁴⁶. W jednym z listów do cara Piotra I pisał następująco: „Aktualnie tutaj głową jest taki władca, który raczej jest wasalem swoich wasalów niż władcą i trudno znaleźć takiego głupiego nie tylko wśród władców, ale też prostych ludzi. Dlatego on sam w niczym nie jest zaangażowany tylko wszystko wręczył swojemu zastępcy Ehtma-Dowlatowi, który jest głupszy od wszelkiego bydła”¹⁴⁷.

Wschodnie prowincje de facto oddzieliły się od Państwa Safawidów. Jednak tereny kaukaskie też były zagrożone w wyniku działalności ludów z Północnego Kaukazu, wśród których prym wiedli Lezgini. To właśnie położenie Gruzji oraz prowincji Szyrwan blisko ich miejsc zamieszkania powodowało ogromne straty na tych terenach¹⁴⁸. Najazdy lezgińskich rebeliantów nie omijały również terenów dzisiejszej Armenii i Azerbejdżanu. Biskup Karabachu Jesai Hasan-Jalalyan w liście do cara Rosji Piotra I pisał o tych najazdach i za konieczne uznawał rosyjską interwencję w tym regionie¹⁴⁹. Latem 1721 roku Lezgini wraz z sunnitami z prowincji Szyrwan zajęli stolicę regionu – Szamachi.

XVIII-wieczni władcy z chylącej się ku upadkowi dynastii Safawidów, wstępując na tron próbowali zabezpieczyć własny dwór oraz stolicę kosztem prowincji. Faktycznie do 1736 roku, kiedy na tron wstąpił Nadir Szah¹⁵⁰ z dynastii Afszarydów, tereny kaukaskie były objęte ciężkimi walkami oraz interwencją rosyjską i osmańską. Okres zamętu spowodował u Ormian podjęcie działań dążących do niepodległości. Nadziei Ormianom dodawały obietnice cara Rosji oraz postępujący upadek Państwa Safawidów.

W Karabachu działał dalej biskup Jesai Hasan-Jalalyan, który najpierw chciał zabezpieczyć tereny Armenii przed lezgińskimi najazdami. By tego dokonać, należało skłonić do porozumienia wszystkich ormiańskich melików z Karabachu, którzy posiadali własne ziemie oraz wojska. W 1714 roku w Gandzasar¹⁵¹ odbyło się spotkanie książąt z Karabachu z biskupem Jesai Hasan- Jalalyan. Długie negocjacje doprowadziły do wypracowania wspólnego stanowiska, którego najważniejszymi punktami były:

- każdy melik uznaje biskupa Jesai Hasan- Jalalyan jako swojego suwerena,

¹⁴⁵ A. Newman, *Safavid Iran. Rebirth of a Persian Empire*, Tauris 2006, p. 77.

¹⁴⁶ П. П. Бушев, *Посольство Артемия Волинского в Иран в 1715-1718 гг.*, Москва 1978, с. 288.

¹⁴⁷ С. М. Соловьев, *Империя России с древнейших времен*, кн. 4, т. 18, Санкт-Петербург 1851, с. 665.

¹⁴⁸ Szyrwan – miasto w północno-wschodniej części Iranu.

¹⁴⁹ Հ Արքեպիսկոպոս, *Արցախի մասին*, էջ 69-70. [H. Abrahamyan, *Arcakh*, s. 69-70].

¹⁵⁰ Nadir Szah Afszar – ur. 1688 r., zm. 1747 r.; szach Iranu w latach 1736-1747. J. R. Perry, *Afsharids*, w: *Encyclopædia Iranica*, vol. 1, New York 1984, p. 587-589.

¹⁵¹ Klasztor Gandzasar (orm. Գանձասարի վանք) – ormiański monastyr położony w Górskim Karabachu, w rejonie Martakert.

- każdy melik musi utrzymywać regularne wojsko liczące 3000 żołnierzy,
- każdy melik jest zobowiązany pilnować i bronić własnych ziem,
- każdy melik jest zobowiązany przyjść z pomocą wojskową innemu melikowi,
- wypowiedzenie wojny mogło nastąpić po wspólnej zgodzie melików,
- każdy zdrajca wobec ojczyzny (bez względu na jego tytuł) miał stanąć przed sądem składającym się z duchowieństwa i melików,
- zakaz zawierania sojuszy z obcymi władcami.
- „Zdrajca ojczyzny i wiary niech będzie skazany na śmierć, a inni książęta niech podzielą jego zamki i wszystkie jego majątki”¹⁵².

Po podpisaniu wspólnego stanowiska, biskup Jesai Hasan- Jalalyan został faktycznym przywódcą Karabachu. Ze względu na jego duży autorytet nazywa się go również często katolikosem Karabachu bądź katolikosem Gandzasar. Wkrótce zaczął on wzmacniać i przygotowywać Karabach do trwałej samoobrony. W tym celu wzmacniano istniejące twierdze oraz rozpoczęto budowę nowych. Regularne wojska Karabachu liczyły ok. 20000 dobrze uzbrojonych i wyszkolonych żołnierzy. Dodatkowe 20000 żołnierzy miało pochodzić z powszechnej mobilizacji¹⁵³. Podobny stan rzeczy miał miejsce w Siuniku, gdzie na początku lat 20. XVIII wieku miało być około 10000 regularnego wojska¹⁵⁴, a jego dowódcą w 1722 roku został Dawid Bek¹⁵⁵. Można więc uznać, iż przynajmniej częściowo plan nakreślony jeszcze przez Israela Ori został zrealizowany. Część terenów cieszyła się względną swobodą oraz posiadała własne wojsko, dzięki czemu Górna Armenia¹⁵⁶ mogła bronić się przed najazdami z północy. Potwierdzeniem takiego stanu rzeczy może być list z 12 listopada 1722 roku do cara Rosji, napisany przez ormiańskiego arcybiskupa Tyflisu. Duchowny zawarł w nim informacje o śmierci wielu chrześcijan w wyniku działań Lezginów. Hierarcha prosił cara o przysłanie 20000 żołnierzy w celu ratowania chrześcijańskich wiernych. Pisał: „[...] wiadomo tobie, że Erywań jest twierdzą perską oraz że pragniemy go zająć. Gdy będzie w naszych rękach, ani Turcy, ani Persowie nic nie będą mogli nam zrobić. [...]”¹⁵⁷. Wspominał również o samoobronie Karabachu i Siuniku.

¹⁵² Ա. Բէկնազարեանց, *Գաղտնիք Ղարաբաղի*, Ս. Պետերբուրգ 1886, էջ 210-214. [A. Beknazareants, *Tajemnica Karabachu*, Sankt-Petersburg 1886, s. 210-214].

¹⁵³ Հայոց Պատմություն, խմբ. Հ. Սիմոնյան, էջ 222-223. [Historia Armenii, red. H. Simonyan, s. 222-223].

¹⁵⁴ Հ. Ա. Կնյազյան, Ազատագրական պայքարը Դավիթ Բեկի գլխավորությամբ, Երևան 1963, էջ 86-89. [H. A. Knyazyan, *Walka o niepodległość na czele z Dawidem Bekem*, Erywań 1963, s. 86-89]

¹⁵⁵ Dawid-Bek – ur.?, zm. 1728 r.; przywódca powstania Ormian przeciwko Persom i Turkom w latach 1722-1725. Za swoje życie stworzył niepodległą krainę Górskiej Armenii obejmującej Karabach i Sjunik. G. A. Bournoutian, *Armenians and Russia, 1626-1796. A Documentary Record*, Costa Mesa 200, p. 407-409.

¹⁵⁶ Górna Armenia - obejmowała tereny Sjuniku, Nachiczewanu i częściowo Karabachu.

¹⁵⁷ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 216, с. 335-338.

Po utworzeniu ormiańskich oddziałów w Karabachu i Siuniku, biskup Jesai Hasan-Jalalyan chciał stworzyć sojusz z gruzińskim władcą – Wachtangiem VI¹⁵⁸. Staraniem biskupa Jesai udało się doprowadzić do gruzińsko-ormiańskiej współpracy i wydawać się mogło, że już bardzo bliskim jest realizacja działań zapoczątkowanych przez Israela Ori¹⁵⁹. Do ich pełnego wykonania pozostawało udzielenie wsparcia przez Piotra Wielkiego dla Ormian i Gruzinów walczących o niepodległość.

W 1722 roku wydawało się, iż rosyjski car wreszcie pomoże chrześcijańskim narodom na Kaukazie. 30 czerwca tego samego roku Piotr I wyruszył z wojskiem liczącym 44000 żołnierzy w kierunku Kaukazu. Podczas postoju w Astrachaniu car wysłał posłańca do króla Wachtanga VI z propozycją, by wojska gruzińskie i ormiańskie ruszyły w kierunku Astrachania i połączyły się z rosyjskimi oddziałami pomiędzy Derbentem a Baku¹⁶⁰. W lipcu 1722 roku wojsko rosyjskie wkroczyło na kaukaskie tereny Persji i bez żadnego oporu zajęło miasto Derbent położone nad brzegiem Morza Kaspijskiego. Ormianie, jak również Gruzini, przyjęli tę wiadomość z wielkim entuzjazmem. Natychmiast została przeprowadzona mobilizacja żołnierzy. Oddziały gruzińskie i ormiańskie gotowe były ruszyć w kierunku wojsk rosyjskich, by się do nich przyłączyć. 22 września 1722 roku w miejscowości Czolak (orm Շոլակ) doszło do spotkania żołnierzy gruzińskich dowodzonych przez Wachtanga VI oraz oddziałów pod rozkazami ormiańskich melików. Wydawać się wtedy mogło, że właśnie realizuje się plan wyzwolenia nakreślony już w 1701 roku przez Israela Ori. Entuzjazm Gruzinów i Ormian nie trwał jednak długo, gdyż niespodziewanie car Piotr I odłożył dalszy pochód swych wojsk¹⁶¹. 4 października 1722 roku Piotr Wielki wrócił do Petersburga wraz ze swym wojskiem. Dalszy marsz na południe został zatrzymany przez silny sztorm, który zatopił wszystkie statki wraz z żywnością.

Jak już wcześniej wspomniano, latem 1721 roku Lezgini oraz sunnicka ludność prowincji Szyrwan zajęły Szamachi¹⁶². Rebelianci z Szyrwanu dążyli do przyłączenia tych terenów do Osmańskiej Turcji. Interwencja Rosji, podbicie Derbentu, działalność Ormian i Gruzinów oraz bunt w Szyrwanie były bardzo dobrym pretekstem dla Turków, by

¹⁵⁸ Wachtang VI – ur. 15 września 1675 r., zm. 26 marca 1737 r.; król Kartlii w latach 1711-1715, 1719- 1724. Pozbawiony tronu Wachtang VI szukał schronienia w Persji, następnie w Turcji, następnie w Rosji, dokąd przeniósł się w 1724 r. po udziale w perskiej kampanii Piotra Wielkiego. B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, s. 114-117.

¹⁵⁹ Հ. Աբրահամյան, *Արցախի 18-19-րդ դարերում*, Երևան 2015, էջ. 52-74. [H. Abrahamyan, *Arcakh*, s. 52-74].

¹⁶⁰ В.К. Восканян, Дж. О. Галустян, В.М. Мартиросян, *Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века*, т. 3, Ереван 1978, с. 357.

¹⁶¹ Ե. Հասան- Ջալալյան, *Պատմություն կամ յիշատակ ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից*, Ծուշի 1839, էջ 56-58. [J. Hasan-Jalalyan, *Historia albo wydarzenia w Albanii Kaukaskiej*, Szuszi 1839, s. 56-58].

¹⁶² Szamach – obecnie miasto w Azerbejdżanie.

wypowiedzieć Persom wojnę. Państwo Osmańskie było od dawna przeciwnikiem Persji i praktycznie kraje te ciągle prowadziły ze sobą mniejsze lub większe spory. Tym razem celem Turków było panowanie na Kaukazie oraz uzyskanie dostępu do Morza Kaspijskiego. Wykorzystując zamieszanie, jakie powstało na Kaukazie, dostrzegli swoją szansę do opanowania wspomnianych terenów. W 1722 roku rozpoczęła się kolejna turecko-perska wojna. Obawy Gruzinów i Ormian ziściły się w najgorszym możliwym momencie. Rosyjski car po zajęciu Baku zatrzymał dalszą kampanię i zawarł w tym samym roku pokojowy traktat z Persją. Armenia i Gruzja zostały postawione samym sobie, istniejąc pomiędzy państwami Safawidów i Osmanów. Wycofanie rosyjskich wojsk spowodowało, że perski szach oskarżył o zdradę swojego wasala Wachtanga oraz ormiańskich melików z Karabachu i Siuniku. Od 1722 roku osmańskie wojsko rozpoczęło ataki w kierunku Karabachu. Arcybiskup Jesai Hasan-Jalalyan oraz książęta Siuniku i Karabachu posiadając wojska, zdecydowali się nie poddawać i prowadzić wojnę zarówno z osmańskimi, jak i perskimi oddziałami. Latem 1723 roku wojska tureckie wkroczyły do Gruzji i w bardzo krótkim czasie zajęły Tyflis, a król Wachtang VI musiał ratować się ucieczką do Rosji¹⁶³. W tym samym czasie, co Tyflis, został zajęty również Nachiczewan. Turcy przystąpili do oblężenia Erywania, gdzie ponieśli ogromne straty, jednak po dwóch miesiącach udało im się zdobyć miasto¹⁶⁴. Do ciężkich walk doszło również na północy Armenii, gdzie w prowincji Lori osmańskie wojsko także poniosło ciężkie straty. Informacje na temat przebiegu oblężenia przekazał turecki książę Rozep w następujących słowach: „[...] Pod miastem Lori stali kilka dni i nie mogli wziąć miasta. Trzy razy Turcy ponieśli porażkę”¹⁶⁵.

Po zajęciu Tyflisu, osmańskie wojska ruszyły w stronę Karabachu. Turcy zostali pokonani pod miejscowością Gandzak, gdzie zatrzymały ich połączone wojska Ormian oraz Szytów. Walki toczyły się około dwadzieścia dni, a liczące około 70000 tureckie wojsko pod rozkazami Ibrahima Paszy zostało rozbite¹⁶⁶.

Po pierwszym militarnym sukcesie, arcybiskup Hasan-Jalalyan apelował do Piotra Wielkiego o pomoc. Faktyczny przywódca Karabachu pisał, że Ormianie z każdej strony otoczeni są przez wrogów i w tej sytuacji nie będą mogli się długo bronić¹⁶⁷. W odpowiedzi na

¹⁶³ Վ. Բայբուրյան, *Երևանի պատմություն*, Ե., 2005, էջ 361.[W. Bajburdyan, *Historia Iranu*, Erywań 2005, s. 361].

¹⁶⁴ J. de Hammer, *Histoire de l'Empire Ottoman*, t. 65, Paris 1837, p. 128.

¹⁶⁵ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 221, с. 345-346.

¹⁶⁶ Ե. Հասան-Ջալալյան, *Պատմություն Կարաբաղի ինչ անցից` դիպիկոց յաշխարհին Ադրբայջան*, Շուշի 1839, էջ 58-60.[J. Hasan-Jalalyan, *Historia albo wydarzenia*, s. 58-60], Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 233, с. 362-363.

¹⁶⁷ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 236, с. 367-368.

list ormiańskiego duchownego, tajny doradca cara Piotr Andriejew Tołstoj oraz generał-admirał Fiodor Matwiejewicz Apraksin wystosowali w imieniu swego władcy list, w którym obiecali pomoc¹⁶⁸. Piotr Wielki wysłał do Karabachu swojego delegata Iwana Karapeta (orm. Իվան Կարապետ). Carski wysłannik został przyjęty w Karabachu przez arcybiskupa Jesai, któremu wręczył list napisany przez doradców Piotra Wielkiego. Jak już wspomniano, car obiecywał wkrótce przyjść z pomocą oraz brał Karabach pod swoją protekcję. Ormianie w Karabachu przyjęli treść pisma z dużym entuzjazmem. Wedle słów Iwana Karapeta, samo odczytanie listu Piotra I odbyło się w obecności dużej rzeszy ludzi, m.in. 12000 ormiańskich wojsk oraz dużej liczby duchownych. Sama zaś uczta po odczytaniu pisma trwała osiem dni¹⁶⁹.

Jak się jednak okazało, rosyjskie obietnice nie miały pokrycia w faktach i już w 1724 roku w Konstantynopolu Rosja zawarła z Turcją Osmańską specjalny traktat rozgraniczający strefy wpływów na Zakaukaziu. Zgodnie z umową, w rosyjskiej części znalazły się terytoria zachodniego i południowo-zachodniego wybrzeża Morza Kaspijskiego. Rosjanie zyskiwali w ten sposób od Turcji Osmańskiej zabezpieczenie swych zdobyczy uzyskanych na mocy traktatu podpisanego z Persją w Petersburgu w 1723 roku. Umowa z Konstantynopola miała zaś gwarantować Osmanom tereny Gruzji, Szamachi, Tebryzu oraz Armenii z Erywaniem, Siunikiem i Karabachem¹⁷⁰.

Po zawarciu traktatu, wojska osmańskie rozpoczęły bardziej brutalne działania, a ich dowództwo stosowało taktykę zastraszania i wysiedlania miejscowej ludności¹⁷¹. W miejscach, gdzie tureckiej armii nie udało się złamać oporu Ormian, dochodziło do grabieży, podpaleń oraz masakry nieuzbrojonej ludności¹⁷².

1 marca 1725 roku wojska osmańskie po raz kolejny usiłowały zająć Karabach. Jednak armia licząca 4700 żołnierzy została przechytzona i rozbita przez Ormian. Według przekazów źródłowych, przeżyć miał tylko jeden z trzech tureckich dowódców oraz kilkuset żołnierzy¹⁷³. 10 lipca 1726 roku wojska osmańskie liczące około 40000 żołnierzy uderzyły od północy na Karabach. Oddziały pod rozkazami Sara Mustafy podeszły aż pod Gandzasar, jednak niespodziewany atak wojsk ormiańskich zmusił Turków do bitwy nad rzeką Chaczen¹⁷⁴, która okazała się pomyślna dla strony ormiańskiej. O tych wydarzeniach pisał do gruzińskiego króla arcybiskup Jesai Hasan-Jalalyan. Według niego, oddziały Sara Mustafy miały dopuszczać się

¹⁶⁸ Tamże, dok. № 223, s. 346-347.

¹⁶⁹ Tamże, s. 386.

¹⁷⁰ *Армяно-русские отношения*, т. 3, с. 208.

¹⁷¹ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 233, с. 361-363.

¹⁷² Հ. Աբրահամյան, *Արցախը 18-19-րդ դարերում*, էջ.76-80. [H. Abrahamyan, *Arcakh*, s. 76-80].

¹⁷³ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 274, 275, с. 418-421.

¹⁷⁴ Chaczen – rzeka w Górskim Karabachu.

grabieży i brać ogromną liczbę ludzi w niewolę. Ormianom jednak udało się rozbić tureckie wojsko i odbić uprowadzoną ludność¹⁷⁵.

Tureckie działania wojenne w Karabachu trwały przez cały rok 1726, jednak nadal nie udało im się złamać oporu Ormian. Turcy uciekali się nawet do próby przekupienia ormiańskich dowódców. W tym samym roku, do Karabachu został przysłany posłaniec carycy Katarzyny I¹⁷⁶ z kolejną obietnicą rosyjskiej pomocy, która po raz kolejny rozbudziła nadzieję wśród Ormian w Karabachu. W 1727 roku arcybiskup Hasan-Jalalyan wysłał do Wasilija Dołgorukowa¹⁷⁷ petycję o pomoc obiecaną przez Katarzynę I. Dołgorukow, tłumacząc się brakiem specjalnego rozkazu, odmówił pomocy w postaci amunicji czy też prowiantu. W celu wyjaśnienia sytuacji, delegacja arcybiskupa Hasan-Jalalyan wyruszyła z Derbentu do Petersburga¹⁷⁸.

Obietnice składane przez Rosjan były jednak bez żadnego pokrycia. Ormiańscy melikowie, będąc w bardzo trudnym położeniu, ciągle bronili się przed regularnymi atakami wojsk tureckich. Sam Dołgorukow w jednym ze swych raportów z 30 listopada 1726 roku opisywał położenie Ormian następująco: „[...] Ormianie ze łzami proszą o pomoc. A o propozycji osiedlenia się na ziemiach podbitych przez nas od Persów, Ormianie i słuchać nie chcą [...]”¹⁷⁹. Natomiast w raporcie z 11 maja 1726 roku: „[...] Tylko sam Bóg ich chroni. Bowiem powyżej rozsądku jest rozumieć, jak mogą trzymać się przeciwko tak potężnemu wrogowi?”¹⁸⁰.

Dalej Dołgorukow pisał, że jego zdaniem Rosji wówczas nie interesowała kolejna wojna z Turcją i nie potrzebowała Ormian w swoim wojsku. Jednak według niego, Imperium Osmańskie słabło i kiedyś zapewne przyjdzie odpowiednia chwila na działania wojenne. 15 sierpnia 1727 roku Wyższa Tajna Rada wydała ukaz skierowany do generała Dołgorukowa. Z dokumentu wynika brak pomysłu Rosjan na jakiegokolwiek udzielenie pomocy Ormianom oraz

¹⁷⁵ *Армяно-русские отношения*, т. 2, док. № 285, с. 197-198.

¹⁷⁶ Katarzyna I Aleksiejewna – ur. 1684 r., zm. 1727 r.; cesarzowa Rosji w latach 1725-1727. Była drugą żoną Piotra I. W ciągu 2 lat panowania Katarzyny I Rosja nie prowadziła większych wojen, jedynie na Kaukazie działał odrębny korpus pod dowództwem księcia Dołgorukowa, próbujący odbić terytoria perskie, podczas gdy Persja znajdowała się w stanie niepokoju i Turcja bezskutecznie walczyła z perskimi rebeliantami. W 1726 r. rząd Katarzyny I zawarł pokój wiedeński z rządem Karola VI, który w drugiej ćwierci XVIII wieku stał się podstawą rosyjsko-austriackiego sojuszu wojskowo-politycznego.

O. И. Хоруженко, *О происхождении императрицы Екатерины I. Европейские монархии в прошлом и настоящем*, Москва 2001, с. 140-150.

¹⁷⁷ Dołgorukow, Wasilij Władimirowicz – ur. 1667r., zm. 1746r. feldmarszałek rosyjski, uczestnik wojny północnej i rosyjsko-tureckiej 1710-1713, członek Tajnej Rady Najwyższej, przewodniczący Kolegium Wojskowego. Był przeblizonym Piotra I. Tamże.

¹⁷⁸ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 289, с. 434-435.

¹⁷⁹ Tamże, s. 435.

¹⁸⁰ Tamże, док. № 292, с. 437-439.

wykorzystania melików z Karabachu w interesie rosyjskim. W tym celu należało podtrzymywać ich konflikt z Turcją, np. poprzez zgrupowanie wojsk rosyjskich blisko perskiej granicy tak, by dać Ormianom złudną nadzieję na pomoc ze strony Rosji i podtrzymać w ormiańskich oddziałach wolę walki. Dodatkowo ukaz wspominał o ormiańskiej delegacji w Petersburgu, a wysłanej wówczas do Dołgorukowa. Fragment dokumentu, który mówił o powyższym podejściu brzmiał następująco: „[...] musicie wzmocnić ich nadzieję, pokazując jak słabi są Turcy, aby Ormianie mocno stanęli przeciwko nim. I że wkrótce nasza pomoc się zjawi. Takimi obietnicami kierujemy ich do was i wy tak samo skierujcie ich do swoich”¹⁸¹.

Ormianie mieli zostać wykorzystani, jako narzędzie służące do osłabienia tureckiej pozycji na Zakaukaziu. Zauważyć można tutaj podwójną grę Rosjan, którzy z jednej strony zawarli z Turcją traktat (porozumienie z Konstantynopola z 1724 roku), gwarantujący podział wpływów na Zakaukaziu i pozwalający Osmanom zająć Gruzję i Armenię. Z drugiej zaś strony przeciągali Ormian z Karabachu ku sobie i pchali ich ku dalszej wojnie z regularnym wojskiem tureckim. Szczególną rolę w takich działaniach Rosji na Zakaukaziu odgrywali rosyjscy delegaci. Jednym z najbardziej aktywnych był niejaki Iwan Karapet, który jednak prawdopodobnie mógł nie znać dokładnych planów Rosji, jak skutecznie rozgrywać kwestię Ormian z Karabachu. Karapet jeszcze w 1724 roku wysłał do Petersburga bardzo ważny list, w którym Ormianie przysięgali wierność Piotrowi Wielkiemu. W dokumencie tym znajdowały się także podpisy i pieczęcie książąt z Karabachu¹⁸².

W latach 1935-1937 Państwowe Archiwum Wojenno-Historyczne w Moskwie zostało otworzone dla ormiańskich naukowców badających wydarzenia z lat 1723-1728. W 1953 roku został opublikowany przez Akademię Nauk Armeńskiej SRR zbiór dokumentów dotyczących stosunków ormiańsko-rosyjskich w latach 1723-1728. Tytuł publikacji brzmiał: *Jedna strona z historii stosunków narodów Zakaukazia i rosyjsko-ormiańskich* i kopie oryginalnych dokumentów dotyczących ormiańskiej działalności narodowowyzwoleńczej w Karabachu i Siuniku. Rzecz jasna, znajdują się tam również listy zawierające przysięgi wierności carowi przez ormiańskich melików. Analogiczne informacje zawiera dokument sporządzony w miejscowościach Dizak i Waranda 4 czerwca 1724 roku¹⁸³. Innym przykładem lojalności względem rosyjskiego cara jest pismo z 22 lutego 1724 roku, w którym pięciu książąt z Karabachu: Astegh (orm. Աստեղ), Baghi (orm. Բաղի), Tarchan (orm. Թարխան), Fani

¹⁸¹ Tamże, dok. № 294, s. 440-441.

¹⁸² Tamże, s. 440-442.

¹⁸³ Ա.Գ. Աբրահամյան, *Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ-րուսական հարաբերությունների պատմությունից*, Երևան 1953, էջ 145. [A. G. Abrahamyan, *Jedna strona z historii stosunków narodów Zakaukazia i rosyjsko-ormiańskich*, Erywan 1953, s. 145].

(orm. Փափհ), uznali siebie za poddanych Piotra Wielkiego. Pismo jest sygnowane pieczęciami wszystkich pięciu książąt¹⁸⁴.

Analizując zachowane dokumenty można zauważyć, że w pierwszych dekadach XVIII wieku Rosja mogła być zainteresowana przesiedleniem Ormian z Karabachu na tereny persko-rosyjskiego pogranicza nad Morzem Kaspijskim.

Takie podejście może już wynikać z raportu sporządzonego przez samego Wasyla Dołgorukowa, którego słowa zostały już przytoczone wcześniej¹⁸⁵. Dowódca wojsk rosyjskich nad Morzem Kaspijskim pisał, że Ormianie nie chcą przyjąć oferty przesiedlenia się na ziemie rosyjskie. Relokacja ludności z Karabachu mogła być dość ważna dla Rosji z punktu widzenia zabezpieczenia granic rosyjskich. Pojawienie się chrześcijańskich Ormian nad Morzem Kaspijskim zmieniałoby na korzyść Rosji stosunki demograficzne na wspomnianych terenach. Pomimo, że większość Ormian pozostała w Karabachu, część postanowiła jednak wyemigrować na północ. Pozytywnie na rosyjski apel zareagował jeden z najbardziej charyzmatycznych przywódców z Karabachu imieniem Awan (orm. Ավան), który wraz z rodziną i kilkoma innymi dowódcami na zawsze wyjechał z Karabachu. Grupa Ormian, która wyemigrowała razem z Awanem liczyła 232 osoby¹⁸⁶.

Główną przyczyną migracji Ormian z Karabachu były względy finansowe. Rosja oferowała wysoką pensję oraz stały zarobek, zwłaszcza dla żołnierzy. Awan oraz dowódcy, którzy razem z nim opuścili Karabach, zostali przyjęci na służbę w rosyjskim wojsku. Ich wynagrodzenie wynosiło 1000 rubli, co można uznać za dość wysoką kwotę¹⁸⁷. Awan dosłużył się w rosyjskim wojsku stopnia generała. Na Północnym Kaukazie wskutek tych procesów migracyjnych powstało dziewięć ormiańskich wiosek¹⁸⁸.

Ormiański historyk Leo (1860-1932) pisał, że po śmierci arcybiskupa Jesai Hasan-Jalalyan oraz wyjeździe kilku ważnych dowódców jak Awan, sytuacja w Karabachu zaczęła się zmieniać. W 1730 roku Tajna Rada Cesarska postanowiła przyjąć do służby wojskowej wszystkich Ormian, którzy chcieli pozostać w Rosji. Przyznano im również awanse na wyższe stopnie wojskowe oraz ustalono stałą i wysoką pensję¹⁸⁹.

W 1727 roku w Karabachu przebywał angielski podróżnik i filantrop Jonas Hanway. Opisuując ówczesną lokalną sytuację, wspominał o niektórych zwycięstwach Ormian nad

¹⁸⁴ Tamże, s. 162.

¹⁸⁵ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 289, с. 435.

¹⁸⁶ Հ. Աբրահամյան, *Արցախը*, էջ.112-113. [H. Abrahamyan, *Arcakh*, s.112-113].

¹⁸⁷ Լեւոն, *Երկրորդ ժողովածու*, հ 3, գ. 2, Երևան 1967, էջ 174.[Leo, *Zbiór*, t. 3, księga 2, s. 174].

¹⁸⁸ Там же s. 176.

¹⁸⁹ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 302, с. 29.

Turkami, zaś sam Karabach nazywał republiką¹⁹⁰. Siunik, podobnie jak Karabach, pozostawał pod rządem ormiańskich melików. Od 1722 roku na ich czele stał Dawid Bek, który miał pod swymi rozkazami około 6000 dobrze wyszkolonych i uzbrojonych żołnierzy¹⁹¹. Tereny, którymi zarządzał Dawid Bek posiadały jednak inną specyfikę. Kwestią, która znacząco odróżniała Siunik od Karabachu, była ludność zamieszkująca obie te krainy. O ile Karabach był terenem dość jednolitym etnicznie, to Siunik przypominał tygiel narodów, wśród których duża część była muzułmańskiego wyznania i nastawiona lojalnie wobec perskich władz. Po utworzeniu ormiańskich oddziałów, muzułmańska ludność Siuniku utworzyła własne formacje zbrojne, przez co Ormianie najpierw musieli uporać się tam z siłami lojalnymi wobec Safawidów, a dopiero później przystąpić do walki z Turkami¹⁹².

Jeszcze w 1724 roku Fath-Ali Chan¹⁹³ dostał rozkaz od perskiego szacha, by powstanie Ormian zostało stłumione. Jednak osiemnastu żołnierzy pod jego rozkazami doznało klęski i musiało ratować się ucieczką¹⁹⁴. Oryginał dekretu Fath-Ali Chana znajduje się w narodowych archiwach Gruzji. Jest teoria, według której uciekające wojska Fath-Aliego pozostawiły dekret i Ormianie jako trofum wojenny wysłały go do swojego sojusznika - króla gruzińskiego. To jest oczywiście domysł. Trudno powiedzieć, skąd i jak dekret trafił do Gruzji, ale badacze zgadzają się, że dokument jest oryginałem. Świadczy o tym i pieczęć szacha u góry dekretu, jak można zobaczyć na fotografii № 2¹⁹⁵ w „Aneksie”. Tamże, na zdjęciu № 3¹⁹⁶ widzimy opracowanie tego samego dekretu. Z tych dekretów wynika, że w Karabachu i Siuniku powstanie cieszyło się wojennymi sukcesami.

Walki z Fath-Ali Chanem trwały nadal przez kilka lat. W tym też okresie Ormianie nie tylko próbowali wywalczyć swoją niezależność, ale również w Siuniku zaczęli prowadzić

¹⁹⁰ Ю. Барсегов, *Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарии*, Москва 2008, с. 64.

¹⁹¹ Հ. Ա. Կնյազյան, *Ազատագրական Պայքարը Դավիթ Բեկի Գլխավորությամբ*, էջ.87-88. [H. A. Knyazyan, *Walka o niepodległość*, s. 87-88].

¹⁹² Tamże.

¹⁹³ Fath-Ali Shah Qajar – ur. 1769 r., zm. 1834 r.; drugi szach (z dynastii Qajarów) Iranu od 17 czerwca 1797 do 24 października 1834. Szach lubił odgrywać rolę koronowanego władcy literatury perskiej. kochał wielkość i powagę, ale z natury miał bardzo słaby charakter. W dziedzinie polityki zagranicznej za Feth Aliego rozpoczęły się wpływy Rosji i Wielkiej Brytanii na Persję. Po aneksji Gruzji Rosja zaanektowała także chanaty Baku, Kuby i Derbentu, a po dziewięcioletniej wojnie (1804-1813) oba wymienione chanaty oraz reszta Gruzji, Imeretia, Mingrelia formalnie przekazały Rosji. Na mocy traktatu w Gulistanie (1813), do Rosji odeszły także Dagestan, Szyrwan i Karabach.

A. Abbas, *Pivot of the Universe. Nasir Al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy, 1831-1896*, Tauris 1997, p. 10.

¹⁹⁴ Հ. Ա. Կնյազյան, *Ազատագրական Պայքարը*, էջ.91-92. [H. A. Knyazyan, *Walka o niepodległość*, s. 91-92].

¹⁹⁵ Հ. Փափազյան, *Դավիթ-Բեկի պայքարը օսմանյան ներխուժման դեմ և հարաբերությունները իրանական հակաօսմանյան դիմադրական ուժերի հետ*, Երևան 1987, № 1, էջ 6. [H. D. Papazyan, *Walka z inwazją osmańską oraz stosunki z irańskim antyosmańskim ruchem oporu*, Erywań 1987, dok. № 1, s. 6].

¹⁹⁶ Tamże, s. 7.

politykę represji wobec muzułmanów, których Dawid Bek obłożył podatkami. W ten oto sposób wielu wyznawców nauk Mahometa opuszczało region. Ci zaś, którzy próbowali stawiać opór wobec rozporządzeń Dawid Beka, często byli karani i przymusowo przesiedlani. Jako przykład można tu podać decyzję z 1725 roku o wygnaniu koczowniczych plemion z terenów Siuniku oraz podzielenie ich majątku pomiędzy miejscowych Ormian¹⁹⁷.

W latach 1722-1725 Dawid Bek i jego wojska toczyli walki z muzułmańskimi feudałami ze Siuniku. Zmagania Ormian z muzułmanami w regionie zakończyły się zwycięstwem oddziałów Dawid Beka i wygnaniem wojsk perskich¹⁹⁸. Jednak już w 1727 roku musieli stanąć przed kolejnym wyzwaniem, jakim było pojawienie się na Zakaukaziu osmańskich wojsk pod rozkazami Bekira Paszy¹⁹⁹ oraz Arab-Ali Paszy. Została najpierw wysunięta propozycja, by Ormianie poddali się tureckiemu sułtanowi, jednak taką opcję odrzucono. W ten sposób rozpoczęła się nowa faza wojen na terenach Siuniku, tym razem z Osmańską Turcją, której wojska w tym regionie liczyły nawet 70000 żołnierzy²⁰⁰.

Dawid Bek, w odróżnieniu od arcybiskupa Karabachu Jesai Hasan-Jalalyan, nie był pewien, czy Rosjanie wywiążą się ze swoich obietnic, jakie złożyła np. caryca Katarzyna pismem z 22 lutego 1726 roku, w którym po raz kolejny dała tylko mgliste nadzieje i składała obietnice bez pokrycia²⁰¹. Dawid Bek, rozważając sytuację w jakiej się znalazł, zdecydował się na dość niespodziewany ruch i zawarł przymierze z Persją. Sytuacja Persji pomimo ogólnego stanu kryzysu zaczynała się nieznacznie stabilizować. Jest więc prawdopodobnym, że to właśnie ten czynnik miał decydujący wpływ przy ocenie sytuacji przez Dawida Beka. Jak niezwykle to była decyzja może świadczyć fakt, że jeszcze w 1726 roku tereny Siuniku były de facto w stanie wojny z Persją. Dawid Bek wiedział również, że niezależnie od tego, kto by nie wygrał w turecko-perskim konflikcie, Armenia nie będzie mogła liczyć na niezależność. Rozważając dostępne opcje i mając na uwadze perspektywę bycia poddanym osmańskim, przywódca Ormian w Siuniku zdecydował się na tymczasowy sojusz z Persami.

W 1727 roku Dawid Bek zwrócił się do perskiego szacha Tahmaspa III²⁰² z propozycją pokoju oraz uznał go za swego suwerena. Dla władcy Persów była to bardzo korzystna opcja,

¹⁹⁷ Ե. Լալայան, *Հանգեղուրի գավառ*, „ազգագրական հանդես”, 1904 թ. գիրք 12, էջ 192-194. [E. Lalayan, *Zangezurski region*, „Narodowy Biuletyn”, 1904, t. 12, s. 192-194].

¹⁹⁸ Հայոց Պատմություն, խմբ. Հ. Միննյան, էջ 239-240. [Historia Armenii, red. H. Simonyan, s. 239-240].

¹⁹⁹ Pasza – określenie pochodzące od perskiego padyszacha, oznaczające wysokiego urzędnika w Turcji osmańskiej; tytuł ten zazwyczaj był przyznawany gubernatorom i generałom.

²⁰⁰ Հ. Ա. Կնյազյան, *Ազատագրական Պայքարը*, էջ 126-127. [H. A. Knyazyan, *Walka o niepodległość*, s. 126-127].

²⁰¹ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 284, с. 431.

²⁰² Tahmasp II – ur. 1704 r., zm. 1740 r.; przedostatni szach Iranu z rodu Safawidów, panował w latach 1729-1732. Wiosną 1723 roku Turcy najechali Imperium Safawidów. Dowiedziawszy się o tym, Tahmasp II wysłał ambasadora Ismail-beka do Rosji w celu zawarcia sojuszu. Zgodnie z którym Piotr I obiecał pomoc. Zgodnie z

gdyż Karabach i Siunik były jedynymi terenami z traktatu z Konstantynopola 1724 roku, których nie zajęli jeszcze Osmanowie. Tahmasp II zaakceptował propozycję Dawida Beka oraz swoim dekretem uznał go za księcia Siuniku, ofiarując mu także drogie podarki. Fragment dokumentu Tahmaspa II brzmiał następująco: „Od perskiego króla Szach Tahmaspa Dawidowi Bek i ormiańskim śmiałkom, którzy są z tobą, witam. Wiele razy słyszeliśmy o twojej odwadze, ale teraz byliśmy świadkami waszych zwycięstw nad naszymi wrogami. Oto teraz naznaczam Ciebie księciem i panem nad wszystkimi kmieciami, którzy są w twoich okolicach. I kraina Kapan²⁰³, którą wzięłeś swoją odwagą niech będzie twoja. Ale ty musisz powstać i zebrać wojsko oraz wszystkich chanów, którzy żyją na twoich ziemiach i masz wygnać Turków”²⁰⁴.

Co więcej, nowy książę całego Siuniku – David Bek, otrzymał od perskiego szacha prawo do bicia własnej monety. Monety wydawane w imieniu Dawida Beka zawierały legendę: „Sługa Chrystusa Dawid”²⁰⁵. Perscy chanowie, pomimo otrzymania jasnych rozkazów od szacha Tahmaspa II, w większości przeszli już na stronę Osmanów, jak np. Fath-Ali Chan, który kiedyś był odpowiedzialny za obronę granic Persji na Zakaukaziu. Bez względu na taką sytuację, wojska Dawida Beka wielokrotnie odpierały osmańskie ataki na Siunik. Dodatkowo należy w tym miejscu nadmienić, iż często dochodziło do wspólnego działania i pomocy pomiędzy ormiańskimi oddziałami z Karabachu oraz Siuniku. Jako przykład takich akcji można podać posunięcia oddziałów z Karabachu, które wsparły Dawida Beka w 1723 roku, o czym pisał ormiański ksiądz Anton Karapetrow²⁰⁶. Ormianie w Siuniku stawiali czoła osmańskiej armii jeszcze kolejny rok po śmierci ich charyzmatycznego przywódcy, jednak w końcu ulegli przewadze wroga. Jak podają historycy, po zdobyciu głównej twierdzy w Halidzor²⁰⁷, wojska tureckie miały dopuścić się okrutnych grabieży i mordów na ormiańskiej ludności, a część kobiet i dzieci uprowadzono do niewoli²⁰⁸. Równie ciężki los dotknął Ormian w Karabachu, gdzie w roku umarł arcybiskup Jesai Hasan-Jalalyan. Tereny znajdujące się we władzy arcybiskupa Gandzasar podzieliły los Siuniku i zostały zajęte przez osmańskie wojska. Warto również wspomnieć, iż do śmierci obydwu ormiańskich przywódców, jak również Israela Ori, doszło w nie do końca poznanych okolicznościach.

warunkami umowy Tahmasp uznał Derbent i Baku za Rosję. Ale wojska rosyjskie nie posunęły się dalej niż Raszt tym samym zdradzając sojusz. М. С. Иванов, *Очерк истории Ирана*, Москва 1952, с. 87.

²⁰³ Kapan – miasto w Armenii w rejonie Sjunik.

²⁰⁴ Ե. Հասան Զալալյան, *Պատմություն Արևախիզ*, Շուշի 1839, էջ 173-174. [J. Hasan-Jalalyan, *Historia Albanii Kaukaskiej*, Szuszi 1839, s. 173-174].

²⁰⁵ Ե. Լալալյան, *Զանգեզուրի գավառ*, էջ 185. [E. Lalalyan, *Zangezurski region*, s. 185].

²⁰⁶ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 233, с. 361-363.

²⁰⁷ Halidzor – aktualnie znajduje się w Armenii w rejonie Sjunik.

²⁰⁸ Հ. Ա. Կնյազյան, *Ազատագրական Պայքարը*, էջ 128-132. [H. A. Knyazyan, *Walka o niepodległość*, s. 128-132].

Pozbawieni swych dowódców Ormianie po 1729 roku prowadzili jeszcze walki, odnosząc czasem pewne sukcesy, które jednak nie miały takiej rangi jak dokonania Dawida Beka i arcybiskupa Hasan-Jalalyan. Ogień ormiańskiego powstania powoli gasł, jednak Osmanowie nie nacieszyli się zbyt długo z zajęcia terenów Siuniku oraz Karabachu.

Rosja, dostrzegając poprawę ogólnej sytuacji w Persji, zmieniła wobec niej swoją politykę. Podług postanowień z Konstantynopola (1724 r.), Rosjanie mieli militarnie wspierać Turków w ich wojnie z Persami²⁰⁹. Wbrew wspomnianemu traktatowi, Rosja oraz Persja zawarły 1 grudnia 1732 roku pokój w miejscowości Raszt. Dokument zawierał przede wszystkim postanowienia o wspólnych działaniach militarnych wojsk rosyjskich i perskich przeciwko osmańskim. Rosja zobowiązywała się zachować neutralność w konflikcie Turków i Persów oraz oddawała tym ostatnim tereny nad Morzem Kaspijskim z wyłączeniem Baku oraz Derbentu²¹⁰. Taka zmiana sytuacji na niekorzyść Imperium Osmańskiego, była w dużej mierze zasługą działań, jakie prowadził Nadir Szach Afszar, który bardzo szybko opanował zamęt we wschodnich prowincjach Persji. Tahmasp II został w 1732 roku wygnany i pozbawiony tronu, a jego miejsce zajął zaledwie ośmiomiesięczny Abbas III. Regentem młodego władcy został wspomniany już Nadir Szach Afszar, zwany również ze względu na swój zmysł wojenny perskim Napoleonem bądź też drugim Aleksandrem Wielkim. Rządy Abbasa III nie trwały jednak zbyt długo, bo już w 1736 roku Nadir Szach odsunął go od władzy, wstępując na tron i zapoczątkowując okres dynastii Afszarydów. Perski Napoleon nie tylko ustabilizował sytuację w Persji, ale także dołączył ogromne połacie terenów, tworząc wielkie imperium sięgające od rzeki Indus na wschodzie aż po Kaukaz na zachodzie²¹¹.

Nadir Szach jeszcze jako regent Abbasa III, w 1735 roku w miejscowości Gandza²¹² zawarł z Rosją kolejny, jeszcze bardziej korzystny dla Persji układ. Podług nowego traktatu, Persowie odzyskiwali także Derbent i Baku. Dodatkowo obydwie strony zobowiązywały się nie podpisywać osobnych traktatów pokojowych z Osmańską Turcją²¹³. W takiej sytuacji Ormianom z Karabachu pozostało zaprzestać już i tak tylko partyzanckiej walki oraz złożyć przysięgę wierności Nadir Szachowi. Ormianie w ten sposób znów stawali się perskimi poddanymi. Nadir Szach, mając na uwadze konflikt z Turkami oraz wiedząc o wciąż dużej wartości bojowej Ormian, przyjął Karabach i Siunik pod swoje panowanie. Co ważne, perski szach, będąc muzułmaninem, udał się do Eczmiadzynu, gdzie nawet uklęknął w głównej

²⁰⁹ *Армяно-русские отношения*, т. 2, с. 208.

²¹⁰ Հրանտ Աբրահամյան, *Արցախը*, էջ 120-121. [Hrant Abrahamyan, *Arcakh*, s. 120-121].

²¹¹ Tamże, s. 122.

²¹² Gandza – obecnie miasto w Azerbejdżanie.

²¹³ D. L.Elton, *The History of Iran*, Greenwood 2000, p. 94.

katedrze Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego, by odzyskać zaufanie ze strony Ormian. Jak już wcześniej wspomniano, Nadir Szach odsunął od władzy Abbasa III oraz jego ojca Tahmaspa II. W 1736 roku na Nizinie Mugańskiej²¹⁴, Afszaryda zgromadził wielu poddanych mu feudałów oraz własne wojsko. Obecni byli tam również książęta i duchowni z Armenii, w tym m.in. katolikos Abraham Kretaci (orm. Աբրահամ Կրետացի)²¹⁵, któremu przypadł także przywilej celebracji oficjalnej ceremonii zaprzysiężenia Nadir Szacha²¹⁶; tym sposobem ostatni z wymienionych stał się władcą całej Persji.

Nadir Szach w kilka lat odzyskał wszystkie ziemie utracone na rzecz Turcji. Ogromną rolę odegrała bitwa z 1735 roku pod Jeghward²¹⁷, czyli jeszcze czasach, gdy Nadir Szach był regentem. U jego boku walczyli wtedy żołnierze z Karabachu oraz Siuniku²¹⁸. Następnym ruchem Nadir Szacha było odbicie erywańskiej twierdzy. Imperium Osmańskie poniosło na Zakaukaziu druzgocącą klęskę, a następnie w 1736 roku został podpisany pokojowy traktat, który przywracał granicę osmańsko-perską z 1722 roku. Już dwa lata później Nadir Szach zajmując Kandahar porządkował ostatecznie sprawy we wschodniej części swojego państwa. W tym samym roku skierował swoje wojska w kierunku Ghazni, Kabulu oraz Lahaur, przeprawił się przez Indus i wkroczył do Indii jeszcze przed końcem 1738 roku. Nadir Szach, tłumiąc rebelie i niepokoje w swoim państwie, powstrzymywał się jednak od zemsty na Ormianach za powstanie w latach 1722-1730. Co więcej, potwierdził ich książęce tytuły. Karabach zachował swoją autonomię i miejscowi książęta mieli za suwerena tylko perskiego szacha²¹⁹, który wyznaczył tym terenom określony podatek. Za pobór podatku odpowiedzialny został melik Egan, który otrzymał tytuł chana, przez co znany był od tego momentu jako Awanchan. Dodatkowo ormiańskie oddziały w Karabachu zostały zachowane, a niektórzy książęta otrzymali perskie stopnie wojskowe²²⁰.

Podczas rządów Nadir Szacha pięć ormiańskich księstw Karabachu zjednoczyło się w jedną, większą prowincję zwaną Chamsa (orm. Խամսա)²²¹. Obszar tego regionu obejmował

²¹⁴ Nizina Mugańska – obecnie teren w Azerbejdżanie.

²¹⁵ Abraham III także Abraham z Krety lub Abraham Kretatsi – ur.?, zm. 1737 r.; katolikos Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego w latach 1734-1737. Abraham III był autorem cennych prac historycznych oraz teologicznych. A. J. Hacıyan, *The heritage of Armenian literature*, vol. 2: *From the sixth to the eighteenth century*, Detroit 2002, p. 109-119.

²¹⁶ Մ. Բարխուդարյանց, *Աղվանից երկիրը և դրոշմը*, հատ. 2, Թիֆլիս 1907, էջ 94. [M. Barchudareants, *Albańska kraina i sąsiedzi*, t. 2, Tbilisi 1907, s. 94].

²¹⁷ Jeghward – obecnie miasto w Armenii.

²¹⁸ Հ. Աբրահամյան, *Արցախը*, էջ 122. [H. Abrahamyan, *Arcakh*, s. 122].

²¹⁹ В. Н. Левиатов, *Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке*, Баку 1948, с. 82-83.

²²⁰ П.Г. Бутков, *Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год*, ч. 1, Санкт-Петербург 1869, с. 116.

²²¹ И. П. Петрушевский, *Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв.*, Ленинград 1949, с. 59.

około 15000 km², a liczba ludności wynosiła blisko 500000, w większości ormiańskiej²²². Nie jest przesadą stwierdzenie, iż w czasach Nadir Szacha, ustabilizowana sytuacja Karabachu sprzyjała rozwojowi handlu czy rolnictwa. Kupcy z tego regionu prowadzili swe interesy w Iranie, Rosji, Gruzji. Głównym towarem handlowym stały się dywany, jedwab, wino czy sól. Ormianie w czasach Nadir Szacha nie mogli buntować się ani opracowywać nowych planów wyzwolenia. Szeroka autonomia pomagała zachowanie status quo. Chociaż marzenia o niepodległości należało odłożyć na późniejsze czasy, ormiańscy historycy oceniają ten okres jako korzystny dla Ormian, posiadających dość szeroką autonomię. Jednak już od końca lat 30. XVIII wieku w Karabachu zaczęły się osiedlać nowe plemiona. Ormiańscy książęta, będąc poddanymi Nadir Szacha, nie mogli przeciwstawić się napływowi muzułmańskich koczowników na ich ziemię. Stosunki etniczne szybko uległy więc zmianie, czego następstwem było powstawanie islamskich chanatów w prowincji Chamsa. Dodatkowo muzułmańskie osady cieszyły się protekcją szacha i stawały się konkurencją dla ormiańskich. Migracje tureckich plemion do tego stopnia się nasiliły, że nawet w Rosji zaczęto śledzić ten proceder z niepokojem. Przykładem może być raport z Kolegium Spraw Zewnętrznych Imperium Rosyjskiego. Według tego dokumentu, ponad 6000 muzułmańskich rodzin zostało osiedlonych w okolicach Erywania. Co więcej, przewidywano, że aż 50000 nowych rodzin miało przybyć na tereny zamieszkałe dotąd przez Ormian²²³.

Migracje tureckiej, kurdyjskiej oraz arabskiej ludności posiadały również strategiczny charakter. W ten sposób można było zabezpieczyć pochód wojsk na wypadek wybuchu kolejnego powstania ormiańskiego. Perskie prawo, co nie powinno dziwić, faworyzowało ludność wyznania muzułmańskiego, która płaciła niższe podatki oraz miała ułatwioną możliwość awansu społecznego.

Dynamiczne zmiany, które rozgrywały się na oczach Ormian, musiały ich zaniepokoić i spowodować u nich wzrost niezadowolenia. Kwestią czasu był więc wybuch nowych starć pomiędzy ludnością ormiańską i muzułmańską. Do takiej sytuacji doszło już w 1747 roku, gdy Nadir Szach zmarł i doszło do osłabienia władzy centralnej w Persji. Separatystyczne nastroje podniosły się na nowo w całym państwie, m.in. w Karabachu²²⁴, pomiędzy Ormianami a niedawno przybyłą tam ludnością muzułmańską. Ormiańska inteligencja po upadku

²²² Մ. Ներսեսյան, *Ճշմարտացի պատմություն*, Երևան 2000, էջ 39. [M. J. Nersesow, *Prawdziwa historia*, Erywań 2000, s. 39].

²²³ *Армяно-русские отношения*, т. 2, с. 232-234.

²²⁴ Հ. Աբրահամյան, *Արցախը*, էջ 128-133. [H. Abrahamyan, *Arcakh*, s. 128-133].

ormiańskiego powstania z lat 1722-1730 roku nie była jednak tak zjednoczona, jak w czasach Jesai Hasan-Jalalyan.

Lata rządów Nadir Szacha wprowadziły rozprzężenie wśród ormiańskich oddziałów w Karabachu. Sami melikowie często występowali przeciw sobie, próbując rozszerzać własne strefy wpływów²²⁵. Sytuacja taka była korzystna dla przybyłych plemion muzułmańskich, na czele których stanął Panach Chan²²⁶. Już krótko po śmierci Nadir Szacha zaczął toczyć spory terytorialne z Ormianami. Panach bardzo szybko stworzył własne oddziały, które często dokonywały najazdów na tereny ormiańskich melików²²⁷.

W 1761 roku Rada Melików w Karabachu była na tyle bezradna, że musiała poprosić o pomoc perskich feudałów. Fatali Chan²²⁸, który miał przybyć z wojskiem i załagodzić spór między Ormianami a muzułmanami, nie zrobił tego. Co więcej, otrzymał on od Panach Chana wynagrodzenie ok. 10000 tumanów i razem z nim zajął ormiańską twierdzę w Szuszi²²⁹. Po jej zdobyciu, twierdza stała się siedzibą samego Panach Chana przez dość długi czas. Jedność muzułmanów stała się kolejną przyczyną osłabienia pozycji ormiańskich książąt²³⁰.

Nie widząc możliwości sprawiedliwego traktowania przez perskie władze, Ormianie z Karabachu zawarli sojusz z gruzińskim władcą Tejmurazem²³¹ i wspólnymi siłami wystąpili przeciw Panach Chanowi, którego wojska w 1762 roku zostały rozbite w bitwie pod Askeran, a on sam pojmany przez Tejmuraza²³². Nie był to jednak koniec konfliktów między ludnością chrześcijańską a muzułmańską w Karabachu.

Druga połowa XVIII wieku była okresem nieustannych tarć i konfliktów między Ormianami a koczownikami. Obserwując dzisiejszy konflikt o Górski Karabach możemy stwierdzić, że ma on swoje źródło właśnie w tym okresie. Osiedlenie turkojęzycznych koczowników i zajęcie strategicznego miasta Szuszi w samym sercu Karabachu przy pomocy

²²⁵ Tamże, s. 135- 137.

²²⁶ Panakh Ali-chan, Panakh-chan – ur. 1693 r., zm. 1763 r.; zjednoczył pod swoim przywództwem muzułmańską ludność w Karabachu i ogłosił się Chanem Karabachu. Հ. Աբրահամյան, *Արցախը*, էջ 128-133. [H. Abrahamian, *Arcakh*, s. 128-133].

²²⁷ Մ. Ներսեսյան, *Ճշմարտացի պատմություն*, էջ 44. [M. Jusuf Nersesow, *Prawdziwa historia*, s. 44].

²²⁸ Fatali Chan – ur. 1736 r., zm. 1789 r.; perski dowódca wojskowy, władca chanat kubińskiego w latach 1758-1789 (ros. Губинское ханство). *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*, т. 6, ред. А. П. Борже, Тифлис 1875, с. 907.

²²⁹ Szuszi – obecnie miasto w Karabachu.

²³⁰ Հ. Աբրահամյան, *Արցախը*, էջ 139-140. [H. Abrahamyan, *Arcakh*, s. 139-140].

²³¹ Tejmuraz II – ur. 1700 r., zm. 1762 r.; 1761 r. przybył do Petersburga z liczną świtą (w tym z Ormianami z Tyflisu) z prośbą o zapewnienie wsparcia Rosji przeciwko Turcji. Ormiański katolikos Jakub V zwrócił się do rządu rosyjskiego z przesłaniem, prosząc o spotkanie z Tejmurazem. W Petersburgu Tejmuraz II spotykał się także z Eminem i innymi postaciami ormiańskiego ruchu wyzwolenczego. Jednak misja nie powiodła się, ponieważ Rosja w tym czasie unikała komplikacji w stosunkach rosyjsko-tureckich. Tejmuraz zmarł w drodze powrotnej i został pochowany w Astrachaniu. B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, s. 118-120.

²³² Հ. Աբրահամյան, *Արցախը*, էջ 140-141. [H. Abrahamyan, *Arcakh*, s. 140-141].

Fatali Chana, stało się punktem wyjściowym dla późniejszych konfliktów. Dodajmy, że do tego czasu rozmaite tureckie plemiona pozostawały poza Karabachem i żyły z Ormianami w sąsiedztwie. Nieraz zdarzały się konflikty pomiędzy dwoma stronami, które nie nosiły wszakże charakteru sporów terytorialnych. Natomiast kwestionowanie samej przynależności Karabachu zaczęło się właśnie od momentu zajęcia Szuszi przez koalicję Fatali Chana i Panach Chana. Panach bowiem, mając pełne wsparcie perskich feudałów, dążył do wypędzenia ormiańskich władców i zostania jedynym władcą Karabachu. Korzystna była w tym również sprzyjająca polityka demograficzna, dzięki której na ziemiach karabachskich osiedlało się coraz więcej tureckich plemion. Historycy azerbejdżańscy, manipulując faktografią, próbują udowodnić, że Szuszi od zawsze pełnił rolę siedziby azerskich chanów. Co więcej, twierdzą, że to Ormianie są przybyszami na terenach Karabachu i osiedlili się na tych ziemiach dopiero po 1828 roku. Taka teza jest powszechnie promowana współcześnie w Azerbejdżanie. Wystarczy tu jako przykład podać autora Çingiz Qacar, który w swojej pracy *Stary Szuszi* próbuje udowodnić, że Ormianie w Karabachu pojawili się dopiero w XIX wieku²³³.

Osiedleni w Karabachu koczownicy z czasem stali się coraz silniejszym przeciwnikiem dla ormiańskich melików i ich wojsk. Również po raz pierwszy została w ten sposób zagrożona obecność w Karabachu Ormian, którzy do połowy XVIII wieku posiadali dość szeroką autonomię. Warto nadmienić, że obecny obszar Górskiego Karabachu był zasiedlony przede wszystkim przez ormiańską większość. Potwierdzeniem takiego stanu są źródła gruzińskie, m.in. pismo gruzińskiego króla Herakliusza II do carycy Katarzyny II. W swym liście opisuje on Karabach jako krainę zamieszkałą przez Ormian. Wedle słów gruzińskiego króla, Chamsa, miała być księstwem podzielonym na siedem mniejszych regionów. Rządzić nimi mieli ormiańscy książęta, pod rozkazami których służyło ponad 4000 żołnierzy²³⁴.

Podsumowując, należy wskazać kilka ważnych wydarzeń, które odegrały rolę historyczną:

- 25 lipca 1701 roku – Israel Ori przedstawił carowi Piotrowi I plan wyzwolenia Armenii składający się z 18 punktów²³⁵;
- lipiec 1709 roku – Israel Ori po otrzymaniu zgody Piotra I, przybył do Isfahanu, by spotkać się z perskim szachem. Ori mógł dzięki temu spędzić w Armenii kilka lat i przygotować grunt pod powstanie narodowe w Karabachu i Siuniku²³⁶;

²³³ Ч. Гаджар, *Старая Шуши*, Баку 2007, с. 72.

²³⁴ *Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии*, т. 1, ред. А.А. Цагарели, Санкт-Петербург 1891, с. 434-435.

²³⁵ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 43. с. 85-91.

²³⁶ Тамże, док. № 161, с. 415; № 151, с. 402; № 152, с. 403.

- lipiec 1722 roku – wkroczenie wojska rosyjskiego na należące do Persji tereny nadkaspjskie i bez żadnego oporu zajęcie Derbentu. Zgodnie z planem Israhela Ori, w Siuniku i Karabachu wybuchło ormiańskie powstanie;
- 12 czerwca 1724 roku – Rosja zawarła z Turcją Osmańską traktat w Konstantynopolu w celu podziału stref wpływów na Kaukazie oraz okazania rosyjskiej pomocy wojskowej Turkom podczas ich konfliktu z Persami. Dzięki udzieleniu wsparcia, Rosjanie mieli zachować zajęte w 1722 roku tereny²³⁷;
- 21 stycznia 1732 roku – Rosja podpisała traktat z Persją, zgodnie z którym zobowiązała się wspomóc Persów w wojnie z Turkami;
- 21 marca 1735 roku – traktat z Raszt, na mocy którego Rosja zwracała Persji tereny nadkaspjskie zdobyte w 1722 roku²³⁸.

Należy podkreślić, że inwazja Imperium Osmańskiego na obszar Zakaukazia była uzgodniona z Rosją, z którą zawarło specjalny traktat w celu podziału Kaukazu i terenów nadkaspjskich pomiędzy te dwa mocarstwa. Ormianie w ten sposób dostawali od Rosjan kolejne złudne nadzieje oraz byli wciągani w niepotrzebny konflikt. Ludność ormiańska przez bardzo długi czas nie była świadoma zawarcia paktu pomiędzy Rosją i Turcją. Podczas powstania w latach 1722-1730 Ormianie posiadali własne władze oraz utworzyli swoje oddziały wojskowe. W Karabachu walczyły one z wojskiem osmańskim, natomiast w Siuniku prowadziły walki z żołnierzami osmańskimi. Ormiańska niezależność trwała na tych obszarach aż do chwili śmierci Nadir Szacha. Karabach stał się w tym czasie głównym centrum ormiańskiego ruchu wyzwolenczego i jego największą nadzieją. Głównym rozgrywającym sprawę Ormian i Kaukazu była jednak Rosja, która dążyła do sprowokowania wojny między Turcją a Persją, by jak najbardziej osłabić te państwa. Ormiańskich działaczy niepodległościowych i ich ambicje Rosja traktowała jako kolejne narzędzie w realizacji swych celów na Kaukazie i terenach nadkaspjskich. Ormianie, prócz dumy z wojennych sukcesów nic nie zyskali, jednak idea niepodległości Armenii nie została zarzucona. W jej następnym wydaniu, głównym obszarem działań znów będą tereny wschodniej Armenii, zwłaszcza Karabach. Znaczącą rolę w przyszłości odegrać miał narodowy działacz i wielki orędownik niepodległości Howsepa Emin (orm. Յովսէփ Էմին), którego działalność skierowała się na zorganizowanie kolejnego powstania narodowego.

²³⁷ *Армяно-русские отношения*, т. 2, с. 208.

²³⁸ A. Mikaberidze, *Conflict and Conquest in the Islamic world. A Historical Encyclopedia*, Santa Barbara 2011, p. 329.

4. Międzynarodowa misja Howsepa Emina w latach 1726-1809 na rzecz wyzwolenia Armenii

Upadek państwa perskiego po śmierci Nadira Szacha doprowadził do konfliktów feudalnych i wewnętrznych wojen. Z powodu bezprawia i nieustannych wojen najbardziej cierpiała Armenia wschodnia. Nic dziwnego, że w tych warunkach wzrosła emigracja Ormian z Imperium Osmańskiego i Perskiego. Doprowadziło to do rozrostu nowych osad ormiańskich, jak już wspomniano wyżej, nie tylko w Rosji, ale także w różnych krajach Europy i Azji. Kolonie ormiańskie powstawały we Francji, Włoszech, Polsce, Siedmiogrodzie, jak również w Indiach i innych państwach. Na szczególną uwagę zasługują ormiańskie wspólnoty, zwłaszcza w Indii i Rosji. W Indiach powstały liczne skupiska, głównie w dużych miastach. Największymi wśród nich były: Agra, Kolkata, Mumbai lub Bombaj, Madras, Malabar, Lahaur, Surat i inne. W 1821 roku w Kalkucie Ormianie otworzyli nawet Seminarium Duchowne Kościoła Apostolskiego. We wszystkich wymienionych miastach istniały ormiańskie szkoły, w Kalkucie funkcjonowała również biblioteka oraz szkoła dla dziewcząt. Madras i Kolkata miały ormiańskie drukarnie. Pierwszy druk w języku ormiańskim pojawił się już w 1794 roku w Madrasie²³⁹. Ponieważ pod koniec XVIII wieku Armenia przeżywała osłabienie i wyczerpanie walkami i rabunkami, ruch wyzwolenczy rozwijał się głównie w koloniach ormiańskich²⁴⁰.

W drugiej połowie XVIII wieku opracowano specjalny program polityczny połączenia wschodniej Armenii z Imperium Rosyjskim. Za tym modelem opowiadali się nie tylko przedstawiciele kręgów feudalnych czy duchowieństwo, ale klasa średnia Ormian z kolonii. Na szczególną uwagę zasługują w tym względzie ośrodki w Indiach i Rosji. Na ten stan rzeczy wpływała zarówno sytuacja międzynarodowa ówczesnej epoki, jak i wzrost tożsamości narodowej Ormian zamieszkałych w Europie i Indiach. Tak więc w latach 1784-1786 w Wenecji okazało się drukiem w trzech tomach dzieło Mikayel'a Czamczeants'a (orm. Միքայէլ Չամչեանց) – *Historia Armenii od początku do 1784 r.*²⁴¹. Wpływ kultury europejskiej oraz nauki i sztuki nie mógł ominąć Ormian mieszkających w Europie. Jednym z najwybitniejszych przedstawicieli ruchu wyzwolenczego drugiej połowy XVIII wieku był Howsep Emin²⁴².

²³⁹ Więcej na ten temat: Ռ. Ա. Աբրահամյան, Հնդկաստան – Հայ քաղաքաշխարհի պատմություն, հտ. 2, Երևան 2003. [R.A. Abrahamian, *Indie – historia ormiańskich kolonii*, t. 2, Erywań 2003].

²⁴⁰ А.Р. Иоанисян, *Иосиф Эмин* с. 5-6.

²⁴¹ Մ. Չամչեանց, Պատմություն Հայոց: *Ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցարժ Տէառն 1784*, Հտ. 1, Վենետիկ 1784. [M. Czamczeants, *Historia Armenii od początku do 1784 r.*, t. 1, Wenecja 1784, passim].

²⁴² Hovsep Emin – ur. 2 sierpnia 1726 r., zm. 2 sierpnia 1809 r. w Kalkucie; wybitna postać ormiańskiego ruchu narodowo-wyzwolenczego. А.Р. Иоанисян, *Иосиф Эмин*, passim.

Aby lepiej zrozumieć polityczne plany Emina, należy zwrócić uwagę na powszechną sytuację w Imperium Osmańskim i Perskim w XVIII wieku. W przededniu pierwszej wojny rosyjsko-tureckiej Imperium Osmańskie przeżywało poważny kryzys. Wszelkie próby reform podjęte przez sułtana Mustafę III²⁴³ po objęciu tronu w 1757 roku nie były skuteczne. Sytuacja międzynarodowa dla Imperium Osmańskiego była bardzo niekorzystna. Rosja nadal aktywnie wdrażała swoją politykę wschodnią. Imperium Habsburgów wciąż było wrogo nastawione do Turcji, a Prusy podpisały pokój z Rosją. Jedyne kraj, który wspierał Turcję, to osłabiona w tych czasach Francja²⁴⁴. Imperium Osmańskie przeżywało kryzys zarówno pod względem ekonomicznym, jak i wojskowym. Jeszcze w 1762 roku Woroncow²⁴⁵ w raporcie do carycy Katarzyny II pisał: „Państwo tureckie wskutek powszechnego rozpowszechnienia życia subtelne i luksusowe oraz poprzez wewnętrzne protesty jest osłabione i pogrążone w upadku”²⁴⁶.

W XVIII wieku trwały wojny rosyjsko-tureckie. W dodatku Imperium Osmańskie trapiły niepokoje wewnętrzne. Lud był niezadowolony z powodu panującej korupcji i biedy. W 1730 roku w Stambule doszło do buntu przeciwko sułtanowi Ahmedowi III²⁴⁷. Na czele powstania stanął tak zwany Patrona Halil²⁴⁸. Powstanie było na tyle poważne, że pozbawiło Ahmeda III władzy. Obalony został też wielki wezyr Nevsehirli Damat İbrahim Pasha. Nowym władcą z woli tłumu stał się Mahmud I Halil²⁴⁹.

W tym samym czasie wśród wielu narodów rozpoczęła się era wzrostu samoświadomości narodowej. Można wspomnieć tu greckie powstanie z lat 1770-1779. Później na wyspie Cypr wybuchło potężne powstanie Greków w latach 1821–1829²⁵⁰. A jeszcze później, 4 czerwca 1878 r. podpisano tak zwaną Konwencję Cypryjską – tajne porozumienie między Wielką Brytanią a Imperium Osmańskim, które przyznało Brytyjczykom

²⁴³ Mustafa III – ur. 1717 r., zm. 1774 r.; sułtan Imperium Osmańskiego w latach 1757-1774. Dobrze świadomy swojej militarnej słabości, Mustafa konsekwentnie unikał wojny. Jednak kampania rosyjska w Polsce, a także znaczący wpływ dyplomacji francuskiej zmusiły go do wypowiedzenia Rosji wojny, która została druzgocąco przegrana. A. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford 1956, table XLIII.

²⁴⁴ A. Sorel, *La question d'Orient au XVIII-e siècle*, Paris 1878, p.1-28.

²⁴⁵ Michaił Iłarionowicz Woroncow – ur. 1714 r., zm. 1767 r.; rosyjski polityk, uczestnik zamachu stanu zorganizowanego przez gwardię i francuską dyplomację, który wyniósł do władzy cesarzową Elżbietę. *Записки императрицы Екатерины Второй*, изд. А. С. Суворина, Санкт-Петербург 1907, с. 800.

²⁴⁶ *Архив кн. Воронцова*, кн. 25, ред. П. И. Бартенев, Москва 1870-1897, с. 306.

²⁴⁷ Ahmed III – ur. 30 grudnia 1673 r., zm. 1 lipca 1736 r. w Konstantynopolu; sułtan Imperium Osmańskiego w latach 1703-1730. <https://www.britannica.com/biography/Ahmed-III> Dostęp 04.05.2018.

²⁴⁸ Patrona Halil – ur. ?, zm. 25 listopada 1730 r.; albański żołnierz w służbie sułtana Ahmeda III, w 1730 r. zorganizował powstanie ludowe w Stambule. E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 2008, s. 270.

²⁴⁹ Tamże, s. 270.

²⁵⁰ Więcej o powstaniach na Cyprze: H. Luke, *Cyprus Under the Turks 1571-1878*, Oxford 1921.

kontrolę administracyjną nad Cyprem, w zamian za poparcie Turków podczas Kongresu Berlińskiego²⁵¹.

Poważnym wyzwaniem dla Turcji stały się też północne Bałkany. Zwłaszcza w Czarnogórze bardzo aktywnie działali rosyjscy agenci, którym udało się zbuntować ludność przeciwko Osmanom. Już w 1762 roku do Rosji przybyli Czarnogórcy Nikołaj i Iwan Petrowiczowie, prosząc o wyzwolenie Czarnogóry z jarzma tureckiego²⁵². Petycję tę nieraz składał również biskup Czarnogóry Wasyl Petrowicz²⁵³. Wkrótce ruch wyzwolenczy w Czarnogórze nabrał takich rozmiarów, że nie można już było go kontrolować. Pod koniec XVIII wieku doszło do działań wojennych. 22 września 1796 roku w bitwie pod wsią Krusy 30000 wojsko osmańskie zostało całkowicie rozbite przez powstańców. W 1798 r. car Rosji Paweł I²⁵⁴ ustanowił roczne dotacje dla Czarnogóry, a w 1798 roku powstał najwyższy organ państwowy Czarnogóry – Rząd Sądu Czarnogóry i Brdskiego²⁵⁵.

W prowincjach ormiańskich również panował niepokój. Tak na przykład w Karsie doszło do zamieszek, podczas których zginął lokalny władca Abdurrahman Pasza. Protesty i akty nieposłuszeństwa miały miejsce również w Bagdadzie, Arabii, Egipcie i innych częściach imperium. Do krwawych starć doszło w Egipcie w latach 1707-1711²⁵⁶. Trzeba wspomnieć, że w latach 1687–1731 Egipt doświadczył sześciu klęsk żywnościowych, wskutek czego zmarła jedna szósta populacji²⁵⁷. Nic dziwnego więc, że w muzułmańskich prowincjach również panowało niezadowolenie rządami osmańskimi. Na uwagę zasługują też wydarzenia wokół Bagdadu. Chociaż Wilajet²⁵⁸ Bagdadu pozostawał częścią Imperium Osmańskiego, ale od połowy XVIII wieku tak miasto Bagdad, jak i cały Wilajet Bagdadzki faktycznie pozostawał pod władzą mamluków. Trzeba wspomnieć, że w latach 1747-1748 w Bagdadzie wymieniono się trzech gubernatorów. Sułtan turecki próbował ustanowić swojego namiestnika w Bagdadzie,

²⁵¹ Ջ. Կիրակոսյան, Հայաստանի միջազգային դիվանագիտության եւ ամենաական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում 1828-1923, Երևան 1972, էջ 100-105. [J. Kirakosyan, *Armenia w dyplomacji międzynarodowej i sowieckich dokumentach polityki zagranicznej 1828-1923*, Erywań 1972, s. 100-105].

²⁵² С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, т. 28, Москва 1851-1879, с. 35-37.

²⁵³ Wasyl Petrowicz – w latach 1750-1766 serbski władca prawosławny Czarnogóry. T. Wasilewski, *Historia Słowian południowych i zachodnich*, Warszawa 1988, s. 182.

²⁵⁴ Paweł I Romanow – ur. 1754 r., zm. 1801 r.; cesarz Rosji w latach 1796-1801, przystąpił do koalicji z Wielką Brytanią, Monarchium Habsburgów i Turcją wypowiadając wojnę rewolucyjnej Francji i wysłał wojska ekspedycyjne na czele z Suworowem przeciwko Francuzom. Pod przywództwem Suworowa północne Włochy zostały wyzwolone spod panowania francuskiego. We wrześniu 1799 r. armia rosyjska dokonała słynnej przeprawy przez Alpy. А. М. Песков, *Павел I*, Москва 2017, passim.

²⁵⁵ Ю. В. Бромлей, *История Югославии*, т. 1, Москва 1963, с. 223, 250.

²⁵⁶ *The Cambridge History of Egypt*, vol. 2: *Modern Egypt from 1517 to end of the twentieth century*, ed. M. W. Daly, Cambridge 2008, p. 70-71.

²⁵⁷ D. Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, Cambridge 2005, p. 115.

²⁵⁸ Wilajet był jednostką administracyjną w Imperium Osmańskim.

ale naród oraz mamlukowie byli temu przeciwni. Doszło do tego, że w 1750 roku lider mamluków Sulejman Abu Layla, Gruzin z pochodzenia, zorganizował powstanie i siłą przejął władzę w swoje ręce. Sułtanowi nie pozostawało nic innego, jak tylko pogodzić się z zaistniałą sytuacją²⁵⁹.

Persja, podobnie jak Imperium Osmańskie, również znajdowała się w bardzo trudnym położeniu. W szczególności ucierpiały narody chrześcijańskie, wśród których sytuacja Ormian uległa jeszcze większemu pogorszeniu z powodu podziału Armenii pomiędzy Turcję a Persję. Terytoria prowincji ormiańskich niejednokrotnie służyły jako pole bitwy dwóch państw. Każdy chan konfiskował poddanej mu ludności ormiańskiej wszystko, co tylko się dało zabrać. Nawet jezuiccy misjonarze, którzy ogólnie rzecz biorąc, z wielką wrogością odnosili się do Ormian odmawiających przechodzenia na katolicyzm, pisali w swoich raportach, że Ormian obciążono podatkami, a rekwizycje te nakładano ze szczególnym okrucieństwem²⁶⁰. Rosyjscy konsulowie informowali, że od Ormian pobierano wysokie pobory i podatki. Ormianie dodatkowo płacili podatek pogłówny liczony od liczby członków rodziny. Ci, którzy nie mogli płacić, byli brutalnie bici kijami po piętach²⁶¹.

Bezsilność Ormian zarówno w Imperium Osmańskim, jak i w Persji była całkowita. W sądach toczyły się sprawy w oparciu o prawa szariatu. W związku z tym chrześcijanom zabroniono zeznawać przeciwko muzułmanom. Obowiązywało specjalne prawo, zgodnie z którym cała własność chrześcijanina była przenoszona nie na rzecz jego najbliższego krewnego, ale na krewnego muzułmańskiego, jeśli taki istniał. Prawo to przyczyniło się do niezliczonych okrucieństw, ponieważ sąsiad muzułmanin mógł wystąpić w sądzie, deklarując się rzekomo dalekim krewnym zmarłego. Ponadto, zarówno na Bałkanach, jak i w Armenii od czasu do czasu odbierano chłopców rodzicom, w celu uzupełnienia szeregów janczarów²⁶². Chłopców nawracano na islam i szkolono na przyszłych zacieklej i fanatycznych żołnierzach²⁶³.

Europejscy podróżnicy XVIII wieku jednogłośnie stwierdzali nieznośnie tragiczne położenie ludności ormiańskiej pod jarzmem turecko-perskim. Warto przytoczyć w tym miejscu słowa hrabiego Ferrières-Sauveboeuf²⁶⁴. Opisuując wschodnią Armenię, notował:

²⁵⁹ H.J. Kissling, *The Last Great Muslim Empires*, Brill 1997, p. 82-85; A. J. McGregor, *A Military History of Modern Egypt. From the Ottoman Conquest to the Ramadan War*, Michigan 2008, passim.

²⁶⁰ А.Р. Иоанисян, *Иосиф Эмин*, с. 11.

²⁶¹ Tamże.

²⁶² Janczarzy, także janczarowie (tur. *yeniçeri* – dosł. nowe wojsko) – doborowe oddziały piechoty tureckiej stanowiące trzon wojsk Imperium Osmańskiego od XV do XIX wieku. A. Michałek, *Wyprawy krzyżowe: armie ludów tureckich*, Warszawa 2001, s. 308-309.

²⁶³ А.Р. Иоанисян, *Иосиф Эмин*, с.11-12.

²⁶⁴ Louis-François, hrabia de Ferrières-Sauveboeuf – ur. 1762 r. w château d'Arnac à Nonards w Corrèze, zm. 1814 r.; zwerbowany do kierowania tajnymi misjami na Bliskim Wschodzie w ramach ministerstwa Vergennes. L.

„Nieszczęśni we własnym kraju lub uciekinierzy z ojczyzny, nie mają niczego, co przypominałoby im o ich wielkich przodkach; podobnie jak Żydzi, jęczą pod obcym panowaniem, zmuszeni do ucieczki przed tyranią, która gnębi ich przez ponad trzy stulecia”²⁶⁵. Grekom, podobnie jak i Ormianom, znany był cały ciężar zniewolenia ze strony Imperium Osmańskiego. Obciążano ich nadmiernymi podatkami, a ich życie zależało od kaprysów arystokratów osmańskich²⁶⁶. Zdaniem angielskiego podróżnika i filantropa George'a Fostera²⁶⁷, Ormianie w Turcji i Persji „żyli jakby dzięki przypadkowej woli, narażając się pod byle pretekstem na zniewagi, uciski i rabunki”²⁶⁸.

Należy zaznaczyć, że przyszły bohater walk o wyzwolenie Armenii Howsep Emin sam wiedział o tym z własnego doświadczenia. Urodził się on w 1726 roku w perskim mieście Hamadan. W Persji zmarła jego matka i młodszy brat. Rodzina Emina była zmuszona stale przenosić się z miejsca na miejsce, aż w końcu osiedliła się w Indiach. Pierwsze ormiańskie kolonie w Indiach pochodzą z XVI wieku. Brytyjska Kompania Wschodnioindyjska jeszcze w XVIII wieku odkryła osady Ormian w Delhi, Surat, Bombaju i innych miastach. Ormiańscy kupcy odgrywali tak ważną rolę w handlu indyjskim, że stanowili poważną konkurencję dla pierwszych Anglików przybyłych do Indii. W wyniku tego Kompania Wschodnioindyjska była zmuszona do zawarcia z ormiańskim kapitałem handlowym porozumienia. 22 czerwca 1688 roku Kompania wydała indyjskim Ormianom dokument, gwarantujący im najszersze prawa. Odtąd Ormianie mogli liczyć na takie same przywileje, jak członkowie Kompanii Wschodnioindyjskiej. W szczególności mogli osiedlać się w każdym miejscu będącym w posiadaniu Kompanii. Ponadto posiadali prawo swobodnego przemieszczania się statkami Kompanii w Indiach. Mogli również posiadać nieruchomości i inną własność, a zwłaszcza piastować wszystkie urzędy na równi z Anglikami²⁶⁹.

Takie korzystne warunki przyciągały armeńskich kupców do Indii. W XVIII wieku emigracja Ormian do Indii wzrosła. Dla Ormian zamieszkałych na ich ziemiach historycznych Indie stały się ziemią obiecaną. Wśród indyjskich kolonii ormiańskich do największych należały: były Bombaj i Kalkuta. W Kalkucie Ormian słusznie traktowano jako jednych z

Sauveboeuf, *Memoires historiques, politiques et geographiques des voyages du comte de Ferrienes-Sauveboeuf falls en Turquie, en Peres et en Arabie, depuis 1782 jusqu'en 1789*, vol. 2, Paris 2001, passim.

²⁶⁵ Tamże, s. 253-255.

²⁶⁶ Tamże, s. 255.

²⁶⁷ Jan Jerzy Adam Forster – ur. 26 listopada 1754 r. w Mokrym Dworze, zm. 10 stycznia 1794 r. w Paryżu, etnolog, podróżnik, w latach 1784-1787 profesor historii naturalnej w Szkole Głównej Litewskiej w Wilnie, autor literatury podróżniczej i rewolucjonista. M. Iłowiecki, *Dzieje nauki polskiej*, Warszawa 1981, s. 140.

²⁶⁸ J. Pinkerton, *Voyages and Travels in all parts of the World*, London 1811, p. 284.

²⁶⁹ M. J. Seth, *Armenians in India from the earliest Times to the present day*, Calcutta 1937, p. 233-239.

założycieli miasta²⁷⁰. W tym właśnie mieście osiadł Emin, będąc jeszcze chłopcem. Początkowo uczył się handlu, wyjeżdżał nawet do innych miast, aby uczyć się tego fachu. Jednak plany Eminy były związane z Armenią. Widząc biegłość Europejczyków w sprawach wojskowych, Emin postanowił studiować zagadnienia z dziedziny wojskowości, aby wykorzystać swoją wiedzę w przyszłym ruchu wyzwolenicznym. Pisał: „Postanowiłem, że pojadę do Europy, aby studiować sztukę wojskową i inne niezbędne nauki, i byłem pewien, że jeśli przyjadę do Armenii w charakterze oficera europejskiego, potrafię być przydatny dla mojego kraju przynajmniej w jakimkolwiek stopniu”²⁷¹.

W innym liście Emin pisał: „Myślałem, że jeśli potrafię być podobny do żołnierzy europejskich, pojadę wtedy do moich rodaków, Ormian w Karabachu, ponieważ słyszałem, że nigdy nie zostali pokonani, że byli chrobrymi, odważnymi ludźmi, przypuszczałem więc, że jeśli potrafię nauczyć ich sztuki wojskowej, będzie to bardzo korzystne, ponieważ żołnierze Turków i Persów są odważni na koniach, ale nie są warci nazywać się armią, a ich miasta nie są umocnione tak umiejętnie, jak w Europie”²⁷².

Na podstawie tego listu możemy wnioskować, że początkowo Emin planował zorganizować ruch wyzwolenczy przy pomocy wojsk ormiańskich książąt Karabachu. Należy zaznaczyć, że autonomia Karabachu w Imperium Perskim była znana też poza granicami Persji. Jak wspomniano powyżej, ruch wyzwolenczy w Karabachu i Siuniku wspierały nadzieje wśród Ormian, że to właśnie z tych miejsc rozpocznie się wyzwolenie Armenii. W ostatnim liście Emin wspominał także o arcybiskupie Jesai, o którym była już mowa w poprzednim rozdziale.

14 września 1751 roku Emin, pomimo dezaprobaty ojca, udał się do Anglii, aby rozpocząć własną drogę ku wyzwoleniu Armenii. Na początku pozostawał na statku i zarabiał jeden szyling dziennie. Wkrótce zabrakło mu pieniędzy i faktycznie znalazł się na ulicy. Sytuacja była tak krytyczna, że był bliski podpisania kontraktu i odpłynięcia na Jamajkę jako „biały niewolnik”. Jednak, jak sam pisał, niejaki Middleton zaproponował mu pracę w swojej szkole, gdzie jednocześnie mógł uczyć się i mieszkać. Po pewnym czasie spotkał ormiańskiego kupca, który akurat potrzebował tłumacza. Kupiec, który handlował końmi arabskimi, miał zaoferować swoje usługi samemu lordowi Northumberlandowi²⁷³. Widząc tak korzystną

²⁷⁰ Tamże, s. 418-419.

²⁷¹ J. Emin, *The life and Adventures of Josef Emin 1726-1809*, Calcutta 1918, p. 58-59.

²⁷² Tamże, s. 67-68.

²⁷³ Hugh Percy, 1st Duke of Northumberland – ur. 1714 r., zm. 1786 r.; brał dość znaczący udział w polityce, Był jednym z zaufanych doradców króla Wielkiej Brytanii Jerzego III, 1763-1765 lord porucznik Irlandii. *The Smithsonian Institution 1846-1896. The History of Its First Half Century*, ed. G. B. Goode, Washington 2008, p. 6-7.

okazję, Emin przedstawił arystokracji swój pomysł i trudności, przez które musiał przejść. Zachował się także list, w którym opisywał to wydarzenie²⁷⁴.

Na szczęście dla Emina lord Northumberland okazał zainteresowanie jego pomysłami, a kilka dni później wezwał go do siebie i ogłosił, że zamierza zostać jego protektorem. Co więcej, lord nakazał, aby list Emina został skopiowany w dużej liczbie egzemplarzy i rozesłany do najwyższych kręgów społeczności Londynu. Wkrótce, dzięki staraniom lorda, Emin znalazł jeszcze bardziej wpływowego mecenasa w osobie królewskiego syna księcia Cumberlanda²⁷⁵. Ten z kolei obiecał Eminowi, że spełni jego marzenie o odbyciu szkolenia wojskowego w Akademii Woolwich. W ten sposób Emin miał szczęście znaleźć protektorów wśród królewskiej rodziny. Sam lord Northumberland należał do świty króla Jerzego III (1738-1820)²⁷⁶.

Przed Eminem otworzyły się wówczas ogromne możliwości. Jak sam pisał w autobiografii z nutą pewnej przesady, lista wszystkich osób z najwyższych kręgów angielskiego społeczeństwa, które znał, zajęłaby kilka stron. Emin zaczynał zapoznawać się z głównymi prądami oraz ideami ówczesnej epoki i twórczością klasyków: „Istota mądra – pisał Emin – nie powinna znosić pozycji dobrowolnego niewolnika innych; powinna sprzeciwiać się podporządkowywaniu się swoim współbraciom chrześcijanom, ponieważ Bóg stworzył wszystkich jednakowo wolnymi, aby podlegali dobremu prawom, które są jednakowo sprawiedliwe dla bogatych i biednych”²⁷⁷.

Emin był przekonany, że każde prawo natury jest wyższe niż prawo ustanowione przez rządzących. System społeczny, oparty na ucisku i przemocy, jest nienaturalny i prowadzi do najbardziej zgubnych konsekwencji. Wszelkie prawa lub zwyczaje sprzeczne z naturą, doprowadzają do ruiny miast i dewastacji państw. Sądził, że dokładnie taka sytuacja istnieje w krajach na Wschodzie, gdzie panuje bezgraniczna tyrania i dzikie zwyczaje. Szczególnie bolesna była dla niego świadomość, że Ormianie mają status upokorzonych niewolników. Tymczasem przysługiwało im naturalne i legalne prawo do powstania z bronią w rękach przeciwko własnym ciemieżcom.

Dlaczego Ormianie nie protestują, dlaczego od stuleci pokornie cierpią obce jarzmo? Emin zadawał sobie to pytanie i pisał, że przyczyną tego była ich ignorancja i uprzedzenia. Jego zdaniem, nieszczęśni Ormianie kierowali się jedynie religijnymi motywacjami i wartościami,

²⁷⁴ J. Emin, *The life and Adventures*, p. 58-60.

²⁷⁵ Cumberland – jedno z angielskich hrabstw historycznych.

²⁷⁶ *Georg III*, w: *Dictionary of National Biography*, vol. 44, ed. L. Sidney, London 2016, p. 418-423.

²⁷⁷ J. Emin, *The life and Adventures*, p. 51.

wskutek czego nie mogli dojść do wolności i oświecenia ludzkiego umysłu. Ormianie przebywali bowiem w mrokach ignorancji. Nieszczęśni Ormianie, zarówno dobrzy, jak i źli, ciężko harowali, aby ich zyski zagarniali wrogowie. Jeśli Ormianie stracili cnoty swoich przodków, jeśli ich charakterystyczną cechą stało się niewolnicze poddaństwo, to stan ten trzeba uznać za wynik ich ignorancji. Dobro i zło występują wśród różnych ludów, jednak więcej cnót można znaleźć wśród cywilizowanych i wolnych ludów, niż wśród tych, którzy jedzą, piją i śpią. Tam, gdzie wiedza jest zamknięta w ponurym więzieniu, nie można winić ludzi w niczym²⁷⁸.

Emin uważał, iż odpowiedzialność za taki stan Ormian, brak ich podmiotowej świadomości, przesady i szkodliwe uprzedzenia ponosił również Kościół i duchowieństwo. Był pewien, że uległość i pokora, głoszone przez kapłanów, tłumią tożsamość narodową. Pisał: „O, duchowieństwo, gdy tylko pozwolicie im [Ormianom] przerwać łańcuch uprzedzeń i ignorancji, zobaczycie, jak śmiało zaatakują wrogów Chrystusa”²⁷⁹.

Należy przypomnieć, że Emin był przekonany o nieefektywności siły militarnej w osiągnięcia niepodległości. Dlatego nie tylko studiował sztukę wojсковą, ale także brał udział w bitwach. Ocalała cała seria listów Emina napisanych podczas wojny angielsko-francuskiej w latach 1756–1763. 30 lipca 1757 roku Emin napisał w liście do lekarza Monsaya, że został ranny. Jednocześnie relacjonował wydarzenia z życia wycofującej się armii: spożywanie brązowego chleba, noclegi na słomie, a czasem pod otwartym niebem. Bardzo interesujący jest jego list z 1 sierpnia tego samego roku, w którym pisał o bitwie pod Gastanbekiem, w której siły angielskie broniły wzgórze przed liczniejszymi liczebnie Francuzami. Z jego wielu listów wynika, że walczył w pierwszej linii²⁸⁰. Udowodnił, że jest odważny. Ponadto w 1758 roku zgłosił się na ochotnika do walki u wybrzeży Francji w rejonie Saint-Malo, gdzie również wykazał się bohaterstwem. Wyprawa rozpoczęła się 1 czerwca. Cztery dni później żołnierze wylądowali na terytorium Francji w rejonie zatoki Cancale. Emin uczestniczył w ataku na port Saint-Malo i zniszczeniu zacumowanych tam statków²⁸¹.

W 1758 roku Eminowi za zasługi poniesione dla Anglii, zaoferowano służbę w Indiach w charakterze urzędnika lub oficera w armii angielskiej. Jednak miał on inne plany. Przedstawił je ministrowi Williamowi Pittowi²⁸². Po raz pierwszy ujawnił swoim angielskim protektorom

²⁷⁸ Tamże, s. 277, 366, 426, 471.

²⁷⁹ Tamże, s. 287.

²⁸⁰ Tamże, s. 77-78, 78-81, 82-84.

²⁸¹ Tamże, s. 96-97.

²⁸² William Pitt młodszy (ang. William Pitt the Younger) – ur. 28 maja 1759 r. w Hayes w hrabstwie Kent, zm. 23 stycznia 1806 r. w Londynie; premier Wielkiej Brytanii w latach 1783-1801 i 1804-1806. M. Duffy, *Profiles in Power. The Younger Pitt*, London 2000, passim.

swoje zamiary związane z Armenią. Pomimo wszystkich trudności zdołał przekonać przyjaciół do swoich pomysłów dotyczących wyzwolenia Armenii. Byli też tacy, którzy byli gotowi pomóc mu pod względem materialnym. Eminowi udało się zebrać trochę środków, które pozwoliły mu wyruszyć w drogę do ojczyzny²⁸³. Datę wyjazdu Emina można ustalić na podstawie dwóch jego listów. Jeden z nich datowany jest 20 kwietnia 1759 roku, a drugi list adresowany do lorda Edwarda Littletona²⁸⁴ z 28 kwietnia. W listach informuje on, że przebywa w Exeterze i spóźnia się kilku tygodni. Na tej podstawie wolno założyć, że Emin odpłynął z Anglii w pierwszej połowie maja 1759 roku²⁸⁵.

Tymczasem pod koniec listopada 1759 roku w Armenii na katolikosą został wybrany Jakub V²⁸⁶ (orm. Հակոբ Ե Շաւղթադի). Zdarzyło się to trzy lub cztery miesiące przed przybyciem Emina do Armenii. Jak zaświadcza późniejsza historia, Jakub V odegrał bardzo istotną rolę w planach Emina i ruchu wyzwoleniczym. Katolikos spędził prawie całe swoje życie w Eczmiadynie i bardzo dobrze znał się nie tylko na gospodarce klasztornej, którą osobiście nadzorował, ale był także świadomy sytuacji politycznej w Armenii. Należy podkreślić, że został wybrany na katolikosą w bardzo trudnym czasie zarówno dla Kościoła, jak i narodu. Jak już wspomniano wcześniej, po zabójstwie Nadira Szacha w 1747 roku, Persja ponownie pogrążyła się w kryzysie. Po raz kolejny do głosu doszły siły odśrodkowe, widoczne choćby w formie samowoli feudałów. W tych warunkach i tak niepewne pozycje Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego stały się jeszcze bardziej skomplikowane. Cała północ Persji, w tym Armenia, stały się areną zacieklej bitew między różnymi grupami etnicznymi i feudalnymi. Nietrudno więc zgadnąć, że w takich warunkach nowy katolikos musiał myśleć przede wszystkim o przetrwaniu Kościoła. Ponadto, jak donoszą kroniki gruzińskie, w 1757 roku spustoszenie siała klęska głodu przybierająca rozmiary do tego stopnia, że ludzie żywili się trawą. Nadto doszło do inwazji Lezginów na terytorium Gruzji i całej północnej części Persji. W 1759 roku królom gruzińskim z wielkim trudem udało się wypędzić ośmiotysięczną horde Dagestańczyków z Gruzji. Wyrządzone przez takie najazdy szkody plemionom Kaukazu Północnego były bardzo dotkliwe, zarówno dla Ormian, jak i dla osłabionego Królestwa Gruzjińskiego²⁸⁷.

²⁸³ J. Emin, *The life and Adventures*, p. 87.

²⁸⁴ Edward John Littleton, 1st Baron Hatherton – ur. 1791 r., zm. 1863 r.; przejął mandat parlamentarny swojego stryjecznego dziadka, 1812-1832 poseł do parlamentu Staffordshire, w 1833 r. został głównym sekretarzem Lorda Namiestnika Irlandii w ministerstwie Earl Greya, *Hatherton Edward John Littleton, 1st Baron*, w: *Encyclopaedia Britannica*, vol. 13, ed. H. Chisholm, Cambridge 1911, p. 63.

²⁸⁵ J. Emin, *The life and Adventures*, p. 131.

²⁸⁶ Մ. Օրմանեան, *Ազգայնամուժ, հայր Բ*, էջ 2986-2988. [M. Ormanean, *Historia narodowa*, t. 2, s. 2986-2988].

²⁸⁷ А.Р. Иоанисян, *Иосиф Эмин*, с. 58-59.

Jeśli chodzi o Gruzję, którą Emin postrzegał jako głównego sojusznika Ormian w drodze do niepodległości, sytuacja nie była lepsza. Kraj uległ wewnętrznym podziałom i miał kilku królów. Już w 1752 roku król kartlijski wysłał do Rosji metropolitę Atanazego i księcia Symeona Makajewa w celu uzyskania wsparcia od Imperium Rosyjskiego²⁸⁸. Gruzińscy królowie zawiadomili carycę Elżbietę, że Gruzja nigdy wcześniej nie była w tak trudnej sytuacji. Informowali, że kraj nieustannie atakowały różne plemiona, które prowadziły otwartą wojnę. Kościoły zostały zrujnowane, a najeźdźcy nie kryli zamiaru wyniszczenia chrześcijan²⁸⁹.

W tym też czasie katolikos Hakop V (orm. Հակոբ Ե Շաւղիտցի)²⁹⁰ również postanowił zwrócić się do Rosji z podobną prośbą. 17 czerwca 1760 roku wysłał pismo do carycy Elżbiety. Informował ją, że narody ormiański i gruziński od czasów starożytnych pozostają pod panowaniem cudzoziemców. Jednak w ostatnich latach od rozpadu Imperium Perskiego ich utrapienia i prześladowania wzrosły jeszcze bardziej. Powodem tego byli głównie Lezgini, którzy w ostatnim czasie urządzali ciągle najazdy na Armenię i Gruzję. Nie da się policzyć, ilu jeńców zabrano do niewoli, ilu ludzi zginęło, ile świątyń uległo dewastacji. Chociaż gruzińscy królowie Tejmuraz II oraz Herakliusz²⁹¹ bezustannie walczyli z Lezginami i często odnosili zwycięstwa, wciąż nie byli w stanie zapobiec tym najazdom²⁹².

W kwietniu 1760 roku Emin przybył do Eczmiadzyna, aby spotkać się z katolikosem. Ciekawe, że nigdzie nie ma wzmianki o tym, aby Emin zawiadomił katolikosa o swoich zamiarach. Kiedy jednak jako pielgrzym wszedł do głównego klasztoru w Eczmiadzinie, katolikos już na niego czekał. Co więcej, jak pisał Emin, przez pół godziny katolikos trzymał obie ręce na jego głowie i modlił się. Następnie katolikos jako pierwszy przemówił. Przyznał, że Emin nie jest zwykłym pielgrzymem, ale przybył ze specjalnym posłaniem. Trudno powiedzieć, czy katolikos wiedział o planach Emina, ale odnosi się wrażenie, że Hakop był doskonale o nich poinformowany. Wiadomo jednak na pewno, że Emin pozostawał w dobrych relacjach z armeńskim biskupem Zacharym z Gruzji. Prawdopodobnie to Emin poinformował katolikosa o podróży króla Gruzji do Rosji. Wolno założyć, że to za radą Emina katolikos

²⁸⁸ П. Г. Бутков, *Материалы для новой истории Кавказа, с 1722 по 1803 г.*, Санкт-Петербург 1869, с. 240.

²⁸⁹ *Архив князя Воронцова*, кн. 25, ред. П. И. Бартенева, Москва 1882, с. 179-181.

²⁹⁰ Hakop V (Jakub V) – ur.?, zm. 1763 r.; katolikos w latach 1759-1763. Próbował stworzyć sojusz Armenii, Gruzji i Rosji przeciwko Persom i Turkom. Մ. Օրմաշյան, *Ազգայնական, հուն Բ, էջ 44*. [M. Ormamyán, *Historia narodowa*, t. 2, s. 44].

²⁹¹ Herakliusz II – ur. 1720 r., zm. 1798 r.; gruziński król rządzący Kachetią w latach 1744-1762 oraz Kartlią i Kachetią w latach 1762-1798, pochodził z dynastii Bagratydów, dążył do zjednoczenia rozproszonych posiadłości gruzińskich w scentralizowane państwo, wolne od dominacji irańsko-tureckiej oraz do rozszerzenia wpływów Gruzji na Zakaukaziu, zawarł Traktat Georgiewski w 1783 r., który ustanowił rosyjski protektorat nad wschodnią Gruzją. B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*. s. 119.

²⁹² А.Р. Иоанисян, *Иосиф Эмин*, с. 61.

napisał list do carycy Elżbiety, apelując o pomoc. Informacje te zawiera list Emina adresowanego do Northumberlanda²⁹³.

Emin nie podał szczegółów na temat swojej rozmowy z katolikiem. Wiadomo, że rok później został zmuszony do powrotu do Anglii. Jak zanotował w swojej autobiografii, wrócił tam, aby zebrać nowe środki finansowe. Kilka miesięcy spędzonych w Londynie poświęcił na przygotowania do podróży do Rosji. O tym okresie jego życia zachowało się bardzo mało informacji, m.in. krótki list Emina do Montague²⁹⁴ z 7 lipca 1761 roku²⁹⁵. Z dokumentu tego wynika, że Emin prowadził na gruncie angielskim aktywną działalność. Spotykał się z wieloma ludźmi, z którymi rozmawiał o swoim planie wyzwolenia Armenii. Zamierzał udać się Rosji, ponieważ tam widział realną możliwość znalezienia pomocy zarówno politycznej, jak i wojskowej. Aby to zrealizować, potrzebował rekomendacji i paszportu. W tym Eminowi pomogła Montague, która doręczyła mu rekomendację dla ambasadora Anglii w Rosji Roberta Keitha²⁹⁶. Arcybiskup Cantenbury Thomas Secker²⁹⁷ także wystosował list polecający do kapelana Kościoła anglikańskiego w Petersburgu ks. Dumarescu²⁹⁸.

W Londynie Hovsep Emin spotkał się z ambasadorem Rosji, aby zrealizować swój pomysł; dzięki jego rekomendacjom chciał zapewnić sobie wsparcie rosyjskich mężów stanu. Nie ma wątpliwości, że spotkanie zorganizowali angielscy protektorzy Emina: hrabia Northumberland i lord Tomas Bath. Wiadomo, że Emin planował podróż do Gruzji przez Rosję, a ponieważ jego list do Aleksandra Golicyna był datowany 1 września 1761 roku, więc został przyjęty przez ambasadora rosyjskiego tuż przed sporządzeniem listu. Podczas osobistej rozmowy z Golicynem Hovsep Emin niewątpliwie opowiedział o sobie i przynajmniej ogólnie przedstawił cel swojej podróży do Rosji. W liście do ambasadora Rosji wyłożył zaś swoje konkretne oczekiwania. Po pierwsze, prosił o przedstawienie go jakiegokolwiek wpływowej osobie w Petersburgu, aby przez nią dotrzeć do gruzińskiego króla Tejmuraza II, zamieszkałego w stolicy Rosji. Ten zaś mógłby polecić go na służbę swojemu synowi Herakliuszowi w Gruzji. Po drugie, co jest szczególnie ważne, Emin, wiedząc o politycznych powiązaniach rosyjskiego dworu z gruzińskimi działaczami narodowymi, postanowił wykorzystać ten fakt, wskazując, że

²⁹³ J. Emin, *The life and Adventures*, p. 155.

²⁹⁴ Mary Wortley Montagu – ur. 1689 r. w Thoresby Hall, zm. 1762 r.; angielska arystokratka i pisarka. W. Kopaliński, *Encyklopedia drugiej plci*, Warszawa 2001, s. 75.

²⁹⁵ J. Emin, *The life and Adventures*, p. 167.

²⁹⁶ Robert Murray Keith (starszy) – ur. ?, zm. w 1774 r.; brytyjski polityk i dyplomata, w latach 1748-1757 piastował godność brytyjskiego ambasadora w imperium Habsburgów. Jego synem i również ambasadorem w Wiedniu był Robert Murray Keith młodszy. Keith s.v. Robert Keith, w: *Encyclopædia Britannica*. vol. 15, ed. Ch. Hugh, Cambridge 1911, p. 716.

²⁹⁷ Thomas Secker – ur. 1693 r., zm. 1768 r.; w latach 1758-1768 arcybiskup Canterbury w Kościele anglikańskim. N. Sykes, *From Sheldon to Secker. Aspects of English Church History 1660-1768*, Cambridge 2004, p. 165-166.

²⁹⁸ J. Emin, *The life and Adventures*, p. 167-1678.

listy polecające ambasadora Rosji będą mu bardzo przydatne na służbie u Herakliusza. Taktyczny krok Emina okazał się bardzo skuteczny. W odpowiedzi na jego prośbę Golicyń, szczerze pragnąc pomóc Eminowi, wystosował list polecający do samego hrabiego Michaiła Woroncowa²⁹⁹.

Po przybyciu do Petersburga, Emin natychmiast udał się do kapelana anglikańskiego Kościoła ks. Dumarescu, wręczając mu list polecający od arcybiskupa Canterbury. Duchowny przyjął go bardzo uprzejmie, a nawet zapewnił mieszkanie w swoim domu. Inne pisma polecające doprowadziły Emina do dr. Jakowa Monsaya (ros. Яков Монси), a także do angielskiego ambasadora Anglii w Rosji Roberta Keitha Keitha. W końcu, kilka dni później, spotkał się z rosyjskim kanclerzem hrabią Woroncowa. Z ostatniego listu do Golicyńa z 23 listopada 1761 roku wiadomo o wrażeniu, jakie Emin wywarł na Woroncowie³⁰⁰. Kanclerz zanotował: „Historia osoby, którą mi Pan polecił, jest właściwie dość niezwykła, ale jego intencje wydają mi się trochę chimeryczne. Proszę jednak mocno uwierzyć, że zgodnie z Pana referencjami pomogę mu w tym, co ode mnie zależy. Przedstawiłem go księciu Gruzji, który przyjął go bardzo dobrze i zabierze ze sobą; będzie służył u księcia, jego syna, wtedy będzie mógł zademonstrować swój talent i umiejętności. Dlatego jestem pewny, że udało mu się wszystko, na co mógł liczyć, kiedy tu przybył. Życzę, by był tak skuteczny i w innym”³⁰¹.

W końcu kanclerz Woroncowa obiecał przekazać Golicyńowi wiadomości o Eminie, kiedy tylko nadejdą. Dzięki wsparciu Woroncowa, Ormianin uzyskał nie tylko przepustkę niezbędną do podróży na Kaukaz, ale także specjalny list polecający skierowany do gruzińskiego króla Herakliusza. Oryginał tego pisma, podpisanego przez Woroncowa, niestety nie zachował się. Wiadomo o jego treści tylko z oświadczenia samego Emina, że został sporządzony w języku rosyjskim i przetłumaczony dla niego na angielski przez ks. Dumaresku. Woroncowa donosił o pragnieniu Emina wstąpienia na służbę do Herakliusza i informował o zamiarze zmarłego już wówczas króla Tejmuraza zabrania go ze sobą do Gruzji. Podsumowując prosił, aby w przypadku nieporozumień z Eminem, pozwolić mu wrócić do Rosji w celu wykorzystania go na służbie carskiej³⁰².

Po uzyskaniu paszportu i listu polecającego od kanclerza, Emin w marcu 1762 roku opuścił stolicę Rosji. Przez Moskwę wyjechał do Astrachania. Zwerbował tam oddział złożony z trzydziestu młodych Ormian, którzy „z własną bronią i końmi” dołączyli do niego i udali się

²⁹⁹ А.Р. Иоанисян, *Иосиф Эмин*, с 69.

³⁰⁰ Tamże, s. 75.

³⁰¹ Tamże.

³⁰² J. Emin, *The life and Adventures*, p. 180.

z nim w dalszą podróż. Wreszcie zapewne pod koniec lipca lub na początku sierpnia 1762 roku wyjechał do Kizlaru. Jego wejście do Kizlaru 9 sierpnia miało uroczysty charakter. Według jego słów, wielu miejscowych Ormian, dowiedziawszy się o jego przybyciu, wyszło na spotkanie z nim dwie mile od miasta. Stamtąd w otoczeniu uzbrojonych i nieuzbrojonych jeźdźców wjechał do Kizlaru, gdzie powitano go okrzykami: „Oto jedzie księżę Armenii”³⁰³.

Jak widać, program polityczny Emina w tej formie, w jakiej był ukształtowany w chwili przybycia do Rosji, zawierał dwa główne ustalenia. Przede wszystkim zamierzał on wyzwolić Armenię przy bezpośredniej pomocy gruzińskiego króla, co powinno było doprowadzić do zawarcia „sojuszu honorowego” Gruzji i Armenii oraz utworzenia swoistego federalnego państwa gruzińsko-armeńskiego. Ale po zapoznaniu się z rzeczywistą sytuacją polityczną na Wschodzie, połączył ten początkowy projekt z innym planem, który przewidywał protektorat nad państwem armeńsko-gruzińskim potężnego państwa rosyjskiego, jako niezbędną gwarancję bezpieczeństwa tych dwóch małych narodów.

Wolno przypuszczać, że Emin na Kaukazie przeprowadził akcję wywiadowczą. Wszędzie był przedstawiany jako księżę Armenii, a zatem jako przedstawiciel Armenii i Ormian. Była to oczywiście fikcja, jednak sam gruziński król tak go nazywał. Ponadto Emin był doskonale zorientowany i zapoznany z Kaukazem oraz układem sił, znakomicie orientując się kto mógł okazać się jego wrogiem lub sojusznikiem. Utrzymywał kontakt z gruzińskim królem i koordynował z nim swoje działania.

Wiosną 1762 roku przybył do Gruzji jako posłaniec Emina o imieniu Pape Chatunow (ros. Папа Хатов). Z „Dziennika kancelarii gubernii astrachańskiej” wiadomo, że 30 maja 1762 roku „chorąży Mangow przedstawił posłańca z listami gruzińskiemu królowi Herakliuszowi”³⁰⁴. Interesujące jest, że list z odpowiedzią od Herakliusza do Emina został napisany w języku ormiańskim i opatrzony pieczęcią królewską. Datowany jest 14 listopada 1762 roku. Ciekawy jest przede wszystkim podany na kopercie adres: „Do Jaśnie Oświeconego Księcia Emina Agha”³⁰⁵. W liście do Emina, Herakles nazywał go także „Jaśnie Wielkim Księciem”. Wynika z tego, że Herakliusz traktował adresata jako osobę z rodu książęcego³⁰⁶.

Ponadto zachował się list od Tarchana (ros. Тархан, Tarchana Markare lub Tarchana Markarowa), naczelnika rekrutowanego przez niego oddziału, wysłanego z Kizlaru do Gruzji, także powiernika Emina, datowany 16 listopada 1762 roku, adresowany do tegoż. Tym razem

³⁰³ Tamże, s. 181.

³⁰⁴ А.Р. Иоанисян, *Иосиф Эмин*, с. 89.

³⁰⁵ Agha – stopień oficerski w wojsku tureckim.

³⁰⁶ J. Emin, *The life and Adventures*, p. 105-106.

określono go mianem „księcia wszystkich Ormian”, „Szlachetnym i Dziedzicznym Księciem”, „Księciem Książąt”. List zaczynał się od informacji, że 17 października 1762 roku Tarchan wraz z trzydziestoma osobami przybył do Tbilisi do dyspozycji Herakliusza³⁰⁷.

Wszystkie źródła historyczne sugerują, że idee wyzwolenia ogłoszone przez Emina zostały dość przychylnie przyjęte przez Ormian mieszkających w Rosji. Wzrost i wzmocnienie warstwy mieszczańskiej w koloniach ormiańskich w carskim imperium, rozprzestrzenianie się idei Oświecenia, pojawienie się wykształconych ludzi, rodzącej się także w Rosji inteligencji ormiańskiej, stopniowe formowanie się tożsamości narodowej, wszystko to stworzyło podatny grunt dla rozprzestrzeniania się ideologii wyzwolenia wśród Ormian Petersburga, Moskwy, Astrachania. Ale rzecz cała nie ograniczała się tylko do wyrażania sympatii i darów. Wielu dołączało do Emina jako zwolennicy jego idei³⁰⁸.

W swoim „raporcie” dla Kolegium Spraw Zagranicznych komendant Kizlaru³⁰⁹ informował, że rozporządzenie o przekroczeniu granicy „Ormianina Howsep Emina” otrzymał 18 marca i wykonując rozporządzenie Jego Mości wyżej wymieniony Ormianin Emin z jednym urzędnikiem został przepuszczony przez granicę z Kizlaru do Gruzji tego samego dnia 30 marca”. Ten raport potwierdzał oświadczenie samego Emina, że opuścił Kizlar po Wielkanocy; w 1763 roku Wielkanoc wypadała 23 marca według starego stylu³¹⁰.

Ale Emin nie wziął pod uwagę politycznych interesów i celów samego króla Heraklisza. Chodziło o to, że dążył on do zbudowania nie „eksperymentalnej federacji narodów kaukaskich”, a państwa gruzińskiego. Historyczne informacje o bagratydzkim pochodzeniu gruzińskiej dynastii królewskiej i „prawach” Herakliusza do tronu ormiańskiego – w gruncie rzeczy jedyne argumenty Emina, by skłonić go do przewodniczenia ruchowi wyzwolenczemu Armenii – były wyraźnie niewystarczające. Rzeczywiste i aktualne interesy króla gruzińskiego pozostawały w sprzeczności z politycznymi marzeniami Emina.

Wkrótce po spotkaniu z Herakliuszem, Emina odwiedziła osoba zaufana króla Gruzji, która przekazała mu rozkaz rekrutacji jak największej liczby młodych Ormian do specjalnego oddziału wojskowego, ponieważ otrzymano informację, że Karim Khan³¹¹ ma zamiar wystąpić

³⁰⁷ А.Р. Иоанисян, *Иосиф Эмин*, с. 93.

³⁰⁸ Tamże, s. 94-95.

³⁰⁹ Źródła nie podają imienia i nazwiska komendanta

³¹⁰ J. Emin, *The life and Adventures*, p. 204.

³¹¹ Karim Khan Zand – ur. ok. 1705 r., zm. 1779 r.; perski władca z dynastii Zandów panujący w latach 1750-1779. Jeśli chodzi o jego osobę, nigdy nie używał tytułu „Szah” i odmówił przyjęcia tytułu królewskiego, ale użył wyrażenia Vakil ad-Dawla - „Upoważniony państwa”. Powiedział sobie: „Nie jestem królem, po prostu kocham ludzi”. Rządził jako regent w imieniu Safawida Ismaila III, którego trzymał w twierdzy w niewoli honorowej. Podczas gdy Karim Khan był władcą, Persja podniosła się ze zniszczeń 40-letniej wojny, zapewniając rozdartemu krajowi nowe poczucie spokoju, bezpieczeństwa, pokoju i dobrobytu. J. Perry, *The Zand dynasty*, Cambridge 1991, p. 63.

przeciwko Gruzji ze stutysięczną armią. Ten rozkaz Herakliusza bardzo ucieszył Emina, ponieważ dawało to szerokie perspektywy realizacji jego projektów. Z niezwykłą energią w ciągu sześciu dni Emin zrekrutował 800 osób spośród armeńskiej młodzieży³¹².

Kilka dni później Emin odbył nowe spotkanie z Herakliuszem i widząc jego rozterki wywołane sugestiami swoich doradców odnośnie do przyjęcia żądań Karim Chana, w różny sposób przekonywał go, aby nie zmieniał swoich zamiarów. Ostatecznie Herakliusz zdecydowanie odrzucił nowe żądania Karim Chana. Sprawa zbliżała się ku końcowi. Kilka dni później dotarły nowe wiadomości: przeciwko perskiemu władcy zbuntował się jego brat Zeki Chan, dlatego jak najszybciej opuścił on region Urmia³¹³, gdzie przebywał ze swoją armią i zmuszony był do szybkiego powrotu do Ispagani.

Ta wiadomość, jak sam przyznał, bardzo rozczerowała Emina. Uświadomił sobie, że utracono wspaniałą okazję do zaangażowania Gruzji w walkę z Persją. Rzeczywiście, wkrótce Herakliusz wydał rozkaz o rozwiązaniu wszystkich zwerbowanych ormiańskich ochotników z wyjątkiem czterdziestu osób³¹⁴.

W dniach 8-11 września 1795 roku nowy władca Persji Aga Mochammed Chan Kadżar³¹⁵ wystąpił przeciwko Gruzji pod pretekstem jej sojuszu z Rosją, pokonał armię króla Herakliusza II w bitwie pod Krcsanisi³¹⁶, po czym bez walki wjechał do gruzińskiej stolicy i w całości ją zrujnował; większość ludności zginęła, około 22000 osób, głównie kobiet i dzieci, uprowadzono do niewoli, zniszczono najlepsze budynki miasta. Herakliusz II pokonany przez Agę Mohammeda Chana Kadżara później uświadomił sobie, że wszystko to stało się z powodu podpisanego 24 lipca 1783r. z Rosją Traktatu Gieorgijeskiego³¹⁷.

Tymczasem nadal trwały najazdy Lezginów, a Emin pragnął walki przynajmniej z nimi. Zwrócił się więc do Herakliusza z nową, tym razem skromniejszą prośbą, a mianowicie o pozwolenie udania się ze swoimi ludźmi na przygraniczne terytoria Gruzji i Armenii, aby tam walczyć z Lezginami, dla których obszar ten był zwykłą areną najazdów; poprosił jedynie

³¹² А.Р. Иоанисян, *Иосиф Эмин*, с. 112-113.

³¹³ Urmia – jezioro na północy Iranu.

³¹⁴ А.Р. Иоанисян, *Иосиф Эмин*, с. 112-113.

³¹⁵ Agha Mohammad Chan Kadżar – ur. 1742 r., zm. 1797 r.; szach Persji, pierwszy z dynastii Kadżarów. W 1795 r. najechał Karabach, Erywań i Szyrwan w celu przywrócenia perskiej supremacji na Kaukazie Południowym. Po 30-dniowym oblężeniu Erewan został zdobyty. Jednak cierpiąc niepowodzenie w Karabachu w pobliżu fortecy Szuszi, Agha-Mohammed ruszył do Gruzji. We wrześniu zdobył Tyflis, splądrował miasto i pojmał tysiące jego mieszkańców. Po powrocie z Gruzji został koronowany na szacha. W 1797 roku po raz drugi napadł na Karabach i zdobył twierdzę Szuszi. Przemoc i okrucieństwa Agha Mohammada Chan Kadżara zwróciły przeciwko niemu nawet bliskich i lojalnych ludzi, z rąk których zginął w Karabachu 17 czerwca 1797 r. G. Hambly, *Agha Muhammad Khan and the establishment of the Qajar dynasty*, Cambridge 2008, passim.

³¹⁶ Bitwa pod Krcsanisi niedaleko Tbilisi. J. Perry, *Aga Mohammad Khan Qajar*, w: *Encyclopaedia Iranica*, vol. 1, ed. J. R. Perry, Leiden 1974, p. 602–605.

³¹⁷ N. Gvosdev, *Imperial Policies and Perspectives towards Georgia 1760-1819*, London 2000, p. 71.

o dostarczenie swojemu oddziałowi pożywienia. I choć jego oddział liczył połowę mniej niż siły Lezginów, najeźdźcy zmuszeni byli wycofać się, straciwszy przy tym czternaście osób; straty oddziału Emina liczyły tylko trzech rannych³¹⁸.

Podczas pobytu w Gruzji Emin prowadził bardzo obszerną korespondencję; starał się nawiązać kontakty ze wszystkimi, którzy mogliby przyczynić się do realizacji jego planów. Z jego relacji wiadomo, że prowadził „korespondencję” i „negocjacje” z książętami z Karabachu i otrzymywał od nich listy³¹⁹. Wspominał również, że wśród jego dokumentów były „listy z różnych miejsc Armenii”³²⁰. Bardziej szczegółowe informacje zachowały się o jego relacjach z przełożonym klasztoru św. Karapeta biskupem Hownanem (orm. Հովնաթ). Przełożeni tego klasztoru w XVIII wieku zajmowali drugie miejsce w hierarchii duchowieństwa ormiańskiego w Turcji i drugie miejsce po patriarche Konstantynopola.

Należy zaznaczyć, że Hownan był gorącym zwolennikiem zbrojnego powstania przeciwko tureckiemu jarzmowi w zachodniej Armenii. Przewodniczył i był faktycznie głównym kaznodzieją ruchu wyzwolenczego na tymże terytorium. Hownan wierzył, że potrafi zorganizować 40000 armię z chłopów uciskanych przez tureckie rządy. Doniósł o tym Eminowi, który z kolei próbował zainteresować tą perspektywą gruzińskiego króla. Emin ucziwie próbował przekonać Herakliusza do wysłania 18000 armii do zachodniej Armenii w kierunku Wana. W 1764 roku Herakliusz przez Emina przekazał Hownanowi, aby nie zaprzestawał przygotowań. List jednak nie dotarł do Hownana, ale trafił w ręce Chana Erewania, który poinformował o tym stronę turecką. W rezultacie katolikos Ormian Simeon I³²¹ był zmuszony udowodnić, że Kościół nie był organizatorem powstania. Na żądanie chana napisał do Herakliusza list, w którym żądał wydalenia Emina z Tbilisi³²².

Hownan był bardzo optymistycznie nastawiony względem perspektyw zbrojnego powstania. Według niego, Turcy nie byli już tacy sami, jak sto lat wcześniej; ich miasta nie posiadały fortyfikacji, wskutek czego stanowiły łatwy łup. Poza tym wśród Turków kursowała rozpowszechniona przepowiednia, że ich panowanie dobiegało końca. Słyszeli, że Emin przybył z Rosji, będąc przedstawiony królowi gruzińskiemu przez „błogosławioną cesarzową” i nie odważyłby się przelać krwi chrześcijan; a poza tym, od czasu jego pierwszej podróży do

³¹⁸ А.Р. Иоанисян, *Иосиф Эмин*, с. 118-119.

³¹⁹ J. Emin, *The life and Adventures*, p. 217.

³²⁰ А.Р. Иоанисян, *Иосиф Эмин*, с. 118-119.

³²¹ Simeon I – ur.1710 r., zm.1780 r.; katolikos Wszystkich Ormian w latach 1763-1780, ormiański teolog i kronikarz. Simeon I był nastawiony przeciw ideom Emina i ruchu powstańczego. Jest autorem „*Zbiór aktów państwowych – Jambr*”, które obecnie stanowi cennym źródłem historycznym. Միմեռն կաթողիկոս Երևանի, *Չամբր*. [Katolikos Simeon z Erewanu, *Zbiór aktów państwowych*, passim.

³²² Հայոց Պատմություն, Հ. Միմեռնյան, Էջ 263-264. [*Historia Armenii*, red. H. Simonyan, s. 263-264].

Armenii minęły trzy lata i od tego czasu wszyscy Ormianie z tych wiosek, do których zaapelował, chwycili za broń – nawet kobiety były gotowe do walki. Koniecznym warunkiem było wszakże wsparcie Herakliusza. Jeśli Eminowi nie uda się namówić Herakliusza, Howman radził mu, aby nie rozpaczał, szedł własną drogą i zaufał Bogu. Podsumowując, hierarcha wyraził nadzieję, że Ormianin stanie się narzędziem wyzwolenia „jego nieszczęsnych, cierpiących rodaków z kajdanów zależności i gnębienia”³²³.

Biskup Hownan, nie licząc wyłącznie na siły Ormian, starał się wykorzystać przeciwko Imperium Osmańskiemu miejscowe plemiona kurdyjskie. Dlatego pisał do Emina zapewniając, że Kurdowie dołączyliby do powstania, które było zaplanowane. Kościelny dostojnik przygotowywał się więc do wywołania zbrojnego powstania w zachodniej Armenii, utrzymywał korespondencję z różnymi ośrodkami armiańskimi, wysyłał swoich agentów, nawiązując relacje z Kurdami, wydawał fundusze klasztoru na cele polityczne i nawet nie oszczędzał na ten cel sprzętów i dóbr kościelnych³²⁴.

Jednak marzenia Hownana nie spełniły się. Trudno powiedzieć, co by się stało, gdyby list Herakliusza do Hownana z 1764 roku nie wpadł w ręce wroga. Doszło jednak do katastrofy; turecka strona natychmiast dowiedziała się o planach powstania. Można założyć, że w takiej sytuacji zarówno katolikos Simeon I, jak i Herakliusz musieli ratować przed władzami irańsko-tureckimi swoją reputację. W rezultacie Hownan został przez katolikosa obłożony ekskomuniką. Protokół ekskomuniki jest cennym dokumentem historycznym, pośrednio potwierdzającym informacje dostarczone przez Emina, a nawet jeszcze bardziej uzupełniającym jego historię. Tekst obszernego dokumentu ujmował w dziesięć punktów wszystkie „grzechy” przełożonego klasztoru św. Karapeta³²⁵. Co ciekawe, ich katalog otwierało oskarżenie go o sympatię wobec katolików. Ale zarzut ten nosi znamiona swoistego wybiegu. Uważa się, że został wysunięty jedynie w celu bardziej przekonującego uzasadnienia ekskomuniki i zdyskredytowania Hownana w oczach wierzących. Wynika to z faktu, że po skasowaniu ekskomuniki, natychmiast ustały nie tylko rozmowy, ale nawet aluzje o jego sympatiach do katolicyzmu.

Ten krok miał zapobiec nowym prześladowaniom Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego, który i tak znajdował się w bardzo trudnej sytuacji. Jeśli chodzi o Emina i Herakliusza, należało odciąć się od pierwszego z nich jako „spiskowca”. W 1764 roku

³²³ J. Emin, *The life and Adventures*, p. 231-235.

³²⁴ А.Р. Иоанисян, *Иосиф Эмин*, с 129.

³²⁵ Tamże, s. 126.

Herakliusz został zmuszony wydalić Emina z Gruzji, aby bodaj w taki sposób ratować własną reputację³²⁶.

Jak wynika z dotychczasowych rozważań, ostatecznie polityczne plany Emina na tym etapie rozwiały się. W przeciwieństwie do Israela Ori, Emin posiadał gorszy plan i najsłabszych sojuszników dla jego realizacji. Nie spieszył się jednak z powrotem do Anglii. Po opuszczeniu Gruzji, przez pewien czas przebywał na Kaukazie wśród górali. Tam próbował zebrać ochotnicze oddziały i przeciągnąć na swoją stronę Ormian i inne zamieszkałe tam grupy etniczne³²⁷.

W 1764 roku Emin przybył do Karabachu, aby w końcu osiedlić się i przekształcić Karabach w centrum powstania armeńskiego. Posiadając nieduży oddział, prawie natychmiast udał się do ormiańskich książąt Karabachu. Przekonał ich o realności swoich pomysłów i kilkakrotnie ze swoją drużyną odbił atak Lezginów. W 1766 roku niespodziewanie zaatakował Lezginów, którzy już planowali powrót ze zrabowanym mieniem i jeńcami na Kaukaz. Udało mu się ich pokonać, a ci, zostawiając łupy, zmuszeni byli do ucieczki³²⁸.

W Karabachu Emin zatrzymał się u księcia Howsepa w Getaszenie³²⁹. Należy powiedzieć, że książę Howsep był jednym z najbardziej wpływowych ówczesnych ormiańskich władców w Karabachu. Często podejmował walkę nie tylko z Lezginami, ale także z chanami tureckimi, np. 21 grudnia 1766 roku, kiedy Emin wraz z nim pokonali wojska Mahometa Chana³³⁰.

Jednak nieporozumienia Emina z katolikosem nadal trwały i pomimo pewnych sukcesów wojskowych Eminowi odmówiono także poparcia w Karabachu. Katolikos pisał do duchownych z Karabachu, żądając wydalenia Emina z tej prowincji. Nakazał, aby we wszystkich diecezjach Karabachu nie wspierać jego planów. Emin niedługo przebywał w Karabachu, bo zaledwie od roku 1764 do 1767. W tym czasie udało mu się dobrze zorientować w lokalnych stosunkach społeczno-politycznych. Kilkakrotnie brał udział w bitwach obronnych, w których Ormianie bronili własnych praw do tej ziemi³³¹.

Trzeba jednak zaznaczyć, że nie udało mu się zorganizować i zrealizować zamiarów co do wyzwolenia Armenii. Los Emina nie okazał się pomyślny; sympatyzowano z nim, a nawet

³²⁶ J. Emin, *The life and Adventures*, p. 221.

³²⁷ Tamże.

³²⁸ Tamże, s. 494-495.

³²⁹ Getaszen – aktualnie miejscowość na pograniczu Armenii i Azerbejdżanu. Do 1991 roku w Getaszen żyli Ormianie, jednak po operacji „Кольцо” (pierścione), ludność ormiańska musiała uciekać przed groźbą całkowitej śmierci. Więcej na ten temat w ostatnim rozdziale niniejszej dysertacji.

³³⁰ А.Р. Иоанисян, *Иосиф Эмин*, с. 177.

³³¹ Tamże, s. 177-179.

nazywano go księciem armeńskim. Jednak nie znajdując sojuszników, musiał z goryczą przyznać, że jego pomysły były niewykonalne. Gruzja okazała się zbyt słaba i nie mogła rzucić wyzwania tak potężnym przeciwnikom, jak Persja i Turcja. W Armenii zaś Emin nie znalazł wsparcia ze strony Kościoła.

Nowa: VI wojna rosyjsko-turecka, która rozpoczęła się w listopadzie 1768 roku³³², ożywiła wszystkie narody, które znajdowały się pod panowaniem Turków. Od samego początku wojny celem carskiego rządu było podburzenie chrześcijańskiej ludności Imperium Osmańskiego przeciwko Turkom. W planie carycy Katarzyny II podkreślano idee wyzwolenia ludów chrześcijańskich podległych Turcji, jako jeden z głównych celów rozpoczęcia wojny³³³. Koncepcję Katarzyny II nazywano „greckim projektem”; miał on geopolityczny charakter i mógł zmienić gruntownie Europę. Plan polegał na tym, że caryca chciała w sojuszu z Cesarstwem Rzymskim (niem. Heiliges Römisches Reich), podzielić Imperium Osmańskie, a w Kostantynopolu miało odrodzić się Bizancjum. Nowym cesarzem Bizancjum miał być koronowany jej wnuk Konstantyn Romanow³³⁴. Za głównego sojusznika Rosja uznała cesarza Józefa II Habsburga³³⁵. Projekt przywrócenia państwowości greckiej został przedstawiony w poufnym liście Katarzyny II do Józefa II z 10 września (21) 1782 roku³³⁶. Caryca pisała: „Ale jeśli z Bożą pomocą uda się wyzwolić Europę od wroga imienia chrześcijańskiego, nie odmówi mi pomocy w odbudowie starożytnej monarchii greckiej na gruzach upadłych rządów barbarzyńskich, które teraz tu panują, z podjęciem przeze mnie obowiązku zachowania niezależności tej przywróconej monarchii od mojej [...]”³³⁷.

„Grecki projekt” bez wątpienia był wielkim planem, ale skazanym na niepowodzenie. Teoretycznie mógłby zaistnieć, ale największymi przeszkodami dla niego były nie tyle Turcja, lecz Francja i Wielka Brytania. Gdyby „grecki projekt” doszedł do skutku, oznaczałoby to hegemonię rosyjsko-pruską w całej Europie i naruszenie „równowagi sił”. Trzeba dodać, że

³³² Na odrębną uwagę zasługuje w nowej wojnie rosyjsko-tureckiej sytuacja Polski. Formalnym powodem do wojny dla Turków była Konfederacja Barska (1768-1772).

³³³ С. Михайлович Соловьев, *История России с древнейших времен*, с. 585.

³³⁴ Konstanty Pawłowicz Romanow, właśc. Konstantin Pawłowicz Holstein-Gottorp-Romanow – ur. 1779 r., zm. 1831 r.; wielki książę rosyjski z dynastii Romanowów, następca tronu rosyjskiego w latach 1801-1823, naczelny wódz armii Królestwa Polskiego, gubernator wojskowego Królestwa Polskiego. E. P. Karnowicz, *Wielki Książę Konstanty. Zarys biograficzny*, Warszawa 1900, s. 28.

³³⁵ Józef II Habsburg – ur. 1741 r., zm. 1790 r.; cesarz rzymski w latach 1765-1790, po śmierci ojca Franciszka I Lotaryńskiego w 1765 r. dopuszczony do współrządzenia z matką w dziedzicznych krajach austriackich, rządził cesarstwem Habsburgów w latach 1780-1790. W przeciwieństwie do Prus i Turcji Monarchia Habsbórgów utrzymywała sojusz obronny z Francją i była przyjazna Rosji, choć starała się usunąć księstwa naddunajskie spod wpływów rosyjskich. J. Baszkiewicz, *Francja nowożytna. Szkice z historii wieków XVII-XX*, Poznań 2002, s. 40.

³³⁶ В. Н. Виноградов, *Век Екатерины II. Дела балканские*, Москва 2000, с. 213-214.

³³⁷ А. С. Лысцова, *Переписка Екатерины Великой с Иосифом II*, Москва 1880, с. 281-291.

jednym z architektów „greckiego projektu” był Grigorij Potiomkin³³⁸. Jego ukazem wielu miastom położonym nad Morzem Czarnym nadano greckie nazwy: Chersoń, Eupatoria, Mariupol, Melitopol, Odessa, Symferopol i Sewastopol³³⁹.

8 czerwca 1769 roku w rosyjskim Kolegium Spraw Zagranicznych zaprezentowano bardzo interesujący projekt, który przewidywał wyzwolenie regionów ormiańskich i przywrócenie niepodległego państwa ormiańskiego pod protektoratem Rosji. Projekt ten został przedstawiony przez właściciela fabryki jedwabiu w Astrachaniu, Ormianina Mojżesza Sarafowa. Memorandum Sarafowa składało się, oprócz wprowadzenia i postscriptum, z czternastu paragrafów³⁴⁰. Nazwano je „Planem północnym”.

Specjalnym punktem było dołączenie do wojny z Turkami duchownych z Karabachu. Plan przewidywał szybkie podbicie Erewania. Po zajęciu go planowano rozpocząć się przeciwko Turkom wspólne akcje wojskowe rosyjskich sił ekspedycyjnych, żołnierzy gruzińskich i oddziałów ormiańskich. Gruziniński król Herakliusz II miał zainicjować operacje wojskowe, atakując pobliskie tureckie fortece Achalcich i Kars. Oddziały z Erewania musiałyby zaatakować Bajazet, a stamtąd ruszyć do Wanu. Przy tym rosyjski skarb państwa nie ponosił żadnych specjalnych wydatków, ponieważ w podbitych miastach pobierano by nie tylko dochody miejskie, ale także nakładano kontrybucję na Turków, a nawet na ludność chrześcijańską. W przypadku skrajnej potrzeby na pokrycie koniecznych wydatków bez wahania można było wykorzystać także mienie kościelne. Zgodnie z planem, po podbiciu Turków winno nastąpić przywrócenie państwa armeńskiego. Co więcej, król Armenii miałby zostać wybranym spośród książąt Karabachu³⁴¹.

Plan ten został przedstawiony hrabiemu Nikicie Paninowi Iwanowowi³⁴² jednak ten go nie zatwierdził, dlatego pozostał tylko na papierze. Sprawa Armenii nie była tak ważna dla Rosji jak kwesta Grecji. Poza tym Rosja nie mogła ryzykować walki jednocześnie z Persją i Turcją.

³³⁸ Grigorij Aleksandrowicz Potiomkin – ur. 1739 r., zm. 1791 r.; rosyjski feldmarszałek, prezydent Kolegium Wojskowego, głównodowodzący w wojnie z Turcją 1787-1792, jeden z faworytów Katarzyny Wielkiej, książę Świętego Cesarstwa Rzymskiego od 1776 r., książę taurydzki od 1783 r. W 1774 r. stłumił powstanie chłopskie pod wodzą Pugaczowa, w 1775 r. wyeliminował Sicz Zaporoską, od 1776 r. był generalnym gubernatorem guberni noworosyjskiej, azowskiej i astrachańskiej, w 1783 r. zrealizował swój plan przyłączenia Krymu do Rosji. А.Г. Брикнер, *Потёмкин*, Санкт-Петербург 1891, passim.

³³⁹ Więcej na temat geopolitycznych planów Rosji na Balkanach zob.: В. Н. Виноградов, *Век Екатерины*, passim.

³⁴⁰ А.Р. Иоанисян, *Иосиф Эмин*, с. 219-220.

³⁴¹ Tamże, s. 222-223.

³⁴² Nikita Iwanowicz Panin – ur. 1718 r., zm. 1783 r.; rosyjski polityk i bliski współpracownik cesarzowej Katarzyny II, minister spraw zagranicznych Rosji w latach 1764-1780. L. Hass, *Wolnomularstwo w Europie środkowo-wschodniej w XVIII i XIX wieku*, Wrocław 1982, s. 139.

Mimo to wojna się rozpoczęła. Początek akcji wojskowych przeciwko Turkom na froncie kaukaskim nie należał do udanych. 13 października 1769 roku Gottlob Curt Heinrich von Tottleben³⁴³, po czterech dniach bezskutecznych prób zdobycia małej fortecy Szaropań, zostawił oblężenie, wrócił do Kartlii i osiadł wraz ze swoim korpusem w Gori i Cchinwali, gdzie pozostał bezczynny do końca roku. Ekspedycja podjęta przez Herakliusza II w kierunku Karsa i Bajazeta również nie przyniosła oczekiwanych wyników³⁴⁴.

Sprawy jeszcze bardziej się pogorszyły w 1770 roku, kiedy potwierdziło się wycofanie wojsk Tottlebena z prowadzenia aktywnych działań ofensywnych. Rosyjsko-gruzińska ofensywa na Achalciche rozpoczęta w kwietniu została zerwana przez Tottlebena, który pod pretekstem braku zaopatrzenia wrócił do Gruzji, zostawiając Herakliusza bez wsparcia. Rozpoczął się otwarty konflikt między gruzińskim królem a rosyjskim dowódcą Tottlebenem, co doprowadziło do całkowitego zerwania kontaktów między nimi. Latem 1770 roku Tottleben udał się ze swoim korpusem do Imereti, gdzie prowadził lokalne akcje wojskowe, oblegając niektóre tureckie twierdze, aż do opuszczenia Gruzji na początku 1771 roku. Taki przebieg kampanii wojskowej na Kaukazie nie mógł nie rozczarować Ormian i innych zniewolonych narodów, które marzyły o uwolnieniu się z jarzma tureckiego i perskiego³⁴⁵.

Ostatecznie w takiej sytuacji Emin opuścił Armenię na zawsze. Na początku 1773 roku przybył do Madrasu³⁴⁶, który był w tym czasie jednym z centrów ormiańskiego ruchu wyzwolenczego. Istniała tam grupa patriotycznie zaangażowanych ormiańskiej działaczy, kierowana przez bogatego kupca Szaamira Szaamiriana (orm. Շահամիր Շահամիրյան). Stronnicy Szaamiriana, również pozostający w orbicie wpływów idei angielskiej filozofii Oświecenia, prowadzili aktywną propagandę na rzecz wyzwolenia Armenii i utworzenia niezależnego państwa ormiańskiego. Właśnie w tym czasie w założonej w Madrasie ormiańskiej drukarni opublikowano pracę, celem której było rozbudzenie wśród ormiańskiej młodzieży miłości do Ojczyzny, patriotyzmu i zamiłowania do wolności³⁴⁷. Autorem tej książki zatytułowanej „*Adhortacja*” był nikt inny, tylko były towarzysz i wieloletni zwolennik Emina – Mowses Bagramian, który po rozstaniu z nim w Gori, także udał się do Madrasu, gdzie poznał Szaamiriana i został nauczycielem jego synów³⁴⁸.

³⁴³ Gottlob Curt Heinrich von Tottleben – ur. 21 grudnia 1715 r., zm. 20 marca 1773 r. w Warszawie; z pochodzenia był Niemcem, ukarany na śmierć za zdradę, ale ponownie przyjęty do wojska rosyjskiego w 1768 r. D. Lang, *A Modern History of Georgia*. London 1962, p. 36.

³⁴⁴ Tamże, s. 36.

³⁴⁵ Tamże, s. 36-37.

³⁴⁶ Madras lub Ćennaj – miasto w południowo zachodniej części Indii.

³⁴⁷ J. Emin, *The life and Adventures*, p. 472.

³⁴⁸ Tamże, s. 472-473.

Po opublikowaniu książki, grupa Szaamiriana opracowała projekt konstytucji i ustawodawstwa dla przyszłego niezależnego państwa ormiańskiego. Dokument ten został opublikowany w pracy pod tytułem *Pułapka ambicji*³⁴⁹, złożonej z dwóch części. Pierwsza z nich to obszerne wprowadzenie historyczno-teoretyczne, które określało i uzasadniało podstawowe zasady systemu państwowego. Druga część to kodeks praw przyszłej niepodległej Armenii. Wprowadzenie historyczno-teoretyczne rozpoczynało się pobieżnym przeglądem historii Armenii i stwierdzało, że to samodzierżawie i władza absolutna królów wyrządziły Armenii „bezgraniczne szkody” i przyczyniły się do jej zniewolenia³⁵⁰.

Podkreślano, że nawet dobrzy królowie utrzymywali swoich poddanych w niewoli, a czasami ze względu na różnorodność ludzkich nastrojów przemieniali się w bezpośrednich prześladowców. A skoro tak jest, to nie wolno dopuścić, aby w przyszłości wśród narodu ormiańskiego pojawił się książę, król, dowódca wojskowy lub ktoś inny obdarzony władzą absolutną. Należy uwolnić ludzi od tyranów, postępujących wyłącznie według ich własnych kaprysów i osobistej samowoli. Nie wolno ponownie popełniać błędów i siać kłopot bezprawia, niszcząc w ten sposób pole wolności. „Sam naród musi zostać swoim królem i rządzić własnym krajem. Ludzie muszą być i pozostawać wolnymi, tak jak stworzył ich Pan Bóg. Bóg dał Adamowi władzę nad naturą, ale nie nad czującymi istotami; dlatego nikt nie może panować nad ludźmi oprócz Boga”³⁵¹ – uważał Szaamirian.

Zgodnie z § 43, system polityczny opisany w tym projekcie opierał się na zasadzie, że cała władza wywodzi się od ludu, a urzędnicy są tylko przedstawicielami ludu. Każdy musi być przekonany, że uprawnienia władców wywodzą się od obywateli, którzy dali im władzę nie po to, aby rządzili ludem według własnego uznania, ale po to, by realizowali prawo³⁵².

Z każdego regionu liczącego do 12000 domów, wybierać należało dwóch pełnomocników, powierników. W każdej miejscowości miano wybierać jednego przedstawiciela, który przy tym musiał być osobą należącą do Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego. Spośród nich losowo winno wyłaniać dwóch, którzy zostają powiernikami całej ludności regionu. Kadencję ich pełnomocnictwa przewidziano na trzy lata. Po upływie tego okresu ich uprawnienia, z woli ludu, można było przedłużyć na nowy trzyletni okres lub zastępowano ich innymi (§ 14, 15). Pełnomocnicy co roku powinni otrzymywać pensję, aby

³⁴⁹ Շ. Շահամիրյան, *Որոգայթ փառաց*, Մադրաս 1773. [w j. francuskim: Sz.Shahamiryan, *Le Piège de l'orgueil*, Madras 1773].

³⁵⁰ Շ. Շահամիրյան, *Որոգայթ փառաց*, Թիֆլիս 1913, էջ 10-15. [H. Szahamirean, *Pułapka ambicji*, Tbilisi 1913, s. 10-15].

³⁵¹ Tamże, s. 25-27.

³⁵² Tamże, s. 167.

byli niezależni, nie martwili się o byt materialny i zabiegali tylko o dobrobyt kraju i ludności (§ 14, 232). W przypadku śmierci lub niewłaściwego postępowania powiernika, na jego miejsce, jeszcze przed zakończeniem trzyletniego okresu, wybierano innego (§ 93)³⁵³.

Najwyższym organem ustawodawczym kraju jest parlament, który nosi nazwę „izby ormiańskiej” (orm. Տնկւն Հայոց). Członkowie parlamentu nazywani są tanuterami. Z dwóch przedstawicieli od każdego regionu jednego wybierano na tanutera, a drugiego urzędnika. Tak więc połowa powierników zostaje członkami parlamentu, a druga połowa – urzędnikami (§ 14, 19). Zatem ludzie są źródłem władzy ustawodawczej i wykonawczej³⁵⁴.

Spośród wszystkich powierników losowo wybierany był pierwszy tanuter (§ 35, 36), który z kolei spośród upoważnionych przedstawicieli wybierał drugiego, trzeciego i czwartego tanutera i doprowadzał ich do złożenia przysięgi (§ 40, 41, 42, 44). Dalej, ci ostatni spośród dwóch przedstawicieli od każdego regionu wybierają po jednym tanuterze (§ 45). Do składu parlamentu wchodzi również biskup, jako przedstawiciel katolikosy i Kościoła Ormiańskiego (§ 12, 13, 40). Kadencja wszystkich tanuterów miała trwać trzy lata³⁵⁵.

Parlament jest najwyższą władzą w kraju, jest prawdziwym władcą Armenii (§ 235). Parlament omawia i uchwała ustawy. Omówienie każdej ustawy odbywa się trzykrotnie, a każdy tanuter może swobodnie wyrazić swoją opinię i opowiedzieć się za lub przeciw ustawie. Następnie rzecz całą poddaje się pod głosowanie, a decyzję podejmuje się zwykłą większością głosów (§ 17). Parlament wybiera również przedstawicieli władzy wykonawczej i urzędników (§ 18), którzy są zobowiązani do złożenia przysięgi wierności (§ 98). Powołanie na niższe stanowiska dokonywane jest w imieniu parlamentu przez pierwszych trzech tanuterów pełniących jakby rolę prezydium, podczas gdy najwyżsi urzędnicy są mianowani przy udziale wszystkich tanuterów (§ 46, 47)³⁵⁶.

Po utworzeniu parlamentu, tanuterzy wspólnie z resztą pełnomocników wybierają spośród siebie trzynastu osób znanych z patriotyzmu i cnót. Spośród nich losowo wyłaniano naczelnego władzy wykonawczej – ministra, a pozostali zostają członkami działającej przy nim rady (§ 49). Jeśli jeden z wybranych okaże się ktoś z tanuterów, jego miejsce w parlamencie zajmuje drugi pełnomocnik z tego samego regionu (§ 50). Minister jest wybierany na okres trzech lat, członkowie Rady – dożywotnio (§ 20, 21, 49)³⁵⁷.

³⁵³ Tamże, s. 147, 149-150, 239.

³⁵⁴ Tamże, s. 147, 152.

³⁵⁵ Tamże, s. 145, 146, 163-169.

³⁵⁶ Tamże, s. 151-152, 170-171.

³⁵⁷ Tamże, s. 153, 153, 172- 173.

Minister, jako pierwsza osoba urzędowa i pierwszy „sługa” państwa i parlamentu, rządzi krajem „zgodnie z ormiańskim prawem oraz zgodnie z rozkazami izby ormiańskiej”. Jest dowódcą naczelnym i na podstawie upoważnienia uzyskanego od parlamentu wypowiada wojnę i zawiera pokój. Posiada prawo do ułaskawienia, chyba że ułaskawienie przestępcy wyraźnie przeczy woli parlamentu. Nie może łamać prawa ani dopuszczać do łamania prawa. Wszystkie rozporządzenia ministra są zatwierdzane przez podporządkowaną mu Radę (§ 92), ta zaś jest zobowiązana do ścisłego przestrzegania przepisów i koordynowania z nimi każdej ustawy państwowej (§ 58). W przypadku śmierci ministra lub usunięcia go z urzędu z powodu niewłaściwego postępowania, jego miejsce zajmuje pierwszy według rangi członek Rady (§ 94)³⁵⁸.

Oprócz ministra i członków Rady, parlament wybiera również cały szereg innych wyższych urzędników z grona osób upoważnionych, w szczególności naczelnego sędziego i 24 członków Sądu Najwyższego, 36 wyższych urzędników, 9 dowódców wojskowych, 9 dowódców kawalerii, 9 dowódców artylerii, 90 pułkowników tzw. „tysięczników” i 6 specjalnych urzędników, nadzorujących prawidłowy pobór podatków i wypłaty we właściwym czasie wynagrodzeń dla wojska i pełniących służbę (§ 22-26, 30, 31, 59, 60, 62-64, 73-75)³⁵⁹.

Poszczególnymi agendami rządu kieruje trzech wyższych urzędników, również wybieranych przez parlament. „Szefowie szpiegów” kierują działaniami tajnych agentów zbierających informacje, zarówno w Armenii, jak i za granicą, i raz w tygodniu przekazują tajne sprawozdania parlamentowi oraz Radzie Ministrów (§ 65). Inni urzędnicy obsługują arsenały, uzupełniają i gromadzą broń na wypadek wojny (§ 66) oraz prowadzą warsztaty produkujące proch strzelniczy (§ 67), nadzorują produkcję niezbędnych dla wojska bryczek i powozów, (§ 68), a także namiotów dla obozów wojskowych (§ 69)³⁶⁰.

Chociaż wszystkie osoby urodzone na terytorium Armenii są uważane za Ormian (§ 2) i mogą czcić Boga według własnego obrządku (§ 5), jednak Ormianom należącym do Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego przysługuje w państwie szereg przywilejów. Oprócz prawa do sprawowania urzędu publicznego, tylko Ormianin przynależący do tegoż Kościoła może swobodnie nabywać i sprzedawać ziemię, zaś innowiercy nie mogą być właścicielami ziemi, tylko dzierżawcami (§ 8, 9). Apostolski Kościół Ormiański korzystał z pewnych przywilejów, delegując swojego przedstawiciela do parlamentu. Ziemie kościelne są wolne od podatku (§ 11). Nie oznacza to jednak, że Kościół może ingerować w sprawy świeckie

³⁵⁸ Tamże, s. 181, 239.

³⁵⁹ Tamże, s. 154-158, 183-187, 205-208.

³⁶⁰ Tamże, s. 189-200.

i rządzenie państwem. Przeciwnie, ustalono i nakazano, aby osoby świeckie nie ingerowały w sprawy kościelne, a duchowieństwo nie ma prawa wtrącać się w sprawy świeckie i funkcje władz państwowych (§ 155, 156, 397). Jednocześnie stałe przebywanie w stanie duchowym nie jest obowiązkowe: zapewnione jest prawo mnichów do opuszczenia klasztorów i ponownego powrotu do świeckiego sposobu życia (§ 386)³⁶¹.

Wszyscy obywatele Armenii, bez względu na pochodzenie i płeć, są wolni i nikomu nie podlegają (§ 2). Są pełnoprawnymi właścicielami swojej nieruchomości i są zobowiązani do przestrzegania prawa oraz płacenia prawnie ustalonych podatków (§ 10). Ziemia jest własnością prywatną i może być swobodnie nabywana i sprzedawana według poświadczonej w sądzie umowy kupna-sprzedaży (§ 351), przy tym bogactwa naturalne należą do właścicieli gruntów (§ 438). Każdy może swobodnie zbywać swoją własność, nie może jednak sprzedawać osób, które nie powinny być niczyją własnością (§ 121). Wszelkiego rodzaju umowy sprzedaży sprzeczne z prawem i naturą ludzką są uważane za nieważne (§ 123)³⁶².

Żaden urzędnik nie ma prawa do włamania się do domu innej osoby (§ 185). Każdy człowiek może złożyć skargę na każdą inną osobę, w tym na ministra (§ 143). Każda osoba ma swobodę myślenia, mówienia i działania, z zastrzeżeniem kary w przypadku wykroczenia, wyłącznie na podstawie wyroku sądu (§ 394, 500). Cały szereg przepisów poświęcono w szczególności sądowi i postępowaniu sądowemu. Sesje sądowe odbywają się cztery razy w roku (§ 509). Kary za przestępstwa przewidziano bardzo surowe: kara śmierci, więzienie, kara cielesna, stygmatyzacja (§ 462, 475, 509).

Przyszłe państwo ormiańskie miało posiadać bardzo humanitarny charakter. Wszyscy okaleczeni i niewidomi, a także osoby starsze i bezdzietne korzystają ze wsparcia państwa (§ 141). Przewidziano istnienie specjalnych domów dla biednych i bezdomnych (§ 278). Szpitale zapewniają również bezpłatną opiekę medyczną wszystkim biednym i chorym (§ 73, 162, 278). Wiele uwagi poświęcono edukacji. W każdej wiosce liczącej do 25 domów winno być dwóch nauczycieli: jeden do nauczania dzieci obu płci w zakresie czytania i pisania, drugi do nauczania chłopców sztuki wojennej (§ 101). Osoby pracujące intelektualnie podlegają szczególnej opiece państwa (§ 127). Wywóz złota i srebra jest dozwolony pod warunkiem, że w ciągu dwóch lat przywieziona zostanie kwota równa 130% wysokości eksportowanych wartości (§ 154). Import metali szlachetnych był zdecydowanie wspierany (§153)³⁶³.

³⁶¹ Tamże, s. 142-145, 264-266.

³⁶² Tamże, s. 145, 252, 260.

³⁶³ Tamże, s. 205-207, 253, 259, 263

W specjalnej części zatytułowanej „O zdobyciu” negowano prawa zdobywcy do rządzenia podbitymi narodami i uzasadniano prawo potomków tych ostatnich do zrzucenia obcego jarzma. W związku z tym omawiany projekt bezpośrednio odniósł się do „greckich chrześcijan”, którzy mają prawo odrzucić tureckie jarzmo przy najbliższej okazji. Te idee, wynikające z doktryny legalnej władzy i tyranii, służyły czołowym działaczom mieszczańskim Armenii w XVIII wieku, jako teoretyczne uzasadnienie ich programu wyzwolenia. System polityczny przyszłej niepodległej Armenii, opisany w drugiej części *Pułapki ambicji*, ma charakter republiki burżuazyjnej. Jednocześnie zastrzeżona była możliwość ustanowienia dożywotniego i dziedzicznego ministerstwa, tj. monarchii konstytucyjnej.

Analizując projekt konstytucji przedstawionej w *Pułapce ambicji*, można dostrzec uderzające podobieństwo wielu przepisów z angielskim systemem politycznym i praktyką konstytucyjną XVIII wieku. Nawet najsurowsze kary za przestępstwa karne nie wynikają z wpływów „azjatyckich”, ale są w pełni zgodne z duchem ówczesnego prawa angielskiego. Znana jest surowość angielskiego prawa karnego tej epoki, która przewidywała w szczególności powszechne stosowanie kar cielesnych. Nie można przy tym nie zauważyć obecności elementy humanizmu. W „Konstytucji ormiańskiej” szczególnie widoczne są idee zawarte w dziele Johna Locke'a³⁶⁴ „Dwa traktaty” o rządzie. Oczywiście podobieństwo jest widoczne od samego początku i wynika przede wszystkim z faktu, że Ormianie czuli się wyłączeni i zniewoleni przez dominium osmańskie i perskie. W Europie XVIII wiek zrodził intelektualistów, którzy podnieśli głos protestu przeciwko wszelkiej dyktaturze, co nie mogło nie podniecić zwłaszcza Ormian. W związku z tym ormiański ruch wyzwolenczy postrzegał dowody słuszności i zasadności swojej walki nie tylko z punktu widzenia sprawiedliwości historycznej (ponieważ Ormianie byli narodem państwowym), ale także z filozoficznego i uniwersalnego punktu widzenia. Dla jasności warto wspomnieć fragment wspomnianej pracy Locke'a: „Niewolnictwo jest tak podłym i nędznym stanem człowieka i tak bezpośrednio przeciwnym wielkodusznemu usposobieniu i odwadze naszego narodu, że trudno sobie wyobrazić, aby Anglik, a tym bardziej dżentelmen, mógł się o nie upominać”³⁶⁵. Wpływ idei Locke'a w *Pułapce ambicji* są oczywiście można zauważyć je w bardzo wielu miejscach.

Nie oznacza to jednak, że prezentowany projekt jest jedynie kopią angielskiego systemu politycznego XVIII wieku. W ormiańskim dokumencie znajdują się znaczące różnice

³⁶⁴ John Locke – ur. 1632 r., zm. 1704 r.; angielski filozof, polityk i ekonomista, uważany jest za postać, która wywarła wielki wpływ na rozwój oświecenia. K. Wrońska, *Pedagogika klasycznego liberalizmu w dwugłosie. John Locke i John Stuart Mill*, Kraków 2012, *passim*.

³⁶⁵ J. Locke, *Two Treatises of Government*, Dublin 1823, § 1, p. 7.

w stosunku do angielskiej praktyki konstytucyjnej, poczynając od systemu wyborów deputowanych, powołania na stanowiska rządowe spośród przedstawicieli wybranych przez ludność, a kończąc na elekcji kierowników różnych dziedzin rządu nie przez ministrów, ale przez kolegia złożone z trzech osób. Wszystko to jest wynikiem innych wpływów i wzorców. Nie wolno zapominać o najważniejszym: projekt *Pułapki ambicji* jest projektem systemu republikańskiego. Nie jest zatem przypadkiem zawarte w tym dokumencie entuzjastyczne odniesienie względem Amerykanów, którzy zbuntowali się przeciwko rządowi angielskim, nawiązanie do rewolucji amerykańskiej, która doprowadziła do ustanowienia systemu republikańskiego w byłych koloniach angielskich³⁶⁶.

Przez długi czas w literaturze ormiańskiej panowało przekonanie, że *Pułapka ambicji* została napisana przez syna Szaamiriana, Jakuba, i została opublikowana w 1773 roku, jak głosi tytuł. Jednak w 1929 roku Tadeos Awdalbekian³⁶⁷ zasugerował, że dzieło to zostało napisane dopiero w latach 80. XVIII wieku i było autorstwa samego Szaamiriana, a data na stronie tytułowej jest celową dezinformacją dokonaną przez kochającego ojca, który chciał przypisać dzieło swojemu synowi zmarłemu w 1774 roku.

Rzeczywiście, w końcu wstępu historyczno-teoretycznego podano, jak już wcześniej zaznaczono, przykład amerykańskich kolonii walczących o niepodległość i wymieniono imię George Waszyngtona³⁶⁸. Co więcej, wspomniano także o Kerim Chanie, który nie mając początkowo większej siły niż Hovsep Emin, zdołał zostać władcą rozległego państwa i zmarł śmiercią naturalną. Wiadomo, że Kerim Chan zmarł dopiero w 1779 roku³⁶⁹.

Rok 1772 obfitował w znaczące wydarzenia dla grupy Szahamira Szaamiriana. W tym roku wyszła drukiem *Nowa Książka*³⁷⁰ Mowsesa Bagramyana³⁷¹, w której po raz pierwszy

³⁶⁶ Հայոց Պատմություն, էջ 274-275. [Historia Armenii, H. Simonyan, s. 274-275].

³⁶⁷ Tadeos Awdalbekian – ur. 1885 r., zm. 1937 r.; ormiański historyk, publicysta, zginął wskutek stalinowskich represji. Թադեոս Ավդալբեկյան- Հայկական սովետական հանրագիտարան, խմբ. Վ.Համբարձումյան, Գ.Խոսրովերդյան, հատոր 1, Երևան 1974, էջ 609. [Tadeos Awdalbekian w: *Armeńska Radziecka Encyklopedia*, red. W. Hambarzumian, K. Chudawerdian, t. 1, Erewan 1974, s. 609].

³⁶⁸ George Washington – ur. 1732 r., zm. 1799 r.; pierwszy prezydent Stanów Zjednoczonych (1789-1797). Uważany jest za ojca narodu amerykańskiego, dowódca Armii Kontynentalnej w czasie wojny o niepodległość, 1758-1774 członek Zgromadzenia Konstytucyjnego Wirginii, gdzie walczył przeciwko kolonializmowi o prawa kolonii, potępiając przemoc we wszystkich przypadkach. W 1794 r. stłumił pierwszy bunt przeciwko rządowi w historii USA. W polityce zagranicznej unikał ingerencji w sprawy krajów europejskich. Odmówił kandydowania po raz trzeci w wyborach prezydenckich, mimo że nadal cieszył się ogromną popularnością. J. Marshall, *The Life of George Washington*, Indianapolis 2000, passim.

³⁶⁹ Յ. Շահամիրյան, *Որոշույթ փառաց*, էջ 137-138. [H. Szahamirian, *Pułapka ambicji*, s. 137-138].

³⁷⁰ Ormiański tytuł książki brzmi: *Նոր տետրակս նր Լոյսի յորոշույթ*; w dosłownym tłumaczeniu znaczy: *Nowy notatnik, który nawołuje*. Książka została wydana w 1772 roku w Madrasie pod nazwiskiem Mowsesa Bagramiana.

³⁷¹ Mowses Bagramyan – daty życia nieznane; działacz ormiańskiego ruchu wyzwolenczego XVIII w., nauczyciel i publicysta, jeden z autorów pierwszej konstytucji Armenii. A. J. Hacikyan, *The Heritage of Armenian Literature. From the Eighteenth Century to Modern Times*, Detroit 2005, p. 147-150.

ogłoszono walkę o niepodległość Armenii, potępiono despotyzm i ogólnie przedstawiono ideę systemu konstytucyjnego. Sam Bagramian był wówczas w Madrasie. Jednocześnie na początku tegoż roku do Madrasu przybył także Emin, który mieszkał tam przez kilka miesięcy. Pomiędzy Eminem, Szaamirianem i innymi madraskimi zamożnymi kupcami rozpoczęły się negocjacje w sprawie finansowania nowej wyprawy pierwszego z wymienionych, który zamierzał ponownie udać się do Armenii, aby zorganizować walkę o jej wyzwolenie. W tym właśnie czasie zaplanowano sporządzenie projektu konstytucji dla niezależnego państwa ormiańskiego. Dzieło poświęcone prezentacji tego projektu miało składać się z dwóch tomów. Natychmiast został napisany pierwszy tom, który rozwinął idee *Nowej książki*, stanowiący historyczno-teoretyczne uzasadnienie potrzeby wprowadzenia dla przyszłej niepodległej Armenii systemu konstytucyjnego. Praca została zakończona, jak wskazano w jej wstępie, 15 sierpnia 1773 roku³⁷².

W tym samym czasie Szaamirian i jego przyjaciele wysłali katolikosowi Simeon I wraz z niedawno opublikowaną *Nową książką*, specjalny list, którego streszczenie znajduje się w archiwach w Eczmiadynie. W liście tym Ormianie z Madrasu przedstawili własne poglądy na temat środków politycznych niezbędnych do uwolnienia Ormian z obcego jarzma. Jednocześnie list tłumaczył potrzebę wprowadzenia w Armenii europejskiego prawa i zarządzeń, europejskich instytucji administracyjnych, wojskowych i sądowniczych; zaproponował także, aby minister stanął na czele narodu, który w swoich działaniach byłby kierowany doradztwem „Senatu” i odpowiadałby głową w przypadku naruszenia ustalonej konstytucji; jednocześnie „naharar” (minister) miał obejmować swoje stanowisko tylko przez rok.

Pismo to sporządzone w 1774 lub 1775 roku prezentowało plany systemu politycznego wyzwolonej Armenii. Po odebraniu powyższego listu, a także *Nowej Książki*, katolikos Symeon w listopadzie 1776 roku wysłał gniewny list do Indii, w którym ostro potępiając tę pracę, groził wszelkimi karami w przypadku dalszego rozpowszechnienia podobnych idei. Łatwo zgadnąć, że właśnie to skłoniło Szaamiriana do powstrzymania się od opublikowania pierwszego tomu *Pułapki ambicji*. Sytuacja zmieniła się dopiero na początku lat 80. XVIII wieku, kiedy dowiedział się on o śmierci Symeona i wybraniu nowego katolikosa³⁷³.

Podsumowując, należy powiedzieć, że w swoim życiu Emin przyczynił się do narodzin dwóch koncepcji wyzwolenia Armenii. Jedna z nich została zaplanowana przez ormiańską

³⁷² А.Р. Иоанисян, *Иосиф Эмин*, с 279.

³⁷³ Յ. Շահամիրեան, *Գիրք անտանձնալ Որոշայր լիւմուց*, էջ 65, 78. [H. Szahamirean, *Pułapka ambicji*, s. 65-78].

diasporę Rosji i została nazwana „północną”. Drugi plan powstał w Indiach dzięki grupie osób zjednoczonych wokół Szaamiriana i nazywał się „południowy”. Oba plany postrzegały Rosję jako głównego sojusznika, przy pomocy którego Ormianie mogliby zrzucić jarzmo turecko-irańskie. W obu przypadkach szczególną rolę i misję miał odegrać Karabach. Ormiańscy książęta Karabachu odgrywali w tym procesie wyjątkową rolę, a zgodnie z „Północnym planem” spośród nich mógł być wybrany przyszły monarcha. W obu koncepcjach głównym i ostatecznym celem była odbudowa niezależnego państwa ormiańskiego. Inspirację ku temu dawały te same uciski i cierpienia Ormian pod panowaniem Turków i Persów. Jedyną różnicą, która rzuca się w oczy jest oczywiście o wiele lepiej i poprawnie sformułowany „Plan południowy”. Został on bowiem ideologicznie opracowany w najdrobniejszych szczegółach i przewidywał narzędzia prawne nie tylko walki o niepodległość, ale także sformowania konstytucji przyszłego państwa. Tak więc na czoło wysunęło się dążenie Ormian do niepodległości z uwzględnieniem ówczesnej filozofii do samostanowienia. Przez wszystkie te lata Karabach był głównym filarem w walce o wolność Armenii. Niestety ani „Plan północny”, ani „Plan południowy” nie został zrealizowany. Mimo to walka o niepodległą Armenię się nie skończyła.

5. Sprawa Armenii a wojny rosyjsko-perskie w latach 1804-1813 i 1821-1828

Jak już wcześniej wspomniano, armeński ruch wyzwolenczy wiązał nadzieje związane z Traktatem Gieorgijewskim z 1783 roku. Umowa ta oznaczała przejście Gruzji pod protektorat Rosji. Już w listopadzie 1799 roku niewielka armia pod dowództwem rosyjskiego generała Walerian Zubowa³⁷⁴ wkroczyła do Tyflisu, proklamując faktyczne przyłączenie Gruzji. Cztery lata później w Tyflisie stacjonował korpus Iwana Łazariewa³⁷⁵. W dniu 12 marca 1801 roku zmarł car Paweł I, po czym na tron Imperium Rosyjskiego wstąpił jego syn, car Aleksander

³⁷⁴ Walerian Zubow – ur. 1771 r., zm. 1804 r.; rosyjski wojskowy, brał udział w wojnie rosyjsko-tureckiej (1787-1792), kampanii przeciwko Polsce i przeciwko Insurekcji Kościuszkowskiej. W 1792 otrzymał stopień generała dywizji, w tym samym roku brał udział w kampanii polskiej, a następnie zgłosił się ochotniczo do wojny z rewolucyjną Francją. 27 stycznia 1793 wraz z braćmi i ojcem został podniesiony do godności hrabiego Świętego Cesarstwa Rzymskiego. W 1796 r. Zubow został mianowany generalnym gubernatorem wicegerencji kaukaskiej, stając na czele 35-tysięcznego korpusu kaspijskiego, И. М. Долгоруков, *Повесть о рождении моем, происхождении и всей жизни*, т. 1, Санкт-Петербург 2004, s. 215-216.

³⁷⁵ Iwan Łazariew – ur. 1763 r., zm. 1803 r.; rosyjski wojskowy, uczestnik wojny kaukaskiej. B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Gruzji*, s. 138.

I³⁷⁶. W 1800 roku zmarł król Kachetii Jerzy XII, który jeszcze za swego życia zwrócił się do Pawła I, aby ten przyjął pod protekcję Imperium Rosyjskiego jego Królestwo Gruzji Wschodniej lub Kachetii. Na tej podstawie, 12 września 1801 roku Aleksander I podpisał „Manifest w sprawie ustanowienia nowego rządu w Gruzji”; Królestwo Kartlii i Kachetii weszło w skład Rosji i zmieniło się w gruzińską gubernię. W 1803 roku do Rosji dołączyły także Megrelia i Królestwo Imereti. W ten sposób całe terytorium Gruzji stało się odtąd częścią państwa rosyjskiego, a zatem znajdowało się pod jego ochroną³⁷⁷.

Razem z Kartlią w granice Rosji weszły także niektóre obwody ormiańskie, które wołały zwierzchnictwo króla gruzińskiego niż perskiego. Zatem nieliczne ziemie ormiańskie po raz pierwszy znalazły się pod rządem Imperium Rosyjskiego, co stało się początkiem stopniowego przystąpienia Armenii Wschodniej do Rosji. Proces ten odbywał się etapami i zakończył się w 1829 roku³⁷⁸.

W wyżej wspomnianym manifeście Aleksander I chciał zaakcentować, że jego działania nie są aneksją, lecz „wyzwoleniem nieszczęśliwego ludu od gorzkiego losu”³⁷⁹. Namawiał rosyjskich gubernatorów, aby na wszelkie możliwe sposoby przekonywali Ormian do przejścia na ich stronę. Car rozumiał, że nowego starcia z Persją nie da się uniknąć, a wtedy Ormianie mogą wystąpić w charakterze bardzo cennych sojuszników. 12 września 1801 roku Aleksander I wydał ukaz generałowi Bohdanowi Knorringowi³⁸⁰ (ros. Кнорринг, Богдан Фёдорович) dotyczący prowadzenia polityki na Zakaukaziu. Dokument zawierał 11 punktów i stanowił bezpośrednie wskazania cesarza. W punkcie 11 wzywał do okazania szczególnej uwagi ormiańskiemu katolikosowi w Eczmiadzinie³⁸¹. W celu pozyskania hierarchy, car polecił rosyjskiemu gubernatorowi w Gruzji, aby pod każdym względem pomagał i patronował Apostolskiemu Kościołowi Ormiańskiemu w Eczmiadzinie³⁸².

³⁷⁶ Aleksander II Mikołajewicz – ur. 1818 r., zm. 1881 r.; cesarz Rosji od 1856 roku. W celu walki z ruchem rewolucyjnym Aleksander II powołał w 1880 r. Komisję Najwyższego Porządku, na czele której stał cieszący się opinią liberała Loris-Melikov, który wraz z przemocą planował przeprowadzić pewne reformy. W polityce zagranicznej Aleksander II miał orientację niemiecką. Przywiązywał wielką wagę do kwestii wschodniej, próbując zrewidować paryski traktat pokojowy z 1856 roku. Aby utwierdzić się na Bałkanach, rozpoczął w 1877 r. wojnę z Turcją, której rezultatem było wyzwolenie Bułgarii spod tureckiego jarzma. Za panowania Aleksandra II do Rosji przyłączono Kars, Ardahan, Batum, znaczną część Azji Środkowej i szereg regionów Dalekiego Wschodu. Dzięki zdobyciu Karsu i Ardahanu ludność ormiańska tych regionów została wyzwolona spod jarzma tureckiego. A. Andrusiewicz, *Aleksander I. Wielki gracz, car Rosji – król Polski*, Kraków 2015, passim.

³⁷⁷ Ц.П. Агаян, С.А. Тер-Авакимова, Д.А. Мурадян, В.А. Дилоян, *Присоединение Восточной Армении к России*, т. 1: (1801-1813). *Сборник документов*, Ереван 1972, с. 60-62.

³⁷⁸ Тамże, s. 60.

³⁷⁹ Тамże, s. 62.

³⁸⁰ Bohdan Fiodorowicz Knorring – ur. 1744 r., zm. 1825 r.; rosyjski generał. O. Stackelberg, *Genealogisches Handbuch der estlandischen Ritterschaft*, t. 3, Görlitz, 1930, p. 83.

³⁸¹ *Акты собранные Кавказской Археологической Коммиссией*, т. 1, Тифлис 1866, с. 436-437.

³⁸² Ц.П. Агаян, С.А. Тер-Авакимова, Д.А. Мурадян, В.А. Дилоян, *Присоединение Восточной Армении к России*, т. 1, с. 65-67.

Manifest Aleksandra I przyjęty został z wielką radością zarówno przez Ormian, jak i Gruzinów. Dawało to nadzieję na lepsze życie chrześcijanom, którzy mogli teraz żyć pod rządem prawosławnego władcy. Istnieje wiele źródeł świadczących o powszechnych uroczystościach towarzyszącym proklamacji carskiej decyzji. Wyżej wspomniany Iwan Łazariew pisał o tym w swoim raporcie z 2 sierpnia 1801 roku. Informował, że manifest dla Ormian zamieszkałych w Tyflisie został ogłoszony przez patriarchę Józefa, a towarzyszącej temu aktowi radości nie da się opisać słowami³⁸³.

Tymczasem na rozkaz szacha Persji Fath Ali Kadżara następca tronu Abbas Mirza³⁸⁴ zebrał 50000 wojsko i przygotowywał się do walki w celu odzyskania Gruzji. Jednak rosyjskie dowództwo jako pierwsze rozpoczęło ofensywę. Po ataku dokonanym 9 stycznia 1804 roku, chanat giandżyński został zlikwidowany i przyłączony do Imperium Rosyjskiego³⁸⁵. Później, 29 maja 1804 roku, oddziały przekroczyły granice Persji i ruszyły w kierunku Eczmiadzina. Po kilku bitwach rosyjskie wojsko liczące zaledwie 4400 żołnierzy pod dowództwem generała Pawła Cicinowa³⁸⁶ dotarło do granic Erywania. Nieoczekiwanie dla Cicinowa, Abbas Mirza zaatakował przewyższającą prawie pięciokrotnie rosyjską armię. Wojsko perskie jednak nie odniosło zwycięstwa. 2 lipca Cicinow próbował zdobyć erywańską twierdzę, jednak oblężenie trwające do 3 września skończyło się wycofaniem wojsk rosyjskich do Eczmiadzina, a następnie dalej na północ do miasta Wanadzoru w Północnej Armenii³⁸⁷.

18 grudnia 1806 roku rozpoczęła się VIII wojna rosyjsko-turecką (1806-1812), która objęła zarówno Bałkany, jak i Kaukaz. W tej sytuacji rosyjskie dowództwo zmuszone było zrezygnować z oblężenia twierdzy erywańskiej. Jednak nadal kontynuowano ofensywę w kierunku karabachskim i przykaspjskim. W takiej sytuacji 14 maja 1805 roku Rosja podpisała z chanatem karabachskim Traktat Kiurekczajski. Zgodnie z jego warunkami chan, jego spadkobiercy i cała ludność chanatu przeszli pod władzę Rosji. Dokument został

³⁸³ Tamże, s. 64-65.

³⁸⁴ Abbas Mirza – ur. 1789 r., zm. 1833 r.; perski następca tronu z dynastii Kadżarów. Przy wsparciu Francji i Anglii prowadził długą walkę z Rosją o Zakaukazie. Z pomocą angielskich i francuskich instruktorów próbował odbudować armię perską na sposób europejski. Podczas wojen rosyjsko-perskich (1804-13, 1826-28) i turecko-perskich (1821-23) Abbas-Mirza był głównodowodzącym armii perskiej.. P. Avery, *Cambridge History of Iran*, vol. 7: *From Nadir Shah to the Islamic Republic*, Cambridge 1991, p. 150.

³⁸⁵ Chanat giandżyński był własnością feudalną w latach 1747-1804 na terytorium współczesnego Azerbejdżanu, w dolinie rzeki Kura, z centrum w ufortyfikowanym mieście Giandża. B. Потто, *Кавказская война*, т. 1: *От древнейших времен до Ермолова*, Санкт-Петербург 1887, passim.

³⁸⁶ Paweł Dmitrijewicz Cysyanow – ur. 1754 r., zm. 1806 r.; rosyjski generał, w 1802 r. mianowany inspektorem piechoty na Kaukazie, astrachańskim generał-gubernatorem wojennym i głównodowodzącym w Gruzji. 20-30 czerwca 1804 r. pokonał Persów pod Eczmiadzinem, po czym obległ twierdzę Erywań. Н. Ф. Дубровин, *Закавказье от 1803-1806 года*, Санкт-Петербург 1866, с. 479.

³⁸⁷ Հայոց Պատմություն, Էջ 310. [Historia Armenii, red. H. Simonyan, s. 310]; *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*, т. 3, ред А. Берже, Тифлис 1869, док. 613, с. 336-337.

sporządzony w języku rosyjskim i podpisany przez Ibrahim Chalil Chana³⁸⁸ oraz głównego przywódcę rosyjskich sił generała Pawła Cicianowa w imieniu cesarza Aleksandra I³⁸⁹. Należy podkreślić, że aktualnie przywołując ten traktat azerbejdżańscy historycy przedstawiają go jako akt rzekomo między dwoma suwerennymi państwami, Rosją a Karabachem, który rzekomo był azerbejdżańskim, utrwalając tym samym błędną tezę, że cały Karabach należał wówczas do Azerbejdżanu³⁹⁰. Z umowy wynika, że Rosja rzeczywiście uznała pewien chanat karabachski, na czele którego stał wspomniany Ibrahim Chalil Chan. Zauważmy jednak, że chanat ten został zabrany Persji i nie posiadał żadnej suwerenności. Innymi słowy, ziemie Karabachu przeszły od jednego władcy (perskiego) do nowego władcy (Rosji)³⁹¹. Warto tu jeszcze raz wspomnieć, że tureckojęzyczne i inne plemiona muzułmańskie po raz pierwszy pojawiły się w Karabachu po śmierci Nadira Szacha. To wtedy te koczownicze plemiona, głównie Javanshirowie³⁹², przy wsparciu perskich feudałów, osiedliły się w granicach Karabachu. I właśnie wówczas, poczynawszy od drugiej połowy XVIII wieku, pod protekcją Persów, Panach Chan rozpoczął proces przejmowania niektórych rejonów Karabachu pod swoje zwierzchnictwo³⁹³.

Trzeba wyraźnie powiedzieć, iż Ibrahim Chan nie mógł być i nie był suwerennym władcą Karabachu, a zatem teza historyków azerbejdżańskich, że Traktat Kiurekczański świadczy o przynależności Karabachu do Azerbejdżanu, jest całkowicie nieprawdziwa. Źródłem dla azerbejdżańskich historyków jest przede wszystkim praca pod tytułem *Karabagh Name* Mirza Adigezal-Bejopis biobliograficzny książki w przypisie (azer. Mirze Adigözəl bəy), który jednostronnie prezentował historię Karabachu, czyniąc z Ibrahima Chana władcę całego Karabachu³⁹⁴. W rzeczywistości był on właścicielem największego miasta Karabachu Szuszi i bez wątpienia bardzo wpływową osobą w Karabachu. Warto jednak pamiętać, że pomimo wszystkich problemów, znaczna część Karabachu pozostała pod rządami ormiańskich książąt, którzy również okazali duże wsparcie wojskom rosyjskim podczas połączenia

³⁸⁸ Ibrahim Chalil Chana – ur. 1732 r., zm. 1806 r.; syn Panacha Chana, podczas wojny rosyjsko-perskiej 1804-1813 Ibrahim Chan podpisał z przedstawicielem Rosji gen. Pawłem Cicianowem 14 maja 1805 r. Traktat Kiurekczański (ros. Кюрекачайский договор), na mocy którego Ibrahim Chan przeszedł pod panowanie rosyjskie, a Rosja uznała go za Chana Karabachskiego. Po śmierci Cicianowa 20 lutego 1806 r. w Baku i niepowodzeniu rosyjskiej ofensywy, postanowił zerwać układ z Rosjanami i ponownie poddać się szachowi perskiemu. Major armii rosyjskiej Dmitri Lisanevich, dowiedziawszy się o zdradzie Ibrahima Khana, wraz ze swoimi żołnierzami zaatakował obóz Ibrahima Khana i zabili go. *Акты, собранные*, т. 3, док. 613, с. 336-337.

³⁸⁹ *Гарабаг. Кюрекачайский договор – 200 л.*, ред. Г.Н Мамедовой, Ф. Г Вахабова, Тахсил 2005, с. 148.

³⁹⁰ Ф. М. Абасов, *Предыстория Карабахского-Российского Кюрекачайского трактата 1805 года*, „Доклады Национальной академии наук Азербайджана”, 2006, т. 1, № 5-6, с. 170.

³⁹¹ R. Tapper, *Frontier Nomads of Iran. A Political and Social History of the Shahsevan*. Cambridge 1997, p. 114–115.

³⁹² W. E. D. Allen. *A history of the Georgian people. From the beginning down to the Russian conquest in the nineteenth century*, London 1932, p. 197.

³⁹³ *Армяно-руссские отношения*, т. 2, док. 96, с. 232-234.

³⁹⁴ М. Адигезаль-бек, *Карабаг-наме*, Баку 1950, s. 74.

Karabachu i całej Armenii Wschodniej do Imperium Rosyjskiego. Sam Ibrahim Chalil Chan był synem Panacha Chana, którego żadni poprzednicy nie są znani. Istnieje bardzo niewiele wzmianek historycznych o przodkach Panacha, wiadomo tylko, że pochodził z plemion Jeshanszirów (eng Javanshir). Ponadto po wojnie z Persją 1804-1813 Rosja zlikwidowała chanat karabachski w 1822 roku, włączając go do obwodu jelizawietopolskiego rok, o czym będzie mowa niżej. O tym, że Karabach mógł i chciał być generatorem armeńskiej walki o niepodległość, świadczy również jeden mało znany fakt. Rosyjscy gubernatorzy, podobnie jak Persowie, rozumieli, że liczbę Ormian w Karabachu należy kontrolować. Podobnie jak władze irańskie, rosyjscy generałowie, a następnie gubernatorzy, prowadzili w Karabachu politykę równomiernego przesiedlania Ormian i muzułmanów. Jedynym wyjątkiem był okres po zawarciu Traktatu Turkmeńczajskiego w 1828 roku, kiedy tysiące Ormian wróciły z Persji do Wschodniej Armenii, która weszła do składu Rosji na mocy tego porozumienia. Ogólnie rzecz biorąc, Rosja prowadziła politykę pozwalającą na zachowanie pewnej liczby Ormian jako głównego sojusznika. Jednocześnie wspierała plemiona muzułmańskie jako przeciwwagę względem ewentualnych wysiłków Ormian na rzecz stworzenia własnego państwa. Nie zapominajmy, że począwszy od końca XVII wieku sami Ormianie, prosząc o wsparcie Rosję, zawiadamiali carów o własnych planach. A ponieważ Karabach był kolebką armeńskiego ruchu wyzwolenczego, Rosja podobnie jak Persja prowadziła tu ostrożną politykę etniczną i demograficzną. Później Imperium Rosyjskie będzie próbować przesiedlić do Karabachu także etnicznych Rosjan, co również świadczy o własnych i dalekosiężnych planach Rosji wobec Karabachu. W ten sposób starano się nie dopuścić do uformowania jednolitego krajobrazu kulturowo-etnicznego.

Dla jasności należy przypomnieć, że jeszcze na początku XVIII wieku Wasilij Dołgorukow inspirowany przez Moskwę proponował karabachskim książętom przeniesienie się na ziemie rosyjskie. Obiecano im wysokie pensje i rangi rosyjskich oficerów³⁹⁵. Przypomnijmy jeszcze raz, że jednym z tych, którzy ulegli tej taktyce, był książę Awan. W 1728 roku on opuścił Karabach z całą rodziną i większością poddanych, przeprowadzając się do Rosji³⁹⁶.

Podczas wojny rosyjsko-perskiej w latach 1804–1813 ponownie Rosja powróciła do tej taktyki. Wydawałoby się, że Ormianie, którzy aktywnie uczestniczyli w wojnie po stronie Rosjan, pod każdym względem powinni byli „pozostać” na ziemiach objętych przez wojnę. Jednak na początku wojny rosyjskie dowództwo wojskowe w każdy możliwy sposób

³⁹⁵ Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого*, док. № 289, с. 435.

³⁹⁶ Հ. Աբրահամյան, *Արցախը 18-19-րդ դարերում*, էջ.112-113. [H. Abrahamyan, *Arcakh*, s. 112-113].

uniemożliwiało realizację tych postulatów. Dopiero po zakończeniu wojny i wzmocnieniu władz rosyjskich, w niektórych przypadkach Ormianie mogli przenieść się z Rosji, Turcji, Persji i osiedlić się na ziemiach przodków. Najlepszym tego przykładem był książę Karabachu Abow (orm. Մելիք Աբով)³⁹⁷, który wielokrotnie próbował powrócić z Gruzji do rodzinnego Karabachu³⁹⁸. Jednak dowódca wojsk rosyjskich generał Cicinow był głuchy na jego prośby³⁹⁹.

Książę Abow dysponował poważną siłą wojskową. Podczas wojny udzielił rosyjskiemu wojsku wielkiego wsparcia, oprócz tego przedtem osobiście organizował wyprawy na ziemie podległe Turcji Osmańskiej. Wiadomo o tym z raportu generała Iwana Łazariewa do generała Bohdana Knorringa z 1801 roku⁴⁰⁰. Z ormiańskich książąt Karabachu poważną pomoc rosyjskiemu dowództwu na froncie kaukaskim świadczył również książę Jumszud (orm. Մելիք Ջումշուդ)⁴⁰¹, któremu szczególną wdzięczność wyraził sam cesarz Aleksander I⁴⁰². O dużej roli Ormian w wojnie rosyjsko-perska (1804–1813) wielokrotnie wspominał generał Cicinow⁴⁰³.

W tym okresie liczba Ormian w Karabachu poważnie spadła. Historyk i świadek tych wydarzeń Leo podał niepokojące liczby. Jego zdaniem, w czasie wojny i Traktatu Kiurekczańskiego w Karabachu zamieszkiwało do 60000 Ormian. Informował nadto, że generał Cicinow zrobił wszystko, aby na zawsze pogrzebać kwestię armeńską w Karabachu⁴⁰⁴.

Mimo wszystko Ormianie nadal aktywnie walczyli z armią rosyjską przeciwko Persom. W 1808 roku wznowiono działania wojenne. Rosjanie podbili Eczmiadzin, w październiku 1808 roku pokonali Abbasa Mirzę na południe od jeziora Sewan, a następnie zajęli Nachiczewan. W maju 1810 roku armia Abbasa Mirzy wtargnęła do Karabachu, ale została zmiażdżona. Następnie we wrześniu Persowie zostali pokonani w pobliżu Achalkalaki; w taki sposób wojska rosyjskie uniemożliwiły Persom zjednoczenie się z Turkami. Ponieważ w styczniu 1812 roku wojna rosyjsko-turecka skończyła się i zawarto traktat pokojowy, Persja

³⁹⁷ Melik Abow III – daty życia nieznane; książę Karabachu (regionu Waranda), do władzy doszedł po śmierci starszego brata Melika Beglara w 1775 r. Րաֆֆի, *Խամսայի մելիքությունները*, Թիֆլիս 1882, էջ 244-247. [Raffi, *Melikowie w Chamsi*, Tbilisi 1882, s. 244-247].

³⁹⁸ Հ. Աբրահամյան, *Արցախը*, էջ.195-196. [H. Abrahamyan, *Arcakh*, s. 195-196].

³⁹⁹ Ц.П. Агаян, С.А. Тер-Авакимова, Д.А. Мурадян, В.А. Дилоян, *Присоединение Восточной Армении к России*, т. 1, с. 80-82.

⁴⁰⁰ Tamże, dok. № 22, s. 52.

⁴⁰¹ Melik Jumszud – daty życia nieznane; książę Warandy, działał na rzecz wyzwolenia Karabachu. 29 marca 1799 r. wystosował list do cara rosyjskiego Pawła I prosząc o pomoc, podczas wojny rosyjsko-perskiej (1804-1813) z swoim wojskiem walczył po stronie rosyjskiej. Րաֆֆի, *Խամսայի մելիքությունները*, էջ 206. [Raffi, *Melikowie w Chamsi*, s. 206].

⁴⁰² Ц.П. Агаян, С.А. Тер-Авакимова, Д.А. Мурадян, В.А. Дилоян, *Присоединение Восточной Армении*, т. 1, с. 52.

⁴⁰³ *Акты собранные какавказской археографической комиссией*, т. 2, док № 477, с. 836.

⁴⁰⁴ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, *Հրազ միջոցները Հայաստանի և հայերի մասին, XVIII-XIX դարեր*, Երևան, 1955, էջ 233.[L. Melikset-Bek, *Źródła gruzińskie o Armenii i Ormianach XVIII-XIX wiek*, Erywań 1955, s. 233].

również zaczęła dążyć do pojednania. Jednak wiadomość o wejściu Napoleona I⁴⁰⁵ do Moskwy wzmocniła plany wojskowe na dworze szacha. Na terenie południowego Azerbejdżanu utworzono nową armię pod dowództwem tego samego następcy tronu Abbasa Mirzy w celu ataku na Gruzję; w styczniu 1812 roku ponownie zaatakował on Karabach⁴⁰⁶.

Po kilku potyczkach wojska perskie i rosyjskie starły się w bitwie pod Aslanduz. Główna i decydująca bitwa trwała od 31 października do 1 listopada 1812 roku. Naczelnym dowódcą wojsk rosyjskich był generał Piotr Stepanowicz Kotlarewski⁴⁰⁷, który zwrócił się do swoich żołnierzy słowami: „Bracia! Powinniśmy iść za Araks i pokonać Persów. Jest ich dziesięciu na jednego, ale każdy z was jest wart dziesięciu, a im więcej wrogów, tym bardziej sławne zwycięstwo. Chodźmy, bracia, i pokonajmy ich”⁴⁰⁸.

Pod Aslanduzem Persowie ponieśli miazdzącą klęskę. Sam młody następca tronu księżę Abbas o mało nie trafił do niewoli. Zwrócił się on do naczelnego dowódcy rosyjskiego wojska z prośbą o wznowienie negocjacji pokojowych. Wstępne rozmowy rozpoczęły się latem 1813 roku w Tbilisi. Angielski poseł w Persji, sir Gore Ouseley, brał w nich udział jako pośrednik. Zgodnie z podpisanym traktatem⁴⁰⁹ z 1813 roku, Persja uznawała przejście do Rosji Dagestanu, Gruzji, Megrelii, Imereti, Gurii, Abchazji i północnej części Azerbejdżanu, do składu którego należało 7 chanatów, w tym Karabach.⁴¹⁰

Jednak Persja nie pogodziła się z utratą Zakaukazia. W ciągu 4 lat toczyła się walka o ponowną rewizję artykułów Giulistańskiego Traktatu Pokojowego. Przy wsparciu Wielkiej

⁴⁰⁵ Napoleon Bonaparte – ur. 1769 r., zm. 1821 r.; cesarz Francuzów i głowa I Cesarstwa Francuskiego w latach 1804-1814 oraz w roku 1815, wcześniej Pierwszy Konsul Republiki Francuskiej 1799-1804, prezydent 1802-1805, a następnie król Włoch 1805-1814, protektor Związku Reńskiego 1806-1813, a przez to faktyczny zwierzchnik Księstwa Warszawskiego: W listopadzie 1799 r. dokonał zamachu stanu i został pierwszym konsulem. W następnych latach przeprowadził szereg reform politycznych i administracyjnych, stopniowo dochodząc do władzy dyktatorskiej. Został ogłoszony cesarzem 18 maja 1804 r. Zwycięskie wojny napoleońskie, zwłaszcza najazdy austriackie w 1805 r., najazdy pruskie i polskie w latach 1806-1807 oraz najazd austriacki w 1809 r. przyczyniły się do tego, że Francja stała się głównym mocarstwem kontynentu. Trwałym jego dziedzictwem były osiągnięcia w dziedzinie administracji publicznej, a nie militarne. Ё. Суріт, *Наполеон*, Ёрлун, 1941. [J. Tarle, *Napoleon*, Erywań 1941, passim].

⁴⁰⁶ А. В. Фадеев, *Россия и Кавказ в первой трети XIX века*, Москва 1960, с. 118.

⁴⁰⁷ Piotr Stepanowicz Kotlarewski – ur. 1782 r., zm. 1851 r.; rosyjski generał. W 1807 awansowany na podpułkownika, w 1808 r. na pułkownika. 7 grudnia 1810 r. zdobył fortecę Achalkalaki (Gruzja), której hr. Gudowicz nie mógł zdobyć kilka lat wcześniej, tracąc przy tym 2000 ludzi. Do 20 grudnia 1810 r. podbił już cały region Achalkalaki (obecnie w Gruzji). Następnie za wyprawę do Karabachu otrzymał Order św. Anny. 5 grudnia 1812 r. pokonał armię perską w Karabachu i otrzymał stopień generała porucznika. Д. Л. Ватейшвили, *Котляревский. Очерк жизни и боевой деятельности*, Тбилиси 1980, с. 139.

⁴⁰⁸ В. А. Потто, *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях*, т. 2, Санкт-Петербург 1887, с. 527.

⁴⁰⁹ Traktat między Cesarstwem Rosyjskim a Persją, podpisana 12 (24 października) 1813 r. we wsi Gulistan (Karabach) po zakończeniu wojny rosyjsko-perskiej 1804-1813. З.Т. Григорян, *Военные походы русской армии по присоединению Восточной Армении к России*, Ереван 1951, с. 23.

⁴¹⁰ А. В. Шишов, *Схватка за Кавказ*, Москва 2007; Հայոց Պատմություն, Հ. Միննյան, Էջ 312-313. [Historia Armenii, red. H. Simonyan, s. 312-313].

Brytanii, Persja nalegała na odzyskanie utraconych terenów i powrotu stron walczących do granic z 1801 roku. Rosja dążyła do osłabienia wpływów angielskich w Persji i wzmocnienia własnych pozycji gospodarczych. Przewaga wojskowa, a także sytuacja polityczna spowodowały, że w 1818 roku Giulistański Traktat Pokojowy został w całości uznany przez Persję i wszedł w życie⁴¹¹.

W 1814 roku Persja podpisała z Wielką Brytanią umowę, zgodnie z którą zobowiązała się nie przepuszczać przez swoje terytorium do Indii wojsk żadnych państw. Ze swej strony Wielka Brytania zgodziła się poprzeć perskie żądania co do ponownego rozpatrzenia Giulistańskiego Traktatu Pokojowego, a w przypadku wojny zobowiązała się udzielić szachowi pomocy finansowej w wysokości 200000 tomanów rocznie oraz pomocy wojskowej i broni. Brytyjscy dyplomaci, dążąc do zakończenia wojny persko-tureckiej rozpoczętej w 1821 roku, namawiali Fatha Ali Szaha (1797–1834) i następcę tronu Abbasa Mirza, aby wypowiedzieli się przeciwko Rosji⁴¹².

W 1825 roku tak zwana „Rewolucja Dekabrystów” w Sankt-Petersburgu została uznana przez Persję za najbardziej sprzyjający moment na opowiedzenie się przeciwko Rosji. Następca tronu i władca Perskiego Azerbejdżanu Abbas Mirza, który przy pomocy europejskich instruktorów stworzył nową armię, zaplanował odzyskanie utraconych terytoriów w 1813 roku⁴¹³.

Kawaleria Jermołowa⁴¹⁴ była nieliczna – 868 osób jeden pułk dragoński oraz dziewięć pułków kozackich. Wszystkie siły zostały zlokalizowane w Gruzji. W Karabachu stacjonował jeden pułk liczący 407 osób⁴¹⁵.

W lipcu 1826 roku armia perska licząca około 60000 żołnierzy bez wypowiedzenia wojny przekroczyła granicę w regionie Mirak na terytorium chanatów karabachskiego i tałyckiego. Większość przygranicznej „straży ziemskiej” składającej się z uzbrojonych konnych i pieszych oddziałów chłopskich z Azerbejdżanu, z małymi wyjątkami, bez większego oporu poddawała się atakującym wojskom perskim, a nawet dołączała się do nich⁴¹⁶.

⁴¹¹ З.Т. Григорян, *Военные походы*, с. 23-73.

⁴¹² *Современный Иран*, Москва 1975, с. 136.

⁴¹³ А. В. Захаревич, *Донские казаки и армянское население в обороне русских границ от персидских войск в начальный период кампании 1826 г.*, Краснодар 1995, с. 66.

⁴¹⁴ Aleksiej Pietrowicz Jermołow – ur. 1777 r., zm. 1861 r.; rosyjski generał i dyplomata. Od 1816 r. dowódca Oddzielnego Korpusu Kaukaskiego, naczelny wódz i administrator Kaukazu. W 1817 udał się z misją dyplomatyczną do Persji. Realizował kolonialną politykę caratu na Kaukazie, kierował podbojem Kaukazu Północnego. Jermołow miał reputację postaci postępowej. Został odwołany z Kaukazu w 1827 roku i przeszedł na emeryturę z powodu powiązań z dekabrystami. А. В. Потто, *Кавказская война*, т. 2, Санкт-Петербург 1887, с. 2-3.

⁴¹⁵ Тамże, с. 119.

⁴¹⁶ *История русской армии и флота*, ред. А.С. Гришинский, В. П. Никольский, Москва 1911, с. 61.

W Karabachu, w kierunku którego zmierzała armia perska, przebywał wówczas rosyjski pułkownik Józef Reutt (ros. Реутт, Иосиф Антонович). Dysponował tylko 6 działami i 420 Kozakami. Postanowił wycofać się do Szuszi, aby tam bić się z Persami. Głównym zadaniem dowództwa perskiego było zajęcie Zakaukazia, przejęcie kontroli nad Tyflisem i odsunięcie wojsk rosyjskich poza tereny Terek. Należy dodać, że perski szach bardzo liczył na narody muzułmańskie zamieszkujące ten region⁴¹⁷.

W dniu 25 lipca cała armia perska otoczyła główne miasto Karabachu Szuszi. Należy dodać, że miasto – twierdza znajduje się na skałach, podejście do niej możliwe jest tylko z jednej strony. Jermołow pisał, że w tej sytuacji jedynym możliwym wyjściem dla niego było oczekiwanie na pomoc. W Szuszi do rosyjskiej armii dołączyli mieszkańcy miasta i miejscowi Ormianie z okolicznych wiosek w liczbie 1500 osób, wskutek czego broniący Szuszi dowódca Reut pisał, że bez armeńskich ochotników i ich pomocy nie byłoby możliwe utrzymanie Szuszi. Armia perska pozostawała przy twierdzy do 5 września. Liczne ataki i bombardowania nie były dla Persów skuteczne⁴¹⁸.

Zachowała się z tego czasu relacja Reuta, w której bardzo pochlebnie i z wdzięcznością wspominał Ormian, walczących z Rosjanami ramię w ramię. Pisząc o Azerbejdżanach, Reut podał ciekawą informację, która pokazuje ich stanowisko wobec wojny: „Teraz wyraźnie widać wrogie nastawienie Tatarów względem nas”⁴¹⁹. Bardzo sprytnie ukrywali to i nie było wśród nich nawet jednego, by przez niego mieć prawdziwe informacje. Wszyscy oni formalnie wiedzieli o przybyciu do Araksu wojsk perskich, wszyscy jednak ukrywali to, a nawet inne wiadomości przedstawiali inaczej”⁴²⁰.

Wobec tak skomplikowanej sytuacji pułkownik Reut zwołał radę wojskową, na której zostały podjęte następujące decyzje:

1. Zmniejszyć zapasy żywności o jeden funt i zastąpić go mięsem, wydając według listy mieszkańców za pokwitowaniem.
2. Wyposażyć wszystkich Ormian w broń rezerwową i obstawić przy murach miejskich pomiędzy żołnierzami.
3. Dostęp do bram i innych przejść zamknąć, zablokować inne przejścia do nich, a działa ustawić blisko miejsc wrogich działań, gdzie będą bardziej potrzebne.
4. Rozbroić wszystkich Tatarów, aresztować najbardziej znanych chanów⁴²¹.

⁴¹⁷ Tamże, s. 61-62.

⁴¹⁸ Tamże, s. 62-63.

⁴¹⁹ Wiadomo, iż do połowy XX wieku dzisiejszych Azerbejdżanów nazywano kaukaskimi Tatarami.

⁴²⁰ А. В. Захаревич, *Донские казаки*, с. 73.

⁴²¹ Tamże, s. 63.

Wszystko to niewątpliwie dowodzi, że Ormianie byli wrogo nastawieni wobec Persów i że rosyjskie dowództwo całkowicie ufało Ormianom. Muzułmanie zaś, w szczególności mieszkańcy tureckojęzyczni, ze względów religijnych byli gotowi dołączyć do Persów. W tej sytuacji byłoby dziwne, gdyby tureckojęzyczni chanowie karabachscy chętnie walczyli przeciwko wczorajszym swoim protektorom – Persom.

Nie wolno też zapominać, że Erywań wciąż należał do Persów, ponieważ Traktat Giulistański pozostawił miasto pod zwierzchnictwem Persji. W poprzedniej wojnie, jak wiadomo, wojska rosyjskie nie zajęły erewańskiej twierdzy. Ponieważ chanat erywański pozostawał pod rządami władców muzułmańskich, stacjonowało tam liczne wojsko perskie. Persowie planowali uderzyć właśnie z Erywania. W lipcu 1826 roku na pomoc stronie perskiej przybyły dodatkowe oddziały (do 16000 osób) erywańskiego Husseina Chana Sardara Kadżara⁴²² (angl. Hossein Khan Sardar). Dodatkowo to wojsko wzmocnione zostało przez kawalerię kurdyjską (do 12000 osób). Sam Chan pochodził z tureckiego plemienia koczowniczego Kadżar (angl. Qajar). Rosyjskie wojska na granicy z Gruzją liczyły łącznie około 3000 osób i 12 dział, a także doński pułk kozacki pod przywództwem podpułkownika Andriejewa (około 500 Kozaków, rozproszonych małymi grupami na całym terytorium), dwa bataliony tyfliskiego pułku piechoty i dwie kompanie karabinierów.

Po uzyskaniu informacji, że główne siły perskie zostały zablokowane przez oblężenie Szuszi, generał Jermołow zrezygnował z pierwotnego planu wycofania wszystkich sił w głąb Kaukazu. Do tego czasu udało mu się skoncentrować w Tyflisie około 8000 osób, z których utworzono oddział pod dowództwem generała majora księcia Waleriana Madatowa⁴²³, (4300 żołnierzy), który zaatakował Jelizawietpol, aby powstrzymać ruch sił perskich do tyflisu i zlikwidować oblężenie Szuszi⁴²⁴.

Szczególną motywacją dla Ormian była przemowa katolikosy Nersesa Asztarakeci (orm. Ներսես Աշտարակեցի)⁴²⁵ z apelem do walki przeciwko Persom. W dniu 3 września

⁴²² Н. Богданова, *К вопросу о феодальной эксплуатации кочевников в Закавказском крае в первой трети XIX в.*, т. 2, Ленинград 1939, с. 224.

⁴²³ Walerian Madatow – ur. 1782 r. w Karabachu w rodzinie ormiańskiej, zm. 1928 r.; rosyjski książę, generał dywizji, w 1814 r. przyjęty do krakowskiej loży wolnomularskiej „Przesąd Zwyciężony”. В. М. Глинка, А. В. Помарнацкий, *Мадатов Валериан Григорьевич*, Ленинград 1981, с. 138-141.

⁴²⁴ *История русской армии и флота*, с. 63-65.

⁴²⁵ Nerses V – ur. 1770 r., zm. 1857 r.; katolikos w latach 1843-1857. Od pierwszych dni wojny rosyjsko-perskiej w latach 1826-1828 Nerses V wykonał wielką pracę organizacyjną wśród Ormian. W czasie wojny rosyjsko-perskiej 1826 r. organizował ormiańskie grupy ochotnicze, osobiście uczestniczył w wyzwoleniu Erewania, Eczmiadzynu i Sardarapatu. Odegrał znaczącą rolę w organizowaniu imigracji Ormian z Persji. Nerses V, aby stworzyć armeńską autonomię pod rosyjskim patronatem. Jego aspiracje wkrótce wywołały niezadowolenie rządu carskiego i w 1828 roku katolikos został usunięty z Armenii i mianowany przywódcą ormiańskiej diecezji Nowego Nachiczewanu i Besarabii w Rosji. Ներսես Աշտարակեցի - *Քրիստոնեայ Հայաստանի հանրագիտարան*, էջ 782. [Nerses V, w: *Encyklopedia Armenia Chrześcijańska*, s. 782].

1826 roku odbyła się bitwa pod Szamchorem. Oddział rosyjski pod dowództwem Madatowa pokonał liczącą 18 000 żołnierzy awangardę armii perskiej, która poruszała się w kierunku Tyflisu. 5 września uwolnił Jelizawietpol. Abbas Mirza zmuszony był do odwołania oblężenia Szuszi i ruszył w stronę wojsk rosyjskich. 13 września Wyodrębniony Korpus Kaukaski pod dowództwem generała Iwana Paskiewicza⁴²⁶ w bitwie pod Jelizawietpołem pokonał 35000 armię perską, mając do dyspozycji jedynie 10319 żołnierzy. Do końca października 1826 roku wojska perskie zostały odrzucone do Araksu. 28 marca 1827 roku zamiast generała Aleksej Jermołowa dowódcą został mianowany Iwan Paskiewicz.

5 września 1827 roku Paskiewicz wraz z wojskiem wkroczył do Eczmiadzina. Następnie, po kilku bitwach, 25 września armia rosyjska przy pomocy artylerii rozpoczęła ostrzał Erywania. W nocy z 30 września na 1 października nastąpił ostatni atak, który skończył się zajęciem twierdzy. Ten dzień stał się dla Ormian wielkim świętem. W końcu, po wielu latach, wojska perskie zostały wyparte z Erywania. W celu ukończenia całej kampanii wojskowej, należało jeszcze zająć Nachiczewan. Po upadku Erywania Persowie stracili nadzieję na zwycięstwo, a zdobycie Nachiczewanu odbyło się stosunkowo łatwo. 14 października oddział Gregorija Eristowa zajął Tabriz⁴²⁷.

Wojskowe klęski zmusiły Persów do negocjacji pokojowych. 10 lutego 1828 roku został podpisany Traktat Turkmańczajski. Nowy układ pokojowy między Rosją a Persją miał dla Persji jeszcze bardziej niekorzystne skutki. Persja została zmuszona na zawsze zrezygnować z Armenii Wschodniej, terytorium dzisiejszego Azerbejdżanu, a także wszelkich roszczeń wobec Gruzji i Kaukazu. Na Persję nałożono kontrybucję w wysokości 20000000 rubli srebrem. Obie strony negocjowały za pośrednictwem posłańców⁴²⁸.

Jednocześnie z traktatem pokojowym, podpisano traktat handlowy, zgodnie z którym rosyjscy kupcy uzyskali prawo do wolnego handlu na terenach Persji. Traktat wzmocnił pozycję Rosji na Zakaukaziu, sprzyjał wzmocnieniu jej wpływu na Bliskim Wschodzie i podważył pozycję Wielkiej Brytanii w Persji. Wielu historyków zachodnich i perskich, twierdziło, że Traktat Turkmańczajski miał negatywne konsekwencje dla dalszego losu Persji.

⁴²⁶ Iwan Fiodorowicz Paskiewicz – ur. 1782 r., zm. 1856 r.; rosyjski generał-adiutant od 1825 r., hrabia erywański od 1828 r., feldmarszałek 1829 r., książę warszawski od 1832 r., w latach 1832-1856 namiestnik Królestwa Polskiego. W drugiej wojnie rosyjsko-perskiej 1826-1828, w październiku 1827 zdobył twierdzę Erewań. 10 lutego 1828 roku zmusił perską stronę do zawarcia traktatu pokojowego, we wsi Turkmencaizai. Na mocy tego traktatu Erywań, Nachiczewan, oraz okręg Ordubad przyłączyły się do Imperium Rosyjskiego.

A. П. Щербатов, *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность*, Санкт-Петербург 1896, passim.

⁴²⁷ М. Г. Нерсисян, *Ценный первоисточник об Ошаканской битве*, Ереван 1978. с. 241 - 258.

⁴²⁸ T. Swietochowski, *Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition*, New York 1995, p. 69, 133; Հ. Աբրահամյան, *Արցախը*, էջ 217-218. [H. Abrahamian, *Arcakh*, s. 217-218].

Według Johna Kaye, był on „głęboko obraźliwym dla Persji”⁴²⁹. Fryderyk Engels zwracał uwagę na to, że „Traktat Turkmeńczajski zamienił Persję w wasala Rosji”⁴³⁰.

Dzięki układowi pokojowemu tysiące Ormian przymusowo wywiezionych w głąb Imperium Perskiego mogło powrócić i ponownie osiedlić się na terenie swojej historycznej ojczyzny. Niektórzy z nich wrócili do Karabachu. Łączna liczba repatriantów wyniosła około 130000⁴³¹. Z Persji powróciło około 40000 - 42000 osób, a resztę stanowili Ormianie z Imperium Osmańskiego⁴³². Większość powracających osiedliła się na terytoriach chanatów erywańskiego i nachiczewańskiego. Do rządu byłym chanatem erywańskim Rosja powołała nowy rząd składający się z rosyjskich generałów. Wśród nich był generał Afonasij Krasowski (ros. Красовский, Афанасий Иванович)⁴³³. Należy uczciwie podkreślić, że katolikos Nerses V otrzymał symboliczną władzę nad obwodem ormiańskim, a cała władza należała do rosyjskich generałów. Następnie rozporządzeniem z dnia 21 marca 1828 roku⁴³⁴ Mikołaj I postanowił o utworzeniu na terytorium chanatu erywańskiego obwodu ormiańskiego⁴³⁵. Na tym jednak łaska rosyjskiego cara się skończyła. Do 1828 roku liczba przesiedleńców do Karabachu, jak donosił generał Paskiewicz, wynosiła 279 rodzin⁴³⁶.

Niektóre ormiańskie ziemie, takie jak Achalkalaki, Lori i Karabach, w ogóle nie zostały włączone do obwodu. Mimo to przywódcy armeńscy jeszcze przez pewien czas żyli iluzjami, ponieważ udzielono im prawa do udziału w samorządzie gminnym i możliwość uczestniczenia w rządzeniu obwodem w charakterze pomocników wysokich rangą urzędników rosyjskich⁴³⁷. Oficjalne godło obwodu przypominało królewskie standardy starożytnych królestw ormiańskich, co również zostało radośnie przyjęte. Jednak powszechne przekonanie, że obwód ormiański stanie się podstawą politycznej odbudowy Armenii całkowicie zanikło w 1840 roku, po zlikwidowaniu obwodu przez cesarza Mikołaja I. Wiara i marzenia Ormian, jeśli nie o wolności, to przynajmniej o szerokiej autonomii, szybko zniknęły. Ponadto Ormianie narzekali również na wysokie podatki, które były niezmiernie wysokie dla obszarów

⁴²⁹ Б. П. Балаян, *Международные отношения Ирана в 1813-1828 гг.*, Ереван 1967, с. 220.

⁴³⁰ Тамże, s. 218.

⁴³¹ С. Михайлович, *Сборник актов относящихся к обозрению армянского народа*, ч. 3, Москва 1828, с. 180-184.

⁴³² С. Глинка, *Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России*, Москва 1831, с. 131.

⁴³³ Н. М. Затворницкий *Столетие военного министерства 1802-1902*, т. 3, Санкт-Петербург 1907, с. 156.

⁴³⁴ *Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*, т. 7, ред. А.П. Берже, Тифлис 1878, док. № 437, с. 487.

⁴³⁵ В.Г. Тунян, *Восточная Армения о составе России*, Ереван 1989, с. 9.

⁴³⁶ Ц.П. Агаян, В.А. Дилоян, А.В. Алексанян, *Присоединение восточной Армении*, т. 2, с. 497.

⁴³⁷ В. Г. Тунян, *Материалы об организации управления Восточной Армении в 1827-1828 гг.*, Ереван 1986, с. 2.

zdeństwowanych przez wojnę⁴³⁸. Przypomnijmy jeszcze raz, iż w roku 1828 katolikos Nerses V został usunięty z Eczmiadzynu. Mikołaj I mianował go przywódcą ormiańskiej diecezji Nowego Nachiczewanu i Besarabii w Rosji. Powodem dla tego bez wątpenia było angażowanie katolikosa w sprawy administarcijnych i politycznych. Nerses V był zwolennikiem stworzenia armeńskiej autonomii i wszystko robił, aby to zrealizować. Mimo nieprzyjaźni ze strony Mikołaja I katolikos powrócił do Eczmiadzynu i postawił opór carskiej ingerencji w sprawach kościoła ormiańskiego. Do samej śmierci Nerses V angażował się w działalność publiczną, oświatową i budowlaną. Dzięki jego staraniom uregulowano stosunki między Stolicą Macierzystą – Eczmiadzynem a Patriarchatem Ormiańskim w Konstantynopolu. W Eczmiadzynu na płycie nagrobnej katolikosa Nersesa V wygrawerowano: „*Obrońca ojczyzny*”. Jednak jego marzenia pozostały niespełnione. Rosja nie tylko zlikwidowała obwód Armenii, ale znacznie zmniejszyła tereny Karabachskiej prowincji. A później i całkowicie podzieliła Karabach włączając jej części do sąsiednich guberni. Unikalnym świadectwem tego jest mapa z 1836 roku⁴³⁹. Na tej mapie wyraźnie widać zarówno Obwód Armenii, jak i Prowincję Karabach (mapa nr. 1). Co ważne, Karabach występuje tu jako osobna prowincja. Jej wschodnie granice sięgają Obwodu Armenii, a na zachodzie granicę wyznacza rzeka Kura⁴⁴⁰.

⁴³⁸ Tamże, s. 6.

⁴³⁹ А. В. Григорьев, *Карта российских владений за Кавказом / составленная корп.-топогр. поручиком Колоколовым*, Санкт-Петербург 1836.

⁴⁴⁰ Zobacz mapę nr. 1.

Mapa nr 1a. Fragment mapy posiadłości rosyjskich poza Kaukazem w 1836 roku.

Źródło: Библиотека Русского географического общества [Biblioteka Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego] <https://elib.rgo.ru/handle/123456789/236498>. Dostęp: 20.04.2023.

Mapa nr. 1b. w całości. Mapa posiadłości rosyjskich poza Kaukazem.

A. В. Григорьев, *Карта российских владений за Кавказом / составленная корп.-топогр. поручиком Колоколовым*, Санкт-Петербург 1836⁴⁴¹.

Zlikwidowanie obwodu stanowiło element wielkiego rosyjskiego projektu, mającego na celu zastąpienie licznych jednostek administracyjnych na Kaukazie systemem funkcjonującym w większej części terytorium Imperium. Zgodnie z tym planem, geograficznie kontrastujące, nienaturalne granice administracyjne o różnorodnej ludności przeciwstawiano mocnym narodowym i religijnym nastrojom poszczególnych podbitych narodowości. W ten sposób Zakaukazie zostało zreorganizowane na dwa duże regiony: Gubernię Gruzińsko-Imeretyńską i Obwód Kaspijski. Prawie cały Obwód Ormiański wraz z Achalkalakiem, Lori i północnymi granicami Wyżyny Armeńskiej, zostały włączone do Guberni Gruzińsko-Imeretyńskiej, zaś Karabach i jego południowo-wschodnie granice inkorporowano do

⁴⁴¹ Tamże.

Obwodu Kaspijskiego. Nowy podział administracyjno-terytorialny pobudził wśród Ormian mieszkających na obszarach północno-kaukaskich rusofobię⁴⁴².

Tymczasem cały Kaukaz ogarnęły powstania muzułmańskie. Pragnąc poradzić sobie z tym i innymi problemami, car rosyjski w 1844 roku połączył Zakaukazie z Kaukazem w jedną gubernię – Kraj Kaukazki. Nową jednostką terytorialną rządził książę Michail Woroncow (ros. Воронцов, Михаил Семёнович)⁴⁴³, który dostał rozkaz ustanowienia bardziej ścisłej kontroli nad niespokojnym, wieloetnicznym i różnorodnie wyznaniowym obszarem.⁴⁴⁴

Wyprzedzając wydarzenia, należy powiedzieć, że w 1849 roku Rosja zmieniła politykę podziału administracyjnego i częściowo wróciła do granic z początku 1840 roku. W szczególności została utworzona Gubernia Erywańska na terenie Obwodu Ormiańskiego. Ta jednostka administracyjna zajmowała ok. 27830 km² i liczyła 804757 mieszkańców. Według spisu powszechnego z 1897 roku, na jej obszarze mieszkało 829556 mieszkańców, w tym 92323 mieszczan; wśród miast liczących powyżej 10000 mieszkańców znalazły się Aleksandropol (30616) i Erywań (29006). Dominowały następujące narodowości: Ormianie – 441000 (53,2%), Tatarzy – 313176 (37,75%), Kurdowie – 49389 (5,9%) i Rosjanie – 15937 (2,1%). Obwodem zarządzili rosyjscy generałowie-gubernatorzy⁴⁴⁵.

Mówiąc o Karabachu, całe jego terytorium weszło w nową formację administracyjną – Gubernię Jelizawietpol, która istniała do 1918 roku. Jak już wspomniano, z repatriantów bardzo małą część ludności ormiańskiej przesiedlono do Karabachu. Jest to istotny fakt, ponieważ azerbejdżańska strona twierdzi, że Ormianie osiedlili się w Karabachu po Traktacie Turkmanczajskim z roku 1828. Przytoczmy kolejny przykład z okresu XI wojny rosyjsko-tureckiej w latach 1877-1878. W tym czasie z tureckich prowincji do Wschodniej Armenii kontrolowanej przez Rosję przesiedlono około 2000 rodzin, w tym 80 greckich, 500 jezydzkich, a resztę stanowili Ormianie. Jednak żadna z tych rodzin nie została przesiedlona do Karabachu⁴⁴⁶. O tym fakcie informował w roku 1877 roku dziennik „Mszak”⁴⁴⁷ (orm. Մշակ).

Okazuje się więc, że Ormianie odgrywali bardzo aktywną rolę w wojnach rosyjsko-perskich i późniejszych wojnach rosyjsko-tureckich. Było to motywowane, jak już wspomniano, nadzieją z strony Ormian na wyzwolenie z wielowiekowego jarzma. Jednak

⁴⁴² Tamże.

⁴⁴³ И. И. Линьков, В. А. Никитин, О. А. Ходенков, *Государственные деятели России XIX – начала XX в.*, Москва 1995, с. 46.

⁴⁴⁴ В. Г. Тунян, *Материалы об организации*, с. 7-10.

⁴⁴⁵ *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 года. LXXI Ереванская Губерния*, ред. К.А. Тройницки, Санкт-Петербург 1905, Passim

⁴⁴⁶ Նոր գաղթած հայերը, իսր. Չ. Արծրունի, „Մշակ”, 1877 № 74, էջ 1. [Nowo przybyli Ormianie, red. G. Artsruni, [„Mszak”, 1877, № 74, s. 1].

⁴⁴⁷ „Mszak” – czasopismo ukazujące się w Tbilisi w języku ormiańskim w latach 1872-1920.

Armenia nie uzyskała niepodległości, chociaż panowanie Imperium Rosyjskiego było o wiele lżejsze w porównaniu z represjami ze strony państw islamskich. Historiografia azerbejdżańska całkowicie deformuje historię próbując udowodnić, że Ormianie osiedlili się w Karabachu i we współczesnej Armenii po podbiciu ich przez Imperium Rosyjskie. Tymczasem fakty historyczne zdecydowanie przeczą tej opinii, bowiem począwszy od śmierci Nadira Szacha w roku 1747, Karabach powoli, ale stale był zasiedlany przez plemiona tureckie, które później uformowały się w naród azerbejdżański. Pod rządami zaś Imperium Rosyjskiego tendencja ta tylko uległa spowolnieniu. Ormianie uważani byli za niezbędny, ale niebezpieczny element. Ponieważ Rosja doskonale rozumiała pragnienie uzyskania przez Ormian niepodległości, w każdy możliwy sposób izolowała regiony ormiańskie od siebie. Powstały mieszane formacje demograficzne, które pod kontrolą wojsk rosyjskich zapewniały względny spokój⁴⁴⁸.

Po przyłączeniu Kaukazu, Gruzji i Armenii, Rosja kilkakrotnie zmieniała podział administracyjny nowych ziem. Już wyżej wspomniano, Karabach w 1868 roku wszedł w skład Guberni Jelizawietposkiej, jednak od 1846 roku nawet sama nazwa Karabachu została zlikwidowana. Można powiedzieć, że to był pierwszy podział Karabachu. Dekretem z 14 grudnia 1846 roku Karabach został przemianowany na Obwód Szusziński⁴⁴⁹. Jednym z podstawowych kryteriów granic podziału administracyjnego była liczba ludności, która nie mogła przekraczać 80000 osób w każdym obwodzie⁴⁵⁰.

Na obszarze samego Karabachu znalazło się siedem okręgów z 1074 wioskami. Oficjalnym pretekstem wyłączenia Karabachu z granic Obwodu Ormiańskiego czy później Obwodu Erywańskiego, była słaba komunikacja i brak dobrych dróg. Ponadto przyłączenie Karabachu do innych obwodów ormiańskich oznaczałoby utrzymanie rozbudowanej administracji z 2300 urzędnikami. Wydatki te były zbyt duże dla obszarów zdewastowanych przez wojnę. Według doniesień, cały Obwód Ormiański mógł przynosić około 1,500000 rubli zysku. Utrzymanie ponad 2000 urzędników kosztowałoby połowę tego zysku. W ten sposób Karabach został oddzielony od Erywania i włączony do obwodów muzułmańskich⁴⁵¹.

Różnice kulturowe i historyczne, a także wrogość między Ormianami a muzułmańskimi plemionami mówiącymi po turecku, zrodziły brak społecznego zaufania między nimi. Ormianom z Karabachu było trudniej, ponieważ zostali włączeni w granice Guberni

⁴⁴⁸ В. Тунян, *Политика самодержавия России в Закавказье 19-20 веках*, ч. 2: 1826-1836 гг., Ереван 2006, с. 82-83.

⁴⁴⁹ В. Тунян, *Восточная Армения в составе России*, с. 56.

⁴⁵⁰ *Отчёт по главному управлению наместника за первое десятилетие управления кавказским и Закавказским краем его императорского высочества великим князем Михаилом Николаевичем*, 6 декабря 1862 – 6 декабря 1872 гг., Тифлис 1873, с. 49-50.

⁴⁵¹ В. Тунян, *Политика самодержавия России*, с. 39.

Jelizawietpolskiej, gdzie odsetek Ormian wynosił około 30%. Warto zauważyć, że zgodnie z danymi z 1880 roku, ponad 65% wszystkich przestępstw na Zakaukaziu zostało zarejestrowanych w Guberni Jelizawietpolskiej. W 1883 roku miało miejsce 1255 przestępstw karnych, z których 530 to morderstwa i 259 rozbojów. W zdecydowanej większości sprawcami tych zbrodni byli muzułmanie. Warto też zauważyć, że islam zezwalał muzułmanom na odmowę zeznań przed sądem, jeśli przestępstwo zostało popełnione przeciwko chrześcijanom. Z tego właśnie powodu wiele przypadków zabójstw i ataków nie zostało ujawnionych⁴⁵².

Gazeta „Nor dar” (orm. Նոր դար)⁴⁵³ informowała w roku 1885, że zwykle ofiarami tatarskich i tureckich zbójców byli zamożni Ormianie, posiadający majątki i ziemię. Podawano nawet nazwiska znanych przestępców i najeźdźców. Dla przykładu, pod koniec 1885 roku, Turek o nazwisku Ali Chdir-Oghli (orm. Ալի Խնդիր-օղլի) wraz ze swoją grupą zaatakował wioskę Tagher w Karabachu i obrabował kilka domów. Takie napady miały charakter regularny, dlatego wielu Ormian opuściło swoje domy i przeniosło się bliżej swoich rodaków⁴⁵⁴.

Tureccy napastnicy również atakowali kościoły ormiańskie. Tak na przykład jesienią 1885 roku zaatakowano klasztor św. Grzegorza w Amaras-Karabach. Skradziono wówczas sprzęty kościelne. Później doszło do ataku na samą wieś Amaras. W różnych częściach Karabachu także odnotowano podobne rozboje. Czasem dochodziło do porwania młodych dziewcząt⁴⁵⁵. O kradzieżach i porwaniach przez tureckich przestępców pisały również inne gazety, na przykład „Mszak”, i „Murj” (apm. Մուրճ)⁴⁵⁶.

Kością niezgody między Ormianami a Turkami często były tureckie koczownicze stada. Górskie łąki Karabachu są bogate w pożywienie dla bydła, więc wielka ilość muzułmańskich rodzin koczowała po górach z ogromnymi stadami. Przenosząc się z jednej wioski do drugiej, zwierzęta hodowlane często deptały ogrody i uprawy Ormian. Nierzadko było Ormian przyłączało się do tych stad i w ten sposób na zawsze odchodziło od swoich właścicieli. Łatwo

⁴⁵² *Լուրեր Զարաբաղի գյուղերի վերաբերյալ*, „Նոր դար”, 1885, № 151. [*Wiadomości z Karabachskich wiosek*, „Nor dar”, 1885, № 151].

⁴⁵³ „Nor dar” – czasopismo ukazujące się w Tbilisi w latach 1883 – 1916.

⁴⁵⁴ *Զանգեզուրի գավառի գյուղացիների տնտեսական դրության վերաբերյալ*, Խմբ. Ս. Սպանդարյան, Թիֆլիս, „Նոր դար” 1885 № 142. [*O sytuacji ekonomicznej rolników w prowincji Zangezur*, red. S. Spandaryan, Tbilisi, „Nor dar”, 1885 № 142].

⁴⁵⁵ *Զանգեզուրի գավառի գյուղացիների տնտեսական դրության վերաբերյալ*, Խմբ. Ս. Սպանդարյան, Թիֆլիս, „Նոր դար”, 1885 № 136. [*O sytuacji ekonomicznej rolników w prowincji Zangezur*, red. S. Spandaryan, „Nor dar”, Tbilisi 1885 № 136].

⁴⁵⁶ „Murj” – czasopismo wydawane w Tbilisi w latach 1889-1907.

się domyśleć, że takie incydenty zdarzały się regularnie, powodując przelew krwi i rozprawy sądowe⁴⁵⁷.

W roku 1897 gazeta „Nor dar” donosiła, że grupy przestępcze liczą do czterdziestu lub więcej osób. Atakowały one małe osady i kradły bydło, konie i inne mienie. Oprócz kradzieży i morderstw dochodziło także do aktów wandalizmu. Powszechne były również ataki na klasztory, cmentarze i zabytki kultury⁴⁵⁸.

Imperium Rosyjskie próbowało zasiedlić swoje nowe zależne ziemie także przez rdzennych Rosjan i inne narody europejskie. Początkowo planowano zaludnić południowe granice Zakaukazia z Persją ogromną rzeszą liczącą ponad 80000 Kozaków, jednak ten plan nie powiódł się. W 1832 roku w Karabachu próbowali osiedlić się nieliczni Rosjanie, jednak klimat i różnorodne przyczyny spowodowały, że większość przybyłych przeniosła się do Armenii Północnej i innych miejsc. Niektóre rodziny zamieszkiwały w Karabachu do lat 90. XIX wieku. Warto również wspomnieć o niemieckich przesiedleńcach, którzy próbowali osiedlić się na Zakaukaziu. W szczególności w Karabachu Północnym niemieccy imigranci byli zaangażowani w produkcję wina. Ta grupa nowych osadników przetrwała do połowy XX wieku⁴⁵⁹. W latach 50. XX wieku na Zakaukaziu mieszkało ponad 5000 Niemców, większość z nich osiadła na terenie Gruzji⁴⁶⁰.

Część II. Konflikt o Górski Karabach w XX wieku

1. Karabach na początku XX wieku

Początek XX wieku przyniósł pierwsze wyraziste znamiona konfliktu o Karabach. Do tej pory znajdował się on w centrum armeńskiego ruchu wyzwolenczego i wojen jako część składowa tych zjawisk. Począwszy od XX wieku Karabach stopniowo staje się odrębnym regionem, który Ormianie będą starali się zachować, pomimo wchłonięcia go przez Gubernię

⁴⁵⁷ Ա. Բաբախյան, Հիկոյն, "Մուրճ", 1889, №1, էջ 100-126.[A. Babachanyan, *Pięć dni*, „Murj”, 1889, № 1, s. 100-126].

⁴⁵⁸ Քրոնիկան լուրեր, „Նոր դար”, 1897 №123. [*Kronika aktualności*, "Nor dar", 1897 №123].

⁴⁵⁹ А. фон Гекстаузен, *Закавказский рай*, Санкт-Петербург 1857, с. 45.

⁴⁶⁰ М.Н. Кучаев, *Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края*, т. 2, Тифлис 1887, с. 5.

Jelizawietpolską, a następnie Azerbejdżan. Jak już wspomniano z utworzeniem jednak Guberni Jelizawietpolskiej 1867 roku, Karabach jako integralna wspólnota, w sztuczny sposób został podzielony i włączony w nową jednostkę, co było wielkim wyzwaniem dla Ormian w aspekcie zachowania kultury i różnorodności narodowej.

Marzenie Ormian o przywróceniu niepodległego państwa nie zanikło wraz z wejściem wschodniej części ziem w skład Rosji. Można powiedzieć, że pomysł ten został odłożony do tzw. lepszych czasów. Armenia Wschodnia, będąca lokomotywą życia duchowego i politycznego Ormian, po aneksji przez Rosję, straciła nadzieję na rychłą niepodległość. Była to konsekwencja ostatnich wojen. Naród i elity odczuwały zmęczenie. Z drugiej jednak strony, w sytuacji wszystkich niedogodności i ucisków, rosyjskie rządy były nieporównanie łagodniejsze niż poprzednie perskie. Pozwoliło to na gromadzenie sił oraz kształtowanie nowego pokolenia zwolenników idei wolności.

Wiek XX zasługuje na bardziej dokładne studium w aspekcie ruchów niepodległościowych krajów regionu Kaukazu, ponieważ rosyjska strategia geopolityczna była w tym okresie bardzo rozwinięta. Rząd rosyjski doskonale zdawał sobie sprawę z roli Kaukazu i Zakaukazia. Sam termin – Zakaukazie⁴⁶¹, zasługuje na szczególną uwagę i ujawnia rosyjskie cele geopolityczne w regionie. Znaczącą rolę odgrywały tu siły odśrodkowe, w tym m.in. Ormianie. Już od XVIII wieku Moskwa odgrywała wielką rolę w wojnach armeńskich i gruzińskich przeciw Imperium Osmanów. Z tego właśnie powodu, po podboju tych ziem kaukaskich, Rosja niemal natychmiast wdrożyła tam specyficzne zasady polityki. Jej taktykę i skutki na Kaukazie można prześledzić na przykładzie Karabachu, odgrywającego ze względu na swą lokalizację ważną rolę.

9 grudnia 1867 roku car Aleksander II podpisał ukazy związane z porządkiem politycznym na Kaukazie i Zakaukaziu. Według nich, Gubernia Bakijska została podzielona na dwie części: Bakijską i Jelizawietpolską. Gubernia Jelizawietpolska wynosiła 44136 km², w skład której wchodziły mniejsze jednostki administracyjne zwane ujazdami: Areski, Dżewanszyrski, Dżabrailski (lub Tartar), Jelizawietpolski, Zangezurski (Sjunik, Ormenia), Kazachski, Nuchiński, Szuszeński. Ostatecznie Karabach został podzielony na ujazdy: Szuszeński, Dżewanszyrski, Dżabrailski, Areski, Jelizawietpolski. Cała Gubernia Jelizawetpolska składała się z 1613 wiosek, w tym 390 ormiańskich⁴⁶². Liczyła 740544

⁴⁶¹ T. V. Gamkrelidze, „*Transcaucasia*” or „*South Caucasus*”?, Tbilisi 1998, p. 40-42.

⁴⁶² *Отчёт по главному управлению наместника кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем его императорском высочеством великим князем Михаилом Николаевичем, 6 декабря 1862-1872 гг.*, Тифлис 1873, с. 49-50.

ludności. Tatarzy stanowili większość – 62,5% populacji (462880 osób), Ormianie – 30,9% (228566 osób). Niżej zamieszczona tabela prezentuje obecność głównych grup etnicznych w Karabachu w roku 1897.

Tabela 1. Wybrane przykłady składu etnicznego Guberni Jelizawietpolskiej w poszczególnych ujezdach 1897 r.

Ujazdy	Grupy etniczne			
	Tatarzy ⁴⁶³	Ormianie	Lezgini	Rosjanie
Areszki	70%	20,5%	9,4%	–
Dżewanszyrski	74,1%	26,9%	–	–
Dżabrailski	74,1 %	23,7 %	–	1,1 %
Jelizawietpolski	63,9%	26,4%	–	4,4%
Kasachski	57,2 %	38,9 %	–	3,0 %
Nuchiński	69,3 %	15,7 %	7,1 %	–
Szuszeński	45,3 %	53,3 %	–	1,0 %
Zangezurski	51,1%	46,1%	–	–

Źródło: *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Елисаветпольская губерния 1899-1905*, ред. Н. А. Тройницкий, Санкт-Петербург 1904, с. III, IV, 1, 3.

Według spisu ludności z 1897 roku, w Ujeździe Szuszeńskim zamieszkiwało 138771 osób, w tym 73953 Ormian i 62868 muzułmanów. Miasto Szuszi liczyło 25881 osób, w tym 14420 Ormian i 10778 muzułmanów. Warto zauważyć, że w spisie ludności brak narodowości azerbejdżańskiej, ponieważ do pierwszej połowy XX wieku naród ten był nazywany Tatarami. Rosyjski historyk Jagicz (ros. Игнатий Викентьевич Ягич) pisał o Guberni Jelizawietpolskiej, zamieszkałej przez „Ormian i Tatarów”⁴⁶⁴: „Ormian możemy uznać za najstarszych mieszkańców regionu, a przybyli zza Morza Kaspijskiego Tatarzy osiedlili się tam w czasach aktywnego ruchu Mongołów”⁴⁶⁵.

⁴⁶³ W spisie ludności z 1897 roku nie ma jeszcze nazwy Azerowie.

⁴⁶⁴ *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Елисаветпольская губерния 1899-1905*, ред. Н. А. Тройницкий, Санкт-Петербург 1904, с. III, IV, 1, 3.

⁴⁶⁵ И. В. Ягич, *Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях*, ч. 2, Санкт Петербург 1836, с. 349.

W miastach guberni życie było porządkowane przez policję. W ormiańskich osadach funkcję strażników pełnili melikowie i starszyny, w tatarskich zaś bekowie zgodnie z zatwierdzonym w 1817 roku rozporządzeniem gen. Aleksieja Jermołowa⁴⁶⁶.

Należy zauważyć, że w Karabachu niewiele jest terenów nadających się pod pola uprawne. Ponadto większość chłopów nie miała własnej ziemi i skazana była na dzierżawę. Płatność za ziemię wynosiła zwykle ekwiwalent 1/10 zbiorów zbóż lub uiszczano ją w gotówce. Ponadto w Karabachu płacono podatki od liczby członków rodziny, bydła i mienia. Mimo to koniec XIX i początek XX wieku zaznaczyły się dynamicznym rozwojem regionu. Pierwsza przemysłowa fabryka jedwabiu została zbudowana już w 1865 roku, a do wybuchu I wojny światowej w Karabachu miało miejsce 35% całej produkcji jedwabiu. Każdego roku region ten dostarczał ponad 120 ton nici jedwabnej. Mieszkańcy wytwarzali też wino, wódkę-spirytus i metale nieżelazne. Centrum przemysłowym i kulturalnym Ormian Karabachu było Szuszi. Miasto zajmowało trzecie miejsce względem liczebności na Zakaukaziu po Baku i Tbilisi. Ormianie mieszkali we wschodniej części miasta, muzułmanie zaś w zachodniej⁴⁶⁷.

W Szuszi funkcjonowały ormiańskie szkoły i ośrodki edukacyjne. Z absolwentów gimnazjów później wyszli pierwsi ormiańscy działacze polityczni. Pierwszą partią polityczną była Armeńska Federacja Rewolucyjna – Dasznakcutiun. Pierwsze partie miały tendencje socjaldemokratyczne i liberalne. Ze sprawozdania biskupa Grigora (orm. Գրիգոր) z 1901 roku dowiadujemy się, że w Karabachu funkcjonowało 208 ormiańskich kościołów, 244 osób duchownych, 5 klasztorów i seminariów duchownych. Raport stwierdzał, że diecezja karabachska liczyła 89470 mężczyzn i 72316 kobiet⁴⁶⁸.

Od początku XX wieku w Baku coraz bardziej rozwijał się przemysł naftowy. Miasto stało się wielkim ośrodkiem przemysłowym, dokąd przyjeżdżali robotnicy z całego Kaukazu. Baku przyciągało również poszukujących zarobku Ormian z Karabachu. Ze spisu ludności z 1897 roku wynika, że w Baku mieszkało 19099 Ormian. Stanowili oni 17,1% całej ludności miasta, natomiast Tatarzy 40341 (36,0%) mieszkańców⁴⁶⁹. Więcej informacji na temat składu etnicznego Guberni Bakijskiej i miasta Baku podaje tabela nr 2.

Tabela nr 2. Etniczny skład Guberni Bakijskiej oraz miasta Baku w roku 1897⁴⁷⁰

⁴⁶⁶ А. П. Берже, *Восточное Закавказье. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*, т. 8, Тифлис 1881, с. 477.

⁴⁶⁷ Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 1, թ. 52. [NAA, f. 319, op. 1, księga 1, k. 52].

⁴⁶⁸ Ա. Մադոյան, *Վաղկարկներ հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Թ, Երևան 2001, էջ 403-418*. [A. Madoyan, *Kroniki z historii Kościoła Ormiańskiego*, t. 9, Erywań 2001, s. 403-418].

⁴⁶⁹ *Первая Всеобщая перепись*, 52-56.

⁴⁷⁰ Tamże.

Jednostka administracyjna	Liczba ludności	Tatarzy	Rosjanie	Ormianie	Inne nacje
Gubernia Bakijska	826716	485146 (58,7%)	73632 (8,9%)	52233 (6,3%)	–
Miasto Baku	111904	40341 (36,0%)	37399 (33,4%)	19099 (17,1%)	–

Źródło: *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Бакинская губерния 1899-1905*, ред. Н. А. Тройницкий, Санкт-Петербург 1905, с. 52-53.

Należy również zaznaczyć, że rozwój Imperium Rosyjskiego na przełomie XIX i XX wieku był bardzo burzliwy i dotyczył całokształtu życia społeczno-politycznego i gospodarczego. Procesy te dotyczyły zarówno sfery wewnątrzpaństwowej, jak i zagranicznej. W tym kontekście warto wspomnieć o czynnikach, które miały wpływ na Kaukaz, w tym na Karabach i naród ormiański.

W okresie rządów Aleksandra III⁴⁷¹, nastąpił żywiołowy rozwój przemysłu. Prawdziwa rewolucja techniczna rozpoczęła się w branży metalurgii. Od połowy lat 80. do końca lat 90. XIX wieku w rekordowym tempie w historii przemysłu przed rokiem 1917, wzrosła produkcja surówki, stali, ropy naftowej i węgla⁴⁷². W latach 90. XIX stulecia stale rozwijało się budownictwo kolejowe, a wraz z nim przemysł (średnio 7,6% rocznie), nie tylko ze względu na popyt na surowce budowlane, ale również wskutek rosnącego eksportu. W latach 1906–1914 przemysł rozwijał się średnio 6% rocznie. Zasadniczo za okres 1887–1913 produkcja przemysłowa w Rosji wzrosła 4,6 razy, kraj zajmował 4–5 miejsce na świecie pod względem bezwzględnych danych wydobycia rudy żelaza, węgla i wytopu stali. W 1913 r. udział Rosji w światowej produkcji przemysłowej sięgał 2,6%. Pod względem całkowitej wielkości produkcji przemysłowej kraj zajmował 5-6 miejsce na świecie. Dla porównania warto przytoczyć dane z innych krajów. W 1912 roku dochód narodowy na mieszkańca w Rosji wynosił 110 rubli w złocie, w Cesarstwie Niemieckim – 300 rubli, Anglii – 500, Stanach Zjednoczonych – 720⁴⁷³.

⁴⁷¹ Aleksander III Romanow – ur. 1845 r., zm. 1894 r.; cesarz Rosji, król Polski i wielki książę Finlandii w latach 1881-1894, reformator początkowo w dziedzinie oświaty, prasy, samorządu terytorialnego, sądownictwa publikowano ustawy, które określane są jako kontrreformy Aleksandra III, bo zmierzały do ograniczenia reform z lat 60. i 70. XX wieku. Ukazami z lat 1883-1884 zlikwidował prasę liberalną. Polski Bank przekształcił się w filię rosyjskiego banku państwowego, zaczęto używać rosyjskiego rubla zamiast polskiej. Lata 80-90. XIX wieku. autokracja prowadziła także wyraźnie regresywną politykę w kwestii narodowej. Przede wszystkim łamano prawa Polaków, Ormian i Żydów. E. Radziński, *Aleksander II. Ostatni Wielki Car*, Warszawa 2005, s. 383.

⁴⁷² П. А. Зайончковский, *Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х – начала 90-х годов)*, Москва 1970, с. 20.

⁴⁷³ Т. М. Братченко, А. С. Сенявский, *Раннеиндустриальная модернизация дореволюционной России*, Москва 2007, с. 1-12.

Jednak pomimo tych i innych transformacji Rosja wciąż pozostawała w tyle za Europą. Szczególnie borykano się z problemem korupcji oraz reformą agrarną. Nierozwiązaną kwestią nadal pozostawała wolność osobista poddanych Imperium Rosyjskiego⁴⁷⁴.

Po zabójstwie cara reformatora Aleksandra II w 1881 roku, wskazówka rosyjskiej polityki wewnętrznej obróciła się w przeciwnym kierunku. Nowy car Aleksander III zaczął zmierzać w kierunku stworzenia wysoce scentralizowanego państwa biurokratycznego. Minister spraw wewnętrznych, z pochodzenia Ormianin, hrabia Łoris-Mielikow⁴⁷⁵ (orm. Միքայէլ Տառիկի Լորիս-Մելիքով), został zmuszony do dymisji, ponieważ zaproponowany przez niego projekt reformy struktury kraju, tzw. „Konstytucja Łoris-Mielikowa”, został ostro skrytykowany na posiedzeniu Rady Ministrów. Aleksander III, za radą Konstantina Pietrowicza Pobiedonoscewa⁴⁷⁶, natychmiast zwolnił Łorisa-Mielikowa i przystąpił do realizacji konserwatywno-ochronnej polityki kontrreformistycznej. Na „Raporcie Wszechpoddanym” napisał niebieskim ołówkiem: „Dzięki Bogu, ten przestępczy i pospieszny krok w kierunku Konstytucji nie został podjęty, a cały ten fantastyczny projekt został odrzucony przez Radę Ministrów przez bardzo małą mniejszość”⁴⁷⁷.

Reformy zaproponowane przez Łorisa-Mielikowa były nie tylko krytykowane. Jego inicjatywa położyła koniec jego karierze, chociaż później car żałował swojej decyzji o odrzuceniu „Konstytucji Mielikowa”, ponieważ historia udowodniła, że była ona jednym z najbardziej umiarkowanych i nowoczesnych środków. W końcu jednak w otoczeniu cara coraz częściej zaczął funkcjonować zwrot: „chytry Ormianin”.

W ramach nowej polityki państwowej, dowódca wojsk stacjonujących na Kaukazie, generał Aleksander Dondukow-Korsakow⁴⁷⁸ rozpoczął politykę rusyfikacji; w edukacji szkolnej język armeński zaczęto zastępować rosyjskim, a nadto pojawiły się restrykcje wobec Kościoła Ormiańskiego.

⁴⁷⁴ С. М. Троицкий, *Русский абсолютизм и дворянство в XVIII—XIX веках. Формирование бюрократии*. Москва 1974, *passim*.

⁴⁷⁵ Michał Tarełowicz Łoris-Mielikow – ur. 1824 r., zm. 1888 r.; rosyjski wojskowy i polityk pochodzenia ormiańskiego, minister spraw wewnętrznych Imperium Rosyjskiego w latach 1880–1881, generał kawalerii. L. Bazyłow, *Działalność narodziństwa rosyjskiego w latach 1878-1881*, Wrocław 1960, s. 82.

⁴⁷⁶ Konstantin Pietrowicz Pobiedonoscew – ur. 1827 r., zm. 1907 r.; rosyjski prawnik i polityk, oberprokurator Świątobliwego Synodu Rządzącego w latach 1880–1905, jeden z najwybitniejszych ideologów rosyjskiego konserwatyzmu. N.V. Riasanovsky, M. D. Steinberg, *Historia Rosji*, Kraków 2009, s. 477.

⁴⁷⁷ С. М. Троицкий, *Русский абсолютизм*, s. 21.

⁴⁷⁸ Alexander Michajłowicz Dondukow-Korsakow – ur. 1820 r., zm. 1893 r.; rosyjski wojskowy i mąż stanu, uczestnik kampanii kaukaskich i wojny krymskiej, generalny gubernator Terytorium Południowo-Zachodniego (1869-1878), głównodowodzący wojsk rosyjskich na Kaukazie (1882-1890). *Список генералам по старшинству: Кн. Дондуков-Корсаков Александр Михайлович*, Санкт-Петербург 1885, s. 87.

Po śmierci cara Aleksandra III w roku 1894, jego politykę kontynuował od roku syn, Mikołaj II⁴⁷⁹. W 1896 roku głównym namiestnikiem Kaukazu został mianowany gen. Grigorij Golitsyn⁴⁸⁰. Za rządów Mikołaja II represje względem Ormian sięgnęły zenitu. Warto wspomnieć, że podczas Wojny Krymskiej w latach 1853-1856, wspomniany wyżej Łoris-Mielikow prowadził zwycięskie bitwy na froncie kaukaskim. To jego oddziały składające się z armeńskich ochotników zdołały przejąć twierdzę Kars, która później została przekazana Turcji w zamian za Sewastopol. W kolejnej jedenastej wojnie rosyjsko-tureckiej w latach 1877-1878, Ormianie znowu aktywnie walczyli po stronie Rosji, mając nadzieję na odzyskanie ziem ormiańskich pozostających pod jarzmem tureckim⁴⁸¹.

W XI wojnie rosyjsko-tureckiej 1877-1878, Ormianie wykazywali szczególną aktywność na froncie kaukaskim. Uciski Ormian w Imperium Osmańskim stały się naturalną inspiracją do aktywnego zaangażowania żołnierzy ormiańskich w zmagania zbrojne. Dowódcą frontu kaukaskiego był sam wielki książę Michaił Nikołajewicz Romanow⁴⁸². Pod jego dowództwem walczyło czterech ormiańskich generałów: Łoris-Mielikow, Iwan Łazariew, Begbut Martirosowicz i Arzas (Arszak) Artemijewicz Tergukasow⁴⁸³.

Powszechnie wiadomo, że sytuacja chrześcijan w Imperium Osmańskim była bardzo trudna. Nic dziwnego, że po klęsce Turcji po wojnie rosyjsko-tureckiej 1877-1878, zrodziła się z nową siłą wielka nadzieja na zmianę tej sytuacji. Armenia Zachodnia należąca do Turcji, również pokładała duże nadzieje na wyzwolenie z tureckiego jarzma. Już w chwili wybuchu wojny, w Armenii Zachodniej ponownie zaktywizowały się ruchy wyzwolenicze. Armeński patriarcha Konstantynopola Nerses II Warżapetian⁴⁸⁴ (orm. Ներսէս Բ. Վարժապետյան), w imieniu Ormian poprosił cara Aleksandra II o wyzwolenie Armenii Zachodniej i zapewnienie jej niezależnych struktur i władz. Wraz z rozpoczęciem wojny rosyjsko-tureckiej 1877-1878,

⁴⁷⁹ Mikołaj II Aleksandrowicz Romanow – ur. 1868 r., zm. 1918 r.; ostatni cesarz rosyjski, tytularny król Polski, wielki książę Finlandii, panujący w latach 1894-1917. E. Radzinski, *Jak naprawdę zginął car Mikołaj II*, Warszawa 1994, passim.

⁴⁸⁰ Grigorij Siergiejewicz Golitsyn – ur. 1838 r., zm. 1907 r.; rosyjski generał, głównodowodzący siłami rosyjskimi na Kaukazie w latach 1897-1904. A. B. Амфитеатров, *Армянский вопрос*, Санкт-Петербург 1906, c. 52.

⁴⁸¹ Tamże, s. 45-58.

⁴⁸² Michał Mikołajewicz Romanow – ur. 1832 r., zm. 1909 r.; wielki książę Rosji, generał-marszałek polny, przewodniczący Rady Państwa (1881-1905). Д. П. Струковъ, *Августейший генерал-фельдцейхмейстеръ великий князь Михаил Николаевичъ*, Санкт-Петербург 1906, passim.

⁴⁸³ R. Hovannisyan, *Armenian Kars and Ani*, Los Angeles 2011, p. 217-220.

⁴⁸⁴ Nerses II – ur. 1837 r., zm. 1884 r.; ormiański patriarcha Konstantynopola w latach 1874-1884. Korzystając z sprzyjających warunków, jakie stworzyły po konflikcie rosyjsko-tureckim z lat 1877-78, Nerses II w imieniu 9 biskupów tureckich złożył petycję do cesarza Aleksandra II z prośbą o ochronę zachodnich Ormian przed Turcją. W 1884 został wybrany katolikiem wszystkich Ormian, ale ze względu na zły stan zdrowia odmówił przyjęcia tytułu przywódcy duchowego. R. Hovannisyan, *Armenia on the Road to Independence*, Berkeley 1969, p. 26.

patriarcha stanowczo zabronił Ormianom udziału w niej po stronie tureckiej⁴⁸⁵. W ten sposób Ormianie znaleźli się w koalicji antytureckiej i wielką gorliwością uczestniczyli w wojnie na różnych frontach. Dzięki staraniom patriarchy Nersesa II, w zawartym wstępnym traktacie pokojowym w San Stefano 3 marca 1878 roku, w formie odrębnego 16 punktu została uwzględniona kwestia ormiańska. Istotą kwestii był fakt, że zwrot Turkom podbitych przez wojska rosyjskie ziem armeńskich doprowadziłby do nowych pogromów Ormian ze strony Turków i Kurdów. W związku z tym zaproponowano udzielenie Ormianom faktycznej niezależności pod patronatem Rosji i krajów europejskich. 16 punkt i zwycięstwo w wojnie dodatkowo wzmocniły Ormian w ich dążeniu do niepodległości, jednak później na Kongresie Berlińskim 13 czerwca – 13 lipca 1878 roku, 16 punkt zastąpiono 61 punktem, w którym nie było mowy o niepodległości Armenii. W nowej wersji owego dokumentu Turcja zobowiązała się uczynić wszystko, aby chronić Ormian i ich prawa⁴⁸⁶.

Wyprzedzając wydarzenia należy zaznaczyć, że Turcja Osmańska nie wypełniła nawet tego skromnego zobowiązania. Przeciwnie, po podjęciu zobowiązań w celu ochrony Ormian w Turcji, w latach 1894-1896 doszło do nowych masowych bezprecedensowych zabójstw Ormian. Według różnych szacunków zginęło około 300000 osób. Akty eksterminacji składały się z trzech głównych etapów: rzezi w Sasunie, morderstw Ormian w całym imperium jesienią i zimą 1895 roku oraz rzezi w Stambule i okolicy Wanu⁴⁸⁷. Wiadomość o tych nieludzkich czynach zszokowała całą Europę i zrodziła ostrą krytykę Turcji. Nie podjęto jednak żadnych konkretnych działań, aby zapobiec nowym masowym mordom i deportacjom Ormian. Można powiedzieć, że Europa zareagowała wyłącznie ostrymi artykułami w prasie.

Wszystkie te wydarzenia, które miały miejsce w Armenii Zachodniej, siłą rzeczy oddziaływały na Armenię Wschodnią. Wojna rosyjsko-turecka z lat 1877-1878, choć toczyła się stosunkowo daleko od Karabachu, wywierała i tak bezpośredni wpływ na panującą w tej prowincji atmosferę. Mianowicie w maju 1877 roku, przy wsparciu emisariuszy tureckich zbuntowali się górale w Abchazji. Podobne bunty miały miejsce i w innych regionach Kaukazu Północnego⁴⁸⁸. Wydawało się, że na Kaukazie tylko Ormianie występowali po stronie rosyjskiej. Ponadto, jak powiedziano już wcześniej, w XVIII i XIX wieku narodziny w świadomej formie armeńskiej tożsamości, doprowadzały do konfrontacji z polityką Rosji.

⁴⁸⁵ E. Hertslet, *The Map of Europe by Treaty*, vol. 4, London 1891, p. 2686.

⁴⁸⁶ J. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record 1535-1956*, vol. 2, Whitefish 2011, p. 190.

⁴⁸⁷ D. Bloxham, *The great game of genocide: imperialism, nationalism, and the destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford 2007, p. 51-57.

⁴⁸⁸ *Русско-турецкая война 1877-1878*, ред. И. И. Ростунов, Москва 1977, с. 216-217.

Nic dziwnego, że Rosja, która walczyła z Turcją, w tym także o prawa narodów chrześcijańskich, sama od XX wieku zaczęła prowadzić represyjną politykę wobec poddanych jej ludów. Można powiedzieć, że czasy Mikołaja II zbiegły się z trudnym okresem epoki przedrewolucyjnej i że bezwzględne środki były stosowane w taki sam sposób również względem Rosjan. Ale represyjna polityka Mikołaja II w stosunku do Kaukazu, Ukrainy i innych regionów Rosji zasadniczo różniła się od tej, która była prowadzona przeciwko Ormianom. W pierwszej dekadzie XX wieku w Armenii zlikwidowano blisko 160 ormiańskich szkół i innych placówek edukacyjnych. Jednak najbardziej szokującym okazał się ukaz Mikołaja II z roku 1903 „O konfiskacie mienia Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego”. Jak pisze armeński historyk Edgar Aknuni, wiadomość ta wywarła szokujący efekt. Co więcej, okazało się, że to rozporządzenie opracowano już w 1898 roku. Jednak projekt ustawy księcia Nikołaja Dmitriewicza Golicyna były zablokowane przez ministrów finansów i rolnictwa, którzy nie bez powodów uważali, że konfiskata mienia kościelnego mogła doprowadzić do masowych buntów po stronie Ormian⁴⁸⁹.

Golicyn powrócił do kwestii konfiskaty ponownie w 1901 roku na posiedzeniu Rady Ministrów. 26 lipca tegoż roku wniosek ten poparł minister spraw wewnętrznych Wiaczesław Plehwe⁴⁹⁰ i wkrótce car Mikołaj II podpisał dekret, który wśród Ormian nazwano „ukazem złodziejskim”⁴⁹¹. Dokument ten zainicjował okres krwawych wydarzeń i starć ormiańsko-tatarskich. Rząd Mikołaja II był na tyle brutalny wobec Ormian, że katolikos Mkrticz I⁴⁹² przeklął Imperium Rosyjskie i rządzących słowami: „Niech zginie to więzienne i anty Boskie państwo”⁴⁹³.

Ukaz został ogłoszony bezzwłocznie, a szybkie tempo jego proklamacji i realizacji usprawiedliwiano tym, że bogactwo Kościoła służy aktywacji „sił ormiańskich”. Kościół Ormiański miał planować utworzenie Wielkiej Zjednoczonej Armenii i w tym celu wydawał bardzo znaczne środki. Zdaniem carskiej propagandy, zaludnienie Armenii Zachodniej kosztowało Kościół Ormiański pół miliona rubli rocznie; ogromne pieniądze miały rzekomo

⁴⁸⁹ Է. Ակնունի. *Պայի Կռիվ*, Ժնւ. 1904, էջ 10. [E. Aknuni, *Do walki*, Genewa 1904, s. 10].

⁴⁹⁰ Wiaczesław Konstantynowicz von Plehwe – ur. 1846 r., zm. 1904 r.; rosyjski arystokrata pochodzenia niemieckiego, rosyjski urzędnik państwowy, minister spraw wewnętrznych Cesarstwa Rosyjskiego i szef tajnej policji politycznej. L. Bazyłow, *Dzieje Rosji 1801-1917*, Warszawa 1977, s. 456.

⁴⁹¹ Ակնունի. *Պայի Կռիվ*, էջ 10-12. [E. Aknuni, *Do walki*, s. 10-12].

⁴⁹² Mkrticz I Chrimian (orm. Մկրտիչ Խրիմյան) – ur. 1820 r., zm. 1907 r.; duchowny Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego, ormiański patriarcha Konstantynopola 1869-1873, Katolikos Wszystkich Ormian 1892-1907. Հ. Առաքելյան, *Խրիմյան Հայրիկի կաթողիկոսական ընտրությունը*, Թիֆլիս, 1893, էջ 70-80. [H. Araqelyan, *Wybór katolikosy Khrimian Hayrik*, Tibilisi 1893, s. 70-80].

⁴⁹³ Հ. Աբրահամյան, *Արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը և Արցախի թեմը (1901-1933)*, Էջմիածին 2009. էջ 7-12 [H. Abrahamyan, *Polityczno-społeczne życie Ormian w Arcachu i diecezja Aracach (1901-1933)*, Eczmiadzyn 2009, s. 7-12].

być wydawane na zbrojenie Ormian we Wschodniej Armenii. Ta sama propaganda ujmowała się za niższą, ubogą hierarchią kościelną, której obiecywano poprawę warunków życia⁴⁹⁴.

Nie dziwi zatem, że Kościół Ormiański nie tylko sam ustosunkował się wrogo do rządu rosyjskiego, ale miał wpływ na eskalację nastrojów społecznych, wrogich Rosji, jak pisał prokurator synodu w Eczmiadzyne: „Mając wieloletnie doświadczenie w działaniach antytureckich wśród Ormian, wychowała się szeroka społeczność rewolucjonistów, przyzwyczajonych do antyrządowych haseł [...]”⁴⁹⁵.

Zdaniem tegoż urzędnika, również katolikos był rewolucjonistą, a młodzież ormiańska miała plany przyłączenia się do Kościoła ze względu na jego bogactwa i władzę duchownych, aby w ten sposób zespolić całą potęgę w swoich rękach⁴⁹⁶. W rzeczywistości Kościół nie był aż tak bogaty. W 1900 roku miał około 100 milionów rubli – był to ekwiwalent mniej więcej wartości majątku jednego magnata ziemskiego w Rosji. Karabach był najbiedniejszą diecezją. Z raportu biskupa Grigora Garnakeriana (orm. Գրիգոր Գառնակերյան) do katolikosa z roku 1901 wiadomo, że w tym samym roku diecezja posiadała 208 kościołów, 244 księży, 31 kościelnych i 45285 rubli. Nadto funkcjonowało 5 klasztorów i jedno seminarium duchowne. W całej diecezji zarejestrowano 89470 mężczyzn i 73216 kobiet. Zdarzały się jednak lata, w których diecezja musiała prosić o pomoc Eczmiadzyn w spłacie swoich zobowiązań⁴⁹⁷.

Przed rozporządzeniem cara, stan majątkowy Kościoła nie był godny pozazdroszczenia. Carowi chodziło jednak przede wszystkim o stłumienie tożsamości narodowej, o czym pisał Edgar Aknuni⁴⁹⁸.

3 sierpnia 1903 roku katolikos musiał wydać trzy zarządzenia do wszystkich diecezji odnośnie carskiego ukazu, w których wzywał wiernych do kategorycznego sprzeciwu. Wiadomo, że już 5 sierpnia minister spraw wewnętrznych Rosji Plewin telegrafował do katolikosa z ostrzeżeniem: „[...] działania dotyczące najwyższego ukazu z 12 czerwca o majątku kościelnym są spowalnianie, wobec tego proszę Waszą Świątobliwość podjąć uregulowanie spraw zgodnie z zarządzeniem cara. Każdy sprzeciw wobec woli cesarskiej i opóźnienie spowoduje poważne konsekwencje. Minister spraw wewnętrznych Plewin”⁴⁹⁹.

⁴⁹⁴ Հ. Աբրահամյան, *Արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը և Արցախի թեմը (1901-1933)*, էջ 15 [H. Abrahamyan, *Polityczno-społeczne życie Ormian*, s. 15].

⁴⁹⁵ ՀԱԱ, ֆ.1457, ց. 3, գ. 3, թ. 1865, Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցություն. [NAA, f. 1457, op. 3, nr 3, l. 1865, Armeńska Federacja Rewolucyjna].

⁴⁹⁶ Դ. Անանուն, *Ռուսահայերի հասարակական գործադրումը (1901-18)*, հատ. 3, Վենետիկ 1926, էջ 24. [D. Ananun, *Rozwój społeczny Ormian rosyjskich (1901-18)*, t. 3, Wenecja 1926, s. 24].

⁴⁹⁷ Ա. Մադոյան, *Վաղկարգային հայ եկեղեցու պատմություն*, գիրք Թ: Երևան 2001. էջ 403-418. [A. Madoyan, *Kroniki z historii Kościoła Ormiańskiego*, t. 9, Erywań 2001, s. 403-418].

⁴⁹⁸ Է. Ակնունի. *Դուրի Կոնի*. [E. Aknuni, *Do walki*, passim].

⁴⁹⁹ Tamże, s. 43.

Katolikos odpowiedział telegraficznie, że nie jest w stanie zaakceptować decyzji cara: „Nie jestem właścicielem, lecz stróżem i w tych okolicznościach nie mogę spełnić woli cara”⁵⁰⁰.

Następnie 12 sierpnia katolikos znowu zwrócił się do cara z prośbą o audiencję w Petersburgu. Petycja pozostała bez odpowiedzi, bowiem car Mikołaj II nie zamierzał ustępować. Tymczasem z wielu diecezji dochodziły do katolikosa skargi o konfiskatach majątku kościelnego przez komisje carskie. Wśród Ormian narastał bunt przeciwko carowi. Kolejne prośby katolikosa o audiencję pozostawały bez odpowiedzi. Liczne listy i protesty Ormian z Petersburga, Moskwy i innych miast również nie odnosiły skutku. Aknuni pisał, że car uwierzył, jakoby katolikos marzył o wielkiej i zjednoczonej Armenii, a wszelkie swoje środki wydawał na to, aby rozpocząć walkę w Armenii Zachodniej. Podobnie Kościół miał wysyłać pieniądze i broń powstańcom w Turcji, a sam katolikos tym wszystkim rzekomo kierował⁵⁰¹.

Opór względem carskiego ukazu zademonstrowały jako pierwsze dwa ośrodki: Karabach i Gandzak⁵⁰². Jak podawało czasopismo „Droszak” (orm. – Դրոշակ), w Gandzaku wyszło na ulice około 10000 protestujących. Ludzie zebrali się naprzód przed kościołem, a potem w pochodzie poszli przez miasto, wykrzykując hasła antycarskie. Drogę demonstrantom zablokowała rosyjska policja, po czym dano im godzinę czasu na rozejście się, ale nikt się nie ruszył z miejsca. Wtedy na rozkaz płk. Andriewa armia carska skierowała się do ormiańskich dzielnic miasta. Na żołnierzy poleciały kamienie, Andriew rozkazał strzelać, dając jako pierwszy przykład i zabijając jednego z protestujących⁵⁰³.

W tych zajściach zginęło dziesięciu demonstrantów, w tym dwoje dzieci, a ponad siedemdziesiąt osób zostało rannych. Następnego dnia do miasta ściągnięto posiłki wojskowe. Rozkazano, żeby na dworcach kolejowych nie sprzedawać biletów Ormianom. W następnych dniach ludzie, aby uniknąć sądu, masowo opłacali się carskiej policji⁵⁰⁴.

W 1903 roku miały miejsce masowe protesty Ormian w większości miast Kaukazu, podobnie jak w Gandzaku. Do historii przeszły – oprócz Gandzaku – wydarzenia w Szuszi, Erewaniu, Aleksandropolu, Tbilisi i Baku. W Baku zabito wtedy 85 osób, ponad sto zostało aresztowanych. Gazeta „Droszak” w 1903 roku informowała, że dniem konfiskaty majątku kościelnego w Szuszi, stolicy Karabachu, miał być 10 września. Zgodnie z zarządzeniem

⁵⁰⁰ Tamże, s. 42-43.

⁵⁰¹ Ա. Մադոյան, *Վարկապրկեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Թ, էջ 403-418*. [A. Madoyan, *Kroniki z historii Kościoła Ormiańskiego*, t. 9, s. 403-418].

⁵⁰² Obecnie miasto w Azerbejdżanie.

⁵⁰³ Հայկական ցույցեր Կովկասում, „Դրոշակ”, 1903 №7, էջ 101-105 [Demonstracje ormiańskie na Kaukazie, „Droszak”, 1903, nr 7, s. 101-105].

⁵⁰⁴ Tamże.

z Gandzaku do Szuszi miał przybyć gubernator Mikołaj Lutcau (ros. Лутцау Николай Александрович), żeby osobiście kierować pracą komisji konfiskacyjnej. Jednak na miejsce dotarł on dwa dni wcześniej, 8 września. Całe miasto było pełne policji, dodatkowo do Szuszi skierowano 500 Kozaków z Gandzaku. Wojsko zostało poinformowane, że Szuszi jest „gniazdem orłów rewolucjonistów” i że ludzie są uzbrojeni. W dzisiejszym rozumieniu w mieście wprowadzono wówczas stan wojenny⁵⁰⁵.

Siłom policyjnym towarzyszył terror propagandowy, do którego użyto czynnika etnicznego. Rosyjska władza dobrze wiedziała o trudnych wzajemnych relacjach Ormian i Tatarów mieszkających w Szuszi. Dla postraszenia Ormian, zorganizowano nawet spotkanie gubernatora z Tatarami, podczas którego zwrócił się on do Tatarów: „[...] Słyszałem, że zbroiliście się, aby obronić nas przed Ormianami. Jesteśmy wam bardzo wdzięczni, ale na razie możemy obronić się siłą wojska [...]”⁵⁰⁶.

Na powitanie gubernatora w Szuszi nie zjawił się żaden Ormianin, przyszli natomiast miejscowi Tatarzy. Ormianie powitali gubernatora Lutcau bojkotem: zamknięto targowisko, sklepy, drukarnię. Planowano wstrzymać się od wszelkiej działalności w mieście na okres tygodnia. Ludzie rzadko wychodzili z domów. Napięcie między Ormianami a carskim rządem wzrastało z każdą chwilą. Osiągnęło ono apogeum, kiedy gubernator wydał rozkaz rozpoczęcia inwentaryzacji. Kiedy komisja udała się w kierunku zamkniętych kościołów (pierwszym miała być świątynia w Aguli), ludzie wyszli na ulicę i zablokowali jej drogę. Następnie tłum ruszył w stronę hotelu, w którym zatrzymał się gubernator. Policja razem z Kozakami oddała strzały, ale okazało się, że wśród protestujących są także ludzie uzbrojeni. Po godzinie walki na ulicach, rany po obu stronach odniosło kilka osób⁵⁰⁷.

W następnych dniach aresztowano ponad 120 ludzi. Wśród uwięzionych byli niepełnoletni uczniowie szkół ormiańskich. Duchowni odmawiali otwarcia siedziby zarządu diecezji oraz drzwi kościołów. Gubernatorowi przekazano list anonimowy z ostrzeżeniem, że kiedy komisja wyłamie drzwi, w tym momencie w kościele wybuchnie dynamit. 10 września gubernator oficjalnie ogłosił w mieście stan wojenny. Jego pierwszą ofiarą był burmistrz miasta, Bachczis Iszchanian, którego aresztowano razem z całą inteligencją. Zamknięto urząd

⁵⁰⁵ Հայկական ցույցեր Կովկասում, „Դրոշակ”, 1903 №8, էջ 115-119. [*Demonstracje ormiańskie, „Droszak”, 1903, nr 8, s. 115-119*].

⁵⁰⁶ Tamże.

⁵⁰⁷ Հ. Աբրահամյան, Արցախահայրենյան հասարակական-քաղաքական կյանքը, էջ 20-21. [H. Abrahamyan, *Polityczno-społeczne życie Ormian*, s. 20-21].

miejski, sąd, szkoły. Zabroniono przebywać na ulicy po godz. 18⁵⁰⁸. Ormianie byli przekonani, że gubernator tymczasem zbiori Tatarów przeciwko Ormianom.

Znaczną część majątku kościelnego udało się mimo wszystko zachować. 14 października 1903 roku trzech Ormian zorganizowało zamach na księcia Nikołaja Golicyna. Został on ciężko ranny, ale przeżył. Socjaldemokratyczna Partia Robotników Rosji kilka dni później pisała: „[...] Satrapa Golicin jest niczym, jak tylko małym mechanizmem w maszynie carskiej autokracji. Próba konfiskaty majątku Kościoła ormiańskiego była przyczyną aktu terrorystycznego. Rząd oddał złą usługę. To tylko nastawiło prorewolucyjnie masę Ormian [...]”⁵⁰⁹.

Zamachy na inicjatorów przejmowania majątku Kościoła Ormiańskiego kontynuowano. 3 września 1904 roku w Szuszi zabito carskiego szpiega, tak zwanego „Czuchur” Arsak (orm. Չուխուր Արշակ). 15 grudnia w Szuszi ofiarą zabójstwa padł szef policji Siergiej Sacharow (ros. Сергей Иванович Сахаров) a kilka dni później carski urzędnik do spraw podatkowych Szczebakow. 28 kwietnia 1905 roku zabito gubernatora, jego pomocnika, żandarma Podcziwalowa i tajnego policjanta Chasiewa. Kilka dni później zginęli skarbnicy Kuprunow i Badiew, ponadto jeden zdrajca spośród Ormian i szereg innych osób⁵¹⁰.

Głównym organizatorem tych zabójstw była Armeńska Federacja Rewolucyjna (AFR)⁵¹¹ lub Dasznakcutyun. Świadczy o tym publiczne oświadczenie AFR z dnia 8 maja 1905 roku, w którym między innym wspomniano, że odtąd każdy policjant, strażnik lub żandarm, jeśli skonfiskuje broń Ormianinowi, będzie skazany na śmierć⁵¹².

Krwawe rozprawy w latach 1905-1906 w dużej mierze były więc spowodowane przez przywódców islamskich i bezpośrednio przez rząd rosyjski. Księżę Golicyn zrobił wszystko, aby osłabić wpływ znanych Ormian. Sam Mikołaj II również nie ukrywał sympatii dla muzułmanów. Car bowiem uważał, że wszystkie bunty i powstania na Kaukazie spowodowane są przez Ormian, w szczególności przez partię Dasznakcutiun. Wiadomo, że formacja ta powstała w oparciu o ideologię marksistowską i socjalistyczną. Dlatego rząd mógł mieć wątpliwości względem jej działalności, szczególnie po atakach w związku z rozkazem cara

⁵⁰⁸ Դրոշակ, Հայկական ցույցեր Կովկասում, խմբ. Ք. Միքայելյան, Ժնև 1903 №9, էջ 134-138 [Demonstracje ormiańskie na Kaukazie, „Droszak”, 1903, nr 9, s. 134-138].

⁵⁰⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց.1, գ.17, թ.1, ՀԿԿ ԿԿ-ի կուսակցության պատմության ինստիտուտ-ԽՍՀՄ ԿԿ-ին առընթեր ՄԼԻ-ի հայկական մասնաճյուղ. [NAA, f. 1021, op. 1, nr 17, k. 1, Instytut Historii Partii Centralnego Komitetu Partii Komunistycznej – oddział ormiański].

⁵¹⁰ Կարմիր սուլթան – կարմիր ցուր, „Դրոշակ”, 1905 №2 էջ 17-19 [Czerwony Sultan – Czerwony Car, „Droszak”, 1905, nr 2, s. 17-19].

⁵¹¹ Armeńska Federacja Rewolucyjna – ormiańska centrolewicowa partia polityczna założona w 1890 roku.

⁵¹² ՀԱԱ, ֆ.1457, ց.3, գ.3, թ. 1865, Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցություն. [NAA, f. 1457, op. 3, nr 3, k. 1865, Armeńska Federacja Rewolucyjna].

dotyczącym konfiskat dóbr kościelnych. Jednak przekonanie Mikołaja II, że muzułmanie byli jedynymi wiernymi tronowi Imperium Rosyjskiego, było błędne⁵¹³.

Wpływowe siły turecko-tatarskie na Zakaukaziu doskonale zdawały sobie sprawę z patronatu Mikołaja II. Razem z rosyjskimi urzędnikami umiejętnie prowokowali Ormian na poziomie oddolnym, co szybko przekształciło się w starcia etniczne. Tytułem przykładu warto przytoczyć epizod związany z szefem policji Ujazdu Bakijskiego Juliana Dominika Chomickiego (ros. Юлиан Доминик Хомицкий), który sprowokował nowy konflikt.

Stało się to 6 lutego 1905 roku. W niedzielę przed kościołem ormiańskim tradycyjnie zebrali się ludzie. Byli to głównie mieszkańcy miast narodowości ormiańskiej. Spośród nich, kilku Ormian służyło w armii carskiej. W pewnym momencie do jednego z żołnierzy podszedł niejaki Babajew, etniczny Turek, po czym bez żadnego powodu zastrzelił go. Później, próbując uciec, zamachowiec też zginął. Tu warto podkreślić, że atak przypuszczono przeciwko żołnierzowi armii rosyjskiej, a więc przedstawicielowi carskiemu. Wydawałoby się, że reakcja władz powinna była być natychmiastowa i konkretna, jednak zabójstwo carskiego żołnierza zostało w zasadzie zakwalifikowane jak zabójstwo Ormianina⁵¹⁴. Następnie muzułmanie otworzyli ogień do Ormian.

Na wezwanie islamskich kaznodziejów do Baku zaczęli zjeżdżać Lezgini i Tatarzy (warto pamiętać, że w tym czasie dzisiejsi Azerbejdżanie nazywani byli Tatarami). Zaskoczeni Ormianie ukrywali się w swoich domach, podczas gdy zorganizowane grupy je podpalały. Sam gubernator Michail Nakaszidze⁵¹⁵ (ros. Накашидзе Михаил Александрович) był przy tym obecny i nie zrobił nic, aby powstrzymać eskalację konfliktu. Partia Daszakcutiun starała się w każdy możliwy sposób dotrzeć do władz państwowych, w celu zaprzestania bezprawia. Natomiast wszystkie starania pozostawały bez skutku⁵¹⁶.

W bakijskich pogromach 1905 roku zginęło 205 Ormian, ranny odniosło 121 osób. W gęsto zasiedlonych dzielnicach armeńskich zorganizowano samoobronę, dzięki czemu wielu mieszkańców zostało uratowanych. Tatarzy również ponieśli straty, odpowiednio: 111 i 128

⁵¹³ Հ.Ս. Մելիքյան, Հերոսական պայքարի փափկագրեր, Երևան 1984, էջ 333. [H.S. Melikyan, *Kronika bohaterskich walk*, Erywań 1984, s. 333].

⁵¹⁴ Հ. Աբրահամյան, Արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը, էջ 28-29. [H. Abrahamyan, *Polityczno-społeczne życie Ormian*, s. 28-29].

⁵¹⁵ Michail Nakaszidze – ur. 1844 r., zm. 1905 r.; w latach 1892-1904 wicegubernator Guberni Erywańskiej, w latach 1904-1905 gubernator Guberni Bakijskiej. Wyrok śmierci jako „organizatora pogromów Ormian w Baku” wydał na niego AFR Dasznaksutyun; 11 maja 1905 roku został zabity w Baku. Г.Е. Старцев, *Армянская резня: Кровавые дни на Кавказе*, Санкт-Петербург 1907, passim; Д. Канаян, *Биография, воспоминания, свидетельства*, Ереван 1991, с. 13-14.

⁵¹⁶ Հ. Սիմոնյան, Ազատագրական պայքարի ողորկներում, գիրք 1, Երևան 2003, էջ 58-63. [H. Simonyan, *Walka na drodze ku niepodległości*, t. 1, Erywań 2003, s. 58-63].

osób⁵¹⁷. Z listu proboszcza z okręgu Szamachi Ananii Hamazaspiana (orm. Անանիայի Համազասպի) adresowanego do generał-lejtnanta Dmitrija Malilina Jakowa 31 marca wynika, że do 6 lutego miejscowi urzędnicy w różny sposób antagonizowali muzułmanów przeciwko Ormianom. Hierarcha pisał, że Ormianie byli w mniejszości, co tym samym skutkowało groźbą śmierci⁵¹⁸.

Różne źródła świadczą o tym, że zabójstwa Ormian zostały spowodowane przez władze rosyjskie. Polscy historycy również potwierdzają ten fakt. Bohdan i Krzysztof Baranowscy twierdzą, że masakrę w dużej mierze spowodowała carska policja⁵¹⁹. Jednak Tadeusz Świętochowski z Uniwersytetu Chazarskiego w Baku i Państwowego Uniwersytetu Bakijskiego pisze, że takie podejrzania nie mają podstaw⁵²⁰. Z kolei brytyjscy dyplomaci przypuszczali, że przyczyną mordów była niezdolność i niechęć władz rosyjskich do utrzymania międzynarodowej równowagi, w tym także ich nastroje antyarmeńskie. Władze rosyjskie dostrzegały, że Ormianie stają się dominującym narodem w regionie z powodu rosnącej aktywności stowarzyszeń narodowo-rewolucyjnych⁵²¹. Przemoc wobec Ormian jest niezaprzeczalnym faktem. Źródła świadczące o nich są tak liczne i różnorodne, że nie pozostawiają wątpliwości. W szczególności masakry na Ormianach w Baku zostały przeprowadzone z taką brutalnością, że po latach odniosła się do tego prasa w Imperium Rosyjskim⁵²².

Z tytułu rzetelności naukowej należy wspomnieć również autorów azerbejdżańskich. Tak więc naoczny świadek tych wydarzeń, publicysta Mammed Said Ordubadi⁵²³ pisał: „Ormianie marzą o niepodległości. Widać to wyraźnie z tego, jak co miesiąc skarżą się w Londynie, Paryżu, Ameryce. Zgodnie z ich programem podejmują wiele wysiłków, aby osiągnąć autonomię w Turcji”⁵²⁴. Ordubadi dalej pisze, że Ormianie musieli zostawić swoje pragnienia związane z Zachodnią Armenią, ponieważ Anglia odmówiła im wojennej pomocy w walce przeciw Turcji. Autor ten wspomina słynne słowa, które zostały wypowiedziane 30

⁵¹⁷ ՀԱԱ, ֆ.1022, ց. 2, գ. 133, թ. 14, ՀԿԿ Կենտկոմին կից կուսակցության պատմության ինստիտուտ. [NAA, f. 1022, op. 2, nr. 133, l. 14, Instytut Historii Partii Centralnego Komitetu Armenii].

⁵¹⁸ Հ. Աբրահամյան, Արցախահայրության հասարակական-քաղաքական կյանքը, Էջ 30 [H. Abrahamyan, *Polityczno-społeczne życie Ormian w Arcachu*, s. 30].

⁵¹⁹ B. Baranowski, K. Baranowski, *Historia Azerbejdżanu*, Wrocław 1987, s. 193.

⁵²⁰ T. Świętochowski, *Azerbejdżan*, Warszawa 2006, s. 45-49.

⁵²¹ K. Bourne, C. Watt. *British Documents on Foreign Affairs. Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print*, vol. 3: *Russia 1905-1906*, Lanham 1983, p. 185-186.

⁵²² Страшная Годовщина, „Жизнь Кавказа”, 1910, № 2, с. 2-5.

⁵²³ Mammed Said Ordubadi – ur. 1872 r., zm. 1950 r.; azerbejdżański pisarz i działacz społeczno-polityczny. M. С. Ордубади, „Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета”, 2009 № 1, с. 207-209.

⁵²⁴ М. С. Ордубады, *Кровавые годы. История армяно-мусульманской войны на Кавказе в 1905-1906 годах*, Баку 2010, с. 8.

kwietnia 1896 roku w Izbie Lordów w Salisbury przez Robert Gascoyne-Cecil⁵²⁵: „W celu ochrony ludności ormiańskiej powinniśmy powstrzymać się od interwencji wojskowej, ponieważ statki angielskie nie mogą wspiąć się w góry Taurusu”⁵²⁶. Dalej Ordubadi wnioskuje, że w takiej sytuacji Ormianom nic nie pozostało, jak tylko założyć partię Dasznakcutiun. Co więcej, uważa on, iż bezpośrednią rolę w tym odgrywał katolikos Mkrticz I Chrimian⁵²⁷.

Wspomniany autor do tego stopnia deformuje historię, że nie ma szczególnej potrzeby krytykowania jego tez. Należy wszakże podkreślić, że celowo wypacza rzeczywistość. Z jednej strony ma rację, że Ormianie walczyli o autonomię w Armenii Zachodniej. Jednak Ordubadi przemilcza jej uzasadnienie. Nie wspomina on o Kongresie Berlińskim⁵²⁸ oraz o traktacie w San Malo⁵²⁹. A są to fakty niezwykle ważne, ponieważ były to procesy międzynarodowe. Ponadto cytowany autor nazywa masowe zabójstwa Ormian „wydarzeniami w Sasunie, Zejtunie, Wanie”, ukrywając przed czytelnikiem grozę dramatycznej historii.

O tym, że wydarzenia w Baku nie były spontaniczne, świadczy również dalsze rozprzestrzenianie się podziałów etnicznych i w innych regionach. Latem 1905 roku w Sjuniku doszło do konfrontacji Ormian i muzułmanów. W dniach 19 – 22 sierpnia muzułmanie zaatakowali kilka wiosek w okolicy miasta Sisian (orm. Միսիան)⁵³⁰. Tragiczne wydarzenia miały miejsce w osadzie Minkendi w Karabachu. Mieszkało tam około 85 armeńskich i 145 tureckich rodzin. 20 sierpnia 1905 roku Ormianie zostali zaatakowani, ich domy uległy zniszczeniu lub konfiskacie. Liczba ofiar śmiertelnych wyniosła 240 osób, a 44 innych zaginęło. Ocaleni Ormianie zmuszeni zostali do opuszczenia własnych domów⁵³¹.

Rozboje rabunkowe miały miejsce i w innych osadach. Ogólnie mówiąc, cały Karabach, Sjunik i Nachidżewan były objęte starciami pomiędzy Ormianami a muzułmanami. 25 lipca 1905 roku w pobliżu ormiańskiej wioski Chaczen w Karabachu, koczownicze plemiona tureckie zabiły Ormianina, a następnie ścięły mu głowę. Doprowadziło to Ormian do

⁵²⁵ Robert Gascoyne-Cecil – ur. 1830 r., zm. 1903 r.; brytyjski polityk, wielokrotny minister spraw zagranicznych i premier Wielkiej Brytanii w latach 1885-1892 i 1895-1902. A. Roberts, *Salisbury*, London 1999, passim.

⁵²⁶ А. Киракосян, *Великобритания и Армянский вопрос. 90-е годы XIX века*, Ереван 1990, с. 82.

⁵²⁷ М. С. Ордубады, *Кровавые годы*, с. 40-60.

⁵²⁸ Kongres Berliński – konferencja zorganizowana przez główne mocarstwa europejskie w Berlinie w dniach od 13 czerwca do 13 lipca 1878 r. A. Chwalba, *Historia powszechna. Wiek XIX*, Warszawa 2009, s. 402-405.

⁵²⁹ Traktat w Saint-Germain-en-Laye – układ pokojowy podpisany 10 września 1919 roku w podparyskiej miejscowości Saint-Germain-en-Laye pomiędzy państwami Ententy i Niemiec, Austrią, będącą spadkobierczynią Austro-Węgier, a w czasie I wojny światowej jednego z Państw Centralnych. Wszedł w życie 16 lipca 1920 r. Tamże.

⁵³⁰ Sisian – miasto w Armenii, w prowincji Sjunik.

⁵³¹ ՀԱԱ, ֆ.56, ց. 14, գ. 236, թթ. 3-4, Էջմիածնի Մուրթ Լուսավորչական Միություն. [NAA, f. 56, op. 14, nr 236, k. 3-4, Święty Synod Oświecenia w Eczmiadzinie].

wściekłości. W następnych dniach Ormianie zmobilizowali siły, aby wypędzić koczowników. W starciach zbrojnych ginęli ludzie po obu stronach⁵³².

Mobilizacja Ormian w dużej mierze pomogła im w samoobronie. Na przykład, tego samego 1905 roku, około 300 uzbrojonych Turków z Agdama zamierzało zaatakować pobliską osadę armeńską. Obrońcom wsi jednak udało się odbić szturm, o czym 9 sierpnia biskup Karabachu Aszot I zawiadomił gubernatora. Hierarcha prosił o powstrzymanie dalszego rozlewu krwi. Gazeta „Droszak” podała do wiadomości, że w drodze do Szuszi Turcy rabowali i atakowali Ormian, którzy szli tamtędy w kierunku Agdama. Gazeta donosiła, że działania te miały miejsce za cichą zgodą władz⁵³³.

Latem 1905 roku napięcie w Karabachu nadal rosło. Wszystko świadczyło o tym, że masowych starć nie da się uniknąć, władze jednak nie zamierzały cokolwiek uczynić. Wobec bezczynności władz, partia Dasznaksuciuń aktywnie przygotowywała ludność do samoobrony. Turcy również się zbroili. Wszystko przemawiało za tym, że głównymi polami bitew będą Szuszi i Gandza (Jelizawietpol). Warto w tym miejscu dodać, że Szuszi było podzielone na części armeńską i tatarską. W obliczu niebezpieczeństwa wkrótce mieszkańcy spokojnego miasta zaczęli budować barykady⁵³⁴. Dasznacy w wielu ujazdach Armenii zorganizowali zbiórkę środków na rzecz organizacji obrony. Zakupiono niezbędną amunicję. W Szuszi miejscowi Ormianie zorganizowali narodową policję miejską w liczbie 150 osób. Jej zadanie polegało między innymi na dyżurowaniu w armeńskich dzielnicach i utrzymaniu porządku społecznego. Całą samoobroną Karabachu i Guberni Jelizawietpolskiej dowodził Wardan Mehrabian, który przebywał w Szuszi⁵³⁵.

Pomimo nadziei, nie zdołano powstrzymać rozlewu krwi. Powodem dla nowych starć tym razem stało się zabójstwo rosyjskiego sędziego w tureckiej dzielnicy Szuszi 16 sierpnia 1905 roku. Kilka minut później miasto zamieniło się w pole bitwy. Tego samego dnia pojawiły się pierwsze ofiary po obu stronach. Jednak wojska rosyjskie stacjonujące w mieście ani 16 sierpnia, ani w następne dni nic nie zrobiły. Wydawałoby się, że zabójstwo miejskiego sędziego, Rosjanina, szybko powinno doprowadzić do odwetu ze strony władz, tym bardziej, że w mieście znajdowały się koszary wojsk carskich. Nic takiego się jednak nie stało. Pogłoska,

⁵³² Անդրկովկասի արյունահեղ ընդհարումները, „Դրոշակ”, Ժնւ. 1905, №11, էջ 164-173. [Krwawe konflikty na Zakaukaziu, „Droszak”, 1905, nr 11, s. 164-173].

⁵³³ Անդրկովկասի արյունահեղ ընդհարումները, „Դրոշակ”, 1905, №12, էջ 181-185. [Krwawe konflikty na Zakaukaziu, „Droszak”, 1905, nr 12, s. 181-185].

⁵³⁴ Հ. Աբրահամյան, Արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը, Էջ 36. [H. Abrahamyan, Polityczno-społeczne życie Ormian w Arcachu, s. 36].

⁵³⁵ Ա. Գյուլխանդարյան, Հեղափոխական դեմքեր, "հայրենիք" 1936, № 2(70), էջ 103. [A. Gylchandaryan, Rewolucjoniści, „Hajrenik”, 1936, nr 2, s. 103].

że drugie co do wielkości miasto guberni stało się areną bitwy, szybko rozprzestrzeniła się po całym regionie. Ormiańscy przywódcy z całej Rosji pisali listy do cara Mikołaja II, do jego żony, do namiestnika carskiego w Tyflisie, ale żadna reakcja nie nastąpiła. Na owe interwencje odpowiedział jedynie wicegubernator Guberni Jelizawietpolskiej Władimir Baranowski. Zatelegraował on do biskupa Aszota, że niebawem dotrze do Szuszi, a do tego czasu radzi „[...] bronić się na wszystkie możliwe sposoby”⁵³⁶.

Rzeczywiście, Baranowski przybył do Szuszi. Wieczorem, 17 sierpnia, w towarzystwie 200 Kozaków wkroczył do miasta. Nie był jednak w stanie położyć kresu trwającemu walkom. W przeddzień jego przybycia, Ormianie pochwycili ponad 100 Turków i jednego z ich dowódców. W odpowiedzi Turcy podpalili dwie fabryki należące do Ormian. Jedna z nich wytwarzała cegły poza miastem, a druga, położona jeszcze dalej – jedwab. Z kolei Ormianie podpalili kilka tureckich domów w pobliżu Erewania⁵³⁷.

Pożary i ataki trwały. W następnych dniach, 18 – 19 sierpnia, śmierć poniosło dziesięciu Ormian i osiemdziesięciu pięciu Turków. Kolejne dni okazały się jeszcze bardziej tragiczne. Podpalanie domów sięgnęło ogromnych rozmiarów, co groziło zniszczeniem całego miasta. W wyniku pożarów zniszczono 370 domów i 200 sklepów i straganów. Turecka strona straciła w pożarach 150 domów i kilka straganów. Jednak straty wśród ludzi po stronie Turków były dwa razy większe niż ormiańskiej. W dniach 20 – 21 sierpnia, Turcy zaproponowali zawieszenie broni⁵³⁸.

Kiedy wiadomość o wydarzeniach w Szuszi dotarła do Baku, sytuacja groziła dalszą eskalacją zniszczeń. W nocy z 20 na 21 sierpnia w Baku wybuchły nowe zamieszki. Tym razem armia rosyjska zachowała się bardziej aktywnie. Wojska konfiskowały broń obu stronom konfliktu i aresztowały inicjatorów. Wkrótce fala przemocy dotarła do odwiertów naftowych, które od czasu do czasu podpalano. W dniach 20 – 22 sierpnia zginęło 25 Ormian. Aby wzmocnić 450000 armię w Baku, rząd wysłał kolejnych 200 żołnierzy z Tyflisu. Starcia trwały 11 dni do 30 sierpnia; w tym czasie zginęło 130 Ormian i około 270 Tatarów⁵³⁹. Jeszcze nie ucichły dotychczasowe pogromy, jak pogłoski o nich doprowadzały do nowych starć w innych miastach.

⁵³⁶ Հ. Աբրահամյան, *Արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը*, էջ 36. [H. Abrahamyan, *Polityczno-społeczne życie Ormian w Arcachu*, s. 36].

⁵³⁷ Ա-ԴՕ, *Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում 1905-1906*, Երևան 1907, էջ 153. [H. Ter-Martirosyan, *Ormiańsko-tureckie starcia na Kaukazie 1905-1906*, Erywań 1907, s. 153].

⁵³⁸ Tamże, s. 158.

⁵³⁹ Քրդերի եւ հայերի ազատագրական շարժումների փուլերը եւ նրանց գործակցությունը, „Հայրենիք”, 1923, № 4, էջ 153. [Etapy ruchów wyzwoleniczych Kurdów i Ormian oraz ich współpraca, „Hayrenik”, 1923, nr 4, 153]; Հայ թուրքական բախումները Բազուի մեջ, „Հայրենիք”, Բոստոն 1930, էջ 148-153. [Konflikty ormiańsko-tatarskie w Baku, „Hayrenik”, 1930, nr 7, s. 148-153].

Tymczasem okazało się, że Turcy gotują nowy atak na Szuszi. Muzułmanie w Szuszi planowali skorzystać z zawieszenia broni i wywieźć swoje żony i dzieci z miasta, a następnie przy wsparciu z Agdama zaatakować miasto. Siły armeńskich ochotników zablokowały dojścia do miasta, dzięki czemu przeszkodzone realizacji tego planu⁵⁴⁰.

Podjęte przez Ormian działania uchroniły Szuszi, ale tureckie siły zbrojne atakowały pobliskie wioski. Tak więc konfrontacja rozprzestrzeniła się na cały Karabach. Liczne podpalanie domów i rabunek mienia trwały do końca 1905 roku. Wielokrotne ataki przypuszczano na obecną stolicą Karabachu – Stepanakert (Wararkan)⁵⁴¹.

Pogromy zorganizowano także w Jelizawietpolu. 18 listopada w mieście zginęło ponad stu Ormian. Samoobrona Ormian była tam prowadzona przez Aleksana Balayana (Ալեկսան Բալայան). Jednak po 20 listopada zastąpił go Abraham Gjulchandian (Աբրահամ Գյուլչանդյան). Z pomocą Ormianom w Jelizawietpolu przybyli ochotnicy z Karabachu, Tyflisu, Batumi i innych miast. 22 listopada w mieście rozpoczęła się bitwa. Ormianie zabarykadowali się w swoich dzielnicach i walczyli z siłami tureckimi i rządowymi, które przybyły do nich z pomocą. Walki wyszły poza granice miasta, zaatakowano kilka wiosek ormiańskich⁵⁴².

Przez cały czas starć armeńsko-tatarskich w latach 1905-1906 Ormianie w każdy możliwy sposób bronili wstępu do miasta Szuszi. Główne drogi przebiegały przez osadę Askeran. To tutaj toczyły się zacięte bitwy, ponieważ czasami koncentrowało się tam ponad 2000 osób ze strony Turków. Tylko w sierpniu 1906 roku Turcy stracili ponad 300 osób⁵⁴³.

Na uwagę zasługuje wypowiedź członków partii Dasznakcutiun z letnich miesięcy 1905 roku, w której stwierdzono, że muzulmanie mają wspólne cele islamskie. Dasznakcutiun oskarżało Turków jako głównych winowajców w dotychczasowych starciach. Partia nalegała na jeszcze większe wsparcie i finansową pomoc ze strony zamożnych rodzin armeńskich. Liczne tego typu apele publikowano na łamach czasopisma „Դրոշակ” – „Flaga”⁵⁴⁴.

Chaotyczne ataki miały miejsce w całym Karabachu. Sytuacja wsi i małych osad była szczególnie trudna. Atak z jednej strony natychmiast doprowadzał do odwetu z drugiej strony.

⁵⁴⁰ Հ. Սիմոնյան Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք 1, էջ 373. [H. Simonyan, *Walka na drodze ku niepodległości*, t. 1, s. 373].

⁵⁴¹ Անդրկովկասի արյունահեղ ընդհարումները, „Դրոշակ”, 1905, № 11, էջ 164-173. [Krwawe konflikty na Zakaukaziu, „Droszak”, 1905, nr 11, s. 164-173].

⁵⁴² Մ. Վարդանյան, Հ.Յ.Դ. պատմություն, Երևան 1992, էջ 348-353. [M. Wardanyan, *Historia A.R.F.*, Erywań 1992, s. 348-353].

⁵⁴³ Ա-ԴՕ, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում 1905-1906, Երևան 1907, էջ 195. [H. Ter-Martirosyan, *Ormiańsko-tureckie starcia na Kaukazie 1905-1906*, Erywań 1907, s. 195].

⁵⁴⁴ Անդրկովկասի արյունահեղ ընդհարումները, „Դրոշակ”, 1905 №12, էջ 181-185. [Krwawe konflikty na Zakaukaziu, „Droszak”, 1905, nr 12, s. 181-185].

Na przykład, w odpowiedzi na atak i wysiedlenie ormiańskich wiosek 6 września 1905 roku, Ormianie zemścili się na mieszkańcach małej wioski Gyulaplu (orm. Գյուլափլու). Niektóre źródła uważają, że Turcy stracili tam około 800 domów i inne majątki⁵⁴⁵. W odpowiedzi na to, 3 grudnia 1905 roku, strona turecka zaatakowała dwie armeńskie osady Chnapat (orm. Խնափատ) oraz Chramort (orm. Խրամորթ). Mieszkańcy zostali zmuszeni do opuszczenia własnych siedzib. Domy i dwie fabryki zostały podpalone⁵⁴⁶.

Oprócz ataków, strona turecka stosowała także taktykę blokowania dróg tam, gdzie było to możliwe. Tak więc Turcy przy wsparciu władz rosyjskich starali się przełamać opór Ormian. To właśnie blokada Karabachu w latach 1905-1906 doprowadziła do głodu w następnym okresie czasu. Enklawowe osady tureckie przy wsparciu władz od czasu do czasu otrzymywały jednak pomoc żywnościową, Ormianie zaś byli zmuszeni zdobywać chleb samodzielnie. Przytoczmy jeden z przykładów; oto w grudniu 1905 roku Ormianie zaatakowali konwój z żywnością. Dowiedziawszy się, że z Agdama drogą do Szuszi jedzie 54 ciężarówek, Ormianie postanowili zaatakować i odbić przeznaczoną dla muzułmanów pomoc. Nieliczny konwój Kozaków po krótkiej strzelaninie uciekł, a żywność została następnie rozdana rodzinom armeńskim⁵⁴⁷.

Dalsze wydarzenia pokazały całe okrucieństwo i krótkowzroczność rosyjskich emisariuszy. Wściekli Kozacy z zemsty na Ormianach szukali kozłów ofiarnych. Nakładali na mieszkańców Karabachu wysokie grzywny. W kilku wioskach dochodziło do potyczek i gwałtów. Ostatnie działania Kozaków wywołały głębokie oburzenie Ormian względem Rosjan. Gazety z Tyflisu, Erewania, Baku i Szuszi dużo pisały o gwałtach popełnionych przez urzędników państwowych. 28 marca 1906 roku w imieniu armeńskich kobiet z Karabachu wysłano telegram o następującej treści⁵⁴⁸: „Pomimo wielowiekowej wiernej służby carskiej koronie, zarówno w polityce, jak i na polu bitwy, przeciwko nam rozpoczęto uciski nieznane dotąd nawet pod rządami muzułmanów [...]”⁵⁴⁹.

O haniebnych czynach Kozaków pisano także w Petersburgu, w szczególności w gazecie „Дело Парода”. Później utworzono specjalną komisję do zbadania sytuacji, w skład której wchodził także Turcy. Dochodzenie nie ustaliło sprawców zająć.

⁵⁴⁵ Ա. Երզնկյան, *Մի գլուխ հայ-թուրքական ընդհարումներից*, մաս 1, Թիֆլիս 1907, էջ 197-198. [A. Erzyknyan *O starciach ormiańsko-tureckich*, cz. 1, Tbilisi 1907, s. 197-198].

⁵⁴⁶ Ա-ԴՕ, *Հայ-թուրքական ընդհարումը*, էջ 189-199. [H. Ter-Martirosyan, *Ormiańsko-tureckie starcia*, s. 189-199].

⁵⁴⁷ Tamże, s. 200.

⁵⁴⁸ Ա. Երզնկյան, *Մի գլուխ հայ-թուրքական ընդհարումներից*, մաս 1, էջ 85-96. [A. Erzyknyan, *O starciach ormiańsko-tureckich*, cz. 1, s. 85-96].

⁵⁴⁹ *Դժիարն սնցսկը*, „Դրոշակ”, 1906, № 4, էջ 49-50. [*Minęliśmy najtrudniejsze*, „Droczak”, 1906, nr 4, s. 49-50].

Po uchwaleniu w Rosji konstytucji 17 października 1905 roku, poddanym przyznano prawo do wyrażania swoich petycji i skarg. Z tej okazji skorzystali również Ormianie, postulując ponowne otwarcie armeńskich szkół, zrównania praw z prawami Gruzinów i Rosjan, poprawy sytuacji chłopów i stworzenia przyjaznych warunków dla rozwoju kultury armeńskiej⁵⁵⁰. Tradycyjnie, zamiast rozważenia propozycji Ormian, rosyjscy przywódcy przedstawili propozycję dotyczącą utworzenia Komisji Armeńsko-Tureckiej w celu rozstrzygnięcia szeregu kwestii. Jak można się domyślić, inicjatywa ta nie mogła dobrze się skończyć. Wielu historyków jest przekonanych, że była to próba tymczasowego uspokojenia starć armeńsko-tureckich. 20 lutego 1906 roku w Tibilisi zorganizowano konferencję ormiańsko-tatarską. Trwała ona 15 dni i skończyła się odnowieniem prawa muzułmanów do przejścia przez ziemie Ormian. Rosyjskie władze ze swojej strony obiecały zrobić wszystko, aby zapobiec nowym związaniom z tym konfliktem⁵⁵¹.

W ten sposób jeden z licznych powodów konfliktu nie tylko nie został wyeliminowany, ale oficjalnie rozstrzygnięty na korzyść Turków. Koczownicy znów mogli prowadzić swoje stada po pastwiskach Ormian. Nic dziwnego, że po kilku tygodniach ponownie wybuchły starcia etniczne. 9 marca 1906 roku zostali napadnięci i pobici armeńscy przechodnie w Agdamie, wskutek czego pięciu Ormian zostało ciężko zranionych. Następnie 27 maja ponownie w Agdamie zabito tym razem dwudziestu siedmiu Ormian. Wszystko to doprowadziło do kolejnych zaburzeń w Karabachu. Nowa fala konfliktu zbrojnego rozpoczęła się w lipcu 1906 roku. Miasto Szuszi ponownie stało się polem zderzenia. W dniach 12-22 lipca rosyjski żołnierz został zabity przez Turków, co doprowadziło do tego, że wojska stanęły w obronie Ormian⁵⁵².

Jak pisała gazeta „Droszak”, turecka strona niejednokrotnie prosiła o zawieszenie broni. Często wszakże sama naruszała pokój. Walki trwały do 22 lipca. Można powiedzieć, że na tym etapie Ormianom udało się osiągnąć całkowite zwycięstwo wojskowe w mieście i zneutralizować niebezpieczeństwo. Według różnych szacunków, strona turecka straciła ponad 200 zabitych. Straty armeńskie były znacznie mniejsze⁵⁵³. Mniejsze bitwy w tym czasie toczyły się również w innych osadach Karabachu. Ponad dwadzieścia wiosek stało się epicentrum

⁵⁵⁰ Հ. Սիմոնյան Ազատագրական պայքարի ուղղորդներում, գիրք 1, էջ 93-94, 663-667. [H. Simonyan, *Walka na drodze*, t. 1, s. 93-94, 663-667].

⁵⁵¹ Դ. Անանյան, *Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը*, հատ. 3, Վենետիկ 1926, էջ 204-206. [D. Ananun, *Rozwój społeczny Ormian rosyjskich*, t. 3, Wenecja 1926, s. 204-206].

⁵⁵² Մ. Վարդանյան, Հ.Յ.Դ. պատմություն, էջ 130. [M. Wardanyan, *Historia A.R.F.*, s. 130].

⁵⁵³ Օսմանյան բանակի գրառման տասնամյակին (1896-1906), „Դրոշակ”, 1906 № 8, էջ 116-118. [Dekada zdobywania osmańskiej armii (1896-1906), „Droszak”, 1906, nr 8, s.116-118].

działań wojennych. Wiele rodzin po obu stronach straciło domy i zostało zmuszonych do opuszczenia zamieszkałych terenów.

Podsumowując można powiedzieć, że konflikt z lat 1905-1906 stał się bardzo trudnym doświadczeniem dla Karabachu. W ciągu najbliższych dwóch lat około 100000 Ormian opuściło prowincję. Największe straty poniosły wioski, w tym 128 ormiańskich i 158 tureckich lub tatarskich. Wiele kościołów, fabryk i młynów zostało zniszczonych⁵⁵⁴. Według różnych szacunków, podczas całego konfliktu zginęło od 3000 do 10000 osób z obu stron⁵⁵⁵.

1 sierpnia 1905 roku Mikołaj II anulował swój ukaz o konfiskacie mienia Kościoła Ormiańskiego. Nie zapobiegło to bynajmniej eskalacji konfliktu, który zrodził ów dokument. Konsekwencje krwawych starć stały się niezabliźnioną raną Karabachu. Powszechnie prześladowano przywódców armeńskiej samoobrony i działaczy narodowych, którzy próbowali połączyć Ormian. Szczególnie wielu aresztowano członków partii Dasznakcutiun⁵⁵⁶.

Niezależna prasa pisała, że po wydarzeniach z lat 1903-1905 ludność Karabachu cierpiała głód. Warunki życiowe szczególnie trudne były dla mieszkańców wsi⁵⁵⁷. W tym czasie wielu ludzi musiało opuścić swoje ziemie. Redukcja produkcji i przemysłu lekkiego również przyczyniła się do fali emigracji. Jak już wspomniano, wiele fabryk włókienniczych zostało zniszczonych, a robotnicy byli zmuszeni szukać nowej pracy, opuszczając Karabach⁵⁵⁸. Tylko w Ujeździe Szuszińskim spośród istniejących 624 przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych, 290 zostało zamkniętych w latach 1905-1906⁵⁵⁹. Aby uniknąć katastrofy humanitarnej, działacze armeńscy zorganizowali zbiórkę pieniędzy dla potrzebujących w Karabachu. Liczne telegramy i listy zostały wysłane do urzędników państwowych i instytucji, co również wskazywało na skrajną sytuację⁵⁶⁰. Mimo to biskup Karabachu w latach 1906-1907 wzywał Ormian, aby nie opuszczali swoich miejsc zamieszkania. Apelował: „Zanim będzie za późno, wróćcie i walczcie o swoje ziemie”⁵⁶¹.

⁵⁵⁴ Վերադարձը, խմբ. Տ. Թադևոսյան, Ա. Վաթրնյան, „Ալիք”, Թիֆլիս 1906 №41, էջ 1. [Wracajcie, „Aliq”, 1906, № 41, s. 1].

⁵⁵⁵ T. Świętochowski, *Azerbejdżan*, s. 45-49.

⁵⁵⁶ Ա. Խումարյան, *Կուսակցական կյանք*, „Նոր խոսք”, 1906, № 11, էջ 2. [A. Chumaryan, *Życie partyjne*, „Nor Chosk”, 1906, nr 11, s. 2.].

⁵⁵⁷ Հանստիոն Անդրկովկասում, „Անկախ մամուլ”, 1907, № 21, էջ 2. [Zemsta w Zakaukaziu, „Ankach Mamul”, 1907, № 21, s. 2].

⁵⁵⁸ Հ. Աբրահամյան, *Արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը*, էջ 75-80. [H. Abrahamyan, *Polityczno-społeczne życie Ormian*, s. 75-80].

⁵⁵⁹ С. Заварян, *Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907 гг.*, Санкт-Петербург 1907, с. 24.

⁵⁶⁰ Հ. Աբրահամյան, *Արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը*, էջ 103-104. [H. Abrahamyan, *Polityczno-społeczne życie Ormian*, s. 103-104].

⁵⁶¹ Իրավունք չունեն, „Ալիք”, 1906, № 50, էջ1. [Nie mają prawa, „Aliq”, 1906, № 50, s. 1].

Mimo to lokalne starcia Ormian z muzułmanami w Karabachu nadal trwały. Oprócz tego, carska policja aresztowała działaczy armeńskich. W latach 1908-1909 liczba aresztowanych sięgnęła 500 osób. Wśród nich znalazło się ośmiu pisarzy, dwudziestu dwóch lekarzy i prawników, dwudziestu czterech profesorów i nauczycieli, przedstawiciele duchowieństwa, a nawet studentów. Według niektórych raportów, w celach więziennych przeznaczonych dla 6-7 osób przebywało 20-25 więźniów. Większość aresztowanych osadzono w więzieniu Nowoczerkask. Tamtejsze gmachy mogły pomieścić 270 więźniów, ale w rzeczywistości osadzono w nich 850 osób⁵⁶².

Jednocześnie Apostolski Kościół Armeński starał się chociażby w skromny sposób uporządkować życie Ormian w Karabachu. Po licznych prośbach w końcu udało się uzyskać pozwolenie na otwarcie szkół ormiańskich. Środki na ich utrzymanie były pokrywane dzięki darowiznom. Kościół również wziął na siebie część wydatków⁵⁶³. W 1909 roku wydawało się, że widać światło na końcu tunelu. Jednak trudności dopiero się zaczynały, ponieważ I wojna światowa i upadek Imperium Rosyjskiego były dopiero przed nimi.

Wiele źródeł tureckich i azerbejdżańskich twierdzi, że wydarzenia z lat 1905-1906 były ludobójstwem i czystkami etnicznymi przeprowadzonymi przez Ormian wobec narodu tureckiego lub azerbejdżańskiego. Na przykład, Nazim Mustafa w publikacji *Погромы азербайджанцев начала XX века*⁵⁶⁴ stwierdza, że to Ormianie dokonali ludobójstwa na ludności azerbejdżańskiej⁵⁶⁵. Nie wchodząc w szczegóły dodajmy, że w swoich artykułach Nazim Mustafa komentuje poszczególne fragmenty ormiańskich autorów bez uwzględnienia ich kontekstu. W ten sposób sprawia wrażenie, że Ormianie rzekomo piszą o tym, jak popełnili ludobójstwo na Azerbejdżanach.

Najbardziej rażącym przykładem manipulacji faktów historycznych przez historyków azerbejdżańskich jest także teza, że Ormianie zostali masowo przesiedleni przy wsparciu Imperium Rosyjskiego w celu zmiany stanu demograficznego Azerbejdżanu. Wiadomo, że historycy azerbejdżańscy nie uznają permanentnego ludobójstwa Ormian w Imperium Osmańskim na początku XX wieku. Uciekając przed czystkami etnicznymi, Ormianie kryli się także w Karabachu. Milcząc o przyczynach przesiedlenia Ormian, historycy azerbejdżańscy

⁵⁶² Է. Ակունի, *Բողոքի ձայն: Կովկասահայ քաղաքական բանտարկյալները, ցարական հալածքները*, Բուքոն 1911, էջ 25. [E. Aknuni, *Słowo protestu. Ormiańscy więźniowie z Kaukazu, represje cara*, Boston 1911, s. 25].

⁵⁶³ Հ. Աբրահամյան, *Արցախահայության հասարակական- քաղաքական կյանքը*, էջ 99-100 [H. Abrahamyan, *Polityczno-społeczne życie Ormian*, s. 99-100].

⁵⁶⁴ Н. Мустафа, *Погромы азербайджанцев начала XX века*, Баку 2018, passim.

⁵⁶⁵ N. Mustafa, *Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Zən-gəzur qəzasında törətdikləri kütləvi qırğınlar*, Baku 2011, s. 173-185. [N. Mustafa, *Masakry dokonane przez Ormian w dystryktie Zan-gezur w latach 1905-1906*, Baku 2011, s. 173-185].

wyjaśniają to jako swoisty plan zajęcia ziem azerbejdzańskich⁵⁶⁶. Co więcej, ignoruje się przy tym nawet chronologię wydarzeń, ponieważ ucieczka Ormian przed turecką rzezią miała miejsce w latach 1915-1922, a konflikty pomiędzy Ormianami i muzułmanami w Karabachu, jak już wspomniano wyżej, miały miejsce jeszcze w 1903 roku. Widzimy więc, że teoria o celowym zasiedlaniu Ormianami terenu karabachskiego jest absolutnie absurdalna.

Podsumowując zauważmy, że w Karabachu ani sytuacja polityczna, ani gospodarcza nie sprzyjała osiedleniu nowych przybyszów. Co więcej, z samego Karabachu wielu Ormian musiało uchodzić przed głodem i niebezpieczeństwem utraty życia⁵⁶⁷. Na koniec pamiętajmy o tym, że spośród setek tysięcy Ormian uciekających przed ludobójstwem w Turcji, tylko około 15000 dotarło do Karabachu⁵⁶⁸.

W ten sposób region Karabachu, który i tak cierpiał z powodu braku środków finansowych, miał również przyjąć uchodźców uciekających przed ludobójstwem w 1915 roku. Sytuacja w Karabachu uległa do tego stopnia pogorszeniu, że po raz pierwszy Armeńcy zaczęli sprzedawać nawet broń, która ich uchroniła przed losem Ormian w Turcji. W latach 1908-1914 władze carskie kontynuowały represje wobec Ormian w Karabachu. W tym okresie aresztowano setki narodowych osobistości i intelektualistów⁵⁶⁹. W latach 1908-1909 roku aresztowano ponad 500 osób, o czym już wcześniej wspomniano⁵⁷⁰.

Po rewolucji bolszewickiej w 1917 roku, Karabach, podobnie jak większość Imperium Rosyjskiego, pogrążył się w chaosie. Region ten, nękany niepokojami, teraz pogrążył się w całkowitym bezprawiu. Wszędzie zaczęły się rabunki i łamanie prawa. Wielu rolników zajmowało ziemie, a następnie odmawiało zapłaty podatku. W styczniu 1918 roku na Zakaukaziu nie było rosyjskiego wojska. Region został pozostawiony na łaskę losu⁵⁷¹.

16 grudnia 1917 roku dzięki wysiłkom Mikołaja Isachaniana (orm. Նիկոլայ Իսախանյան), w Karabachu została zorganizowana mała jednostka wojskowa licząca 150 osób. Jej zadaniem było zapewnienie bezpieczeństwa ludności ormiańskiej. 23 grudnia w Szuszi zwołano spotkanie elity armeńskiej w celu podjęcia dalszych działań. Aby znormalizować dwustronne stosunki z muzułmanami, postanowiono utworzyć organ zarządzający Karabachem, który powinien obejmować zarówno Ormian, jak i Turków.

⁵⁶⁶ Я. Махмудов, К. Шукюров, *Карабах – реальная история, факты и документы*, Баку 2005, passim.

⁵⁶⁷ M. Nishanian, *Zniszczyć Ormian. Historia ludobójstwa*, Kęty 2020, s. 154.

⁵⁶⁸ *Խնդիր հայեր*, „Հորիզոն”, 1915, № 179, էջ 1-2. [Biedni Ormianie, „Horizon”, 1915, № 179, s. 1-2].

⁵⁶⁹ Հ. Աբրահամյան, *Արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը*, էջ 119-120. [H. Abrahamyan, *Polityczno-społeczne życie Ormian*, s. 119-120].

⁵⁷⁰ Tamże s. 122.

⁵⁷¹ Հ. Քաջազնունի, ՀՀ դաշնակցությունն անկիր չունի պրևս, Թիֆլիս 1924, էջ 27 [H. Qajaznuni, *Dasnakutjun nie ma już nic więcej do zrobienia*, Tbilisi 1924, s. 27].

Otrzymał on nazwę Komitetu Armeńsko-Tureckiego, który przejął na siebie kontrolę nad całym Karabachem. Należy zaakcentować, że w oficjalnej nazwie nie ma nawet wzmianki o narodzie azerbejdżańskim. Komitetowi przewodniczył Gruzin z pochodzenia, Nikitinski Józef Illarionowicz. Mimo wszystkich prób, Komitetowi nie udało się osiągnąć wymiernego sukcesu⁵⁷².

28 listopada 1917 roku został założony Komisariat Zakaukaski, który stał się jedynym w historii tymczasowym rządem koalicyjnym na Zakaukaziu z udziałem gruzińskich mieńszewików, prawicowych eserowców, armeńskich dasznaków i azerskich musawatystów⁵⁷³. W swojej działalności opierał się na Zakaukaskim Krajowym Centrum Rad Robotniczych oraz Rad Chłopskich i Żołnierskich Deputowanych, a także na Narodowych Stowarzyszeniach Publicznych – Radach Narodowych Armenii i Gruzji oraz Centralnym Zakaukaskim Komitecie Muzułmańskim (Komitet Narodowy), z których każda posiadała narodowe jednostki zbrojne pod jego zwierzchnictwem⁵⁷⁴. Naczelný dowódca Frontu Kaukaskiego generał Michail Przewalski (ros. Михаил Алексеевич Пржевальский)⁵⁷⁵ w swoim rozkazie nr 791 z dnia 19 listopada (2 grudnia) ogłosił uznanie Komisariatu Zakaukaskiego i wezwał żołnierzy do poddania się tej władzy⁵⁷⁶.

23 lutego 1918 roku, w Tbilisi został zwołany Sejm Zakaukaski przez Komisariat Zakaukaski. 26 marca Sejm przyjął dymisję Komisariatu Zakaukaskiego i utworzył Tymczasowy Rząd Zakaukaski; 22 kwietnia ogłosił utworzenie Zakaukaskiej Demokratycznej Republiki Federacyjnej (ZDRF). Karabach również dołączył do ZDRF. 23 lutego w Tyflisie odbyło się pierwsze posiedzenie Sejmu. Najliczniejszymi frakcjami byli gruzińscy mieńszewicy, partia „Musavat” z dołączoną do niej bezstronną grupą muzułmańską oraz armeńska partia „Dasznakcutiun”. Jednak miesiąc później na żądanie Turcji Sejm Zakaukaski został rozwiązany. Zamiast ZDRF powstały trzy niezależne państwa: 26 maja Demokratyczna Republika Gruzji, 28 maja Demokratyczna Republika Armenii i Demokratyczna Republika Azerbejdżanu. W taki sposób, po raz pierwszy od ponad stuletniej upartej walki, Armenia uzyskała niepodległość i spełniło się marzenie Ormian. Jednak późniejsza interwencja

⁵⁷² ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 33, թ. 11, Հայաստանի առաջին Հանրապետության նախարարների կոնֆերանս. [NAA, f. 199, op. 1, nr 33, k. 11, Rada Ministrów Pierwszej Republiki Armenii].

⁵⁷³ W 1911 roku w Baku powstała muzułmańska partia demokratyczna „Musavat” – Równość. T. Świętochowski, *Azerbejdżan*, s. 57

⁵⁷⁴ А.О. Арутюнян, *Кавказский фронт 1914-1917 гг.*, Ереван 1971, с. 300-327.

⁵⁷⁵ Michail Aleksiejewicz Przewalski – ur. 1859 r., zm. 1934 r.; rosyjski generał. Д. Г. Мартиросян, Г. Э. Берхман, *Управляя всем ходом того дела, которое окончилось большим успехом*, Москва 2008, с. 27-30.

⁵⁷⁶ В. М. Муханов, *Кавказ в переломную эпоху (1917-1921)*. Москва 2019, с. 360.

niemiecko-turecka na Zakaukaziu pogorszyła sytuację. Spory toczyły się w związku z granicami trzech republik.

2. Karabach w latach 1918 – 1920

Od pierwszych dni powstania pierwszej Republiki Armeńskiej 28 maja 1918 roku, kwestia przynależności Karabachu dalej pozostawała sporna. Armenia i Ormianie uważali Karabach za integralną część niepodległej Armenii, podczas gdy Republika Azerbejdżańska traktowała go jako swoją własność. Klęska Rosji w I wojnie światowej i jej wycofanie się z Zakaukazia wzmocniły pragnienie Turcji do przejęcia kontroli nad Kaukazem. I chociaż sama Turcja cudem uniknęła rozpadu, warunek rozwoju Republiki Tureckiej Kemal Atatürk⁵⁷⁷ widział w ekspansji na wschód. Sprzyjała temu zarówno słabość Rosji, jak i obojętność państw Ententy wobec Armenii. Po wzmocnieniu stosunków dyplomatycznych z bolszewikami w Rosji, Turcja była zdecydowana zniszczyć Armenię i zjednoczyć Azerbejdżan. W przyszłości pozwoliłoby to na realizację szerokich planów panturkistycznych. Wielkość nowej Turcji byłaby możliwa tylko wtedy, gdyby ludy turkojęzyczne Azji Środkowej zjednoczyły się z Ankarą. Republika Weimarska, jak wiadomo, były w tej sprawie po stronie Turcji, tak jak i Azerbejdżan.

Jak się okazało, Wojskowa Misja Wielkiej Brytanii na Kaukazie⁵⁷⁸ była czystą formalnością. Siły alianckie w tym regionie nie były na tyle duże, aby zapobiec okupacji Armenii i Gruzji. Nie było też takich interesów geopolitycznych. Mimo żałosnego stanu Rosji, alianci nadal uważali Zakaukazie za strefę jej wpływów. Co więcej, Armenia i Gruzja były zbyt słabe i zbyt małe, aby liczyć na jakąkolwiek pomoc.

Zgodnie z oczekiwaniami, Wojskowa Misja Wielkiej Brytanii miała charakter czysto formalny. Co więcej, chcąc mieć kontrolę nad ropą naftową z Morza Kaspijskiego, Londyn pod

⁵⁷⁷ Mustafa Kemal Atatürk – ur. 1881 r., zm. 1938 r.; turecki polityk, wojskowy (marszałek Turcji), mąż stanu, współtwórca i pierwszy prezydent Republiki Turcji w latach 1923-1938. J. S. Łątka, *Atatürk. Twórca nowoczesnej Turcji*, Poznań 2016, passim.

⁵⁷⁸ Pierwsi brytyjscy żołnierze wylądowali w północnych portach Rosji wiosną 1918 r., zaraz po zawarciu traktatu pokojowego między Rzeszą a bolszewikami w Brześciu Litewskim 3 marca. Oddziały dokonały także najazdów na południe kraju, w Zakaukaziu, w Azji Środkowej i na Dalekim Wschodzie. W Zakaukaziu wprowadzone były siły „Dunsterforce”. Była to jednostka wojskowa armii brytyjskiej złożona z Brytyjczyków, Australijczyków, Nowozelandczyków i Kanadyjczyków. „Dunsterforce” początkowo miała za zadanie zająć Tbilisi i tym samym zabezpieczyć Gruzję od Niemieckiej okupacji oraz przejąć kontrolę nad ropą bakijską. Jednak z 14 na 15 września 1918 r. w wyniku tureckiej inwazji w Azerbejdżanie, „Dunsterforce” ewakuowała się na terytorium Persji. A. Stewart, *Persian Expedition. The Australians in Dunsterforce, 1918*, Australian Military History Publications 2006, passim.

każdym względem wspierał Azerbejdżan, co bardzo odpowiadało Turcji. Ten stan rzeczy komplikowała kwestia Karabachu. Konflikt zbrojny ormiańsko-azerbejdżański był nieunikniony. Na całym terytorium Azerbejdżanu rozpoczęły się masowe zabójstwa Ormian i czystki etniczne. W samym Karabachu jeszcze trwał głód. Sytuacja była krytyczna, jednak miejscowi Ormianie byli zdeterminowani i odmówili uznania władz Azerbejdżanu⁵⁷⁹.

Już w marcu 1918 roku w byłej Guberni Jelizawietpolskiej zniszczono osiemnaście osad ormiańskich. Około 17000 Ormian poniosło śmierć, tysiące zmuszono do opuszczenia własnych domów. W Guberni Szemacha zburzono dwadzieścia ormiańskich wiosek, mieszkańcy tych wsi, aby uratować się, uciekli. W sumie z Szemachy do ucieczki zmuszono ok. 25000 osób. Przypomnijmy, że pod koniec maja 1918 roku do Gandży wkroczyły oddziały 5 Dywizji Tureckiej, a następnego dnia z Tebrizu przybył tam turecki generał Nuri Pasza, który natychmiast rozpoczął formowanie Kaukaskiej Armii Islamu⁵⁸⁰.

15 maja 1918 roku attache wojskowy Rzeszy Niemieckiej w Turcji generał major Otto Lossov⁵⁸¹ zeznał, że Turcy rozpoczęli całkowitą eksterminację Ormian na Zakaukaziu. Do czerwca 1918 roku w całej Guberni Jelizawietpolskiej zdewastowano 42 osad ormiańskich⁵⁸². Nawet niemieccy sojusznicy donosili o okrucieństwach wojsk tureckich na Ormianach.

23 maja 1918 roku ambasador Rzeszy w Imperium Osmańskim Johann Bernstorff⁵⁸³ przesłał do Niemiec telegram, informując: „[...] Aneksja guberni Jelizawietpolskiej i Bakijskiej przez Turków już została zrealizowana za zgodą ludności tatarskiej; jednocześnie Turcy ruszyli w kierunku Baku, by wypędzić stamtąd bolszewików i zająć tam pozycje. Wojska tureckie znajdują się na froncie na południe od Achalkalaki⁵⁸⁴, zmierzając w kierunku Tyflisu i Erywania. Ochotnicy kurdyjscy i tatarscy towarzyszą armii tureckiej, dokonując rabunków i morderstw w ormiańskich miastach. Zabierają wszystkich mężczyzn. Aby uniknąć starć, wojska ormiańskie odchodzą na wschód. Ludność ormiańska pośpiesznie udaje się na wschód i wkrótce przeciwstawi się Tatarom, co doprowadzi do rzezi. Polityka Turcji wskazuje na to,

⁵⁷⁹ Հ. Աբրահամյան, *Արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը*, էջ 173-175. [H. Abrahamyan, *Polityczno-społeczne życie Ormian*, s. 173-175].

⁵⁸⁰ Մ. Վրացյան, *Հայաստանի Հանրապետություն*, Երևան 1993, էջ 161. [S. Wracyan, *Republika Armenia*, Erywań 1993, s. 161].

⁵⁸¹ Generał Otto von Lossow – ur. 1868 r., zm. 1938 r.; niemiecki generał, od 1911 r. w randze podpułkownika służył jako doradca wojskowy sztabu generalnego armii tureckiej i brał udział w wojnach bałkańskich. I. W. Charney, *The Widening Circle of Genocide*, New Jersey 1994, p. 123.

⁵⁸² Մ. Վրացյան, *Հայաստանի Հանրապետություն*, էջ 169. [S. Wracyan, *Republika Armenia*, s. 169].

⁵⁸³ Johann Heinrich von Bernstorff – ur. 1862 r., zm. 1939 r.; objął stanowisko niemieckiego ambasadora w Imperium Osmańskim w 1917 roku. Bernstorff przyznał, że osmańska polityka wobec Ormian polegała na eksterminacji rasy. A. Bernstorff, *Memoirs of Count Bernstorff*, Whitefish 2011, passim.

⁵⁸⁴ Achalkalaki – obecnie miasto w Gruzji.

że Turcja nie postawi ultimatum i osiągnie *fait accompli* w zakresie własności terytorialnej. Ani jeden kawałek ziemi nie pozostanie dla ludności ormiańskiej [...]”⁵⁸⁵.

O nowej fali ludobójstwa na Ormianach świadczy także telegram ministra spraw zagranicznych Rzeszy Richarda von Kühlmann⁵⁸⁶ do ambasadora w Turcji o jej dążeniu do całkowitego zniszczenia Ormian: „Całkowicie ignorując obietnice, Turcy dążą do swojego celu – zniszczenia Ormian na Kaukazie lub przez swoją bierną zgodę pozwalają, by do tego doszło”⁵⁸⁷.

W podobnym duchu utrzymany był przekaz zawarty w telegramie gen. Otto Lossova do Naczelnego Dowództwa Rzeszy. Nadawca po raz kolejny informował o masowym charakterze zabójstw Ormian. Telegram nosi datę 6-10 lipca 1918 roku: „[...] Ten fakt, że Turcja pragnie tolerowania tylko małej Armenii, jest zrozumiały. Czy Niemcy będą w stanie zgodzić się na dalszą eksterminację rosyjskich Ormian po wszystkich zarzutach, jakie padły pod naszym adresem w związku z eksterminacją tureckich Ormian, muszą zadecydować władze polityczne [...]. Rząd Talaata chce zniszczyć wszystkich Ormian nie tylko w Turcji, ale także poza Turcją”⁵⁸⁸.

Strona azerbejdżańska starała się jak najszybciej włączyć do swego państwa prowincje armeńskie, a przede wszystkim Karabach. W tym celu Azerbejdżan zaproponował powołanie komisji, która powinna wyznaczyć oficjalną granicę między obiema republikami. W atmosferze trwających czystek etnicznych w Azerbejdżanie prowadzono „politykę pojednania”. W tym celu 23 czerwca władze Azerbejdżanu wystosowały notę do rządu Armeńskiej Rady Narodowej: „Obecnie Rząd Republiki Azerbejdżanu przystępując do określania swoich granic państwowych, uważa za swój obowiązek nawiązanie wstępnych stosunków w tej sprawie ze wszystkimi sąsiadującymi państwami, w tym z Armenią. Informując o tym Armeńską Radę Narodową, Rząd Republiki Azerbejdżanu uważa za najdogodniejsze zorganizowanie w tym celu specjalnej Ormiańsko-Azerbejdżańskiej Komisji Delimitacyjnej, która mogłaby w najbliższym czasie rozpocząć dyskusję i rozstrzygnięcie wszelkich kwestii związanych z delimitacją terytoriów obu stron. Jeżeli Armeńska Rada

⁵⁸⁵ *The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-191*, ed. W. Gust, New York 2013, p. 124-125.

⁵⁸⁶ Richard von Kühlmann – ur. 1873 r., zm. 1948 r.; minister spraw zagranicznych Cesarstwa Niemieckiego od sierpnia 1917 do lipca 1918 r., w latach 1916-1917 ambasador Cesarstwa Niemieckiego w Imperium Osmańskim. *Germany and the Revolution in Russia 1915-1918. Documents from the Archives of the German Foreign Ministry*, ed. Z. A. B. Zeman, London 1958, p. 193.

⁵⁸⁷ *The Armenian Genocide*, p. 120-123.

⁵⁸⁸ M. Nischanian, *Zniszczyć Ormian*, s. 154.

Narodowa zgodzi się z propozycją Rządu Azerbejdżanu, proszę wskazać miejsce i datę spotkania delegatów obu stron. Przedstawiciel Dyplomatyczny Azerbejdżanu Dżafarow”⁵⁸⁹.

Reagując na te posunięcia Azerbejdżanu, 8 lipca 1918 roku strona ormiańska wysłała telegram do Konstantynopola, domagając się przyznania praw do prowincji armeńskich: „Otrzymaliśmy Państwa list z 26 czerwca wraz z materiałami. Państwa oświadczenie na stronach 14 i 15 dotyczące wymaganych przez nas minimalnych granic muszą zostać skorygowane (poprawione). Nasze żądania obejmują Szuszi [...]. Ustalenie Batumskie, które całkowicie straciły na znaczeniu, są postrzegane jako nieskuteczne. Rozmowy te dotyczyły granic trzech regionów Zakaukazia, a nie trzech niepodległych państw i musiały zostać potwierdzone przez Rady Narodowe. W nowych rozmowach z Muzułmańską Radą Narodową w Tyflisie w sprawie Karabachu określiliśmy nasze dobrze uzasadnione prawa i chociaż nie doszliśmy do ostatecznego porozumienia, 6 czerwca wysłaliśmy szczegółowy raport”⁵⁹⁰.

Tym samym Armenia dała jasno do zrozumienia, że batumskie porozumienia od 11-26 maja 1918 r. utraciły moc. Przypomnijmy, że zgodnie z batumskim porozumieniem pokojowym, Armenia powinna była zadowolić się 10000 km² wokół Erywania.

W tej sytuacji, 22 lipca 1918 roku zwołano Zjazd Ormian Karabachu. Spotkanie odbyło się w mieście Szuszi i trwało 4 dni. Proklamowano wówczas niezależność Karabachu. Zjazd powołał Ludową Radę Karabachu, która miała sprawować władzę wykonawczą i ustawodawczą. W tym samym czasie na całym terytorium Azerbejdżanu trwały masowe mordy i wysiedlenia Ormian. Tylko we wrześniu 1918 r. w Baku zginęło około 30000 Ormian. Straty majątkowe oszacowano na 945724017 rubli⁵⁹¹.

Tymczasem wojsko tureckie czyniło wszystko, by przejąć kontrolę nad Karabachem. Ciekawe, iż mimo oficjalnego nieuznania Karabachu za część Armenii, tak ten region był postrzegany. Przynajmniej państwa europejskie tak traktowały go w ujęciu historycznym i kulturowym. 4 sierpnia 1918 roku w notatce służbowej skierowanej do Niemieckiej Misji Wojskowej gen. Kress fon Kressenstein⁵⁹² pisał: „Ostatnio Turcy próbowali zaatakować ze

⁵⁸⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, թ. 23, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 17, k. 23, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

⁵⁹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 656, թ. 25, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 656, k. 25, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

⁵⁹¹ Բ. Իշխանյան, *Բարբի մեծ սարսափներ*, Թիֆլիս 1920, էջ 187. [B. Iskhanyan, *Wielkie koszmary Baku*, Tbilisi 1920, s. 187].

⁵⁹² Friedrich Siegmund Georg Freiherr Kress von Kressenstein – ur. 1870 r., zm. 1948 r.; niemiecki generał, członek grupy niemieckich oficerów, którzy pomagali w kierowaniu armią osmańską podczas I wojny światowej. W 1918 r., po rozpadzie sojuszu niemiecko-tureckiego, został wysłany do Gruzji. Tam udaremniał inwazję Armii

strony Azerbejdżanu wyłącznie ormiański region Karabach i rozbroić jej ludność. Jeśli nie przeszkodzimy im w tym, to nie unikniemy walki zdolnych do obrony górali Karabachu z muzułmanami”⁵⁹³.

Miesiąc później, turecko-azerbejdżańskie siły zbrojne zajęły Karabach. Pomimo oporu Ormian, 26 września 1918 roku Turcy wkroczyli do miasta Szuszi, niszcząc po drodze osady ormiańskie. Grożąc śmiercią, rozbrajali Ormian. Pomimo przejścia stolicy Karabachu, ormiańskie oddziały partyzanckie nadal walczyły z armią turecką w górach⁵⁹⁴.

Przejęcie Szuszi doprowadziło do nowych aktów przemocy Turków przeciwko Ormianom. Ponad pięćdziesięciu działaczy politycznych zostało aresztowanych i poddanych torturom. Tymczasem ormiańskie siły samoobrony utrzymywały górskie obszary Karabachu. 5 października 1918 roku 5000 żołnierzy tureckich zostało pokonanych podczas próby zajęcia Mardakerta na północy regionu. Kolejna 400-osobowa grupa turecka została pokonana w południowo-wschodniej jego części, w pobliżu ormiańskiej Warandy⁵⁹⁵.

Sytuacja wydawała się krytyczną, gdy jesienią koalicja niemiecko-turecka zaczęła wyraźnie przegrywać wojnę. Wkrótce w Karabachu dowiedziano się o kapitulacji Republiki Tureckiej. 30 października 1918 roku na pokładzie brytyjskiego okrętu wojennego Agamemnon w porcie Mudros podpisano tzw. Rozejm w Mudros. Turcja tymczasowo wycofała swoje wojska z Zakaukazia. Rozpoczęła się interwencja aliancka na Zakaukaziu⁵⁹⁶.

Zgodnie z punktem 16 traktatu, Turcja wyprowadziła wojska z ormiańskiej Cylicji⁵⁹⁷. Na mocy ustaleń zawartych w punkcie 24 tegoż dokumentu, w przypadku rozruchów w prowincjach armeńskich, alianci mieli prawo do interwencji zbrojnej. Otóż, Karabach również musiał być zabezpieczony. Strona ormiańska była przekonana, że odtąd problem przynależności Karabachu nie będzie już kwestionowany. Wsparcie Azerbejdżanu dla przegranej w wojnie Turcji miało wzmocnić pozycję Ormian, jednak dowództwo brytyjskie na Kaukazie uważało inaczej. Od samego początku I wojny światowej Armenia była po stronie Ententy, co i tak nie zapobiegało ludobójstwu Ormian pomimo tego, że Azerbejdżan

Czerwonej na Gruzję przez Abchazję. F. K. von Kressenstein, *Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein, Bayerischer General und Orientkenner*, Paderborn 2020, passim.

⁵⁹³ *The Armenian Genocide*, doc. 424, p. 128.

⁵⁹⁴ Ե. Սարգսյան, *Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914-1918թթ.* Երևան 1964, էջ 463. [E. Sargsyan, *Turcja i jej inwazyjna polityka na Południowym Kaukazie 1914-1918*, Erywań 1964, s. 463].

⁵⁹⁵ Հ. Աբրահամյան, *Արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը*, էջ 177-180. [H. Abrahamyan, *Polityczno-społeczne życie Ormian*, s. 177-180].

⁵⁹⁶ Е. Ф. Лудшувейт, *Турция в годы первой мировой войны 1914-1918 гг.*, Москва 1968, с. 195, 298-300.

⁵⁹⁷ J. Dąbrowski, *Wielka Wojna 1914-1918*, Warszawa 1937, s. 55.

występował jako sojusznik Turcji na froncie kaukaskim, Brytyjczycy byli skłonni oddać Karabach Azerbejdżanowi⁵⁹⁸.

Stało się to jasne niemal natychmiast po wkroczeniu Brytyjczyków do Baku. Wycofując się, armia turecka pozostawiła po sobie w Azerbejdżanie wiele broni i żołnierzy, którzy teraz działali w imieniu armii azerbejdżańskiej. Okrucieństwa w Karabachu trwały nadal. 13 listopada 1918 roku gazeta „Słowo Kaukaskie” pisała, że do Szuszi przybyło 5000 azerbejdżańskich żołnierzy, którzy natychmiast przystąpili do agresywnych działań: wprowadzili w mieście stan wojenny, aresztowali ormiańskich przywódców, rozbroili ludność i ogłosili mobilizację wśród miejscowych Tatarów. Ci ostatni bardzo negatywnie zareagowali na wezwanie. Zdarzały się częste przypadki dezercji, mimo, że dowództwo tureckie karało niesubordynowanych przez powieszenie. W ormiańskiej części miasta jednego Ormianina ukarano śmiercią za odmowę przekazania broni. Prawie wszystkie tureckie oddziały wojskowe opuściły miasto, zwolniwszy koszary. Dowódca 1 Tureckiej Dywizji Kaukaskiej Dżemal Dżewid Bej podpisywał odtąd swoje rozkazy jako dowódca 1 Dywizji Azerbejdżańskiej⁵⁹⁹.

W grudniu 1918 roku siły ormiańskie próbowały przyjść z pomocą rodakom i oczyścić Karabach z wojsk azerbejdżańskich. Po udanych bitwach, gen. Andranika Ozaniana (orm. Անդրանիկ Օզանյան)⁶⁰⁰ przedarł się bezpośrednio do Szuszi, ale brytyjskie dowództwo wydało oficjalną notę protestacyjną skierowaną do Armenii. Siły zbrojne Armenii zostały zmuszone do odwrotu. Tym samym Karabach de facto pozostawał w rękach Brytyjskiej Misji Wojskowej⁶⁰¹.

15 stycznia 1919 roku poinformowała ona ludność Zangezura i Karabachu o mianowaniu tymczasowego gubernatora generalnego Azerbejdżanu w tych regionach. Zawiadomienie zawierało osiem punktów, które stanowiły:

1. 15 stycznia 1919 roku rozporządzeniem Rządu Azerbejdżanu dr Chosrov-bek Sultanow został mianowany tymczasowym Gubernatorem Generalnym prowincji Zangezur, Szuszi, Dżewanszir i Dżebrail. Cieszy się poparciem dowództwa brytyjskiego.
2. Sultanow został mianowany zastępcą Gubernatora Generalnego ds. Cywilnych.

⁵⁹⁸ Հ. Աբրահամյան, *Արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը*, էջ 185-190. [H. Abrahamyan, *Polityczno-społeczne życie Ormian*, s. 185-190].

⁵⁹⁹ Nagorny Karabagh in *International Law and World Politics Documents*, vol. 1, ed. Y. Barsegov, Moscow 2008, p. 239.

⁶⁰⁰ Andranik Toros Ozanian – ur. 1865 r., zm. 1927 r.; generał, ormiański bohater narodowy. Г. Симонян, *Из истории политического оправдания полководца Андраника*, Ереван 2016, *passim*.

⁶⁰¹ Հ. Աբրահամյան, *Արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը*, էջ 185-197. [H. Abrahamyan, *Polityczno-społeczne życie Ormian*, s. 185-197].

3. Pod przewodnictwem Gubernatora Generalnego zostaje powołana Rada z sześciu doświadczonych Ormian w celu poprawy i zaspokojenia wszelkich potrzeb wszystkich narodowości.
4. Jeden oficer brytyjski może zostać przydzielony do Rady, jako przedstawiciel dowództwa brytyjskiego.
5. Skarb Azerbejdżanu poniesie wszelkie niezbędne koszty dla utrzymania wszystkich urzędników niniejszego Namiestnictwa Generalnego.
6. Wszystkie sporne kwestie, które się pojawią, zostaną ostatecznie rozstrzygnięte na Konferencji Pokojowej.
7. Jakiegokolwiek przemieszczenia wojsk w granicach nowego Namiestnictwa Generalnego muszą być zgłaszane Misji Brytyjskiej.
8. Misja Brytyjska podkreśla, że wszystkie rozporządzenia prawne Gubernatora Generalnego muszą być wiernie przestrzegane. Dowództwo brytyjskie zatwierdza i wspiera realizację wszelkich środków podjętych przez Gubernatora Generalnego w celu ustanowienia zgodnego z prawem porządku⁶⁰².

Jednocześnie 26 stycznia 1919 roku nadeszła nota z Ministerstwa Spraw Zagranicznych Azerbejdżanu nota oprotetowana przez władze Armenii: „Zgodnie z dostępnymi prywatnymi wiadomościami, Rada Ministrów Republiki Azerbejdżanu postanowiła utworzyć Namiestnictwo Generalne w granicach rejonów Dżewanszira, Szuszi, Dżewanszira, Dżebraila i Zangezura i prowincji Zenzegur. W imieniu mojego rządu protestuję przeciwko wyżej wymienionej uchwale, jako naruszającej prawa terytorialne Armenii”⁶⁰³.

Należy również zauważyć, że Misja Brytyjska nie podjęła żadnych działań w celu powstrzymania rozwścieczonych band azerbejdżańskich. Nadal trwały grabieże i ataki na Ormian. Warto też przypomnieć, że przed powstaniem niepodległego Azerbejdżanu, w Guberni Jelizawietpolskiej mieszkało około 300000 Ormian. W ciągu roku liczba Ormian na tym terytorium zmniejszyła znacznie kilkakrotnie. Do 1919 roku tylko w kilku osadach ocalały małe społeczności. Atakom poddawane były także osady karabachskie, zwłaszcza tam, gdzie nie było ormiańskich jednostek samoobrony. 28 stycznia 1919 roku w gazecie „Mszak” napisano, że w rejonie Askerana wojska azerbejdżańskie zniszczyły 16 młynów, rabując zapasy zboża,

⁶⁰² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թթ. 100, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 243, k. 100, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

⁶⁰³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թթ. 1, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 243, k. 1, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

pozbawiając ludność ormiańską możliwości pozyskiwania mąki. Uzbrojone azerbejdżańskie bandy systematycznie zabierały z wiosek Askeranu paszę dla bydła. Co więcej, gazeta donosiła, że Karabach faktycznie znalazł się w blokadzie, ponieważ jednostki azerbejdżańskie działały wzdłuż całego szlaku od Stepanakerta do Askerana. Tym samym ormiańska część Karabachu skazana została na stan oblężenia⁶⁰⁴.

Jedynie, co zrobili Brytyjczycy w tej sytuacji, to wydanie drogą telegraficzną do obu stron rozporządzenia niepodejmowania wrogich działań. Strona ormiańska w pełni przestrzegając je, oczekiwała szybkich działań ze strony dowództwa alianckiego w celu powstrzymania nielegalnych ataków⁶⁰⁵.

Sytuacja przypominała konflikt z lat 1903-1905, kiedy rosyjskie władze nie podjęły żadnych działań w celu obrony ludności cywilnej. 10 lutego 1919 roku Ormianie Karabachu zostali zmuszeni do zwołania IV Zjazdu, który trwał do 20 lutego. Zjazd po raz kolejny postanowił nie uznawać oficjalnie władzy Republiki Azerbejdżanu na terytorium Górskiego Karabachu⁶⁰⁶. Warto zauważyć, że od 1918 roku coraz częściej będzie używane określenie „Górski Karabach”. Stało się tak dlatego, że terytorium Karabachu historycznie obejmowało znacznie szerszy region niż po inwazji tureckiej w 1918 roku. Jak już wspomniano wcześniej, większa część Karabachu została zajęta przez wojska turecko-azerbejdżańskie, a mieszkańcy zostali zmuszeni do ucieczki w górskie części Karabachu. Z czasem nizinny Karabach znalazł się pod panowaniem muzułmańskich władz, a regiony górskie były zamieszkiwane głównie przez Ormian.

Przed wspomnianym wyżej zjazdem 10 lutego 1919 roku, Rada Narodowa ponownie zaapelowała do dowództwa brytyjskiego z żądaniem opuszczenia przez wojska tureckie Górskiego Karabachu. Pisano: „Armeńska Rada Narodowa Karabachu, powołana na IV Zjeździe Regionalnym, ma zaszczyt poprzez swoich delegatów: biskupa Wahana z diecezji Karabachskiej i członka Rady Hranta Bagaturowa, poinformować Państwa o aktualnej sytuacji w regionie Karabach. Z poprzednich pisemnych sprawozdań Tymczasowej Rady Narodowej Wasza Wysokość już wie, że Ormianie Karabachu broniąc swojej wolności i prawa do niezależności z bronią w ręku, w żadnym wypadku nie zgadzali się i nie mogą zgodzić się na podporządkowanie się władzom Azerbejdżanu w jakiegokolwiek postaci. Zgodnie z apelem

⁶⁰⁴ Մահմեդալիան ոսկնձգությունները Ղարաբաղում, „Մշակ”, 1919, №20, էջ 2. [Muzułmańskie prześladowania w Karabachu, „Mszak”, 1919, № 20, s. 2].

⁶⁰⁵ Tamże.

⁶⁰⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 5, գ. 448, թ. 25, ՀԿԿ ԿԿ-ի կուսակցության պատմության ինստիտուտ-ԽՍՀՄԿԿ ԿԿ-ին առընթեր ՄԼԻ-ի հայկական մասնաճյուղ, [NAA, f. 1021, op. 5, nr. 448, k. 25, Instytut Historii Partii Centralnego Komitetu Partii Komunistycznej – oddział ormiański].

Waszej Wysokości do ludów Karabachu, Ormianie Karabachu powstrzymali się od jakichkolwiek działań wojennych i ruchu jednostek wojskowych. Jednak mimo pełnej zgodności swoich działań z apelem Waszej Wysokości, Ormianie Karabachu zostali niestety zmuszeni do milczącej obserwacji, jak wbrew apelowi Waszej Wysokości, po przybyciu misji sojuszniczej, Rząd Azerbejdżanu ściągnął swoje wojska do ważnych punktów strategicznych: Askerana, Stepanakerta, Szuszi, Kariagino. Jednocześnie na terenach Karabachu nadal działają tureckie oddziały pod dowództwem tureckich oficerów. Te działania i fakty są postrzegane przez ormiańską ludność Karabachu jako wstępne kroki agresywnej polityki władz Azerbejdżanu, które wywołują wśród mas ormiańskich naturalny sprzeciw i oburzenie. Wychodząc z założenia pokojowego rozwiązywania sporów międzyetnicznych, Ormianie Karabachu w celu zachowania prawa i porządku głęboko wierzą, że Konferencja Pokojowa zadowoli jednogłośnie i nieugięcie wyrażoną wolę całej ludności ormiańskiej Karabachu i przyłączy go, jako rdzenny region ormiański do terytorium Republiki Armenii; za jedynie prawidłowe, tymczasowe, od teraz i do rozstrzygnięcia Konferencji Pokojowej, rozwiązanie problemu uważa pozostawienie takiej sytuacji, która istniała w Karabachu do chwili przybycia Turków. Strefa ormiańska w Karabachu, gdzie ludność ormiańska wynosi od 75 % do 90 % całej populacji, jest mocno oddzielona od strefy muzułmańskiej i precyzyjnie określona przez Specjalny Komitet Zakaukaski w sprawie rozstrzygnięcia kwestii dotyczącej ziemstwa. Uważamy, że w tej ormiańskiej części Karabachu konieczne jest utworzenie samorządu pod brytyjską kontrolą na zasadzie proporcjonalnej reprezentacji, w którym wszystkie prawa mniejszości muzułmańskiej będą w pełni zagwarantowane. Szczegóły projektu zostaną przedstawione przez naszych delegatów. Z projektu ogłoszonego nam przez Pańskiego przedstawiciela, majora Monck-Messon'a oraz z listu Waszej Wysokości do Komendanta Warandy – Sokrat-beka Melik-Szachnazarowa wynika, że za Pańską zgodą pożądane jest utworzenie tymczasowego Namiestnictwa Generalnego Zangezurskiego, Szuszińskiego, Kariaginskiego i Dzewanszirskiego, z mieszanych powiatów turecko-tatarskich z przedstawicielem dowództwa brytyjskiego. Takie zarządzenie, z połączeniem dwóch odrębnych ormiańskiego i muzułmańskiego regionów Karabachu w realistycznych warunkach życia lokalnej ludności, w rzeczywistości będzie niemożliwe i na każdym kroku będzie powodować niepożądane tarcia i nieporozumienia, co z kolei może posłużyć nie uspokojeniu i pokojowemu współistnieniu, a jedynie dalszemu pogorszeniu stosunków między etnicznymi. Armeńska Rada Narodowa Karabachu, szczerze pragnąc pokoju, prawa i porządku, pozbawiona jest możliwości przejęcia odpowiedzialności za taką organizację samorządu terytorialnego, która zaprzecza jasno wyrażonej woli narodu o niezależnym w stosunku do

Azerbejdżanu samorządzie terytorialnym ormiańskiej części Karabachu oraz zachowaniu w nim wyżej wymienionej propozycji do czasu rozstrzygnięcia Konferencji Pokojowej⁶⁰⁷. W związku z powyższym, Armeńska Rada Narodowa Karabachu uprzejmie zwraca się do Waszej Wysokości, aby nie odmawiał radykalnej zmiany zaproponowanego projektu utworzenia mieszanego Namiestnictwa Generalnego, ale rozwiązał kwestię zarządzania w ormiańskiej strefie Karabachu w oparciu o powyższe zasady oraz podjął działania w celu jak najszybszego wycofania tych wojsk z ormiańskich granic Karabachu, które wbrew Pańskiemu rozkazowi posunęły się naprzód i zajęły ormiańskie punkty. Ze względu na ogromne znaczenie tej kwestii i złożoność sytuacji w Karabachu, sytuacja obciążona jest poważnymi konsekwencjami. Armeńska Rada Narodowa Karabachu pokornie prosi Waszą Wysokość, aby także nie odmawiała przedstawienia tej petycji brytyjskiemu dowództwu. Podsumowując, świadcząc w imieniu Ormian Karabachu o niesłabnącej lojalności i oddaniu wojskowym sojusznikom, którzy zawsze życzliwie traktowali cierpiący naród ormiański, Armeńska Rada Narodowa Karabachu z szacunkiem zwraca się również do Pana, Panie Generale, o przyjęcie uczucia głębokiego szacunku i oddania oraz o pełne przekonanie, że cierpiący Ormianie Karabachu w Pana osobie zarówno teraz, jak i zawsze, znajdują autorytatywnego obrońcę swoich sprawiedliwych interesów i pragnień w kwestii ustanowienia tymczasowego samorządu w Karabachu Ormiańskim do czasu rozstrzygnięcia Konferencji Pokojowej”⁶⁰⁸.

Jednocześnie 19 lutego Zjazd Narodowy postanowił zaapelować do mocarstw sojusznicznych, protestując przeciwko roszczeniom terytorialnym względem Karabachu. W szczególności informowano, że IV Zjazd Ormian Karabachu deklarował kategoryczny swój protest przeciwko zamiarowi uznania przez Rząd Azerbejdżanu Karabachu Ormiańskiego za swoje terytorium. Ponadto podczas obrad wyrażono szacunek dla prawa do samostanowienia sąsiadów, a jednocześnie stanowczo protestowano przeciwko próbom łamania tej zasady przez rząd Azerbejdżanu w stosunku do Karabachu Ormiańskiego, który nigdy nie uznawał i nie uznaje zwierzchnictwa Azerbejdżanu nad sobą⁶⁰⁹. Reasumując, Zjazd domagał się obrony praw Ormian zarówno przed przedstawicielami sojuszników na Kaukazie, jak i przed Konferencją Pokojową⁶¹⁰.

⁶⁰⁷ Aluzja do Konferencji Pokojowej w Paryżu (1919-1920).

⁶⁰⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թթ. 15-16, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 243, k. 15-16, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

⁶⁰⁹ ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 75, թ. 77, Բաքվի հայոց ազգային խորհուրդ. [NAA, f. 223, op. 1, nr 75, k. 77, Ormeńska Rada Narodowa w Baku].

⁶¹⁰ Tamże.

Protest został również wysłany do dowódcy armii aliantów w Baku, gen. Wiliama Thomsona⁶¹¹, rządu Azerbejdżanu, rządu Armenii oraz ormiańskich delegatów Konferencji Pokojowej⁶¹².

Jednak generał Thomson pozostał niewzruszony. Nadal domagał się od Rady Narodowej uznania suwerenności Azerbejdżanu. 20 lutego 1919 roku, w ostatnim dniu Zjazdu, Rada Narodowa Karabachu uchwaliła „Projekt Regulaminu o Zarządzaniu Wojskowym Ormiańskim Karabachem”. Projekt zakładał 12 punktów w odniesieniu do Karabachu od 20 lutego 1919 r. i do rozstrzygnięcia przez Konferencję Paryską.

- 1) Ormiański Karabach stanowi górzysty pas powiatów: Szuszińskiego, Kariaginskiego, Dzewanzyńskiego (Dzrabert) i Jelizawietopolskiego (Gjulistan), posiadający zwartą większość ormiańską.
- 2) Powiat Zangezurski miał specjalne zarządzanie – zarząd spoczywa w rękach Rady Okręgowej z siedzibą w Szuszi.
- 3) Rada składa się z 7 Ormian.
- 4) Przewodniczący Misji Brytyjskiej w Szuszi jest przedstawicielem Rady ex of-ficio.
- 5) Przedstawiciel Wielkiej Brytanii ma prawo do kontroli działalności Rady. Ma on prawo do odwołania lub zawieszenia każdej decyzji Rady.
- 6) Zastępca Przewodniczącego Rady jest wybierany przez Radę.
- 7) Wszyscy urzędnicy mianowani są przez Radę.
- 8) Zarządzenie podlega prawu ogólnorosyjskiemu (w tym prawu Rządu Tymczasowego).
- 9) Niezbędne dodatkowe regulacje są wydawane przez Radę z upoważnienia Misji.
- 10) Przemieszczenie jednostek wojskowych każdej ze Stron odbywa się za wiedzą i zgodą Misji: Strony są zobowiązane do odprowadzenia swoich wojsk do ich pierwotnego miejsca stacjonowania. W głównych punktach strategicznych stacjonują brytyjskie wojska i pikiety. Liczba żołnierzy utrzymywanych przez Strony w tej strefie jest określana przez Misję.
- 11) Koszty zarządzania krajem pokrywane są z pobranych podatków i opłat. W przypadku niedoboru, Rada jest zobowiązana znaleźć wymaganą w oszacowaniach kwotę, nawet zaciągając kredyt.

⁶¹¹ William Montgomerie Thomson – ur. 1877 r., zm. 1963 r.; brytyjski generał porucznik, starszy oficer armii brytyjskiej, od 1918 r. gubernator wojskowy w Baku. T. Swietochowski, *Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition*, New York 1995, p. 48.

⁶¹² ՀԱԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 75, թ. 77, Բաքվի հայոց ազգային խորհուրդ. [NAA, f. 223, op. 1, nr 75, k. 77, Ormiańska Rada Narodowa w Baku].

12) Szczegóły projektu ustala Rada w porozumieniu z Misją⁶¹³.

Należy szczerze powiedzieć, że oczekiwania Ormian były bardzo naiwne, gdyż gen. Thomson miał własne plany dotyczące Karabachu. Nie tylko nie dopuszczał on myśli o zwierzchności Armenii nad Karabachem, ale nawet ludność ormiańska Karabachu musiała, jego zdaniem, zostać deportowana do Kars⁶¹⁴. W tym celu Thomson chciał mianować przedstawiciela Azerbejdżanu Chosrova bek Sultanowa⁶¹⁵ na Gubernatora Generalnego Karabachu. Nic dziwnego, że strona ormiańska była kategorycznie przeciwna temu pomysłowi. Sultanow uczestniczył bowiem w rzezi Ormian w Szuszi w 1920 roku. Wśród Ormian był nazywany „katem”⁶¹⁶.

Zarówno Republika Armenii, jak i Karabach, wielokrotnie protestowały przeciwko powołaniu Sultanowa na gubernatora Karabachu. Jednak dowództwo sił brytyjskich nie reagowało na te głosy. 5 marca 1919 roku gen. George Forestier-Walker⁶¹⁷ wysłał list do Ministerstwa Spraw Zagranicznych Armenii, w którym zapewniał, że mianowanie Sultanowa ma charakter tymczasowy⁶¹⁸. W trakcie Konferencji Pokojowej w Paryżu, kwestia Karabachu powinna zostać rozstrzygnięta i do tego czasu uznano za celowe powołanie Sultanowa na tymczasowego gubernatora. W liście donoszono: „Mam zaszczyt potwierdzić otrzymanie Pańskiego zawiadomienia nr 335 z dnia 23 lutego 1919 roku. Mianowanie dr. Sultanowa na gubernatora powyższych powiatów nie powinno być postrzegane jako wymiana poglądów, bezpośrednio i pośrednio związana z faktem, że dowództwo brytyjskie decyduje o tym, czy Azerbejdżan ma prawo do suwerenności w tych powiatach. Mianowanie to zostało dokonane przez generała dywizji Thomsona wyłącznie w celu ustanowienia prawa i porządku w oczekiwaniu na rozstrzygnięcie Konferencji Pokojowej i w żaden sposób nie wpłynie na

⁶¹³ ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 61, թ. 3, Ղարաբաղի հայկական ազգային խորհուրդ և Չանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհուրդ. [NAA, f. 252, op. 1, nr 61, k. 3, Ormiańska Rada Narodowa Karabachu i Rada Okręgu Zangezur-Karabach].

⁶¹⁴ H. Arslanian, *Britain and the Question of Mountainous Karabakh*, „Middle Eastern Studies”, 1980, vol. 16, p. 92-104.

⁶¹⁵ Sultanow – pierwszym ministrem spraw wojennych Demokratycznej Republiki Azerbejdżanu.

⁶¹⁶ *Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов*, ред. В. А. Микаелян, Ереван 1992, док. 153, с. 328.

⁶¹⁷ George Forestier-Walker – ur. 1866 r., zm. 1939 r., brytyjski generał. W grudniu 1916 został dowódcą 27 Dywizji służącej w ramach brytyjskiej armii salonickiej i ostatecznie po zawieszeniu broni w Mudrosie, w Tyflisie w Gruzji. P. Halpern, *The Mediterranean Fleet, 1919-1929*, Routledge 2016, p. 21.

⁶¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 244, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 244, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

decyzję tej Konferencji, ani na żądania zarówno Republiki Armenii, jak i Republiki Azerbejdżanu. [...]”⁶¹⁹.

Thomson argumentował, że obecność wojsk i władz azerbejdżańskich w Karabachu w żaden sposób nie oznacza, że terytorium to powinno w przyszłości należeć do Azerbejdżanu. Innym argumentem Thomsona było to, że nie ma bezpośredniego połączenia drogowego między Erewanem a Karabachem⁶²⁰. 25 marca 1919 roku gen. Thomson przebywał w Erewaniu, a jego głównym celem było przekonanie strony ormiańskiej do uznania powołanego przezeń Sultanowa na tymczasowego gubernatora Karabachu. Na spotkaniu z premierem Armenii Hovhannesem Kajaznuni (orm. Հովհաննես Բաղդասարյան) ⁶²¹ Thomson powiedział, że ma świadomość panturkistycznej orientacji Sultanowa. Mimo tego, pod kontrolą Brytyjczyków nie rozpocznie on żadnych działań, które by były sprzeczne z interesami Wielkiej Brytanii. Premier Armenii wyraził w tej kwestii swój sceptycyzm. Ostatecznie premier zapewnił Thomsona, że rząd Armenii nie zmieni swojego zdania⁶²².

Równolegle w Karabachu prowadzono negocjacje. Jednak nawet tam Ormianie odrzucili możliwość uznania Sultanowa za tymczasowego gubernatora. Uprzedzając fakty należy powiedzieć, że obietnice brytyjskiej strony dotyczące bezpieczeństwa okazały się fałszywe. Wojska azerbejdżańskie naruszyły warunki i podjęły barbarzyńskie działania przeciwko Ormianom szczególnie w mieście Szuszi⁶²³. Zdaniem rządu Armenii, kwestia zarządzania Karabachem powinna była zostać rozwiązana tak, jak w sąsiedniej prowincji Zangezur. Ponieważ brytyjskie dowództwo uznało Radę Zangezuru za samorząd lokalny, przedstawiciel rządu w Karabachu powinien podjąć wszelkie wysiłki, aby w Karabachu, podobnie jak Zangezurze, została uznana Rada Karabachu, co tymczasowo rozwiązałoby kwestię tegoż regionu.

⁶¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թթ. 107-108, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 243, k. 107-108, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

⁶²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 231, թ. 8, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 231, k. 8, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

⁶²¹ Hovhannes Kajaznuni lub Katchaznouni – ur. 1868 r., zm. 1938 r.; w latach 1918-1919 pierwszy premier I Republiki Armenii, członek Armeńskiej Federacji Rewolucyjnej. R. Hovannisyan, *The Republic of Armenia*, Berkeley 1971, p. 24-30.

⁶²² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 231, թ. 51, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 231, k. 51, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

⁶²³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թ. 1, 15-16, 100, 107-108, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 243, k. 1, 15, 16, 100, 107-108, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

Bardzo ważną jest też informacja, którą ormiański gen. Andranik pozostawił w liście zaadresowanym do alianckiego dowództwa w Baku. Mianowicie w piśmie z marca 1919 roku zarzucał Wielkiej Brytanii niedotrzymanie umowy. W szczególności podkreślał, że jego przemieszczenie do Szuszi w 1918 roku zostało zawieszone na rozkaz gen. Thomsona, ponieważ I wojna światowa zakończyła się zwycięstwem państw alianckich. Na podstawie gwarancji bezpieczeństwa, wojska ormiańskie wróciły do Zangezuru. Jednak generał dowiedział się o translokacji i koncentracji muzułmańskich jednostek wojskowych oraz o transporcie materiałów wojskowych do Karabachu. Generał pisał: „[...] Widząc w tym wszystkim niewykonanie rozkazów ze szkodą dla dobrobytu Ormian oraz wyzwanie muzułmanów dla Ormian z Zangezuru, Karabachu i dla mnie osobiście, pokornie proszę dla dobra ludności podjąć wszelkie działania w celu przywrócenia sytuacji istniejącej do połowy listopada i wydać rozkaz wycofania się jednostek wojskowych z terenów Chankendy i innych miejscowości, aby uspokoić umysły i nie powodować przeciwdziałania ze strony Ormian”⁶²⁴. Generał donosił, że Ormianie z Karabachu i Zangezur, w licznie ponad 4000, w żaden sposób nie mogą uznać jakichkolwiek praw Azerbejdżanu na swoim terytorium⁶²⁵.

8 kwietnia 1919 roku premier Armenii Aleksandr Hatisyan (orm. Ալեքսանդր Խատիսյան)⁶²⁶ w imieniu rządu ormiańskiego skierował jeszcze jeden godny uwagi list do konsula Stanów Zjednoczonych: „Wasza Wysokość! Niniejszym mam zaszczyt poinformować, że Rząd Republiki Armenii w kwestii losu Karabachu, jak i poprzednio, pozostaje w tym samym przekonaniu, a mianowicie: Rząd Armenii chce, aby zamieszкана przez ludność ormiańską górską część Karabachu została wyłączona spod zwierzchności Namiestnictwa Generalnego Azerbejdżanu, a jej zarządzanie pozostało w rękach Rady Narodowej w zgodzie z wolą ludności, wojska azerbejdżańskie zaś winny natychmiast opuścić granice Karabachu Ormiańskiego. Rząd Armenii uznaje ten region za integralną część Armenii. Kontrola nad administracją, która zostałaby ustanowiona przez dowództwo brytyjskie, mogłaby być sprawowana tylko przez osobę posiadającą obywatelstwo angielskie, jako Gubernatora Generalnego obu części Karabachu – ormiańskiej i muzułmańskiej. Takie stanowisko zostało ogłoszone przeze mnie w dniu 28 marca”⁶²⁷.

⁶²⁴ ՀԱԱ, ֆ.370, ց. 1, գ.39, թ.6, Օզանյան Անդրանիկ Թորոսի-ազգային հերոս, գեներալ-մայոր. [NAA, f. 370, op. 1, nr 39, k. 6, Ozanyan Andranik Torosi – bohater narodowy, generał dywizji].

⁶²⁵ Tamże.

⁶²⁶ Aleksandr Hatisyan – ur. 1874 r., zm. 1945 r.; armeński działacz samorządowy, polityk, premier Armenii w latach 1919-1920. R. Hovannisyan, *The Armenian people from ancient to modern times*, Basingstoke 1997, p. 280.

⁶²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 32, թ. 61, Հայաստանի առաջին Հանրապետության նախարարների խորհուրդ. [NAA, f. 199, op. 1, nr 32, k. 61, Rada Ministrów Pierwszej Republiki Armenii].

Tymczasem w Karabachu został zwołany tego samego 1919 roku piąty z kolei Zjazd Ormian. Uczestnicy spotkania stwierdzili, że nie mając absolutnie nic przeciwko samostanowieniu sąsiedniego narodu tureckiego i uznając konieczność rozstrzygnięcia kwestii spornych na Konferencji Pokojowej, Ormianie Karabachu zastrzegali sobie takie samo prawo do samostanowienia. Podkreślano, że rozboje, rabunki, zabójstwa, polowanie na Ormian na drogach stanowi dla Azerbejdżanu sprawdzone już wcześniej środki do osiągnięcia własnych celów. Cała ta przemoc ma miejsce w czasie, gdy Ormianie z Karabachu nie są jeszcze podporządkowani obcemu rządowi. Na podstawie powyższego, jak również polityki Turcji wobec Ormian, V Zjazd Ormian w Karabachu uznał za niemożliwe przyjęcie zarządzenia administracyjnego, które ma cokolwiek wspólnego z Azerbejdżanem⁶²⁸.

Później, 26 kwietnia 1919 roku, V Zjazd Ormian z Karabachu poinformował Wielką Brytanię o swojej odmowie współpracy z Gubernatorem Azerbejdżanu: „W odpowiedzi na Państwa postawę z 25 kwietnia 1919 r., pod nr 937, V Zjazd Ormian Karabachu zwraca Państwa uwagę, że po jednogłośnie i kategorycznej odpowiedzi generałowi Chatelworthowi w sprawie odmowy uznania przez Zjazd władzy rządowej Azerbejdżanu w jakiegokolwiek postaci, uważa Pańską propozycję wysuniętą pod adresem Zjazdu aby wspólnie omówić niektóre kwestie, nie do przyjęcia”⁶²⁹.

Na początku maja 1919 roku, rząd Armenii, zwracając się do mieszkańców Karabachu ogłosił, że uznaje Karabach za integralną część Republiki Armenii. Ale przed uchwaleniem decyzji Konferencji Paryskiej konieczne jest powierzenie tegoż regionu Brytyjskiemu Gubernatorowi Generalnemu narodowości angielskiej oraz Radom Narodowym Ormian i muzułmanów – pierwszej w Ormiańskim Karabachu, drugiej – w muzułmańskiej od Askerana na wschód⁶³⁰.

Tym samym zarówno Armenia, jak i Karabach odmówiły uznania zwierzchności Azerbejdżanu nad sporną prowincją. Zanegowano również akceptację tymczasowego gubernatora Azerbejdżanu. Korespondencja i inne dokumenty w tej sprawie bardzo wyraźnie pokazują stanowisko Ormian w tej sprawie. Jak wynika z dotychczasowych wywodów, w tym okresie głównym negocjatorem był nie tyle Azerbejdżan, ile Wielka Brytania i jej sojusznicy.

⁶²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 38, թ. 27, Հայաստանի առաջին Հանրապետության նախարարների խորհուրդ. [NAA, f. 199, op. 1, nr 38, k. 27, Rada Ministrów Pierwszej Republiki Armenii].

⁶²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 42, թ. 159, Հայաստանի առաջին Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչություններ. [NAA, f. 275, op. 5, nr 42, k. 159, Misje dyplomatyczne Pierwszej Republiki Armenii].

⁶³⁰ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թթ. 39-40, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 309, k. 39-40, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

Świadczy to o tym, że Armenia nawet nie brała pod rozwagę propozycji dyskusji ze stroną azerbejdzańską o przynależności Karabachu. Warto zauważyć, że strona ormiańska w szczególności sposób podkreślała swoje prawa do górskich części Karabachu. 5 maja Armeńska Rada Narodowa wydała nawet szczegółowy opis geograficzno-gospodarczego profilu Karabachu Górskiego⁶³¹. Można powiedzieć, że jego granice w zasadzie pokrywały się z granicami nieuznanej obecnie Republiki Karabachu.

W 1919 roku Turcja w dalszym ciągu była osłabiona. W związku z tym władze ormiańskie wystąpiły ze swoimi roszczeniami również względem Nachiczewanu⁶³². Bez pomocy tureckiej, pozycja Azerbejdżanu również przejściowo straciła dotychczasową rangę. Jednak już pod koniec czerwca sytuacja ponownie obróciła się przeciwko Ormianom. Antyormiańska fala po raz kolejny przetoczyła się przez Azerbejdżan, w wyniku czego na terenie wielu powiatów doszło do masakry ludności ormiańskiej. Tak np. w osadzie Ghaybalishen (orm. Գայբալիշեն), z 700 osób przeżyło tylko 98⁶³³. Rząd brytyjski w tej sytuacji proponował Ormianom przeniesienie się z Karabachu na zachód, na terytorium kontrolowane przez Turcję⁶³⁴.

Czerwcowe starcia roku 1919 były dla Ormian bardzo trudne. Władze Azerbejdżanu użyły wszelkich środków przeciwko nim. Do sprawców masowych egzekucji Ormian dołączyli Kurdowie, którzy w rzeczywistości stali się uderzeniową siłą azerbejdżańskich grup rozbójniczych. Kurdowie stali się najemnikami i polowali na cywilnych Ormian, podczas gdy wojska azerbejdżańskie walczyły z jednostkami samoobrony⁶³⁵. Okrucieństwa doszły do takiego stopnia, że brytyjskie dowództwo wysłało do władz Azerbejdżanu zawiadomienie o masakrze Ormian. Raport składał się z sześciu punktów, w których zarejestrowano krótką chronologię czerwcowych wydarzeń w Karabachu:

⁶³¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 244, թ.38-44, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն, [NAA, f. 200, op. 1, nr 244, k. 38-44, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

⁶³² Nachiczewan (orm. Նախիջևան) – armeńska prowincja na południu od Erywanu w dolinie Araratu. Po podboju Zakaukazia przez Armię Czerwoną w 1921 r., bolszewickie władze w Moskwie zdecydowały o odłączeniu Nachiczewanu od Armenii i jego przyłączeniu do Azerbejdżańskiej SRR, co formalnie przeprowadzono w 1924 r. Obecnie jest to autonomiczna jednostka administracyjna Azerbejdżanu, stanowiąca eksklawę tego państwa oddzieloną przez terytorium Armenii. Ա. Եփրիկյան, *Նախիջևանը 1917-1921 թթ.*, Երևան 2007. [A. Yeprikyan, *Nachiczewan w latach 1917-1921*, Erywań 2007, passim].

⁶³³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թթ. 39-40, 165, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 309, k. 39-40, 165, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

⁶³⁴ *Էջեր Հայաստանի անկախության պատմությունն*, „Հայրենիք”, 1923, № 9, էջ 103-115. [Karty z historii niepodległości Armenii, „Hayrenik”, 1923, № 9, s. 103-115].

⁶³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 358, թ. 87, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 358, k. 87, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

1. W dniu 3 czerwca Gubernator Generalny Sultanow ustawił posterunki wokół Szuszi. 4 czerwca muzułmanie i Ormianie zajęli linię biegnącą przez miasto. Strzelanina rozpoczęła się i trwała przez całą noc. 5 czerwca strzelanina trwała do godziny 16.00, kiedy została zaprzestana dzięki wysiłkom Misji Brytyjskiej. 6 czerwca w Szuszi było spokojnie, ale masakra w Kaibalikandzie trwała nadal. Nalot na wieś Daszkend został zatrzymany przez kapitana Gouansa⁶³⁶ przy pomocy oficerów kurdyjskich i rosyjskich. Spotkano grupę Kurdów, ale kiedy powiedziano im, że Gubernator Generalny nakazał im odwrót, natychmiast wykonali rozkaz. Wieś Pachlul została spalona. Mieszkańcy uciekli. Bydło zabrano. Wieś znajduje się 2 wiorsty od głównego miejsca lokalizacji dowództwa wojsk azerbejdżańskich w Stepanakercie, które pozostawały bezczynne.
2. 7 czerwca o godzinie 7.30 wojska azerbejdżańskie eskortowane przez Brytyjczyków przeszły przez Szuszi i zgodnie z decyzją zajęły koszary. Wieś Krkżan (orm. Կրկձան) została spalona. Pożar zniszczył fabrykę czyszczenia jedwabiu. Wioska znajdowała się w bezpośrednim sąsiedztwie Stepanakerta⁶³⁷. Zaatakowano wieś Daszkend, ale mieszkańcy odparli atak. Spłonęły 2 domy. W związku z wystawieniem wokół Szuszi posterunków strażniczych, które spowodowały starcia, Sultanow wyjaśnił, że rano 3 czerwca wyznaczył dwa posterunki strażnicze nad ormiańską częścią miasta z następujących powodów:
 - poinformowano go, że do Szuszi weszło 700 uzbrojonych Ormian;
 - miał zamiar aresztować ormiańskich agitatorów;
 - planował zapewnić zajęcie koszar przez wojska azerbejdżańskie;
 - dowiedział się, że Ormianie zajęli okopy nad miastem;
 - poinformowano go, że do miasta zamierza wkroczyć duża grupa uzbrojonych Ormian;
 - chciał zapobiec możliwym ekscesom w związku z przejściem koczowników.
3. 5 czerwca o godzinie 18.00 Misja zawiadomiła Sultanowa, że skoro jest o tym poinformowany, powinien podjąć działania. Wieczorem, 7 czerwca, Sultanow zawiadomił pułkownika Klaterberga, że wysłano patrol, który po powrocie doniósł o wcześniejszym spaleniu wsi. Szóstego dnia Gouans próbował zbliżyć się do wioski, kiedy bitwa jeszcze trwała. Słyszał jęki i krzyki, ale pomoc nie mógł. Za to Sultanow powinien ponieść odpowiedzialność przed sądem rządu Azerbejdżanu.

⁶³⁶ Gouans – w raporcie podano tylko nazwisko. Prawdopodobnie chodzi o brytyjskiego oficera lub przedstawiciela dyslokacyjnego.

⁶³⁷ W oryginale używana jest nazwa Chankend.

4. Masakra w Chaibalikendzie (ang. Khaibalikend, orm. Գայբալին) ⁶³⁸ w której zginęło około 700 Ormian, dokonana została przez Kurdów, którzy znajdowali się dwa dni drogi od wspomnianej wioski. Sultanow mówił, że udali się na rabunki do Szuszi. Akcje rozpoczęły się czwartego dnia w Szuszi, a Kurdowie zaatakowali wioskę następnego dnia. Atak na Daszkend został powstrzymany przez kapitana Gouansa wskutek rozkazu Gubernatora Generalnego. Fakt, że Sultanow sam jest Kurdem, utrudnia jego pozycję w Szuszi.
5. Zrabowane mienie zostało przewiezione do Szuszi. Kapitan Gouans to widział.
6. Pogrom wiosek Pahlul i Krkżan powinien być powstrzymany przez dowódcę w Chankendach. Musi za to odpowiedzieć przed Gubernatorem Generalnym ⁶³⁹.

8 czerwca w Tyflisie odbyły się wielotysięczne protesty. Uczestnicy domagali się od Misji Brytyjskiej podjęcia działań na rzecz zapewnienia bezpieczeństwa Ormianom w Karabachu. Zażądali usunięcia z Karabachu protegowanego Anglii Sultanowa ⁶⁴⁰.

Podczas obrad Konferencji 9 czerwca 1919 roku członek Delegacji Brytyjskiej Eric Forbes Adam ⁶⁴¹ wypowiedział się na temat Karabachu. Uważał on, że włączenie Karabachu do Azerbejdżanu jest aktem nieprawomocnym. Jego zdaniem Karabach powinien zostać częścią Armenii. Mówca zastanawiał się, dlaczego region Karabachu, który jest wprawdzie zdominowany przez ludność ormiańską, geograficznie należący do Armenii, będący północno-wschodnią częścią Wyżyny Ormiańskiej, nie może zostać przyłączony do Republiki Armenii ⁶⁴².

Władze Azerbejdżanu w specyficzny sposób zareagowały na protesty dyplomatyczne strony ormiańskiej. Należy przypomnieć, że oficjalnie Karabach był terytorium spornym i o jego ostatecznym statusie należało rozstrzygnąć na Konferencji Pokojowej w Paryżu. Jednakże 13 czerwca Azerbejdżan poinformował Armenię, że sytuacja w Karabachu jest wewnętrzną sprawą Azerbejdżanu. Ponadto protesty Armenii dotyczące naruszenia warunków

⁶³⁸ R. Hovannisyan, *The Republic of Armenia*, vol.1, Berkeley 1971, p. 176-177.

⁶³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թթ. 39-40, 165, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 309, k. 39-40, 165, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

⁶⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 252, ց. 1, գ. 61, թ. 3, Ղարաբաղի հայկական ազգային խորհուրդ և Չանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհուրդ. [NAA, f. 252, op. 1, nr 61, k. 3, Ormiańska Rada Narodowa Karabachu i Rada Okręgu Zangezur-Karabach].

⁶⁴¹ Eric Graham Forbes Adam – ur. 1888 r., zm. 1925 r.; brytyjski dyplomata i pierwszy sekretarz Ministerstwa Spraw Zagranicznych, pełnił funkcję sekretarza w brytyjskiej delegacji pokojowej na Konferencję Pokojową w Paryżu 1919 r., podczas konferencji londyńskiej 1920 r. i konferencji w San Remo. G. E. Hertslet, *Foreign office list. Diplomatic and consular year book*, London 1914, p. 24.

⁶⁴² A. H. Arslanian, *Britain and the Question of Mountainous Karabakh*, Abingdon 1980, vol. 16, p. 92-104.

zawieszenia broni i zabójstwa Ormian zostały uznane przez Azerbejdżan za rażącą ingerencję w jego sprawy wewnętrzne⁶⁴³.

Pod koniec czerwca, przy wsparciu Brytyjczyków, wojska azerbejdżańskie zajęły miasto Szuszi i praktycznie cały Karabach. Pod groźbą przemocy fizycznej Armeńska Rada Narodowa Karabachu zwołała VII Zjazd. Tym razem obradowano nie w Szuszi, ale we wsi Szosz, gdzie delegaci de facto wbrew swojej woli uchwalili porozumienie antyarmeńskie. Rada Narodowa tymczasowo uznawała więc Karabach jako część Azerbejdżanu aż do czasu ostatecznych wyników Konferencji Pokojowej w Paryżu⁶⁴⁴. Warto zauważyć, że Zjazd trwał 9 dni: od 13 do 22 czerwca 1919 roku. Przez cały ten czas przedstawiciele narodu próbowali znaleźć jakieś wyjście i nie podpisywać końcowego dokumentu⁶⁴⁵.

Następnie Armeńska Rada Narodowa Karabachu w pełnym składzie opuściła Szuszi i przeniosła się do górskiej części regionu, skąd nadal rządziła niezależną częścią Karabachu. Tymczasem Azerowie rozpoczęli nową falę terroru w Szuszi. Pierwszego dnia starć, oddział wojska ormiańskiego w liczbie ok. 4000 żołnierzy ruszył do Szuszi, aby pomóc rodakom, ale został zatrzymany na rozkaz Brytyjczyków i Armeńskiej Rady Narodowej. Armeńska Partia Rewolucyjna „Dasnakcutiun” wydała proklamację, protestując przeciwko agresywnym działaniom Azerbejdżanu. Zażądała nadto podjęcia bardziej zdecydowanych działań przeciwko agresorowi. W związku z wydarzeniami w Karabachu, przed budynkiem parlamentu w Erewaniu odbył się wielki wiec protestacyjny, gdzie po wystąpieniach prelegentów spotkanie przy dźwiękach muzyki przeniosło się do mieszkania ministra Aleksandra Hatisiana. Ten ostatni, po wyjściu na balkon ogłosił, że wkrótce wyjeżdża do Tyflisu, aby prowadzić negocjacje w sprawie Karabachu z brytyjskim dowództwem. Obiecał, że spełni postulaty społeczeństwa i ostatecznie zdecyduje o losie ojczystego kraju⁶⁴⁶.

Po tych wydarzeniach, 30 czerwca Zjazd Ormian w Karabachu ogłosił „warunki tymczasowego porozumienia z Rządem Azerbejdżanu”⁶⁴⁷. Komisja składająca się z przedstawicieli Prezydium VI Zjazdu Ormian Karabachu: M. Ter-Danieliana, R. I. Szachnazariana i przedstawicieli Ziomkostwa Karabachu w Baku: S. A. Melik-Bolcziana, N.

⁶⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 271, թ. 65, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 271, k. 65, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

⁶⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 314, ց. 1, գ. 34, թթ. 206-207, Անձնական ծագում ունեցող վավերագրական նյութերի հավաքածու. [NAA, f. 314, op. 1, nr 34, k. 206-207, Zbiór dokumentów personalnych].

⁶⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 21, թ. 67-68, Հայաստանի առաջին Հանրապետության նախարարների խորհուրդ. [NAA, f. 199, op. 1, nr 21, k. 67-68, Rada Ministrów Pierwszej Republiki Armenii].

⁶⁴⁶ *Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике: документы и комментарий*, ред. Ю. Барсегов, т. 1, Москва 2008, док. № 330, с. 342

⁶⁴⁷ Там же, док. № 335, с. 349.

Szachnazariana i D. Pirumowa, kierując się niezmiennymi propozycjami brytyjskiego dowództwa na Kaukazie oraz uchwałami VI Zjazdu Ormian Karabachu w sprawie konieczności zapobiegania wydarzeniom, które mogłyby pogorszyć stosunki między Ormianami i Tatarami w Karabachu od wieków żyjącymi obok siebie spokojnie i przyjaźnie, podejmuje negocjacje z Rządem Republiki Azerbejdżanu w celu ustanowienia tymczasowego modus vivendi w Górskiej części Karabachu. Komisja, potwierdzając naturalne pragnienie armeńskiej ludności Górskiego Karabachu do przyłączenia się do Republiki Ormiańskiej, ale mając na uwadze, że wszelkie spory terytorialne między republikami Zakaukazia muszą być rozstrzygane przez Konferencję Pokojową, że spór o Górską część Karabachu może spowodować krwawe starcia między dwoma sąsiadującymi narodami, które są bardzo niepożądane w interesie cywilnych ludzi obu narodów, proponuje Rządowi Republiki Azerbejdżanu następujące warunki tymczasowego porozumienia w celu wzmocnienia dobrosąsiedzkich stosunków:

1. Niniejsze porozumienie tymczasowe zostanie przyjęte przez Strony przed zakończeniem Konferencji Pokojowej, której uchwały są jednakowo wiążące dla obu Stron.
2. Sporne części powiatów: Szuszińskiego, Dżewanszirskiego i Dżebrailskiego do czasu zakończenia Konferencji Pokojowej będą tymczasowo znajdować się w granicach Republiki Azerbejdżańskiej.
3. Sporne obszary wspomnianych powiatów tworzą odrębną jednostkę administracyjną.
4. Pod rządami Gubernatora Generalnego Karabachu zostaje utworzona Rada składająca się z sześciu osób: trzech Ormian i trzech muzułmanów.
5. Rada ex officio składa się z przedstawiciela dowództwa alianckiego.
6. Ormianie, członkowie Rady, są wybierani przez Zjazd Ormian Karabachu.
7. Wszystkie rozkazy Gubernatora Generalnego są wydawane za zgodą Rady.
8. Rada, która ma prawo kontroli nad rządami Gubernatora Generalnego, realizuje prawo inicjatywy we wszystkich sprawach związanych z organizacją i zarządzaniem Namiestnictwa Generalnego.
9. Pod rządami Gubernatora Generalnego ustanawia się stanowisko pomocnika, a na to stanowisko zostanie powołany Ormianin.
10. Zjazd zgłasza do rządu Azerbejdżanu dwóch kandydatów na stanowisko Pomocnika Gubernatora Generalnego, z których jednego zatwierdza rząd.

11. W regionach zamieszkałych wyłącznie przez ludność jednej narodowości, osoby tej narodowości są powoływane na wszystkie stanowiska, o ile to jest możliwe, za zgodą członków Rady.
12. W regionach zamieszkałych przez ludność mieszaną, na najwyższe stanowiska powołuje się osoby narodowości dominującej, a na stanowiska pomocników – przedstawicieli mniejszości.
13. Milicja ludowa i oddział strażników w mieszanych regionach powinny składać się z Ormian i muzułmanów.
14. Jednostki wojskowe nie są wprowadzane ani lokalizowane na spornych terytoriach.
15. Ruch jednostek wojskowych na terenach spornych odbywa się za zgodą armeńskich członków Rady i przedstawiciela dowództwa alianckiego.
16. Ormianie korzystają z prawa do kulturowego samostanowienia.
17. Prawo do kulturowego samostanowienia jest realizowane przez Armeńską Radę Narodową Karabachu.
18. Nikt nie może być poddany prześladowaniu administracyjnemu lub sądowemu za przekonania polityczne, w związku z czym nie są dozwolone rewizje i aresztowania.
19. Wszyscy Ormianie wysiedleni w trybie administracyjnym mają prawo do swobodnego pobytu w określonych regionach i nie mogą być ograniczani w swoich prawach.
20. Rozbrojenie i konfiskata broni nie powinny mieć miejsca w dzielnicach ormiańskich.
21. Wszystkie zdewastowane wioski ormiańskie i muzułmańskie powinny zostać odbudowane na koszt rządu, a szkody wyrządzone ofiarom ostatnich wydarzeń powinny zostać zrekompensowane.
22. Stany wojenne i oblężenia zostają zniesione i mogą być odtąd wprowadzane jedynie za zgodą Rady.
23. Wszyscy urzędnicy w dzielnicach ormiańskich pozostają na swoich miejscach.
24. W celu uregulowania stosunków między etnicznymi zostanie zwołany Zjazd Ormiańsko-Muzułmański.
25. Niniejsze porozumienie wchodzi w życie z chwilą jego przyjęcia przez specjalnie zwołany w tym celu Zjazd⁶⁴⁸.

Tymczasem Azerbejdżan kontynuował politykę czystek etnicznych w Karabachu. Jak donosiła Armeńska Agencja Telegraficzna, gubernator Sultanow oskarżył stronę ormiańską o rzekomy atak Ormian Karabachu na muzułmańskich nomadów. Jednak Komisja

⁶⁴⁸ Tamże, dok. № 336, s. 350-351.

Parlamentarna, która badała te oskarżenia, nie znalazła żadnych dowodów winy. Wręcz przeciwnie, dochodzenie ujawniło nowe fakty zabójstw Ormian. 1 lipca 1919 roku gazeta „Słowo Kaukaskie” również pisała o okrutnych zabójstwach Ormian. W artykule informowano, że do Szuszi z brytyjskiego dowództwa wyjechał płk Kloterberg, który po zapoznaniu się z wydarzeniami, które miały miejsce w Karabachu, złożył generałowi Digby Shuttleworthowi⁶⁴⁹ raport z przestępczej działalności Sultanowa⁶⁵⁰.

We wstępnej części swojego raportu płk Kloterberg podał przede wszystkim szczegółowy obraz krwawych wydarzeń, które miały miejsce w Karabachu. Następnie informował, że według dokładnych informacji, jakimi dysponował, Kurdowie zostali osiedleni przez Sultanowa w pobliżu miasta, a ponieważ udział Kurdów w masakrach w Karabachu jest faktem dowiedzionym, należy przyznać, że te zabójstwa nie były przypadkowe; wręcz przeciwnie, zostały z góry zaplanowane przez Sultanowa, z rozkazu którego Kurdowie przenieśli się do okolic Gaibalu w ciągu dwóch dni (ang. Khaibalikend, orm Գայբալու)⁶⁵¹.

W podsumowaniu raportu płk Kloterberg na podstawie bezstronnego i obiektywnego dochodzenia doszedł do wniosku, że po pierwsze Sultanow jest współnikiem Kurdów, którzy brali udział w masakrach Ormian w Gaibalu, a po drugie, gdyby Gubernator Generalny Karabachu Sultanow chciał zapobiec krwawym wydarzeniom, miał okazję to zrobić. Na końcu raportu Kloterberg stwierdzał, że Sultanow z pewnością musi zostać pociągnięty do odpowiedzialności za czyny, których się dopuścił⁶⁵².

Nie sposób pominąć jeszcze jedną interesującą kwestię dotyczącą Karabachu, a mianowicie nastroje polityczne wśród Ormian Karabachu wobec Rosji. W poprzedniej części rozprawy zostało już powiedziane, że przed rewolucją bolszewicką 1917 roku władze rosyjskie najwyższego szczebla uważały Ormian za społeczność owładniętą duchem rewolucyjnym. Dekret Mikołaja II o konfiskacie majątku Kościoła Ormiańskiego, zamknięciu szkół ormiańskich, a także polityka prowadzona w stosunku do Karabachu miały poskromić niepokorny naród. Rosja w rzeczywistości sprowokowała wojny ormiańsko-tatarskie na początku XX wieku. Wspierając Tatarów, rosyjski rząd uważał, że w ten sposób tłumi prorewolucyjne nastroje Ormian. Jednak po upadku Imperium Rosyjskiego i powstaniu Rosji

⁶⁴⁹ Digby Inglis Shuttleworth – ur. 1876 r., zm. 1948 r.; starszy oficer brytyjskiej armii indyjskiej, w latach 1912-1916 dowódca 39 brygady w Mezopotamii i Iranie, w latach 1917-1919 dowódca 83 brygady brytyjskiej na Kaukazie. *The Central Chancery of the Orders of Knighthood*, „The London Gazette”, 1919, № 31373, p. 6948.

⁶⁵⁰ *Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.*, ред. В.А.Микаелян, Ереван 1992, док. № 189, с. 283.

⁶⁵¹ ՀԱՄ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 181, թ. 486, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 181, k. 486, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

⁶⁵² *Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.*, док. № 189, с. 283.

Sowieckiej, w Karabachu nadal wierzono w odrodzenie Rosji i klęskę bolszewików. Postawa ta, choć z opóźnieniem, pokazuje, jak błędne były rachuby ormiańskich dyplomatów. Nawet w 1919 roku Ormianie z Karabachu otwarcie wyrażali nadzieje na zwycięstwo Antona Denikina⁶⁵³. O tej sytuacji w Karabachu informował w szczególności generał brytyjski John Asser⁶⁵⁴.

Politycy Azerbejdżanu zρέcznie wykorzystali tę kwestię do własnych celów. Bardzo ciekawym i cennym materiałem na ten temat jest list naczelnika Sztabu Generalnego Wojsk Azerbejdżańskich wysłany do gubernatora Sultanowa. W piśmie otwarcie stwierdzono, że Sultanow powinien stworzyć kurdyjskie oddziały wojskowe na wzór tureckich „Gamidiye”. Azerbejdżańskie „Gamidiye” miały w istocie realizować te same cele, co i tureckie w Zachodniej Armenii⁶⁵⁵. Należy podkreślić, że „Gamidiye” lub „Hamidiye” zostały stworzone właśnie w celu tłumienia sił zbrojnych Armenii. Były też często wykorzystywane przez władze osmańskie do prześladowań i ataków na Ormian i Asyryjczyków w Zachodniej Armenii. Takie oddziały wojskowe odegrały aktywną rolę w ludobójstwie Ormian w 1915 roku.

Po długich negocjacjach, 23 listopada 1919 roku, w Tyflisie Armenia i Azerbejdżan doszły do porozumienia w sprawie pokojowego rozwiązania kwestii Karabachu. Układ został zawarty przez premierów obu krajów; ze strony Armenii – Aleksandra Hatisiana, ze strony Azerbejdżanu – Nəsibə bəy Yusifbəyliego⁶⁵⁶. Podczas podpisywania aktu porozumienia byli obecni i złożyli swoje podpisy również płk James Ray⁶⁵⁷, który zastąpił Naczelnego Komisarza Alianckiego oraz Minister Spraw Zagranicznych Gruzji Ewgeni Gegeczkori⁶⁵⁸.

Zawarte wówczas ustalenia stanowiły, iż rządy Armenii i Azerbejdżanu zaprzestaną wrogich działań, które dotąd miały miejsce. Ponadto obie strony zobowiązywały się rozwiązać wszystkie sporne problemy, w tym kwestię granic, w drodze porozumień pokojowych, do czasu podjęcia przez Konferencję w Paryżu wiążących decyzji. Jeśli okaże się to niewykonalne,

⁶⁵³ Anton Iwanowicz Denikin – ur. 1872 r., zm. 1947 r.; rosyjski wojskowy, polityk i pisarz, generał lejtnant Armii Imperium Rosyjskiego, od 1918 r. dowódca Armii Ochotniczej, w latach 1919-1920 dowódca sił zbrojnych Południa Rosji; jeden z najważniejszych przywódców antybolszewickich sił podczas wojny domowej w Rosji. A. И. Деникин, *Путь русского офицера*, Нью-Йорк 1953, с. 382.

⁶⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 181, թ. 486, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 181, k. 486, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

⁶⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 5, գ. 131, թ. 41, Հայաստանի առաջին Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչություններ. [NAA, f. 275, op. 5, nr 131, k. 41, Misje dyplomatyczne Pierwszej Republiki Armenii].

⁶⁵⁶ Nəsibə bəy Yusifbəyli – ur. 1881 r., zm. 1920 r.; azerski polityk. T. Świętochowski, *Azerbejdżan*, s. 294.

⁶⁵⁷ Podpisany jako pułkownik sztabu generalnego armii Stanów Zjednoczonych i zastępca alianckiego wysokiego komisarza.

⁶⁵⁸ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 282, թ. 35-36, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 282, k. 35-46, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

należy wybrać jakąkolwiek neutralną stronę na arbitra, zalecenia której oba rządy zgodziły się przestrzegać, przy czym ówczesnie wspomnianą neutralną stroną był pułkownik armii Stanów Zjednoczonych James Ullo⁶⁵⁹.

Ponieważ rozporządzenie w sprawie utworzenia azerbejdżańskich oddziałów „Gamidiye” było już faktem dokonany, rzeczne negocjacje okazały się farsą. Azerbejdżan miał już plany oczyszczenia Karabachu i Zangezuru z Ormian za przykładem Turcji. Kurdyjskie i azerbejdżańskie oddziały specjalne były gotowe do ataku. Formalnym pretekstem do boju była odmowa Ormian poddania się i rozbrojenia. Warto przypomnieć, że czystki etniczne miały już miejsce. Założenie, że Ormianie po tych wszystkich wydarzeniach złożą ostatnie karabiny, z pewnością byłoby niewiarygodnym. Po odmowie poddania się, od 22 do 26 marca w Szuszi miały miejsce niewyobrażalne okrucieństwa. Biskup Wahan, przywódca diecezji karabachskiej, został brutalnie zamordowany. 23 marca 1920 roku, po wtargnięciu do siedziby zarządu diecezji, Azerowie odcięli mu głowę, a następnie nałożywszy ją na drzewce, przemierzali miasto, wykrzykując antyormiańskie hasła. Wszystkie ormiańskie domy i dzielnice w mieście zostały spalone i zniszczone. Według różnych szacunków w Karabachu zginęło wówczas ok. 20% całej ludności ormiańskiej. W samym mieście Szuszi zamordowano ok. 20000 Ormian⁶⁶⁰.

Fotopanorama (patrz fot. nr 7, 8, 9 i 10) wykonana przez nieznanego autora miasta Szuszi po tych wszystkich okrucieństwach mówi sama za siebie. W roku 1927 Marietta Szaginian⁶⁶¹ w swoich wspomnieniach napisała: „[...] Zobaczyłam kościec Szuszi. Tutaj w ciągu trzech dni w marcu 1920 roku zniszczono i spalono 7000 domów i zamordowano – liczby nazywano różne [...] jedni nazywają od trzech lub czterech tysięcy Ormian, inni – ponad dwanaście tysięcy. Faktem jest, że z trzydziestu pięciu tysięcy Ormian w Szuszi nie zostało ani jednego [...]”⁶⁶².

Po tych wydarzeniach, w Karabachu wybuchły rozruchy, ale tylko w tych miejscach, gdzie Ormianie mieli absolutną większość ludności, czyli w regionach górskich. Z sąsiedniego Zangezuru przechodzili tu ochotnicy ormiańscy, aby bronić ostatnich wysepek ormiańskiego Karabachu. Wiele gazet pisało o tym, jako o nowej wojnie ormiańsko-azerbejdżańskiej⁶⁶³.

⁶⁵⁹ James Alexander Ullo – ur. 1882 r., zm. 1958 r., generał armii Stanów Zjednoczonych. R. Manning Miller, *The Biographical Dictionary of World War II Generals and Flag Officers*, Westport 1996, p. 328.

⁶⁶⁰ ՀԱՍ, ֆ. 57, ց. 5, զ. 216, թթ. 16-17, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դիմում. [NAA, f. 57, op. 5, nr 216, k. 16-17, Archiwum Katolikosy Wszystkich Ormian].

⁶⁶¹ Marietta Szaginian – ur. 2 kwietnia 1888 r., zm. 20 marca 1982 r., sowiecka pisarka, dziennikarka i działaczka komunistyczna. Jej książki przetłumaczono również na język polski, m.in.: *Przygoda damy z towarzystwa*, *Ludzie i maski*, *Goethe* oraz *Zapora wodna*. *Справочник Союза писателей СССР*, Москва 1981, с. 824.

⁶⁶² III. Մկրտչան, III. Դավթյան, *Միասին: ցորոտ տրաղիցեսկոյ սոտյոկ*, Երեւան 1997, с. 73.

⁶⁶³ *Nagorny Karabagh in International Law*, p. 417.

Tytułem dopowiedzenia trzeba dodać, że Konferencja Pokojowa w Paryżu, na którą tak liczyli Ormianie, została przerwana 21 stycznia 1920 roku. W istocie niczego nie dała Armenii. Nie podjęto żadnych decyzji, zwłaszcza w odniesieniu do Karabachu.

Tymczasem 28 kwietnia 1920 roku powstała Azerbejdżańska Socjalistyczna Republika Radziecka bezpośrednio po zajęciu Demokratycznej Republiki Azerbejdżanu przez Armię Czerwoną. To bardzo zaniepokoiło kraje Europy. Biorąc pod uwagę napięcie w Karabachu, przywódcy Francji, Włoch i Wielkiej Brytanii wystosowali notę protestacyjną pod adresem rządu Armenii, aby zagwarantował bezpieczny przerzut przez Azerbejdżan swoich wojsk z Karabachu w celu obrony Azerbejdżanu przed Armią Czerwoną. Nota głosiła, że rząd Azerbejdżanu powiadomił alianckich przedstawicieli Zakaukazia o naruszeniu jego granic przez wojska bolszewickie i wskazał na niebezpieczeństwo niepokojów, które mogą wystąpić w Baku. W odpowiedzi na uzasadnioną okolicznościami prośbę Azerbejdżanu, sojusznicy zwrócili się do rządu Armenii o udzielenie natychmiastowych gwarancji, które pozwoliłyby na przeniesienie do zagrożonej granicy wojsk azerbejdżańskich znajdujących się w Karabachu i innych obszarach sąsiadujących z Armenią⁶⁶⁴.

Wcześniej, 14 kwietnia, Armenia przerzuciła do Karabachu małą jednostkę wojskową pod dowództwem ministra obrony Drastamata Kanajana-Dro (orm.: Դրաստամատյան Կանայան) ⁶⁶⁵. Udało mu się pokonać siły azerbejdżańskie w kilku bitwach. Ludność Karabachu przyjęła go z entuzjazmem. Niemal natychmiast, w dniach 23-29 kwietnia, został zwołany Zjazd Chłopów Karabachu, na którym przyjęto nowe uchwały. W szczególności odwołano decyzję VII Zjazdu w sprawie tymczasowego uznania suwerenności Azerbejdżanu. Zapadły wówczas następujące uchwały:

1) Tymczasowe porozumienie zawarte w imieniu VII Zjazdu Karabachu z rządem Azerbejdżanu uznać za naruszenie przez tego ostatniego z powodu zorganizowanego ataku wojsk azerbejdżańskich na cywilną ludność ormiańską Karabachu, zniszczenie ludności w Szuszi i wioskach.

2) Ogłosić przyłączenie Górskiego Karabachu do Republiki Armenii, jako jej integralnej części.

⁶⁶⁴ ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, թ. 271, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 427, k. 271, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

⁶⁶⁵ Drastamat Kanajan-Dro – ur. 1884 r., zm. 1956 r.; ormiański oficer i polityk, minister obrony narodowej w rządzie Demokratycznej Republiki Armenii. Հ. Գևորգյան, *Դրո*, հ. 1, Երևան 1999. [H. Gevorgyan, *Dro*, t. 1, Erywań, 1999, passim].

3) Zwrócić się do delegacji Republiki Armenii w Moskwie z prośbą o poinformowanie rządu sowieckiego o postanowieniach Zjazdu⁶⁶⁶.

Rok 1920 obfitował dla Armenii w ważne wydarzenia historyczne i polityczne. Kraj był w stanie wojny z Turcją, w wyniku czego sytuacja wydawała się krytyczna. W rzeczywistości Armenia pozostała sama i nie miała sojuszników. Konferencja w San Remo (26 kwietnia 1920 roku), która zastąpiła Konferencję Paryską w sprawie Armenii, definitywnie niczego nie rozwiązała. Podjęto decyzję o udzieleniu prezydentowi Stanów Zjednoczonych, Woodrow Wilsonowi⁶⁶⁷, mandatu do rozwiązania kwestii granic Armenii z Turcją. Tak więc granice Armenii pozostawały spornymi aż do czasu podjęcia ostatecznych decyzji⁶⁶⁸.

Choć może się to wydawać dziwne, na dalsze wydarzenia w Karabachu wpłynął Kemal Atatürk. Należał on wówczas do grona sojuszników Włodzimierza Lenina. Podobnie jak w przypadku Weimarskich Niemiec, był to tymczasowy sojusz dwóch krajów, znajdujących się w izolacji międzynarodowej. Dla kemalistów pomoc wojskowa i finansowa bolszewików oraz koordynacja strategii militarnej z Moskwą wydawały się być istotnym czynnikiem zwycięstwa nad grecką interwencją, którą aktywnie wspierały państwa Ententy, zwłaszcza Wielka Brytania. Turcja była bardzo ważna dla Rosji Sowieckiej w jej konfrontacji z Ententą. Ponadto współpraca z Turcją mogłaby hipotetycznie pomóc w szybkiej i skutecznej sowietyzacji Kaukazu oraz ustanowieniu kontroli Związku Sowieckiego w regionie Morza Czarnego. Dlatego Lenin nie tylko udzielał Kemalowi poważnej pomocy wojskowej, ale w 1921 roku wysłał do Ankary jednego z najzdolniejszych sowieckich dowódców wojskowych Michaiła Frunze, jako doradcę wojskowego. Oprócz broni i złota, bolszewicy, pomimo głodu panującego w ich kraju, dostarczali Turcji żywność. Oczywiście cena takiego sojuszu była dla Ormian bardzo wysoka, ale Lenin bał się utraty Turcji, przypuszczając, że może ona stać się sojusznikiem Anglii⁶⁶⁹.

⁶⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ 98, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 581, k. 98, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

⁶⁶⁷ Thomas Woodrow Wilson – ur. 1856 r., zm. 1924 r.; dwudziesty ósmy prezydent Stanów Zjednoczonych (1913–1921). Kiedy w 1917 r. kraj przystąpił do I wojny światowej jako część Ententy, w styczniu 1918 r. przedstawił plan pokojowy – słynne czternaście punktów (13 punkt dotyczył reaktywowania niepodległej Polski). Po klęsce Niemiec, Austro-Węgier i Turcji w I wojnie światowej stał na czele delegacji USA na Paryskim Zgromadzeniu Pokojowym; był zwolennikiem proormiańskiego rozwiązania kwestii ormiańskiej i wzmocnienia niepodległego państwa ormiańskiego. Bronił idei przejęcia przez USA mandatu Armenii. Nowa granica turecko-armeńska została wytyczona przez Wilsona na polecenie Ligi Narodów w celu ustalenia realiów traktatu z Sèvres. A. Papyan, *Arbital Award of the President of the United States of America Woodrow Wilson. Full Report of the Committee Upon the Arbitration of the Boundary Between Turkey and Armenia. Washington, November 22 ND, 1920*, Yerevan 2011, passim.

⁶⁶⁸ Tamże

⁶⁶⁹ Tamże.

Sojusz Turcji i Rosji Sowieckiej okazał się fatalnym w skutkach zarówno dla Karabachu, jak i dla Armenii w całości. Przede wszystkim Kemal chciał ubezpieczyć Turcję przed kwestią ormiańską. Zbliżał się termin zawarcia traktatu w Sèvres⁶⁷⁰, a mandat kwestii ormiańskiej w rękach Stanów Zjednoczonych był szczególnie niebezpieczny dla Turcji. Turcja w swojej historii niejednokrotnie znajdowała sojuszników w Europie, a porozumienie w sprawie armeńskiej z mocarstwami europejskimi byłoby łatwiejsze, niż w przypadku Stanów Zjednoczonych. Dlatego 26 kwietnia 1920 roku Kemal zwrócił się do rządu sowieckiego, proponując faktycznie podział Armenii⁶⁷¹. Zaproponował połączenie sił zbrojnych Turcji z bolszewikami w celu zwalczania rządów imperialistycznych i uwolnienia wszystkich uciskanych narodów spod ich dominacji. Jeśli siły sowieckie będą przewidywać akcje zbrojne przeciwko Gruzji lub poprzez swoje wpływy zmuszą Gruzję do przystąpienia do współpracy, to rząd turecki podejmie działania wojskowe przeciwko imperialistycznej Armenii i zobowiąże się zmusić Republikę Azerbejdżanu do przystąpienia do kręgu państw sowieckich⁶⁷².

W telegramie przedstawiciela Wielkiej Brytanii w Gruzji, kpt. Luck`a do lorda George Curzon`a⁶⁷³, znajduje się potwierdzenie tajnego planu ataku turecko-bolszewickiego na Armenię. Informowano, że możliwy jest wspólny atak, a głównym kierunkiem może być ormiański Zangezur⁶⁷⁴. Telegram został wysłany 30 kwietnia 1920 roku. Tego samego dnia Armenia otrzymała od Azerbejdżanu notę żądającą natychmiastowego wycofania wojsk ormiańskich z Karabachu i Zangezuru: „Rząd robotniczo-chłopski Socjalistycznej Republiki Azerbejdżanu reprezentowany przez Komitet Rewolucyjny żąda: 1) Oczyszczenia terytorium Karabachu i Zangezury z Waszych wojsk. 2) Odstąpienia do swoich granic. 3) Zaprzestania rzezi między etnicznych. W przeciwnym przypadku Komitet Rewolucyjny Azerbejdżańskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej uzna, że znajduje się w stanie wojny z Rządem Republiki Armenii. Odpowiedzi na notę należy udzielić w ciągu trzech dni. Zastępca Komisarza ds.

⁶⁷⁰ Traktat w Sèvres – układ pokojowy podpisany 10 sierpnia 1920 roku pomiędzy Imperium Osmańskim a państwami Ententy, sojusznikiem Państw Ententy po klęsce Imperium Osmańskiego w tej wojnie.

⁶⁷¹ АВПР, ф. 04, оп. 39, п. 262, д. 52987, Секретариат Георгия Чичерина.

⁶⁷² Tamże.

⁶⁷³ George Nathaniel Curzon – ur. 1859 r., zm. 1925 r.; brytyjski arystokrata i polityk partii konserwatywnej, minister spraw zagranicznych. Jego imieniem nazwano polsko-radziecką linię graniczną, którą Ententa zaproponowała Rosji Sowieckiej w 1920 r. Był wrogo nastawiony do tegoż państwa, postrzegając go jako poważną przeszkodę dla brytyjskich interesów na Bliskim i Środkowym Wschodzie; orędownik antysowieckiej interwencji zagranicznej w latach 1917-1922. Prowadził dwojaką politykę w kwestii ormiańskiej; tzw. ormiańska kwestia oraz problemy mniejszości narodowych żyjących w Imperium Osmańskim były dla niego niczym jak instrumentem dla wyciągania korzyści dla Wielkiej Brytanii. H. Nicolson, *Curzon. The Last Phase, 1919-1925. A Study in Post-War Diplomacy*, London 2011, passim.

⁶⁷⁴ *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, vol. 12, London 1970, p. 601.

Zagranicznych Azerbejdżańskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej Mirza Dawid Gusejnow”⁶⁷⁵.

Strona ormiańska nadal nalegała, aby wszystkie spory dotyczące granic między Azerbejdżanem a Armenią były rozstrzygane wolą narodu. Okazało się, że ormiańska populacja Karabachu już wyraziła na ośmiu zjazdach swoją niezachwianą wolę przynależności do Republiki Armenii. Jeśli chodzi o Zangezur, Armenia nadal stała na stanowisku, że Azerbejdżan nigdy nie rozciągnął swojej władzy na tym terytorium, a zatem nie ma absolutnie żadnych podstaw prawnych ani faktycznych do uznania Zangezuru za terytorium Azerbejdżanu⁶⁷⁶. Sytuacja wokół Karabachu stawała się jeszcze bardziej skomplikowana, ponieważ Azerbejdżan już był sowietyzowany, a Armenia nadal broniła swojej suwerenności. W ten sposób spór o Karabach stopniowo przeniósł się z linii Erewan – Baku na poziom Erewan – Moskwa. Z drugiej zaś strony Rosja bolszewicka była zdeterminowana co do sowietyzacji Armenii. Z tego powodu gęsta sieć agentów rozwijała działalność propagandową w Armenii, zaś Armia Czerwona w Baku prowadziła działania „pokojoye” między Armenią a Azerbejdżanem. 11 maja 1920 roku 11 Armia otrzymała od dowództwa Frontu Kaukaskiego rozkaz zajęcia strategicznych pozycji pomiędzy siłami Armenii i Azerbejdżanu. W rozkazie stwierdzono, że konieczne jest przeniesienie z Baku wystarczającej ilości jednostek zbrojnych, aby zapobiec działaniom wojskowym na linii Nachiczewan – Szuszi⁶⁷⁷. W rzeczywistości oznaczało to okupację ormiańskiego Zangezuru i Karabachu. Choć może się to wydawać dziwne, do tego mogły się przyczynić rzezie Ormian w wielu częściach Karabachu i Zangezuru. Potwierdza to również telegram Ordżonikidze⁶⁷⁸ do Lenina z 12 maja 1920 roku. Nadawca informował, że ormiańska część miasta Szuszi i nizinne wioski Ormian zostały całkowicie zniszczone, podobnie Ormianie postąpili w regionie Zangezuru z muzułmańskimi osiedlami. W ten sposób Ordżonikidze był przekonany, że zarówno ludność ormiańska, jak i muzułmańska z radością powita wojska bolszewickie. Dodawał: „Myślę, że dzielnice Szuszi, Nachiczewan, Ordubad, Dżulfa zostaną zajęte bez żadnego oporu ze strony Ormian”⁶⁷⁹.

⁶⁷⁵ *Нагорный Карабах в международном праве*, т. 1, с. 429.

⁶⁷⁶ ՀԱՎ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ 98, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 581, k. 98, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

⁶⁷⁷ *Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.*, док. № 319, с. 462-464.

⁶⁷⁸ Sergo Ordżonikidze – ur. 1886 r., zm. 1937 r.; sowiecki działacz partyjny i państwowy, 1912-1917 członek Komitetu Centralnego KPZR, 1927-1930 przewodniczący Centralnej Komisji Kontroli, komisarz ludowy przemysłu ciężkiego ZSRR. R. Conquest, *Wielki Terror*, Warszawa 1997, s. 40.

⁶⁷⁹ *Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.*, док. № 320, с. 464-465.

29 maja Komisarz Ludowy Spraw Zagranicznych Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (RFSRR) Gieorgij Cziczierin⁶⁸⁰ pisał do Efraima Sklanski, członka Rady Pracy i Obrony Sowieckiej, o konieczności zajęcia Karabachu przez Armię Czerwoną. Informował, że aby odegrać rolę arbitra między walczącymi narodami i uniknąć rzezi ormiańsko-tatarskiej, muszą wraz z oddziałami zająć sporne tereny usytuowane między Armenią a Azerbejdżanem, a w szczególności region Szuszi i Nachiczewań. To mogłoby zabezpieczyć bezpośredni kontakt z tureckimi nacjonalistami i Persją⁶⁸¹.

Gieorgij Cziczierin był przekonany, że Karabach, Zangezur i Nachiczewań należy połączyć w jedno państwo federacyjne. Rzecz jasna państwo to powinno wejść w skład Rosji Sowieckiej, jednak zakładano, że ta formacja państwowa powinna być niezależna od Armenii i Azerbejdżanu. Józef Stalin natomiast od samego początku był wrogo nastawiony do Armenii. Jego stanowisko w sprawie Karabachu zdecydowanie miało wektor pro azerbejdżański. Cziczierin w piśmie do Ordżonikidze twierdził, że Karabach, Zangezur, Nachiczewań nie powinny należeć ani do Armenii, ani do Azerbejdżanu, ale muszą znaleźć się pod bolszewickimi siłami okupacyjnymi wraz z utworzeniem lokalnych rad, bo inna decyzja zakłóciłaby sowiecką politykę pokojową, zainspirowaną przez zaistniałą ogólną sytuację⁶⁸².

W oparciu o te przesłanki, 27 czerwca 1920 roku przewodniczący Rady Komisarzy Ludowych Azerbejdżańskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej Nariman Narimanow pisał do Lenina: „Drogi towarzyszu Lenin, z telegramu towarzysza Cziczierina widać, że informacje z Centrum są jednostronne. Centrum uległo wpływom tych, którzy nadal działają wspólnie z siłami Denikina przeciwko Władzy Radzieckiej Azerbejdżanu. Jeśli Centrum chce przynieść Azerbejdżan w ofierze i zostawić dla siebie tylko Baku, ropę naftową oraz całkowicie zrezygnować z polityki wschodniej, to niech to robi, ale ostrzegam: Baku nie może być utrzymane bez całego Azerbejdżanu w sąsiedztwie ze zdrajcami dasznakami i gruzińskimi mieńszewikami [...]”⁶⁸³.

W odpowiedzi, 29 czerwca Cziczierin argumentował: „Swoimi działaniami towarzysze z Baku zakłócają kompromisy, odrzucają wymagane przez Komitet Centralny zawarcie porozumienia z Armenią, propagują powstania, nalegają na przyłączenie tych spornych

⁶⁸⁰ Gieorgij Wasilewicz Cziczierin – ur. 1872 r., zm. 1936 r.; rosyjski dyplomata, prawnik, ludowy komisarz spraw zagranicznych RFSRR 1918-1923, ludowy komisarz spraw zagranicznych ZSRR 1922-1930. M. Mikeln, *Stalin*, Warszawa 1990, s. 123.

⁶⁸¹ *Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.*, dok. № 321, s. 465-466.

⁶⁸² Tamże, dok. № 352, s. 506.

⁶⁸³ РГАСПИ, ф. 2, оп. 1, д. 14516, л. 2, В. Ленин.

terytoriów do Azerbejdżanu, względem których podjęto decyzję o zajęciu ich przez nasze siły i przyłączenie do Azerbejdżanu, co całkowicie uniemożliwi porozumienie z Armenią [...]”⁶⁸⁴.

16 lipca 1920 roku Ordżonikidze telegrafował do Lenina, że dowództwo tureckie poprosiło go o przeprowadzenie czystek etnicznych w Nachiczewanie: „[...] W regionie Nachiczewanu rzeź pomiędzy Ormianami i Tatarami jest nieunikniona. Można jej uniknąć jedynie poprzez nasze przemieszczenie się i zajęcie regionu Nachiczewan. Próbowaliśmy przynajmniej dokonać wywiadu w tym kierunku, ale według rozkazu Przewodnika Naczelnego, na żądanie Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych takie przemieszczenia są zabronione. Wywiadowcy dywizji tureckiej męczą nas i proszą o pozwolenie na rzeź. Powtarzam: rzeź jest nieunikniona. Do zajęcia [obszaru] sił jest wystarczająco dużo”⁶⁸⁵.

Jak z tego wynika, polityka Turcji wobec Ormian i Armenii nie uległa zmianie. Turcy nadal realizowali plan całkowitego zniszczenia Ormian oraz przyłączenia do swego terytorium Azerbejdżanu. Dałoby to Turkom w przyszłości możliwość ponownego wchłonięcia rejonu Morza Kaspijskiego i tureckojęzycznej części Azji Środkowej. Przynajmniej Imperium Osmańskie, które zostało pokonane i usunięte z Bałkanów, mogłoby zostać przekształcone we Wschodnie Imperium Tureckie. Moskwa z kolei starała się wciągnąć w swoje ideologiczne plany jak najwięcej krajów. A ponieważ Armenia była w rzeczywistości jedynym krajem, który otwarcie się jej sprzeciwiał, bolszewicy byli skłonni poświęcić Armenię z jej suwerennymi prawami na rzecz swoich „sojuszników”. Historia pokazała, że Turcy nie mieli zamiaru iść drogą komunizmu i socjalizmu. Jednak bezczelność tureckiej dyplomacji była bardzo przekonująca dla przywódców bolszewickiej Rosji. Tak więc spory terytorialne między Armenią a Azerbejdżanem były wykorzystywane do celów geopolitycznych Ankary i Moskwy. Z listów i negocjacji polityków wyraźnie wynika, że w rozwiązywaniu konfliktu w Karabachu nie uwzględniono żadnych zasad, praw międzynarodowych ani czynników historycznych. Karabach był kartą przetargową w geopolitycznych grach silnych mocarstw. Uwaga ta dotyczy oczywiście nie tylko Karabachu. Kwestia Armenii w całości została wystawiona na licytację na forum relacji międzynarodowych.

18 lipca 1920 r. Cziczerin wysłał depeszę do Siergieja Kirowa⁶⁸⁶ w Tyflisie, aby przekonać stronę ormiańską do odstąpienia Karabachu i Zangezuru w zamian za Nachiczewan:

⁶⁸⁴ Tamże.

⁶⁸⁵ ГАРФ, ф. 130, оп. 4, л. 496, л. 154, Совет народных комиссаров РСФСР.

⁶⁸⁶ Siergiej Mironowicz Kirow (nazwisko rodowe: Kostrikow) – ur. 1886 r., zm. 1934 r.; bolszewik i rewolucjonista. Po podpisaniu 7 maja 1920 r. traktatu pokojowego między Rosyjską Federacją SRR a Demokratyczną Republiką Gruzji, został posłem sowieckim w Tbilisi. 28 kwietnia 1920 r. wkroczył do Baku z 11 Armią Czerwoną, po czym parlament Azerbejdżanu pokojowo ogłosił ustanowienie władzy sowieckiej w Azerbejdżanie. W latach 1921–1926 był pierwszym sekretarzem Komitetu Centralnego partii bolszewickiej w

„[...] Jeśli Ormianie zgodzą się natychmiast zrezygnować z całego Karabachu i uznać Zangezur za sporny pod warunkiem przyznania dla nich Nachiczewana, będziemy bardzo zadowoleni z tego wyniku”⁶⁸⁷.

Co więcej, Rosja Sowiecka cynicznie zaproponowała ormiańskiej stronie masowe przesiedlenie ludności do Azji Mniejszej. Cziczerin sugerował ministrowi spraw zagranicznych Armenii Hamo Ohanjanyanowi (orm. Համո Օհանյան) ⁶⁸⁸ utworzenie Armenii tam, gdzie niedawno doszło do ludobójstwa Ormian. W swojej depeszy pisał: „Wszystkie działania Rosji Radzieckiej na Kaukazie mają na celu udzielenie przyjaznej pomocy dla dalszego spokojnego i pokojowego rozwoju narodu ormiańskiego, a także innych sąsiadujących z nimi narodów, z innymi narodami Bliskiego Wschodu. Rosja Radziecka występuje jako bezinteresowny przyjaciel ludu pracującego każdej narodowości. Zajęcie przez rosyjskie jednostki wojskowe tych terenów, które w toku walki między sąsiadującymi narodami stały się spornymi między Armenią a Azerbejdżanem, ma na celu zapobieganie krwawym konfliktom, które mogą mieć katastrofalne skutki dla wszystkich uczestników, a także dąży do stworzenia warunków umożliwiających spokojną i bezstronną dyskusję dotyczącą spornych kwestii terytorialnych. Przyjazne stosunki, jakie Rząd Radziecki próbuje nawiązać z tureckim Rządem Narodowym Azji Mniejszej, są przez niego wykorzystywane między innymi do zapewnienia ludności ormiańskiej możliwości zdobycia terytorium wystarczającego dla ich rozwoju w Azji Mniejszej i wreszcie wyrwania się z długotrwałej śmiertelnej wrogości z sąsiadującą ludnością muzułmańską [...]”⁶⁸⁹.

Jednak ormiańska strona nie poddawała się. Ponadto, o ile w Karabachu Armia Czerwona odniosła sukces wojskowy, w Zangezurze Ormianie otwarcie z nią walczyli. W kilku bitwach ormiańskie pospolite ruszenie przerwało ofensywę Armii Czerwonej. Najpierw przeprowadził mu Drastamart Kanauan, a od sierpnia 1920 roku Garegin Nyżdeh (orm. Գարեգին Նժդեհ) ⁶⁹⁰. Z rozkazu wydanego 3 października tegoż roku o nowych atakach na Karabach i Zangezur 11 Armii Czerwonej wynika, że gen. Dro nie tylko bronił, ale i prowadził ofensywę.

Azerbejdżańskiej SRR. Został zamordowany w Smolnym w 1934 r., rzekomo z tajnego rozkazu Stalina W. Materski, *Gruzja*, Warszawa 2010, s. 105-108.

⁶⁸⁷ РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2104, л. 2, В. Ленин, председатель СНК и СТО.

⁶⁸⁸ Hamazasp „Hamo” Ohanjanyan – ur. 1873 r., zm. 1947 r.; premier Pierwszej Republiki Armenii od 5 maja do 23 listopada 1920 roku. R. Hovannisyan, *The Republic of Armenia*, vol. 4: *Between Crescent and Sickle. Partition and Sovietization*, Los Angeles 1996, p. 384.

⁶⁸⁹ А.М. Эльчибеян, *Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в Армении*, Ереван 1957, док. № 262, с. 373-374.

⁶⁹⁰ Garegin Nyżdeh (właśc. Garegin Ter-Harutiunian) – ur. 1886 r., zm. 1955 r.; ormiański polityk i generał, premier i minister obrony narodowej w rządzie Republiki Górskiej Armenii, jeden z przywódców ruchu dasznaków na emigracji. Վ. Աթոյան, *Գարեգին Նժդեհի ուսմանը և պայքարն անկախության համար*, Երևան 2011. [W. Atoyan, *nauka i wieczne lekcje Garegina Njde*, Erywań 2011, passim].

Rozkaz ten przypomina, że gen. Dro prowadził działania zbrojne przeciwko Brygadam Kawalerii Armii Czerwonej w regionie Zangezur. Główne siły Armenii były skierowane w kierunku Nachiczewanu w celu oczyszczenia tego obszaru z wojsk tureckich i poskromienia zbuntowanych muzułmanów⁶⁹¹.

W cytowanym wyżej rozkazie apelowano: „Odpowiadać na każdy atak Dasznaków ciosem w miejscowości, skąd dokonano ataku i brutalnie rozprawiać się ze sprawcami, zniechęcając do niepokojenia ludności cywilnej”⁶⁹².

Wypowiedzi te świadczyły o tym, że przeciwko Armenii podjęto nie tylko wspólną rosyjsko-turecką ofensywę wojskową, ale także politykę zastraszania i terroru względem cywilnej ludności.

Tymczasem w dniu 10 sierpnia 1920 r. został podpisany Traktat w Sèvres. Dokument ten oznaczał koniec I wojny światowej. Długo oczekiwany traktat zawierał wiele punktów, poczynając od zapowiedzi redukcji armii tureckiej do 50000 żołnierzy, a kończąc ustaleniem jej granic. Dane dotyczące Armenii zostały uwzględnione w punktach 88-93. Według treści punktu 88, Turcja i jej sojusznicy uznawali Armenię za wolne i niepodległe państwo. Punkt 89 stanowił, iż Turcja i Armenia, a także inne podmioty zainteresowane tym problemem zgładziły się poddać kwestię granicy między Turcją i Armenią w regionach Erzurum, Trabizon⁶⁹³, Wan i Bitlis pod rozstrzygnięcie arbitrażu prezydenta Stanów Zjednoczonych, przyjmując jego decyzję w tej sprawie oraz wszelkie inne postanowienia, jak na przykład dostęp Armenii do morza oraz demilitaryzację jakiegokolwiek części terytorium Turcji przylegającej do jej granic⁶⁹⁴.

Armenii zagwarantowano przywileje tranzytowe oraz dzierżawienie części portu Batumi. Armenia, Gruzja i Azerbejdżan miały ustalić swoje wzajemne granice w drodze bezpośrednich wzajemnych negocjacji, a w przypadku niemożności osiągnięcia porozumienia, metodą mediacji sojusznicznych państw. Ponadto, zgodnie z traktatem, Turcja zobowiązała się do uznania wszystkich punktów i podjęcia wszelkich starań w celu ich wykonania w ciągu trzech miesięcy⁶⁹⁵.

Później, zgodnie z Traktatem z Sèvres, prezydent USA Woodrow Wilson podjął decyzję arbitrażową odnośnie granicy między Armenią a Turcją. Nie będzie ta kwestia przedmiotem niniejszych rozważań, ponieważ granica Armenii z Azerbejdżanem nie była objęta

⁶⁹¹ *Нагорный Карабах 1918-1923 гг.*, док. № 389, с. 564-565.

⁶⁹² Tamże.

⁶⁹³ Trabizon – miasto na północy Turcji.

⁶⁹⁴ A. Papayan, *Arbitral Award of the President of the United States of America Woodrow Wilson, Full Report of the Committee Upon the Arbitration of the Boundary Between Turkey and Armenia*, Yerevan 2011, passim.

⁶⁹⁵ Treaty of Peace Between The Allied & Associated Powers and Turkey Signed at Sevres – August 10, 1920 http://sam.baskent.edu.tr/belge/Sevres_ENG.pdf. Dostęp: 11.10. 2019.

kompetencjami Traktatu Sèvres czy Wilsona. Kwestia granic Armenii z Gruzją i Azerbejdżanem miała zostać rozstrzygnięta za porozumieniem stron. Dlatego Karabach zasadniczo nie był brany przez Wilsona pod uwagę⁶⁹⁶.

Jednak należy powiedzieć, że chociaż orzeczenie arbitrażowe miało moc prawną i zobowiązywało do Jego przestrzegania, to ani Traktat Sèvres, ani decyzja Woodrow'a Wilson'a w sprawie granic Armenii z Turcją, nie zostały zrealizowane.

Mapa 2. Decyzja Woodrow Wilsona odnośnie do granicy między Armenią a Turcją z 22.11.1920 r.⁶⁹⁷

Źródło: A. Papyan, *Arbitral Award of the President of the United States of America Woodrow Wilson Full Report of the Committee Upon the Arbitration of the Boundary between Turkey and Armenia*. Washington, November 22nd, 1920, Yerevan 2011, p. 333; W. D. Durham, *The 1920 Treaty of Sevres and the Struggle for a Kurdish Homeland in Iraq and Turkey Between World Wars*, Oklahoma 2010, p. 108.

Rząd turecki, lekceważąc ustalenia Traktatu Sèvres i decyzję Wilsona, jeszcze bardziej zwiększył presję na Armenię. Agresja rosyjsko-turecka weszła w bardziej otwartą i trudną fazę. Armenia została zmuszona do stawiania oporu na dwóch frontach jednocześnie. Ze wschodniej i południowej strony posuwała się Armia Czerwona. Strona turecka zaatakowała z zachodniej

⁶⁹⁶ Więcej na ten temat: P. Olszewski, *Polityka państw Ententy wobec Zakaukazia w latach 1918-1921*, Piotrków Trybunalski 2001, passim.

⁶⁹⁷ Opublikowano na stronie Biblioteki Kongresowej USA: <https://www.loc.gov/resource/g7431f.ct000197/?r=-0.823,-0.185,2.646,1.14,0>. Dostęp: 12.10. 2019.

części Armenii. Zatem tak długo oczekiwane rozwiązanie kwestii ormiańskiej po I wojnie światowej okazało się spóźnione. Siły Ententy nie mogły i nie chciały zagwarantować, że Turcja wypełni swoje zobowiązania. Armenia z kolei nie mogła tego zrobić samodzielnie. Można stwierdzić, że I wojna światowa okazała się fatalna dla Armenii. Prawie cała zachodnia Armenia została zniszczona po ludobójstwie w 1915 roku. Wschodnia Armenia, która uzyskała niepodległość w 1918 roku, została opuszczona przez europejskich sojuszników i poddana agresji. Biorąc pod uwagę ludobójstwo Ormian z 1915 roku wraz ze stratami bojowymi poniesionymi przez siły ormiańskie w I wojnie światowej, można powiedzieć, że Armenia poniosła podczas tej wojny największe straty. Jednak po jej zakończeniu kraj nadal skazany był na cierpienie i walkę⁶⁹⁸.

10 sierpnia 1920 roku Armenia została zmuszona do zawarcia umowy z Rosją Sowiecką na bardzo niekorzystnych warunkach:

1. Od godziny 12.00 w dniu 10 sierpnia 1920 roku działania wojskowe między wojskami Rosyjska Federacyjna Socjalistyczna Republika Radziecka (RSFSR) a Republiką Armenii uważa się za zakończone. Uwaga: działania wojenne, które mogą wystąpić po upływie tego okresu z powodu braku komunikacji lub innych przeszkód technicznych, nie mogą pociągać za sobą żadnych konsekwencji sprzecznych z jakimkolwiek punktem niniejszego Traktatu.
2. Wojska Republiki Armenii zajmują następującą linię: Szachtachty – Chok-Aznabiurt – Sultanbek i dalej linię na północ od Kuki i na zachód od Bazarczai (Bazarkend). W Guberni Kazachstańskiej linia zajęta przez nich 30 lipca ubiegłego roku zostanie zajęta przez wojska RSFSRR w spornych regionach: Karabach, Zangezur i Nachczivan, z wyjątkiem linii określonej w niniejszym traktacie w celu rozmieszczenia wojsk Republiki Armenii.
3. Zajęcie spornych terytoriów przez wojska sowieckie nie przewiduje praw do tych terytoriów Republiki Armenii lub Azerbejdżańskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. To tymczasowe zajęcie przez Rosję Radziecką ma na celu stworzenie sprzyjających warunków do pokojowego rozwiązywania sporów terytorialnych między Armenią a Azerbejdżanem na podstawie traktatu pokojowego, który zostanie zawarty w najbliższej przyszłości między Rosją Radziecką a Republiką Armenii.
4. Wraz z zakończeniem działań wojennych, umawiające się strony zaprzestają koncentracji sił wojskowych zarówno na terytoriach spornych, jak i przygranicznych.

⁶⁹⁸ A. Papyan, *Arbitral Award*, 80-104.

5. RSFSR gwarantuje swobodne przejście (z bronią i wyposażeniem) do Armenii dla wszystkich jednostek wojskowych Rządu Ormiańskiego, które znalazły się za linią zajmowaną przez wojska sowieckie. Niniejszy traktat jest podpisany w dwóch egzemplarzach, z których jeden jest przekazywany przedstawicielom Republiki Armenii, a drugi upoważnionemu przedstawicielowi RSFSR⁶⁹⁹.

Warto zauważyć, że dosłownie następnego dnia, 11 sierpnia 1990 roku, lord George Curzon otrzymał telegram od przedstawiciela Wielkiej Brytanii na Zakaukaziu, kpt. Luke'a, wyrażający dezaprobatę dla działań Ormian związanych z porozumieniem z 10 sierpnia. Czy warto jeszcze raz przypomnieć, jaka była brytyjska polityka wobec Karabachu rok wcześniej? Telegram przedstawiciela Wielkiej Brytanii mówi sam za siebie i nie wymaga dalszych komentarzy. W telegramie napisano, że 10 sierpnia w Tyflisie władze Armenii zawarły porozumienie z sowieckim przedstawicielem Borisem Legranem, zgodnie z którym – jako wstępny krok przed ostatecznymi negocjacjami pokojowymi przewidzianymi w Erewaniu – Armenia zgodziła się na czasowe zajęcie Karabachu, Zangezuru i całego Nachiczewanu przez wojska bolszewickie. George Curzon jako przedstawiciel Wielkiej Brytanii stwierdził też, że zgoda na zajęcie Nachiczewanu przez bolszewików, która otwiera im drogę do Turcji i do północno-zachodniej części Persji, oznacza niemal akt sprzeciwu w stosunku do Wielkiej Brytanii⁷⁰⁰.

Po podpisaniu traktatu, dowódca wojsk ormiańskich w Zangezurze gen. Dro, opuścił ten region, ale jego pomocnik, dowódca Obwodu Kapańskiego Garegin Nyżdeh odmówił uznania traktatu, obawiając się, że Zangezur zostanie przekazany sowieckiemu Azerbejdżanowi. Garegin Nyżdeh organizował powstanie ludowe przeciwko bolszewikom. 25 sierpnia została ogłoszona Republika Górskiej Armenii, a jej dyktatorem w mieście Kapan został wybrany Garegin Nyżdeh. Republika Górskiej Armenii faktycznie istniała do lipca 1921 roku. Nie była, rzecz jasna uznana przez inne państwa, a więc tym samym nie posiadała żadnych perspektyw na przyszłość. Jednak, jak pokazała historia, sukcesy wojskowe, które stały się udziałem zbrojnych oddziałów Garegina Nyżdeha, miały decydujący wpływ na los Zangezura. Wielu historyków i politologów zgadza się, że dzięki niemu Zangezur został włączony do Ormiańskiej SRR⁷⁰¹.

⁶⁹⁹ Е. К. Саркисян, *Дипломатическая миссия РСФСР в Армении*, „Вестник архивов Армении”, 1967, № 3, док. № 17, с. 46-47.

⁷⁰⁰ *Documents on British Foreign Policy. First Series, 1919-1939*, vol. 12, ed. R. Butler, J. P. T. Bury, London 1962, p. 633-634.

⁷⁰¹ Կլայմեսի վրա: Վ. Աթոյան, *Գարեգին Նժդեհի ուսմունքը հայկական մարտերի դասեր*, [W. Atoyán, *Garegin Nzhdeh, passim*].

Zgodnie z oczekiwaniami, Armia Czerwona naruszyła warunki i na okupowanych terenach pojawiły się wojska azerbejdżańskie. W dniu 10 października minister Spraw Zagranicznych Armenii Ohandżanyan (orm. Օհանջանյան) telegrafował w tej sprawie do Komisarza Ludowego Spraw Zagranicznych RFSRR Cziczierina. Ohandżanyan pisał, że zgodnie z porozumieniem z 10 sierpnia 1920 roku zawartym w Tyflisie między RFSRR a Republiką Armenii, za neutralne uznano regiony Karabachu, Zangezuru i Nachiczewanu. Tymczasem od samego początku zajęcia tych regionów przez rosyjskie wojska radzieckie, wojska azerbejdżańskie i bandy kurdyjsko-tatarskie uzyskały szeroki dostęp do granic Karabachu. Równocześnie taki sam dostęp uzyskały tureckie siły narodowe i ich dowódcy na czele z Halil Paszą⁷⁰².

Jesienią 1920 roku położenie Ormian okazało się wprost katastrofalne. Do obrony Karabachu i wschodnich granic Armenii, po prostu brakowało ludzi i środków. W tym samym czasie wojska tureckie zbliżały się od zachodnich granic Armenii. Z notatki komisarza wojskowego 11 Armii Czerwonej z 25 października wiadomo, że w miarę postępu Turków jednostki ormiańskie wycofywały się do linii Igdir – Aleksandropol – Kars – Ardahan. Dzięki ogromnemu wysiłkowi wszystkich oddziałów, Ormianie powstrzymali i nieco odepchnęli atakujących Turków. Stan wojny wymagał od Armenii wysiłku – wszyscy mężczyźni poniżej trzydziestego roku życia zostali zmobilizowani, w pośpiechu rejestrowano ochotników. Na całym terytorium republiki wprowadzono stan wojenny. Powstanie w Zangezurze szybko się rozpowszechniło i objęło prawie cały region. Według danych Armii Czerwonej, ogólna liczba powstańców w Zangezurze wynosiła około 2500 osób⁷⁰³.

Jednakże nawet w szeregach decydentów bolszewickich nie wszyscy opowiadali się za polityką filomuzułmańską. Ale najwyżsi rangą przywódcy: Lenin i Stalin, preferowali taktykę „marchewki i kija”. Dla krajów takich jak Armenia, broniących niepodległości, stosowano politykę kija. Dla tych krajów, które przystąpiły do obozu socjalistycznego, Moskwa była bardziej przychylna. Dlatego też przez dłuższy czas nie podpisywano traktatu pokojowego między Armenią a RSFSR. Lenin i Stalin byli temu przeciwni. Bardzo wyraźnie świadczy o tym telegram wysłany przez Stalina do Lenina 5 listopada 1920 roku: „[...] Sytuacja w Turcji jest niezrozumiała, mogłaby stać się groźna, jeżeli dojdzie do porozumienia między Kemalem a Ententą, bo zneutralizowanie Kemala ułatwi marsz Ententy na Baku, [a] bez dokładnego

⁷⁰² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ 98, Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [NAA, f. 200, op. 1, nr 581, k. 98, Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

⁷⁰³ *Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.*, док. № 415.

rozpoznania i wyjaśnienia sytuacji w Turcji niemożliwe jest podpisanie umowy z Armenią, która daje Armenii, tj. Entencie, najważniejszy obszar strategiczny z ludnością muzułmańską i wciągającą nas w konflikt z Turcją. Na razie z traktatem z Armenią musimy poczekać udając, że życzymy Armenii korzystnego pokoju, a potem zobaczymy⁷⁰⁴”.

Sam traktat został opracowany jeszcze w październiku 1920 roku i cały czas czekał na ratyfikację. Jednakże dokument ten nigdy nie został podpisany, lecz złożono go w archiwum. W myśl zawartych tam zapisów, Armenia miała zawrzeć długo oczekiwany pokój ze wszystkimi stronami konfliktu w zamian za Karabach. Jednak Armenia uznawała za swoje: Zangezur (Sjunik), Nachiczewan, Kars i Ardahan⁷⁰⁵. Oznaczało to, że Turcja musiała wycofać swoje wojska do granic z 1914 roku, co oczywiście było na rękę Armenii. Utrata Karabachu z kolei miała stać się kompromisem z armeńskiej strony. Godne uwagi jest to, że w tym projekcie traktatu nic nie zostało powiedziane o postulatach Traktatu Sèvres i decyzjach Woodrowa Wilsona. Jest jednak pewne, że głównym przeciwnikiem tego traktatu w Rosji był Stalin. Rozumiał on, że całkowite zniszczenie Armenii jest niemożliwe, ponieważ pozwoliłoby to Turcji posiadać wspólną granicę z Azerbejdżanem. 16 listopada 1920 r. telegrafował do Lenina: „Aby zapobiec temu zagrożeniu, konieczne jest wykorzystanie obecnej sytuacji do sowietyzacji Armenii, konieczne jest wbić ormiańsko-sowiecki klin pomiędzy Turcją i Azerbejdżanem”⁷⁰⁶.

Już 29 listopada 1920 roku ormiańscy bolszewicy przy wsparciu Armii Czerwonej ogłosili utworzenie Armeńskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. 2 grudnia, wyczerpawszy wszelkie możliwości, rząd Armenii poddał się RFSRR. Powstała Armeńska Socjalistyczna Republika Radziecka. Od tego momentu wszystkie sporne kwestie dotyczące Armenii zostały przeniesione do departamentu w Moskwie. Wraz z ustanowieniem władzy sowieckiej, Karabach nie przestał interesować żadnej ze stron konfliktu; Armenia i Azerbejdżan nadal walczyły o niego.

3. Karabach w latach 1920-1990 (okres sowiecki)

Sowietyzacja Armenii pokazała, jak szybko władze radzieckie mogą zmieniać swoje poglądy względem Armenii w ogólności, a Karabachu w szczególności. Jak już wspomniano,

⁷⁰⁴ РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 1987, л. 1, И. Сталин.

⁷⁰⁵ Е. К. Саркисян, *Дипломатическая миссия РСФСР*, док. № 37, с. 71-72.

⁷⁰⁶ РГАСПИ, ф. 558, оп. 1, д. 1989, л. 3, И. Сталин.

kwestia ziem ormiańskich została przeniesiona na orbitę stosunków między Moskwą a Ankarą. Po wejściu Armenii do obozu sowieckiego, wpływy Turcji nie straciły na aktualności; wręcz przeciwnie, można powiedzieć, że presja Turcji na Rosję bolszewicką w sprawie ormiańskiej wzrosła. Podczas gdy nawet Azerbejdżan był gotowy oddać Karabach, Nachiczewan i Zangezur na rzecz Armenii, dyplomacja turecka znalazła sposoby bardziej korzystnego dla siebie rozwiązania.

Zgodnie z tekstem Narimana Narimanowa⁷⁰⁷ opublikowanej 2 grudnia 1920 r. „Azerbejdżańska Republika Radziecka, wspierając walkę braterskiego ormiańskiego ludu robotniczego przeciwko władzom Dasznaków, którzy przelewali i nadal przelewają niewinną krew naszych najlepszych komunistycznych towarzyszy na terenie Armenii i Zangezuru oświadcza, że odtąd żadne kwestie terytorialne nie mogą powodować wzajemnego przelewania krwi dwóch odwiecznie sąsiadujących narodów: Ormian i muzułmanów; chłopom-robotnikom Górskiego Karabachu udziela się pełnego prawa do samostanowienia, wszystkie akcje wojskowe w granicach Zangezuru są zawieszone, a wojska Azerbejdżańskiej Republiki Radzieckiej zostaną wyprowadzone”⁷⁰⁸.

Ta decyzja Azerbejdżanu była niezwykła z dwóch powodów. Po pierwsze: ukazała całkowite podporządkowanie się Azerbejdżanu siłom trzecim odnośnie do spornych regionów. W przeciwnym razie trudno sobie wyobrazić, aby Azerbejdżan mógł z taką łatwością zrezygnować z tych terenów, o które jeszcze miesiąc temu toczył uporczywą walkę. Po drugie: Azerbejdżan, jak twierdziła strona ormiańska, naprawdę posiadał własne jednostki wojskowe w Karabachu. Fakt ten po raz kolejny dowodził, że porozumienia i gwarancje Rosji, jakoby w Karabachu nie miały zostać żadne inne siły poza Armią Czerwoną, były oszustwem.

Komisarz do spraw zagranicznych Azerbejdżanu Mirza Husejnow w imieniu Azerbejdżańskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej ogłosił narodowi ormiańskiemu decyzję Azerbejdżańskiego Komitetu Rewolucyjnego z dnia 30 listopada: „Robotniczo-Chłopski Rząd Azerbejdżanu, otrzymawszy w imieniu zbuntowanych chłopów dobrą nowinę o ogłoszeniu Armenii jako Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, wita zwycięstwo ludu braterskiego. Odtąd spory o granice między Armenią i Azerbejdżanem uznaje się za

⁷⁰⁷ Nariman Karbalayi Najaf oghlu Narimanow – ur. 1870 r., zm. 1925 r.; polityk azersko-radziecki, publicysta, od 1905 r. działacz Azerbejdżańskiej Partii Socjalistycznej Hümmət, od 1917 r. członek partii bolszewików. 27 kwietnia 1920 r. stanął na czele Azerbejdżańskiego Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego, potem został przewodniczącym Rady Komisarzy Ludowych Azerbejdżańskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej i piastował tę funkcję do marca 1922 r. Wtedy to Rada Komisarzy Ludowych najpierw zażądała od Armenii zwrotu Górskiego Karabachu, następnie w grudniu 1920 r. Nərimanov zapowiedział, że zwróci Armenii ten sporny obszar. Dopiero trzy lata później wypracowany został względnie trwały kompromis między Azerami i Ormianami: w części Górskiego Karabachu utworzono obwód autonomiczny. T. Świętochowski, *Azerbejdżan*, s. 63-89.

⁷⁰⁸ A. M. Эльчибеян, *Великая Октябрьская социалистическая революция*, с. 437-438.

rozwiązane. Górski Karabach, Zangezur i Nachiczewan są uważane za część Armeńskiej Republiki Socjalistycznej. Niech żyje braterstwo i związek robotników i chłopów Radzieckiej Armenii i Azerbejdżanu”⁷⁰⁹.

Jak donosiły moskiewskie gazety, 5 grudnia 1920 r. rząd Rosji Sowieckiej po uzyskaniu wiadomości o zamachu stanu w Armenii i ustanowieniu w niej władzy radzieckiej, natychmiast postanowił przekazać sporne regiony Zangezur, Górski Karabach i Nachiczewan Armenii Sowieckiej⁷¹⁰.

Nawet tak błyskotliwi politycy jak Stalin, zmienili swoje podejście do konfliktu w Karabachu. 4 grudnia 1920 roku w gazecie „Prawda” ukazał się jego artykuł, informujący o przekazaniu Karabachu Armenii w związku z rozwiązaniem kwestii ormiańskiej. Autor pisał, że Armenia wyczerpana i długo cierpiąca, skazana z woli Ententy i Dasznaków na głód, spustoszenie i wygnanie, wreszcie doświadczy pokoju: „Ta oszukana przez wszystkich swoich «przyjaciół» Armenia znalazła dzisiaj swoje wyzwolenie w tym, że ogłosiła się krajem radzieckim. Ani fałszywe zapewnienia Anglii, «odwiecznej protektorki» ormiańskich interesów, ani czternaście punktów Wilsona, ani wiele obiecujące zapowiedzi Ligi Narodów z jej «mandatem» do rządzenia Armenią, nie mogły uratować Armenię ani przed rzezią, ani przed fizycznym wyniszczeniem. I tylko idea władzy radzieckiej przyniosła Armenii pokój i szansę na odnowę narodową. Niech wszyscy ci, którzy powinni wiedzieć, że tzw. ormiański problem, na którym stare wilki imperialistycznej dyplomacji bezskutecznie łamały sobie głowę, był w stanie rozwiązać tylko rząd radziecki. Niech żyje Radziecka Armenia!”⁷¹¹

Z artykułu wynika, że Stalin, a tym samym cały szczyt partii bolszewickiej RFSRR, wiedzieli o fizycznym wyniszczeniu Ormian. Można też stwierdzić, że Moskwa celowo utrudniała rozwiązanie kwestii ormiańskiej jeszcze przed porozumieniem z Kemalem Atatürkiem. Bez względu na to mogłoby się wydawać, że artykuł Stalina stawiał kropkę nad „i” w problemie sporów terytorialnych między Armenią a Azerbejdżanem. Niewykluczone, że gdyby Turcja nie interweniowała w tę dziedzinę, kwestia Karabachu zostałaby rozwiązana dokładnie w tym czasie. Nota protestacyjna Turcji do skierowana do rządu RFSRR dotarła natychmiast; donoszono w niej, że Turcja uważała odstąpienie tych regionów na rzecz Armenii za naruszenie prawa narodów do samostanowienia, a więc doprowadzi do szeregu starć między miejscową ludnością a ormiańskimi okupantami. Odnosząc się do tego, Turcja również z góry

⁷⁰⁹ О. С. Баликян, А. С. Вирабян, *Из истории определения политического статуса Нагорного Карабаха*, „Вестник архивов Армении”, 1989, nr 2, док. № 1, с. 68.

⁷¹⁰ *Нагорный Карабах в международном праве*, т. 1, с. 604.

⁷¹¹ И. Сталин, *Сочинения*, т. 4, Москва 1954, с. 413-414.

chciałyby odrzucić wszelkie argumenty historyczne, które mogliby przedstawić Ormianie⁷¹². Achmed Muchtar, Komisarz Ludowy Tureckiego Rządu Narodowego stwierdził: „Nie wierzymy w szczerą nawrócenia się Ormian do komunizmu, uważamy, że jest to komedia, aby zdobyć poparcie Rosji po tym, jak stracili poparcie Anglii. W takich warunkach zbliżenie Armenii z Anglią, mającej wpływy w Mezopotamii, może przysporzyć rządowi Moskwy i Ankary nieprzyjemnych niespodzianek. Z drugiej zaś strony, nie możemy dopuścić, aby nawet szczerą nawrócenie się jednego narodu do komunizmu zostało wynagrodzone przyznaniem temu narodowi tureckich terytoriów”⁷¹³.

Obawiając się utraty swojego „sojusznika” – Turcji, Moskwa niemal natychmiast zmieniła swoje podejście do tej sprawy. 23 grudnia 1920 roku Ludowy Komisarz Spraw Zagranicznych RSFSR Gieorgij Cziczewin w liście do Lenina napisał, że jeśli Rosja odrzuci Turków, ci rzucą się w objęcia Ententy i politykę antybolszewizmu. W takiej sytuacji na Kaukazie może dojść do renesansu polityki z 1918 roku. Wówczas Moskwie będzie niezwykle trudno zachować Baku⁷¹⁴.

Przed zawarciem Traktatu Moskiewskiego między Rosją a Turcją 16 marca 1921 roku, zostały uzgodnione niektóre aspekty przyszłego układu antyarmeńskiego. Delegacja Turcji zgodziła się na przekazanie Batumi pod zwierzchnictwo Gruzji, z zastrzeżeniem szerokiej lokalnej autonomii administracyjnej dla ludności, uznania praw muzułmanów w dziedzinie ich kultury, religii i własności ziemi oraz zapewnienia swobodnego przewozu towarów i wszelkiego rodzaju artykułów handlowych z Turcji bez cła i podatków, z prawem do bezcłowego korzystania z portu. Nachiczewan na żądanie Turcji miał stać się autonomicznym regionem pod protektorem Azerbejdżanu. Jednak obawiając się dalszej presji na Azerbejdżan, Turcja postawiła warunek, że Azerbejdżan nie może przenieść tego protektoratu na inne państwo⁷¹⁵.

Delegacja rosyjska zaznaczała, że granicę między Nachiczewanem a Armenią można uznać za tymczasową. Jeżeli później, w trakcie bezpośrednich negocjacji między tymi dwoma państwami, doszłoby do jakichkolwiek zmian, to nie należy ich uważać za odstępstwo od zobowiązań podjętych przez Azerbejdżan – nieprzenoszenia swojego protektoratu. Trudno jest ostatecznie rozwiązać ten problem, biorąc pod uwagę bardzo duże przemieszczenia ludności,

⁷¹² РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2203, л. 25-26, В. Ленин, председатель СНК и СТО.

⁷¹³ Там же.

⁷¹⁴ РГАСПИ, ф. 5, оп. 1, д. 2655, л. 35, В. Ленин, председатель СНК и СТО.

⁷¹⁵ *Документы внешней политики СССР*, т. 3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. Документальный сборник, ред. Г. А. Белов, Е. С. Гармаш, С. М. Маёров, А. Ф. Миллер, А. А. Стручков, И. В. Салчиков, Москва 1957, док. № 342, с. 597-603.

które w ostatnim czasie miały miejsce w tych krajach. Delegacja turecka podkreśliła jednak, że kwestia ta jest bardzo ważna dla bezpieczeństwa wschodniej granicy Turcji i powinna być ostatecznie rozstrzygnięta, z wykluczeniem możliwości jakichkolwiek negocjacji w tej sprawie między Armenią a Azerbejdżanem⁷¹⁶.

Zgodnie ze wspomnianym Traktatem Moskiewskim z 16 marca 1921 r., rządy RSFSR i Turcji, akceptując zasady braterstwa narodów i prawa narodów do samostanowienia, biorąc pod uwagę istniejącą między nimi solidarność w walce z imperializmem, postanowili podpisać umowę o przyjaźni i braterstwie. Traktat ustanowił północno-wschodnią granicę Turcji, która do tej pory istnieje. Strony uzgodniły, że nie uznają żadnych traktatów pokojowych ani innych aktów międzynarodowych, których przyjęcie przez którąkolwiek ze stron byłoby wymuszone siłą, przy tym rząd RFSRR powoływał się na Traktat Pokojowy z Sevres, który wyraźnie stwierdził, że nie uznaje żadnych aktów międzynarodowych dotyczących Turcji i nieuznanych przez rząd turecki⁷¹⁷.

W punkcie trzecim obie umawiające się strony zgodziły się, że Obwód Nachiczewański stanowi autonomiczne terytorium pod protektorem Azerbejdżanu, pod warunkiem, że kraj ten nie przeniesie tego protektoratu na państwo trzecie. Zgodnie z Traktatem Moskiewskim, RFSRR uznała Turcję w granicach ogłoszonych w Deklaracji Niepodległości Turcji, bardziej znaną jako Narodowy Pakt Turcji, przyjęty przez Parlament Osmański 28 stycznia 1920 roku. Zgodnie z Traktatem Moskiewskim, w składzie Turcji pozostały południowa część Obwodu Batumskiego, Obwód Karski, Obwód Surmaliński Guberni Erywańskiej (należał do Imperium Rosyjskiego od 1828 roku) oraz zachodnia część Obwodu Aleksandropolskiego Guberni Erywańskiej⁷¹⁸.

W ten sposób bolszewicy oddali Turcji Obwód Surmaliński z Górą Ararat, która od niepamiętnych czasów była uważana za symbol Armenii i świętą górę Ormian⁷¹⁹. Zgodnie z artykułem V traktatu, ostateczne określenie międzynarodowego statusu Morza Czarnego i cieśnin zostało przekazane przyszłej Konferencji złożonej z delegatów państw nadbrzeżnych, pod warunkiem, że jej decyzje nie będą naruszać pełnej suwerenności Turcji ani bezpieczeństwa Turcji i jej stolicy Konstantynopola.

Zgodnie z traktatem, wojska tureckie miały opuścić Aleksandropol, ale nie zrobiły tego. Wtedy Sergo Ordżonikidze dokonał zdecydowanego kroku. Mianowicie zatrzymał pociąg

⁷¹⁶ АВПР, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 52998, Секретариат Георгия Чичерина.

⁷¹⁷ *Документы внешней политики СССР*, т. 3, с. 597- 604.

⁷¹⁸ Тамże.

⁷¹⁹ А. Г. Мосякин, *Судьба золота Российской империи в срезе истории 1880-1922*, Москва 2017, с. 426-429.

z delegacją turecką wracającą z Moskwy, która wiozła pierwszą transzę pomocy: 4000000 rubli w złocie i amunicję. Wskutek tego wojska pospiesznie opuściły okupowane terytorium Armenii. Czy warto zaznaczać, jak słaby był Traktat Moskiewski pod względem jego legitymizacji? Tak czy inaczej traktat ten jakby unieważnił wszystkie poprzednie postanowienia dotyczące granic Armenii i Turcji, w tym też i Traktat Sevres, i decyzje W. Wilsona oraz wszystkie ustalenia Ligi Narodów. Sowiecka Armenia nie miała innego wyjścia, jak tylko wyrazić swój skromny protest przeciwko Traktatowi Moskiewskiemu. W kręgach ormiańskich nazywano go zwiastunem Paktu Ribbentrop–Mołotow⁷²⁰.

W owym proteście strona ormiańska podkreślała swoje rozczarowanie tym faktem, „jak łatwo delegacja rosyjska dokonała na rzecz Turków szeregu znaczących ustępstw terytorialnych Armenii Radzieckiej”⁷²¹. Nieznane są jakiekolwiek próby podjęcia obrony tych ziem i obszarów, które miały kluczowe znaczenie dla młodej i małej Armeńskiej Republiki Sowieckiej. Nie biorąc udziału w procesie formowania Traktatu Moskiewskiego, przedstawiciele Sowieckiej Armenii liczyli na poważne podejście przedstawicieli RFSRR do jej potrzeb i interesów oraz na szczególną wytrwałość w obronie jej naturalnych praw, podczas gdy protokoły z posiedzenia Konferencji Sowiecko-Tureckiej rysują zupełnie inny obraz wydarzeń⁷²². Delegacja Armenii wyraziła swój zdecydowany protest i stwierdziła, że podczas negocjacji z Turkami reprezentacja sowiecka zlekceważyła zasadę samostanowienia narodów, tak uroczyście ogłoszoną we wszystkich aktach i notach RSFSR, które miały pierwszorzędne znaczenie państwowe i międzynarodowe⁷²³.

Mimo wszystko, Armenia podjęła desperacką próbę utrzymania przynajmniej Karabachu. 12 czerwca 1920 roku na podstawie deklaracji Komitetu Rewolucyjnego Azerbejdżańskiej SRR i porozumienia między rządami Armeńskiej SRR i Azerbejdżanu ogłoszono, że Górski Karabach odtąd jest integralną częścią Sowieckiej Republiki Armenii⁷²⁴. Moskwa zwlekała z podjęciem ostatecznej decyzji w sprawie Karabachu. 27 czerwca 1921 roku ten sam Nariman Narimanow, który uznawał Karabach za część Armenii, wysłał do tego kraju telegram, aby odwołano swojego przedstawiciela z Karabachu. W komunikacie stwierdzono, że biorąc pod uwagę wiele poważnych politycznych racji związanych z istnieniem Frontu Karabachskiego oraz z uwagi na to, że kwestia Górskiego Karabachu została rozstrzygnięta

⁷²⁰ Tamże.

⁷²¹ АВІР, ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001, Секретариат Георгия Чичерина.

⁷²² Tamże.

⁷²³ Tamże.

⁷²⁴ В. С. Эволян, О. С. Баликян, *Из истории Нагорного Карабаха (1918-1921)*, „Вестник архивов Армении”, 1989, nr 1, док. № 23, с. 126.

jedynie przez Komitet Rewolucyjny Armenii, a w Radzie Komisarzy Ludowych nie została jeszcze rozpatrzona i nie była brana pod uwagę, dlatego Azerbejdżańska Rada Komisarzy Ludowych jednogłośnie uznała przebywanie nadzwyczajnego komisarza Armenii w Górskim Karabachu za ogromny błąd polityczny i taktyczny. Na tej podstawie Azerbejdżańska Rada Komisarzy Ludowych prosiła o natychmiastowe odwołanie upoważnionego przedstawiciela Armenii⁷²⁵.

20-27 czerwca 1921 roku w Karabachu został przeprowadzony sondaż w celu pozyskania opinii ludności odnośnie do przynależności Karabachu. Jak się okazało, większość była za zjednoczeniem Karabachu z Armenią. Jednak mimo tego, 27 czerwca 1921 roku podjęto decyzję na rzecz „ciążenia ekonomicznego do Baku”⁷²⁶.

4 lipca 1921 roku na posiedzeniu Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (KC KPZR) zdecydowano o włączeniu Górskiego Karabachu w skład Armeńskiej SRR⁷²⁷. Jednak już następnego dnia odbyła się nowa debata, podczas której unieważniono decyzję z 4 lipca. Biorąc pod uwagę względy pokoju między muzułmanami a Ormianami oraz związków gospodarczych Górskiego i Nizinnego Karabachu, jego stałych powiązań z Azerbejdżanem, zdecydowano o pozostawieniu Górskiego Karabachu w Azerbejdżańskiej SRR, nadając mu szeroką autonomię obwodową z centrum administracyjnym w mieście Szuszi, które stanowiło część obwodu autonomicznego⁷²⁸. Ponadto postanowiono zlecić Komitetowi Centralnemu Azerbejdżanu określenie granic tejże jednostki administracyjnej⁷²⁹. Ciekawe, że stronę ormiańską reprezentował Amajak Markarowicz Nazaretian⁷³⁰ – sekretarz Stalina. Głosował on przeciwko włączeniu Karabachu w skład Armenii. W taki sposób Karabach został inkorporowany do Azerbejdżańskiej SRR, wbrew wszelkim prawom międzynarodowym i woli jego mieszkańców.

Ustalenia z 5 lipca próbowano narzucić mieszkańcom Karabachu. Miejscowi Ormianie jednak uparcie odmawiali akceptacji tych decyzji. 1 sierpnia 1921 roku w Karabachu odbył się swego rodzaju plebiscyt, ale i wówczas znalazł się Ormianin, agent partyjny Lewon Mirzoyan

⁷²⁵ О. С. Баликян, А. С. Вирабян, *Из истории определения*, док. № 12, с. 76.

⁷²⁶ Д. Гулиев, *К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. Документы и материалы*, Баку 1989, с. 88-90.

⁷²⁷ О. С. Баликян, А. С. Вирабян, *Из истории определения*, док. 13, с. 76-77.

⁷²⁸ Там же, док. 14, с. 77-78.

⁷²⁹ Там же.

⁷³⁰ Amajak Markarowicz Nazaretian – ur. 1889 r., zm. 1937 r.; sowiecki działacz partyjny. Od 22 sierpnia 1921 r. do 18 lutego 1922 r. był członkiem Kaukaskiego Biura Komitetu Centralnego, 1923 – 1924 kierownik działu partyjnego redakcji „Prawdy”. Od 1924 r. do 12 stycznia 1928 r. II sekretarz Zakaukaskiego Krajowego Komitetu. И. Баберовски, *Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе*, Москва 2010, с. 286-300.

(orm. Լևոն Եսայիի Միլոնյան)⁷³¹, którego zadaniem było przekonanie Ormian co do słuszności oddania Karabachu pod jurysdykcję Azerbejdżańskiej SRR. Jednak nie udało mu się osiągnąć zamierzonego celu, ponieważ żaden z delegatów nie wypowiedział się na rzecz złączenia spornego regionu Azerbejdżańską SRR. Pomimo to, partia usiłowała za wszelką cenę zdobyć jakikolwiek symbol akceptacji ze strony ludności Górskiego Karabachu decyzji o autonomii Karabachu w granicach Azerbejdżanu. We wrześniu tego samego 1921 roku zwołano nowy zjazd. Jednak strona ormiańska znów apelowała, iż sytuacja była krytyczna i proszono o podjęcie działań w celu przyłączenia Górskiego Karabachu do Sowieckiej Armenii⁷³².

Ponieważ granice Górnego Karabachu miały być wyznaczone przez władze Baku, strona azerbejdżańska wykorzystała ten fakt maksymalnie na swoją korzyść. Po raz pierwszy w historii istnienia Karabachu został on oddzielony od regionu Zangezur (Syunik), a tym samym od Armenii. Odtąd Karabach nie tylko stał się częścią Azerbejdżańskiej SRR, ale też nie miał wspólnej granicy z Armeńską SRR. Karabach został podzielony w taki sposób, że praktycznie wszystkie drogi przechodziły przez teren obcy i pozostawały pod kontrolą Azerbejdżańskiej SRR. Ormiańska inteligencja Karabachu, nie mając już żadnej nadziei, zaczęła opuszczać Karabach. Informowała o tych procesach 19 października 1921 roku gazeta „Komunista”⁷³³.

Po II wojnie światowej Armeńska SRR ponownie próbowała poruszyć kwestię Karabachu. Zaistniały ku temu bardzo sprzyjające warunki polityczne. Po pierwsze, ZSRR bardzo mocno wzmocnił swoje pozycje i nie trzeba było obawiać się reakcji Turcji na temat Karabachu. Po drugie, sama Turcja była zbyt słaba pod każdym względem, zwłaszcza, że w czasie wojny Ankara miała bliskie związki z Rzeszą Niemiecką. Po kapitulacji Rzeszy stało się jasne, że Turcja posiadała plany inwazji na Kaukaz, gdyby Niemcom udało się zająć Związek Sowiecki. Jednak wysiłki Armeńskiej SRR zmierzające do przywrócenia Karabachu, Nachiczewanu i Karsu nie zostały zrealizowane. Ormianie liczyli na przychyłność Stalina ze względu na zasługi poniesione przez Ormian podczas II wojny światowej.

⁷³¹ Lewon Mirzojan – ur. 1897 r., zm. 1939 r.; sowiecki polityk ormiańskiego pochodzenia I sekretarz KC Komunistycznej Partii (bolszewików) Azerbejdżanu w latach 1926-1929, I sekretarz KC Komunistycznej Partii Kazachstanu w latach 1937-1938. 28 lutego 1939 skazany na śmierć przez Kolegium Wojskowe Sądu Najwyższego ZSRR pod zarzutem „zdrady ojczyzny, udział w powstaniu zbrojnym, terroryzmie i zorganizowanej działalności kontrrewolucyjnej”, rozstrzelany tego samego dnia. 10 grudnia 1955 roku zrehabilitowany postanowieniem Kolegium Wojskowego Sądu Najwyższego ZSRR.

Й. Баберовски, *Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе*, Москва 2010, с. 318-325.

⁷³² ՀԱՍ, ֆ. 113, ց. 3, գ. 7, թթ. 40-41, ՀԽՍՀ Միժխոսքների խորհուրդ. [NAA, f. 113, op. 3, nr 7, k. 40-41, Rada Ministrów ASRR].

⁷³³ Ս. Խանյան, *Ղարաբաղի վիճակը*, „Կոմունիստ”, 1921, № 237, էջ 1. [S. Chanoyan, *Stan Karabachu*, „Komunist”, 1921, № 237, s. 1].

Jak widać na trzeciej mapie, od 1929 r. granice obwodu Karabachskiego Owodu nie były w całości określone. Rzuca się w jednak na oczy, że Karabach jest oddzielony od Armeńskiej SRR. Można się domyślić, że głównym celem radzieckich władz było izolowanie karabachu od Armenii. Stworzenie Górskiego Karabachu można nazwać drugim podziałem Karabach (pierwszy z 1868 roku). Przypomnijmy, że Mikołaj I ten sam cel realizował nieco w odmienny sposób, a mianowicie włączając Karabach w inne jednostki administracyjne.

Mapa nr 3. Planowanie Autonomicznego Obwodu Karabachskiego z przed 1929 roku.

Źródło: *Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, документы и комментарии*, т. 1, с. 654.

Petycja w tej sprawie I Sekretarza Komitetu Centralnego SRR Armenii do Stalina o rozpatrzenie kwestii przynależności Karabachskiego Obwodu Autonomicznego nie została uwzględniona. Zamiast tego orzeczono, iż Górsko-Karabachski Obwód Autonomiczny, sąsiadujący z terytorium Armenii, jest częścią Azerbejdżańskiej SRR od roku 1923. Ludność tego regionu to głównie Ormianie. Rolnictwo w Górskim Karabachu jest podobne do rolnictwa

w górzystej części Armenii. Wejście Górskiego Karabachu do Armenii znacznie bardziej przyczyniłoby się do jego rozwoju, zarządzanie gospodarką poprawiłoby się. Żywiłowy rozwój kulturowy i polityczny regionu, a także umożliwienie kultywowania przez ludność ojczystego języka pod przywództwem republikańskich władz Armenii, przyniosłyby same korzyści⁷³⁴.

Ponadto podkreślano, że włączenie regionu Górskiego Karabachu do Armenii umożliwiłoby miejscowym mieszkańcom kontynuowanie edukacji na uczelniach wyższych Armenii w języku ojczystym. Z drugiej strony, Armeńska SRR mogłaby przyjąć z regionu Górskiego Karabachu kadry fachowców w różnych zawodach, którzy wyróżniali się swoją skutecznością zawodową, pozostający dotąd bez zatrudnienia w Azerbejdżanie⁷³⁵. Już w 1930 roku mapa Autonomicznego Obwodu Górskiego Karabachu miała wykształcone granice. Widać to na niżej zamieszczonej mapie.

Mapa nr 4. Autonomiczny Obwód Karabachski w 1930 roku.

Źródło: *Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике, документы и комментарии*, т. 1, с. 654.

Według danych statystycznych, w latach 1913-1926 liczba ludności Karabachu zmniejszyła się z 176000 do 125000 osób⁷³⁶. Ponadto II wojna światowa miała absolutnie

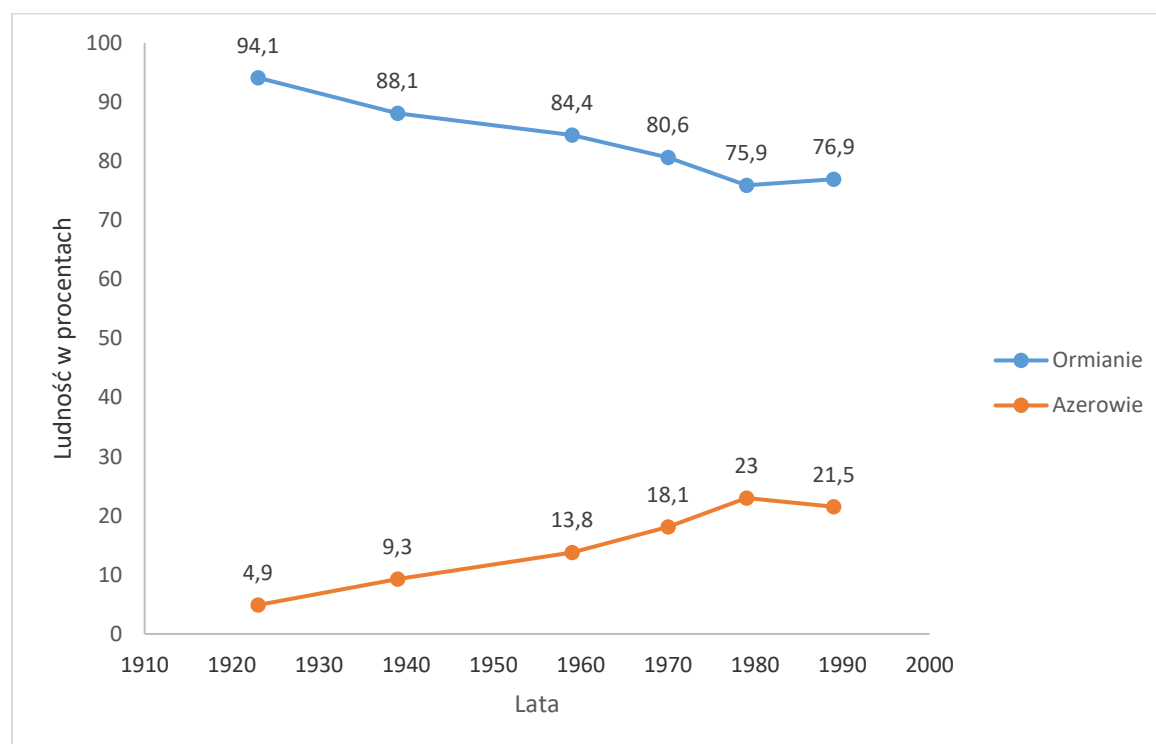
⁷³⁴ *Нагорный Карабах в международном праве*, т. 1, с. 657.

⁷³⁵ Tamże.

⁷³⁶ *Нагорный Карабах за 50 лет, 1923-1973. Статистический сборник*, ред. Р. А. Кочаров, Степанакерт 1974, с. 17.

negatywny wpływ na stan liczby ludności. Z Karabachu zwierzbowano 45000 młodych mężczyzn, z których 22000 zginęło. Oprócz tego, po utworzeniu Nagorno-Karabachskiego Obwodu Autonomicznego (NKOA) wielu Ormian wyemigrowało z Karabachu. Wskutek tych procesów, w 1959 roku w tej prowincji mieszkało tylko 110100 Ormian, czyli 84,4 % ogólnej populacji⁷³⁷. Jednocześnie liczba Azerów w Karabachu rosła⁷³⁸, co świadczy o polityce zmniejszenia stanu ludności ormiańskiej. Według sowieckich danych ze spisu powszechnego z lat 1926-1939-1959-1970 i 1989 r. wynika, że odsetek Ormian w 1989 roku wynosił tylko 76,9%. Natomiast stale rosła liczebność populacji azerskiej w Karabachu: w 1959 roku wynosiła 13,8%, w 1989 roku już 40,6 tys. osób, czyli 21,5 %⁷³⁹. Procesy te prezentuje niżej podany wykres. Warto zwrócić uwagę na to, że zmniejszenia populacji ormiańskiej nie można tłumaczyć jedynie industrializacją Azerbejdżanu, która mogłaby stymulować procesy naturalnego przemieszczenia ludności z mniej przemysłowych rejonów, jakim był Karabach do rozwijających się miast.

Wykres nr 1. Zmiana procentowa populacji ormiańskiej oraz azerskiej w Karabachu w latach 1923-1989.

⁷³⁷ Т. В. Артемова, Ю. С. Чупрова, *Народное хозяйство СССР за 70 лет*, Москва 1987, с. 406-407.

⁷³⁸ *Достижение Советского Нагорного Карабаха за 40 лет в цифрах. Статистический сборник*, ред. Р. А. Кочаров, В.Г. Асатуриян, Степанакерт 1963, с. 28-39.

⁷³⁹ Тамże.

Źródło: Dane z spisu ludności w NKOА z poszczególnych lat: *Всесоюзная перепись населения 1970 года*, т. 4, Москва 1970, с. 263-300; *Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки*, Москва 1927-1929, с. 4, 7, 25-26, 126-127; В.Б.Жиромская, Ю.А.Поляков, *Всесоюзная перепись населения 1937 года. Общие итоги*, Москва 2007, с. 32, 46, 52; *О предварительных итогах Всесоюзной переписи населения 1970 года. Сообщение Центрального статистического управления при Совете Министров СССР*, ред. Е. А. Тимофеева, Москва 1970, с. 4, 9, 28, 46; *Уровень образования, национальный состав, возрастная структура и размещение населения СССР по республикам, краям и областям. По данным Всесоюзной переписи населения 1959 года. Госстатиздат ЦСУ СССР*, Москва 1960, с. 7, 14, 28.

Ponadto warunki życia w Karabachu i Azerbejdżańskiej SRR były radykalnie różne. Jeśli wcześniej Karabach był uważany za ojczyznę stulatków, to w latach 1970-1986 Azerbejdżan miał lepsze wyniki niż Karabach, który był jego częścią. Tak więc na 1000 osób śmiertelność w Azerbejdżańskiej SRR wynosiła 6-7 osób, podczas gdy w Karabachu 7,5 – 8⁷⁴⁰. W latach 1923-1979 liczba ludności wiejskiej zmniejszyła się o 61300 osób⁷⁴¹.

Władze Azerbejdżanu podjęły zakrojoną na szeroką skalę politykę zmiany składu etnicznego społeczeństwa. Przyznał to sam prezydent Heydər Alijew⁷⁴². 22 lipca 2002 roku gazeta „Bakiński Robotnik” opublikowała jego wypowiedź: „Po pierwsze, rzeczywiście, sam system radziecki na to pozwalał. Po drugie, mówię o okresie, w którym byłem pierwszym sekretarzem, bardzo pomogłem w rozwoju Górskiego Karabachu w tym czasie. W tym samym czasie próbowałem tam zmienić demografię. Górski Karabach podniósł kwestię założenia tam instytutu, uczelni wyższej. Wszyscy się temu sprzeciwialiśmy. Zastanowiłem się, zdecydowałem się założyć. Ale pod warunkiem, żeby były trzy sektory: azerbejdżański, rosyjski i ormiański. Założyliśmy. Wysyłaliśmy Azerów z sąsiednich dzielnic nie do Baku, ale tam. Założyliśmy tam dużą fabrykę butów. W samym Stepanakercie nie było żadnej siły roboczej. Wysłaliśmy Azerów z przylegających do regionu miejsc. Za pomocą tych i innych środków starałem się zapewnić, aby w Górskim Karabachu było więcej Azerbejdżan, a liczba Ormian spadła. Ci, którzy pracowali wtedy w Górskim Karabachu, wiedzą o tym. W każdym razie, dzięki mojej woli, innym cechom, moje słowo było prawem dla ich władz”⁷⁴³.

Wykorzystując socjalistyczne realia robotnicze, Azerbejdżańska SRR zmuszała młodzież karabachską do pracy w przemyśle naftowym Azerbejdżanu. Gospodarka planowa

⁷⁴⁰ ՀԱՍ, ֆ. 142, ց. 5, գ. 1, թ. 50, ԼՂՀ պետական արխիվ. [NAA, f. 142, op. 5, nr 1, k. 50, Państwowe Archiwum Republiki Górskiego Karabachu].

⁷⁴¹ Там же,

⁷⁴² Heydər Əliyev Hajdar lub Hejdar Alijew – ur. 1923 r., zm. 2003 r.; azerbejdżański polityk, I sekretarz KC Komunistycznej Partii Azerbejdżanu w latach 1969-1982, prezydent Azerbejdżanu w latach 1993-2003. Strona Dziedzictwa Heydər Əliyev <https://lib.aliyev-heritage.org/pl/index.html>. Dostęp 29.09. 2017.

⁷⁴³ *Нагорный Карабах в международном праве*, т. 1, с. 667.

stanowiła doskonałą osłonę dla tych celów. W Obwodzie Karabachskim przedsiębiorstwa zamykano lub przenoszono w głąb Azerbejdżanu, a ponieważ w ZSRR nie mogło być bezrobocia, oznaczało to, że wielu Ormian musiało wyemigrować z Karabachu⁷⁴⁴. W 1933 roku w ciągu 3 dni decydenci zmusili 1300 pracowników do opuszczenia Karabachu, kierując ich do pracy w fabrykach Baku. W tym samym czasie w Karabachu zakładano placówki edukacyjne w języku azerbejdżańskim, co pociągało za sobą konieczność zatrudnienia Azerbejdżan. W ślad za nauczycielami i wykładowcami do Karabachu na studia przenosili się młodzi studenci i uczniowie z Azerbejdżanu⁷⁴⁵.

Wiele ormiańskich zabytków historycznych i kulturalnych określono jako „niebezpieczne ośrodki religijne przeszłości” i zniszczono zgodnie z decyzjami władz Azerbejdżańskiej SRR. Doszło do tego, że w latach 70. XX wieku Hejdar Alijew rozkazał zburzyć ormiański cmentarz w Szuszi, a na jego miejscu zasadzono las⁷⁴⁶.

Mimo represji czasów stalinowskich i kolejnych lat komunizmu, kwestia Karabachu nie zniknęła z przestrzeni publicznej przez cały okres istnienia ZSRR. Próby powrotu Karabachu do Armenii podejmowano w latach 1945, 1947, 1949, 1959-1962, 1963, 1966, 1977 i oczywiście w latach 80. tegoż stulecia⁷⁴⁷. W 1949 roku I Sekretarz Komunistycznej Partii Armenii Grikor Harutiunian (orm. Գրիգոր Հարությունյան)⁷⁴⁸, odnosząc się do zjawiska repatriacji Ormian z diaspory, zwrócił się do Stalina o przyłączenie Karabachu do Armenii, usiłując stworzyć tym samym bardziej korzystne warunki dla powrotu tysięcy Ormian do ojczyzny. Jednak kwestia ta nie doczekała się realizacji. W latach 1959-1962 przedstawiciele inteligencji ormiańskiej pisali petycje do Moskwy w sprawie ponownego zjednoczenia Karabachu z Armeńską SRR. Wielu z nich zostało aresztowanych, a przywódców komunistycznej partii wydano z Karabachskiego Obwodu Autonomicznego. W 1963 roku w Karabachu sporządzono masową petycję. Podpisany przez 2500 osób list został wysłany do Sekretarza Generalnego KPZR Nikity Chruszczowa⁷⁴⁹. Dwa lata później, trzynastu

⁷⁴⁴ *Արցախի հայ բնակչության բռնության ակտիվները*, „Արցախ”, 1989, № 2-3, էջ 106. [*Geneza przemocy nad Ormianami w Karabachu*, w Artsakhu, „Arcakh”, 1989, № 2-3, c. 106].

⁷⁴⁵ ՀԱՀ, ֆ. 142, ց. 2, գ. 11, թ. 128, ԼՂՀ պետական արխիվ. [NAA, f. 142, op. 2, nr 11, k. 128, Państwowe Archiwum Republiki Górskiego Karabachu].

⁷⁴⁶ В. Балаян, *НКР. Путь к вершинам*, Степанакерт 2001, с. 75.

⁷⁴⁷ *Нагорный Карабах 1918-20 гг.*, с. 650; Բ. ՈՒրութարյան, *Արցախյան գղափառումը*, Երևան 1994. [B. Ulubabyan, *Wojna w Arcakhu*, Erywań 1994].

⁷⁴⁸ Grikor Harutiunian – ur. 1900 r., zm. 1957 r.; sowiecki i armeński polityk, I sekretarz KC Komunistycznej Partii Armenii w latach 1937-1953. В. Петросян, *Время Григория Арутюняна*, Ереван 2008, *passim*.

⁷⁴⁹ Nikita Siergiejewicz Chruszczow – ur. 1894 r., zm. 1971 r.; sowiecki polityk, działacz partyjny i państwowy, I sekretarz Komitetu Centralnego KPZR w latach 1953-1964 i premier ZSRR w latach 1958-1964. Po dojściu do władzy ostro krytykował stalinowskie represje polityczne. W okresie jego rządów skala przemocy znacznie zmalała, ułaskawiono dużą liczbę represjonowanych, zwolniono wielu więźniów i zesłańców, a nawet przeprowadzono procesy przeciwko sprawcom przemocy. W 1955 r. w Genewie po raz pierwszy spotkał się z

największych i najbardziej znanych intelektualistów Karabachu zostało wydalonych za podobne gesty do Moskwy⁷⁵⁰.

Te zjawiska doprowadziły do tego, że w 1966 roku petycję o przyłączeniu Karabachu do Armenii podpisało już 50000 mieszkańców tej prowincji. Do tej inicjatywy dołączyli Ormianie z różnych miast ZSRR i Armeńskiej SRR. W rezultacie, 8 sierpnia 1966 roku, Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego postanowiła rozpatrzyć tę kwestię, ale decyzja zapadła negatywna⁷⁵¹. Trzeba powiedzieć, że taki potężny ruch sam w sobie był w dobie istnienia ZSRR czymś niezwykłym. W latach 1967-1968 w Karabachu doszło do starć między Ormianami a przedstawicielami władz. Rozstrzelano wówczas dwudziestu armeńskich aktywistów, dziesięciu zaginęło bez wieści, a sto pięćdziesiąt ormiańskich rodzin zostało zmuszonych do opuszczenia swoich domów⁷⁵².

Członkowie Komitetu Centralnego Partii Komunistycznej Rady Ministrów Armenii wystosowali 30 września 1966 roku pismo do Komitetu Centralnego KPZR w sprawie Karabachu i Nachiczewanu. Stwierdzono w nim: „Przeniesienie Górskiego Karabachu do Armenii zlikwiduje nienormalność zaistniałej sytuacji: zawsze mały naród ormiański w warunkach Związku Radzieckiego ma dwie państwowości – jedną Armeńską Republikę Radziecką i jeden autonomiczny obwód narodowy przylegający do niej, ale w składzie innej republiki radzieckiej”⁷⁵³.

Warto przypomnieć, że bardzo często rosyjscy politycy obecnie nazywają okres ZSRR czasem dobrej koegzystencji narodów. Błędność owej tezy wyjątkowo drastycznie widoczna jest na przykładzie Karabachu. Trzeba powiedzieć, że ten mit jest rozpowszechniany do dziś. Aby wyraźnie dostrzec całą fałszyfikację tego typu propagandy, warto przytoczyć kilka przykładów nienawiści i otwartej wrogości między społeczeństwami Armenii i Azerbejdżanu w owym rzekomym okresie sowieckiej wzorowej koegzystencji. Świadczy to o tym, że politycy rosyjscy nawet po upadku ZSRR mentalnie pozostają wierni wobec ideologii bolszewickiej. Dla większości politycznego establishmentu Rosji rozwiązaniem jest układ, w którym narody i państwa wokół Rosji są w ciągłej konfrontacji między sobą. Rola Rosji w tym wszystkim jak można się domyśleć jest arbitralna, co pozwala jej być mocarstwem. 26 lipca 1969 roku

prezydentem USA D. Eisenhowerem; był pierwszym sowieckim przywódcą, który odwiedził Stany Zjednoczone (15-27 września 1959 r.): spotkał się wtedy po raz drugi z amerykańskim prezydentem D. Eisenhowerem i przemawiał na Zgromadzeniu Ogólnym ONZ, wzywając do rozbrojenia. S. Montefiore, *Stalin. Dwór czerwonego cara*, Warszawa 2014, s. 39.

⁷⁵⁰ Н. Сарумян, *Нагорно-Карабахская Автономная Область в 1960-1988 годах*, Ереван 2008, с. 85-88.

⁷⁵¹ Б. Арутюнян, *Предистория национально-освободительного движения Карабахских армян*, Ечмиадзин 2000, с. 33-34.

⁷⁵² В. Балаян, *НКР Путь*, с. 12.

⁷⁵³ *Нагорный Карабах в международном праве*, т. 1, с. 657-658.

w ormiańskiej wiosce Banants (orm. Բանանց), położonej na północ od Karabachskiego Obwodu Autonomicznego, podjęto decyzję o wzniesieniu pomnika dla 600 Ormian, którzy zginęli podczas II wojny światowej. Jednak dwa dni przed uroczystym otwarciem obiektu, kierownik obwodu niejaki Sulejmanow wydał polecenie zniszczenia obelisku, co wykonano pod osłoną nocy⁷⁵⁴. Sam Sulejmanow później stwierdził, że w Azerbejdżanie nie powinno być żadnych śladów ormiańskiej kultury⁷⁵⁵.

Z kolei w 1970 r. w karabachskiej osadzie Martuni (orm. Մարտունի), zginęło dwóch ormiańskich chłopców w wieku dziewięciu lat. Dochodzenie wykazało, że zabójcą był dyrektor szkoły, Azerbejdżanin, niejaki Arszał Mamedow. Proces Mamedowa odbył się w mieście Szuszi. Gdy jednak sędzia wydał wyrok dziesięciu lat więzienia, a krewni oskarżonego otwarcie z tego faktu kpili, tłum rozgniewanych Ormian dopuścił się samosądu. Mamedow zginął na miejscu. To z kolei doprowadziło do nowych represji. Aresztowano pięćdziesięciu Ormian, których torturowano w więzieniach, a następnie zamordowano⁷⁵⁶.

Kiedy w 1973 roku w szkołach Karabachu odwołano nauczanie historii Armenii, wprowadzono w zamian obowiązkowy przedmiot – język azerbejdżański. Wszystkie kościoły ormiańskie w liczbie ok. 220 zamknięto, ale za to w mieście Szuszi funkcjonowało kilka muzułmańskich meczetów. Rozporządzeniami z 2 kwietnia 1968 roku oraz z 27 kwietnia 1988 roku Rady Ministrów Azerbejdżańskiej SRR, sporządzono katalog państwowych zabytków kultury. Nie było jednak wśród nich ani jednego obiektu ormiańskiego. Absolutnie wszystkie zabytki, również w Karabachu i Nachiczewanie, zostały uznane za azerbejdżańsko-albańsko-kaukaskie⁷⁵⁷.

W ten sposób Azerbejdżańska SRR ogłosiła siebie spadkobierczynią Albanii Kaukaskiej⁷⁵⁸. To zdumiewająca uzurpacja na miarę największych manipulacji historią. Jednak nawet uznając ormiańskie zabytki za dziedzictwo albańskie, rząd później i tak przyczynił się do ich dewastacji. W samym tylko mieście Kirowabad, zostały zniszczone dwie ormiańskie świątynie, wśród nich kościół pw. św. Jana Chrzciciela z 1633 roku. Kolejne kościoły również zdesakralizowano; jeden z nich zamieniono na klub, inny na filharmonię⁷⁵⁹.

⁷⁵⁴ Բ. ՈՒՆԻՐՄԱՆԻ, *Արցախյան պատերազմը*, էջ 180. [B. Ulubabyan, *Wojna w Arcakhu*, s. 180].

⁷⁵⁵ *Перестройка и национальные отношения, о событиях в Нагорном Карабахе и вокруг него*, ред. О.Г. Саркисян, Ереван 1967, с. 72.

⁷⁵⁶ Բ. ՈՒՆԻՐՄԱՆԻ, *Արցախյան պատերազմը*, էջ 282. [B. Ulubabyan, *Wojna w Arcakhu*, s. 282]

⁷⁵⁷ Н. Сарумян, *Нагорно-Карабахская*, с. 99-100.

⁷⁵⁸ Albania Kaukaska – państwo historyczne, królestwo istniejące w starożytności na terenie obecnego Azerbejdżanu i południowej części Dagestanu. V. Minorsky, *Caucasica IV*, vol. 15, London 1953, p. 504.

⁷⁵⁹ Н. Сарумян, *Нагорно-Карабахская*, с. 102.

W czasie, gdy Karabach był częścią Azerbejdżańskiej SRR, łącznie zniszczono tam 167 kościołów, 8 klasztorów, 123 cmentarze ormiańskie i wiele zabytków kultury⁷⁶⁰.

W 1985 roku wraz z nadejściem tzw. „odwilży”, Ormianie ponownie zaczęli podnosić kwestię Karabachu i Nachiczewanu. Postanowiono przedyskutować tę kwestię na XXVII Zjeździe KPZR. Jednak, tak jak i dawniej, rząd sowiecki obawiał się tzw. efektu domina. Wielu przywódców partii uważało, że rozstrzygnięcia w sprawie Karabach mogą stać się precedensem dla wielu innych regionów ZSRR. Zatem kwestia pozostała nierozwiązana.

Pod koniec lat 80. XX wieku wśród Ormian pojawił się tzw. „Ruch Karabachski”. Zasadniczo był to trend społeczno-polityczny, który z czasem rozwinął się do tego stopnia, że na jego podstawie powstały partie polityczne. Wielu działaczy „Ruchu Karabachskiego” stało się dysydentami politycznymi, a potem w latach 90. XX wieku ochotnikami w wojnie karabachskiej. Po rozpadzie ZSRR i uzyskaniu przez Armenię niepodległości w 1991 r., czołowe stanowiska w państwie zajęli członkowie „Ruchu Karabachskiego”. Jeden z najwybitniejszych jego przywódców Lewon Ter-Petrosyan⁷⁶¹ został wybrany pierwszym prezydentem Armenii. Po nieudanej próbie w 1985 roku, dwa lata później w Górskim Karabachu i Armenii odbyła się kolejna masowa zbiórka podpisów żądających przekazania Górnego Karabachu Armeńskiej SRR. 1 grudnia 1987 r. delegacja Ormian Karabachu przekazała podpisy, listy i żądania Komitetowi Centralnemu KPZR w Moskwie⁷⁶². Petycję podpisało ok. 75000 – 80000 osób. Oprócz tego, do Moskwy udała się delegacja zaopatrzona w 84 dokumenty dotyczące historii, etnografii, gospodarki i kultury Górskiego Karabachu. Jej członkowie spotkali się z kierownikiem administracji Komitetu Centralnego KPZR Kriginem. Kolejna delegacja z Karabachu przybyła do Moskwy na początku lutego 1988 roku, konferując z ministrem Spraw Zagranicznych ZSRR Andrejem Gromyką⁷⁶³.

⁷⁶⁰ Tamże, s. 111-112.

⁷⁶¹ Lewon Ter-Petrosyan – ur. 9 stycznia 1945 r.; ormiański polityk, historyk i publicysta, pierwszy prezydent niepodległej Armenii od 11 listopada 1991 do 3 lutego 1998. w 1992 roku Z inicjatywy Lewona Ter-Petrosyana i w porozumieniu z prezydentem Federacji Rosyjskiej Borysem Jelcynem zaproszono do Armenii 600 ormiańskich przedstawicieli średniego i wyższego stopnia armii radzieckiej. w 1994 roku podpisały ormiańsko-rosyjskie porozumienie o lokalizacji rosyjskiej bazy wojskowej w Armenii. W 1997 podpisał wielki ormiańsko-rosyjski traktat o przyjaźni i współpracy. R. Czachor, *Abchazja, Osetia Południowa, Górski Karabach: geneza i funkcjonowanie systemów politycznych*, Wrocław 2014, s. 359-360.

⁷⁶² A. Alstadt, *The Azerbaijani Turks. Power and identity under Russian rule*, Stanford 1992, p. 195.

⁷⁶³ Andriej Andriejewicz Gromyko – ur. 1909 r., zm. 1989 r.; sowiecki polityk, w latach 1957-1985 szef dyplomacji ZSRR. Od 1946 był stałym przedstawicielem ZSRR w Radzie Bezpieczeństwa ONZ, jednocześnie wiceministrem spraw zagranicznych ZSRR, w latach 1949-1952 pierwszym zastępcą. A. Gromyko, *Memoirs*, Doubleday 1989, passim.

W listopadzie i w grudniu 1987 r. doradca Michaiła Gorbaczowa⁷⁶⁴, Abel Aganbegyan (orm. Աբել Աղանբեկյան), na spotkaniach w Paryżu z przedstawicielami diaspory ormiańskiej mówił o możliwym przekazaniu Karabachu Armenii. Deklaracja ta posłużyła później za podstawę dla stworzenia różnych teorii spiskowych dotyczących roli Gorbaczowa w konflikcie karabachskim, ponieważ w Azerbejdżanie było to sygnałem do mobilizacji sił nacjonalistycznych⁷⁶⁵.

Zgodnie z konstytucją Azerbejdżańskiej SRR o Górskim Karabachu (artykuł 3), status terytorium Obwodu Autonomicznego nie może być zmieniony bez zgody Rady Deputowanych Ludowych Nagorno-Karabachskiego Obwodu Autonomicznego. Zgodnie z 10 artykułem, na mocy Konstytucji ZSRR i Konstytucji Azerbejdżańskiej SRR, organem władzy państwowej w Górskim Karabachu jest Rada Deputowanych Ludowych Nagorno-Karabachskiego Obwodu Autonomicznego⁷⁶⁶. 20 lutego 1988 roku na posiedzeniu Rady Deputowanych Ludowych Nagorno-Karabachskiego Obwodu Autonomicznego podjęto decyzję w sprawie wniosku do Rady Najwyższej Azerbejdżańskiej SRR i Armeńskiej SRR o przeniesienie Autonomicznego Obwodu Górskiego Karabachu do sowieckiej republiki ormiańskiej⁷⁶⁷.

Już następnego dnia, 21 lutego, liczny tłum azerbejdżańskich nacjonalistów ruszył z Azerbejdżanu w kierunku Stepanakertu. Droga przebiegała jednak przez ormiańskie miasto Askeran, gdzie Azerowie byli zmuszeni się zatrzymać. Pod Askeranem doszło do starć, w których po obu stronach zostało rannych kilkadziesiąt osób. Askerańskie wydarzenia były pierwszym sygnałem przekształcenia konfliktu karabachskiego z „wojny ustawodawczej” w otwarty, czynny konflikt. Od tego momentu zaczęły się formować armeńskie siły samoobrony Karabachu. Można powiedzieć, że konflikt zaczął się podobnie jak w latach 1903-1905, kiedy idący na Szuszi Tatarzy zostali zatrzymani przez Ormian pod Askeranem. Teraz rozwinęła się identyczna sytuacja z tą różnicą, że stolicą Karabachu było nie Szuszi, ale Stepanakert.

⁷⁶⁴ Michaił Siergiejewicz Gorbaczow – ur. 1931 r., zm. 2022 r.; sowiecki i rosyjski polityk, sekretarz Generalny Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Związku Sowieckiego (1985-1991) oraz przewodniczący Prezydium Rady Najwyższej (1988-1990), pierwszy i jedyny prezydent ZSRR (1990-1991), laureat pokojowej nagrody Nobla. Z obostrzeniem sytuacji wokół Karabachu 26 lutego 1988 roku opublikowano orędzie Gorbaczowa (nadawane tylko w Armenii i Azerbejdżanie), wzywające ludność Armenii i Azerbejdżanu do spokoju. Jednak następnego dnia rozpoczęły się pogromy Ormian w Sumgaiciea, a następnie i w Baku; trwały one do 29 lutego i zapoczątkowały kryzys etniczny pomiędzy Ormianami a Azerami. A. Graczow, *Gorbaczow*, Warszawa 2003, passim.

⁷⁶⁵ Н. Сарумян, *Нагорно-Карабахская*, с. 118-120.

⁷⁶⁶ *Закон Азербайджанской Советской Социалистической Республики о Нагорно-Карабахской автономной области*, Баку 1987, с. 51.

⁷⁶⁷ *Нагорный Карабах в международном праве*, т. 1, с. 669-670.

Tak samo w latach 1903-1905 i 1988-1990 rozpoczęły się pogromy Ormian w Azerbejdżanie. Najbardziej okrutne i masowe zjawiska miały miejsce w Baku i Sumgaicie. Wiktor Krivopuskow napisał wystarczająco dużo o tych zjściach w Sumgaicie w swojej książce *Zbuntowany Karabach*⁷⁶⁸. W latach 1990-1991 był on szefem sztabu grupy śledczo-operacyjnej Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ZSRR w Nagorno-Karabachskim Obwodzie Autonomicznym. Według relacji świadków i analizy faktów, przez cały rok 1989, tak zwana opozycja demokratyczna inspirowała destabilizację sytuacji w Baku i całej republice, przechodząc od ukrytych jednorazowych aktów zastraszania ludności ormiańskiej do zorganizowanego formowania i kontroli ruchu nacjonalistycznego. W lipcu 1992 r. powstał Ludowy Front Azerbejdżanu, którego oddziały wkrótce zostały założone w wielu miastach i regionach republiki⁷⁶⁹.

Z pomocą tureckich organizacji promujących ideologię panturkizmu (Partia Nacjonalistyczna „Musavat”, Ludowo-Demokratyczna Partia Turanu, Towarzystwo Kultury Azerbejdżanu i Towarzystwo Kultury Karsa, Terrorystyczna Prawicowo-Ekstremistyczna i Neofaszystowska Organizacja „Szare Wilki” oraz Partia Ruchu Narodowego i inne), na całym terytorium Republiki Azerbejdżanu została rozmieszczona sieć agentury nacjonalistycznej i organizacji pantureckich. Ich działania na rzecz rozprzestrzeniania ekstremizmu w republice przypominały program i hasła azerbejdżańskich nacjonalistów z lat 1918-1920: „Śmierć Ormianom”, „Azerbejdżan dla Azerbejdżan”, „Sojusz z braterską Turcją”, „Za Wielki Turan”. Największe miasta takie jak Baku, Sumgait i Mencegaur zostały podzielone na dzielnice w celu organizowania prowokacji, zamieszek, pogromów oraz stawiania oporu organom ścigania i jednostkom wojskowym. Scenariusze wydarzeń w Sumgaicie i późniejszych wydarzeń zostały wykorzystane do szkolenia nowych prowokacyjnych grup⁷⁷⁰.

Zamieszki w Baku zostały starannie przygotowane przez Front Ludowy. W noc sylwestrową 1990 roku, na niektórych odcinkach państwowej granicy z Iranem zniszczono bariery służb granicznych w celu swobodnego przekraczania granicy. 11 stycznia 1991 roku w Baku rozpoczęły się masowe pogromy Ormian. Wzięło w nich udział około 40 grup liczących od 50 do 300 osób. Zapanowała całkowita anarchia. Policja nie mogła nic zrobić. Zginęło wówczas 59 osób, w tym 42 Ormian, a około 300 zostało rannych⁷⁷¹.

⁷⁶⁸ Krivopuskov Wiktor Władimirowicz – ur. 1948 r., funkcjonariusz Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ZSRR, uczestnik misji pokojowych w Górskim Karabachu, w latach 1990-1991 szef sztabu grupy dochodzeniowo-operacyjnej MSW w Autonomicznym Regionie Górskiego Karabachu. В. Кривоупусков, *Мятежный Карабах. Из дневника офицера МВД СССР*, Москва 2007, passim.

⁷⁶⁹ В. Кривоупусков, *Мятежный Карабах*, с. 213-215.

⁷⁷⁰ Тамże. s. 236-253, 240-243.

⁷⁷¹ А. Найкун, *О чем молчит Карабах*, Москва 1991, passim.

Wskutek tych wydarzeń, na początku stycznia 1991 roku władza w Baku należała do Frontu Ludowego Azerbejdżanu (FLA). Przez ponad miesiąc trwały ataki na mieszkania ormiańskie, którym towarzyszyły morderstwa, przemoc i rabunki. Coraz częstsze były przypadki przemocy wobec rosyjskich mieszkańców miasta, rodzin wojskowych, mnożyły się sytuacje przymusowej eksmisji z mieszkań⁷⁷².

Elena Smirnowa, obecnie członkini Izby Społecznej Federacji Rosyjskiej, przewodnicząca Zarządu Centralnego Ogólno-Rosyjskiej Organizacji „Dialog Kobiet”, w kontekście tych wydarzeń stwierdzała: „My, Rosjanie, obywatele radzieccy, będąc pod koniec 1989 roku otoczeni przez ludność muzułmańską w radzieckim Azerbejdżanie, znaleźliśmy się w prawdziwej okupacji. Bez jedzenia, bez wody, bez światła. Dla mnie, kobiety w ciąży z dwójką dzieci, była to straszna rzeczywistość: pełna niepewności i bezradności, kiedy uzbrojeni Azerbejdżanie w każdej chwili mogli przyjść, zabić, okraść, zrobić z tobą cokolwiek. Osobiście ukryłam dwoje ormiańskich dzieci, chłopca i dziewczynkę, w wieku moich chłopców. Od 12 stycznia pogromy w stolicy republiki nabrały powszechnego charakteru. Dom po domu oczyszczano z mieszkańców Armenii. W dniu 13 stycznia odbył się wiec liczący 150000 osób, po którym bandyci z FLA (Frontu Ludowego Azerbejdżanu) włamywali się do mieszkań i domów Ormian, zrzucali ich z balkonów, palili żywcem na stosie, stosowali okrutne tortury, dochodziło do gwałtów na dziewczynach i kobietach. Przez następne siedem dni w mieście bezkarnie trwała orgia gwałtów, rabusiów i morderców Ormian. A ci, którym udało się uniknąć śmierci, byli przymusowo deportowani. Tysiące Ormian zostało przetransportowanych promem przez Morze Kaspijskie na wschód do portu miasta Krasnowodsk w Turkmeńskiej SRR, a stamtąd samolotem do Armenii. Tylko 19 stycznia, według raportów MSW, mało odzwierciedlających rzeczywistość, w Baku zginęło 60 Ormian, około 200 zostało rannych, 13000 osób zostało wygnanych z miasta”⁷⁷³.

Uczestnicy zamieszek działali według tego samego schematu. Do mieszkania wpadała grupa ok. 10-20 osób, bijąc Ormian. Następnie pojawiał się przedstawiciel FLA z reguły dysponując sporządzonymi zgodnie ze wszystkimi zasadami dokumentami wymiany lub rzekomej sprzedaży mieszkania, po czym natychmiast mieszkańcom polecano opuszczenie domu i udanie się do portu. Ludziom wolno było zabierać rzeczy, ale jednocześnie rabowano im pieniądze, biżuterię, książeczki oszczędnościowe. W porcie działały pikiety, przeszukiwały uchodźców, czasem ponownie ich biły. Azerbejdżańskie organy ścigania nie tylko nic nie robiły, ale często same brały udział w pogromach i rabunkach. Czując się bezkarnymi, sprawy

⁷⁷² Tamże.

⁷⁷³ В.Кривоусков, *Мятежный Карабах*, с. 222-225.

tych zajęć zaczęli stosować przemoc również wobec Rosjan i ludności rosyjskojęzycznej, zmuszając ich również do opuszczenia republiki. Podobnie jak w Sumgaicie, w Kirowabadzie było wielu Azerbejdżan, którzy w warunkach krwawego bezprawia, ryzykując życiem, ratowali swoich ormiańskich przyjaciół, sąsiadów, a nawet obcych ludzi⁷⁷⁴.

Prezydent ZSRR Michaił Gorbaczow wobec wydarzeń w Baku zachowywał się tradycyjnie – przez długi czas czekał. 19 stycznia 1990 r. podpisał specjalne rozporządzenie Prezydium Rady Najwyższej ZSRR „O wprowadzeniu stanu wyjątkowego w mieście Baku”. W nocy, 20 stycznia, na rozkaz władz z Moskwy do Baku wprowadzono wojska, dzięki czemu ustały krwawe bachanalia i powrócił porządek konstytucyjny w republice⁷⁷⁵.

Rosyjski publicysta Andriej Nujkin (ros. Андрей Нуйкин) przypominał, że w 1917 roku w Nachiczewanie mieszkało 53009 Ormian (40% populacji), a w 1979 roku pozostało ich nieco ponad 1000 (1,4%). Z 44 ormiańskich wiosek przetrwały tylko dwie. W 1923 roku populacja Ormian w Górskim Karabachu liczyła 94,4%, w 1979 roku spadła do 75,9%.. W ciągu tych lat w obwodzie zlikwidowano kilkadziesiąt ormiańskich wiosek. Czyż nie jest to „ciche” ludobójstwo?⁷⁷⁶ Zdaniem owego dziennikarza, masakra w Sumgaicie nie była spontanicznym wybuchem powszechnego oburzenia w odpowiedzi na głośno podnoszone pragnienie Ormian z Karabachu o przyłączeniu do ich historycznej ojczyzny. Okrucieństwa były bezwzględnie zaplanowane i umiejętnie zorganizowane. Upřednio został przeprowadzony spis ludności Ormian z przekazaniem adresów bandom; w odpowiednim czasie odłączono telefony w mieszkaniach Ormian, przywieziono pojemniki z benzyną, stopy kamieni, planowano szereg prowokacyjnych „hasel”, które przerodziły się dezinformację, z różnych miejsc przywieziono grupy przestępców, przemyślano sposoby szybkiego zatarcia śladów itd. Rzeź w Sumgaicie nie była aktem zniszczenia konkretnych Ormian w konkretnym mieście. Była to akcja mająca na celu zniszczenie Ormian we wszystkich zakątkach republiki, a przede wszystkim Ormian w Górskim Karabachu⁷⁷⁷.

Zdaniem cytowanego już wcześniej Kriwopuskowa, na cały konflikt karabachski należy traktować w dwóch odsłonach: przed wydarzeniami w Sumgaicie i po ich zakończeniu. Warto wspomnieć, że wielu Ormian Sumgaitu pochodziło z Karabachu. Śledztwo wykazało, że na wiecach w wielonarodowym Sumgaicie byli tylko Azerbejdżanie. Organizatorzy, do

⁷⁷⁴ *Нагорный Карабах в международном праве*, т. 1, с. 701-703.

⁷⁷⁵ Указ Президиума Верховного Совета СССР от 19 января 1990 г. № 1092-I *О введении чрезвычайного положения в городе Баку*.

⁷⁷⁶ А. Нуйкин, *О чем молчит Карабах*, *passim*.

⁷⁷⁷ L. Messina, *From Migrants to Refugee. Russian, Soviet and Post-Soviet Migration*, “International Journal of Refugee Law”, 1994, vol. 6, nr 4, p. 631-632; J. Wright, R. Schofield, S. Goldenberg, *The Armenian presence in mountainous Karabakh*, Goldenberg 2004, p. 107-204.

których należał również sekretarz Komitetu Miejskiego Melek Bajramow, opowiadali bzdury o rzekomym prześladowaniu Azerów w Karabachu. 27 lutego sekcja informacyjna Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ZSRR poinformowała, że wiece w Sumgaicie przybierają spontaniczny i groźny charakter⁷⁷⁸. Co więcej, jak wiadomo wojska sowieckie zostały wprowadzone do Sumgaitu 29 lutego, ale nie podjęły żadnych działań. Oficjalnie ogłoszono, że nawet 270 żołnierzy zostało rannych. Chociaż władze Azerbejdżanu oficjalnie informowały o 36 zabitych Ormian, można z pełnym przekonaniem stwierdzić, że liczba ta została zaniżona⁷⁷⁹.

Warto również przytoczyć opinie polskich historyków: Piotra Kwiatkiewicza i Tadeusza Świątochowskiego⁷⁸⁰. Pierwszy z wymienionych podkreśla, że pogromy w Sumgaicie w dużej mierze sprowokowane były przez samych Ormian, a cała ta historia nie miała nic wspólnego z aspektem narodowym. Kwiatkiewicz uważa, że pogromy były wynikiem wojen gangów⁷⁸¹. Traktując wszystkich autorów z należytym szacunkiem, nie sposób nie zauważyć oczywistego przeinaczenia przez Piotra Kwiatkiewicza faktów. Autor nie mógł nie wiedzieć o wyżej wymienionych wydarzeniach, ale w swojej publikacji świadomie je pominął. Nie uwzględnił też całego tła konfliktu ormiańsko-tatarskiego, poczynając od końca XIX wieku. Drugi zaś autor starannie próbuje ominąć temat, podając informacje ogólnikowe.

Nie wolno wszakże sądzić, że wszyscy Azerbejdżanie uczestniczyli w pogromach. Wielu pomogło swoim ormiańskim znajomym uniknąć śmierci i prześladowań. Warto przypomnieć chociażby o pewnej Azerbejdżance z Sumgaitu, Chanum Ismailowej, dzięki której uratowano jej sąsiadów. Mieszkała ona w trzeciej mikrodzielnicy Sumgaitu. Podczas napadów stanęła w drzwiach i nie pozwoliła wejść do mieszkania swoich ormiańskich sąsiadów. Podcięła ręce nożem, mówiąc: „Jeśli potrzebna jest krew, oto jest!”⁷⁸²

Pierwszy sekretarz Komitetu Miejskiego Sumgait Komunistycznej Partii Azerbejdżanu Dżahangir Muslimzade również zeznawał o pogromach w Sumgaicie. 21 maja 1988 roku na plenum Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Azerbejdżanu oskarżył najwyższe kierownictwo Azerbejdżanu o beczynność w zapobieganiu rzezi Ormian. Swoją odwagę przypłacił usunięciem ze stanowiska pierwszego sekretarza⁷⁸³.

⁷⁷⁸ В. Кривописков, *Мятежный Карабах*, с. 236-254.

⁷⁷⁹ Tamże.

⁷⁸⁰ T. Świątochowski, *Azerbejdżan*, s. 163.

⁷⁸¹ P. Kwiatkiewicz: *Azerbejdżan. Ukształtowanie niepodległego państwa*, Toruń 2009, s. 64-65, 74-81.

⁷⁸² В. Кривописков, *Мятежный Карабах*, с. 241.

⁷⁸³ O. Geukijan, *Ethnicity, Nationalism and Conflict in the South Caucasus. Nagorno-Karabakh and the Legacy of Soviet Nationality Policy*, Farnham 2012, s. 146-148.

W 1989 roku gazeta „Elm” opublikowała artykuł azerbejdżańskiego naukowca Ziya Buniatova⁷⁸⁴ *Dlaczego Sumgait*. Autor całą winę za pogromy zrzucił na samych Ormian. Warto zauważyć, że Buniatov zawsze wyróżniał się pogardą dla narodu ormiańskiego. Kolegium Sądowe Sądu Najwyższego ZSRR podczas rozprawy 18 października 1988 roku uznało trzech Azerbejdżan winnych „organizowania i uczestnictwa w masowych zamieszkach, którym towarzyszyły pogromy, podpalenia i morderstwa w mieście Sumgaicie”. Jeden z nich, Ahmed Achmedow, został skazany na śmierć⁷⁸⁵.

Jedno można jednak powiedzieć z całą pewnością: pogromy w Sumgaicie były bardzo podobne do wydarzeń w Baku podczas wojny ormiańsko-tatarskiej w latach 1903-1905. Zarówno wtedy, jak i pod koniec lat 80. XX wieku, władze państwowe nie podjęły żadnych działań⁷⁸⁶.

20 lutego 1988 roku, w Stepanakercie, uczestnicy sesji Rady Obwodowej Delegatów Ludowych zwrócili się do Rady Najwyższej ZSRR z prośbą o pozytywne rozwiązanie kwestii wyłączenia Obwodu Autonomicznego Górnego Karabachu z Azerbejdżańskiej SRR oraz inkorporacji do Armeńskiej SRR. Tego samego dnia w Erywaniu na Placu Teatralnym zebrało się 40000 demonstrantów popierających prośbę Ormian karabachskich. Następnego dnia przed gmachem opery w Erewaniu pojawiło się już 200000 uczestników na wiecu, który żądał zwołania sesji nadzwyczajnej Rady Najwyższej Armeńskiej SRR i ustosunkowania się do uchwały sesji Rady Obwodowej Górnego Karabachu⁷⁸⁷. Z czasem liczba demonstrantów doszła do prawie miliona osób⁷⁸⁸.

Tymczasem władze ZSRR zamiast uregulowania sytuacji i podjęcia dyskusji na temat Karabachu, uznały „Komitet Karabachu” za ruch ekstremistyczny. 28 lutego 1989 r. Rada Najwyższa ZSRR podjęła uchwałę, zgodnie z którą Karabach znów był włączony w skład Azerbejdżańskiej SRR. 1 grudnia 1989 roku Rada Najwyższa Armenii, odrzucając owe postanowienie, podjęła historyczną decyzję. Armeńska Rada Najwyższa oraz Rada Najwyższa

⁷⁸⁴ Ziya Musa oğlu Bünyadov (ros. Зия Мусаевич Буниятов) – ur. 1921 r., zm. 1997 r.; azerbejdżański historyk, orientalista, autor kontrowersyjnych koncepcji dziejów Azerbejdżanu, Armenii i Karabachu, które wielu renomowanych specjalistów określa jako rewizjonistyczne lub sfalszowane. В. А. Шнирельман, *Мифы идентичности и политика в Закавказье*, Москва 2003, passim.

⁷⁸⁵ O. Geukjian, *Ethnicity, Nationalism and Conflict*, s. 252-253; *Soviet Riot Leader Sentenced to Death*, „The Washington Post”, 1988, 20 November.

⁷⁸⁶ Więcej na temat pogromów w Sumgacie: T. de Waal, *The Caucasus: An Introduction*. New York 2010; D. E. Miller, L. T. Miller, *Armenia. Portraits of Survival and Hope*, Berkeley 2003.

⁷⁸⁷ ՀՀԿԺ, *Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիր*. *Շարժումներ և անդամներ*, *Խորհրդարանական խորհուրդ* 29-30 մարտի, 2005 թվական, „Անտարես”, 2006, էջ 279. [Rada Narodowa Armenii, *Posiedzenie parlamentarne z 29-30 marca 2005 roku*, „Antares”, 2006, s. 279].

⁷⁸⁸ К. Имранлы, *Создание армянского государства на Кавказе*, Ладомир 2006, с. 187; R. G. Suny, *Looking toward Ararat. Armenia in Modern History*, Bloomington 1993, p. 198.

Karabachu zdecydowały o włączeniu Nagorno-Karabachskiego Obwodu Autonomicznego w skład Armeńskiej SRR⁷⁸⁹. Dekret o zjednoczeniu został wydany w oparciu o prawo narodu do samostanowienia oraz 78 punkt Konstytucji ZSRR, która pozwalała na podjęcie takiej decyzji.

15 stycznia 1990 roku Rada Najwyższa ZSRR uchwaliła rozporządzenie „O ogłoszeniu stanu wyjątkowego w Nagorno-Karabachskim Obwodzie Autonomicznym i niektórych innych regionach”. Warto zauważyć, że stan wyjątkowy zaprowadzono również w przygranicznej strefie wzdłuż granicy państwowej ZSRR na terytorium Azerbejdżańskiej SRR, co pośrednio świadczy o zewnętrznym wpływie na wydarzenia w Azerbejdżańskiej SRR. W tym samym czasie Karabach znalazł się w całkowitej blokadzie. Ruch pasażerski do Karabachu został zawieszony, dostawy prądu i wody były przerywane. Podjęto próbę deportacji ludności ormiańskiej z szeregu okręgów sąsiadujących z Obwodem Karabachskim. Sytuacja była szczególnie trudna w regionie Szahumiańskim, Armeńskim, enklawie w Azerskiej SRR Arcwaszen i kilku ormiańskich wsiach⁷⁹⁰.

Po uchwaleniu wspomnianej decyzji przez Armenię i Karabach, ZSRR i Azerbejdżańska SRR zainicjowały nowe agresywne działania wobec Ormian mieszkających w regionie. W szczególności Azerbejdżańska SRR przy wsparciu władz sowieckich przeprowadziła tzw. operację „Pierścień”, której istotą była deportacja Ormian z wielu regionów Azerbejdżańskiej SRR. Akcję tę wspominał oficer MSW ZSRR Kriwopuskow, który został wysłany z Moskwy do Karabachu na specjalne zlecenie. W cytowanej już wyżej książce *Мятежный Карабах* wspominał: „[...] Jeszcze w listopadzie 1990 roku nasza Śledcza Grupa Operacyjna otrzymała tajne materiały przywódców Azerbejdżanu z planem deportacji ludności ormiańskiej z wiosek regionów Chanlarskiego i byłego Szaumianowskiego. Następnie materiały te zostały przekazane przeze mnie ministrowi Ministerstwa Spraw Wewnętrznych ZSRR Borisowi Pugo⁷⁹¹. Kierownictwo naszego ministerstwa nie mogło nie zwrócić uwagi na fakt, że na posiedzeniu Rady Najwyższej Azerbejdżańskiej SRR, które odbyło się na początku lutego 1991 roku, plan wysiedlenia z republiki ludności ormiańskiej faktycznie był zatwierdzony. Drugi Sekretarz Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Azerbejdżanu i Przewodniczący Komitetu Organizacyjnego NKOА Wiktor Polianiczko oświadczył, że «1991

⁷⁸⁹ A. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: power and identity under Russian rule*, Stanford 1992, s. 210.

⁷⁹⁰ В. Кривописков, *Мятежный Карабах*, с. 38-39.

⁷⁹¹ Boris Karłowicz Pugo – ur. 1937 r., zm. 1991 r.; polityk sowiecki, od 1 grudnia 1990 r. minister spraw wewnętrznych ZSRR, 19 sierpnia 1991 r. został członkiem 8-osobowego Komitetu Stanu Wyjątkowego, który dokonał zamachu stanu. 22 sierpnia popełnił samobójstwo. *Жертвы ГКЧП*, „Новая и новейшая история”, 2003, № 1.

rok został ogłoszony rokiem Karabachu. Ten rok będzie ostatnim w historii kryzysu Azerbejdżanu. Karabach to nasza ziemia i musimy ją zająć dla naszych dzieci. Lotnisko jest już nasze. Potrzeba tylko zwiększenia liczby oddziałów OMON-owców» [...]»⁷⁹².

Cytowany autor Kriwopuskow dodawał, że w przemówieniu ówczesnego ministra Spraw Wewnętrznych Azerbejdżanu Mohameda Asadowa w organie ustawodawczym republiki orientacja polityczna została wzmocniona siłami Mobilnego Oddziału Specjalnego Przeznaczenia (ros. OMOH)⁷⁹³ wkrótce zostanie powiększony i będzie liczył do 600 osób, a na terenach wokół Górskiego Karabachu będzie 10000 żołnierzy! Zatem zdaniem Asadowa, wejście do Karabachu i jego podbicie byłoby kwestią techniczną. Na tej samej sesji (jak wspominał Kriwopuskow) wystąpił deputowany azerbejdżańskiego parlamentu i niedawny członek Biura Politycznego KC KPZR Hejdar Alijew. Zaakceptował on plany i podzielił się własnym historycznym doświadczeniem w rozwiązywaniu problemów międzyetnicznych. Z dumą opowiadał, że podczas jego urzędowania w charakterze I Sekretarza Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Azerbejdżanu liczba ludności ormiańskiej NKOA zmniejszyła się, azerskiej zaś wzrosła. Natomiast w Nachiczewańskiej Autonomicznej Republice w ogóle nie było już Ormian⁷⁹⁴.

Wraz z tradycyjnymi strukturami islamskimi w republice zaczęły aktywnie rozwijać się podziemne lub – jak je też nazywano – równoległe grupy i stowarzyszenia. Wzrosły wpływy wahabitów z Afganistanu i Arabii Saudyjskiej. Najbardziej rozpowszechnioną była ideologia panturkizmu. Większość z tych ruchów islamistycznych żywiła ideę wyjścia Azerbejdżanu ze ZSRR, zmieniając nazwę republiki, flagę państwową, herb i hymn. Trzonem wielu z nich byli aktywni uczestnicy krwawych demonstracji przeciwko Armenii w Sumgaicie, Kirowabadzie, Baku⁷⁹⁵. Scenariusz konfliktów armeńsko-tatarskich z lat 1903-1905 został dokładnie powtórzony, kiedy to wielu Ormian zostało zatrzymanych pod fałszywymi zarzutami i aresztowanych. Aby pokazać to podobieństwo, warto przytoczyć kilka liczb. W 1990 roku porwano 72 osoby, w tym 46 Ormian i 22 Azerbejdżan. W 1989 roku z Karabachu skradziono 5000 sztuk bydła (80% przestępstw popełniono w stosunku do Ormian). W 1990 roku popełniono 27 przestępstw na tle etnicznym, w tym 25 przeciwko Ormianom. W tym samym roku rozporządzeniem prezydenta ZSRR Michaiła Gorbaczowa przeprowadzono 160 operacji wojskowych w celu wykrycia nielegalnej broni, z czego 156 rewizji we wsiach ormiańskich⁷⁹⁶.

⁷⁹² В. Кривоупусков, *Мятежный Карабах*, с. 254-269.

⁷⁹³ ОМОН – Отряд Мобильный Особого Назначения. [Mobilny Oddział Specjalnego Przeznaczenia].

⁷⁹⁴ В. Кривоупусков, *Мятежный Карабах*, с. 254-269.

⁷⁹⁵ Тамże.

⁷⁹⁶ Тамże, s. 36-37.

Ta statystyka ukazuje uprzedzenia wobec Ormian i bardzo przypomina konflikt w Karabachu w latach 1903-1905.

30 kwietnia 1991 roku Azerbejdżański OMOH i 4 Armia ZSRR otoczyły ormiańskie osady Martunaszena i Getaszena. W operacji „Pierścień” uczestniczyło nadto lotnictwo wojskowe, artyleria i ciężki sprzęt. Ormianie zostali zmuszeni do opuszczenia swoich osad. W wyniku tych wydarzeń wysiedlono mieszkańców z 24 osiedli ormiańskich⁷⁹⁷. Operacja „Pierścień” udowodniła, iż wszystkie poprzednie wyżej wspomniane przestępstwa nie mogły być spontaniczne lub działem rąk osób prywatnych. Jeżeli odpowiedzialność za pogromy w Baku, Sumgaicie, Kirowabadzie władze radzieckie mogły zrzucić na gangi, teorie spiskowe lub organizacje ekstremistyczne, to w operacji „Pierścień” udział państwa był rzeczywisty. Tym samym można stwierdzić, że wszystkie prawne i konstytucyjne działania Ormian o włączeniu Karabachu w skład Armenii spotkały brutalną i krwawą reakcję ze strony władz ZSRR, przy użyciu funkcjonariuszy Azerbejdżańskiej SRR.

23 sierpnia 1990 roku Rada Najwyższa Armenijskiej SRR przyjęła Deklarację Niepodległości Armenii, która zapoczątkowała proces tworzenia niezależnego państwa. Proklamowano niepodległą Republikę Armenii. Na jej terytorium konstytucja ZSRR i ustawodawstwo sowieckie zostały zniesione. W celu zapewnienia bezpieczeństwa oraz nienaruszalności granic Republika Armenii utworzyła własne Siły Zbrojne, wojska wewnętrzne oraz organy bezpieczeństwa państwowego i publicznego, podporządkowane Radzie Najwyższej. 1 marca 1991 roku, pomimo wcześniej przyjętej deklaracji, Rada Najwyższa Armenii zdecydowała o przeprowadzeniu referendum w sprawie wyjścia ze składu ZSRR, poddając pod powszechne głosowanie następujące pytanie: „Czy zgadzają się Państwo, żeby Republika Armenii była niezależnym, demokratycznym państwem poza granicami ZSRR?” Referendum zaplanowano na 21 września 1991 roku. Prezydium Rady Najwyższej Republiki uzyskało prawo do podjęcia decyzji o wcześniejszym przeprowadzeniu referendum w przypadku nieprzewidzianej zmiany sytuacji. Zgodnie z zapowiedzią, 21 września 1991 roku w Armenii odbyło się referendum w sprawie niepodległości z frekwencją 95%. Wynik był następujący: 99,5% wyborców opowiedziało się za ogłoszeniem niepodległości kraju. To była historyczna data dla Ormian⁷⁹⁸. Co ciekawe, Armenia stała się jedynym krajem, który wyszedł ze składu ZSRR nie tylko decyzją Zgromadzenia Ludowego, ale także w drodze referendum⁷⁹⁹.

⁷⁹⁷ Հ. Խաչատրյան, Հայաստանի նկրդն ինչպես կղկն, աղիւլիւն 44, Երևան 2008, էջ 28-34. [H. Chaczatryan, *Zwycięstwa – jak one były*, alarm 44, Erywań 2008, 28-34].

⁷⁹⁸ Deklaracja o Niepodległości Armenii z 1990 r., <https://www.gov.am/en/independence/>. Dostęp: 20.21.2022.

⁷⁹⁹ K. Fedorowicz, *Transformacja ustrojowa w Armenii w latach 1991-2016*, Poznań 2017, s. 131-133.

Niemal jednocześnie, 10 grudnia 1991 r., w Republice Nagorno-Karabachskiej odbyło się referendum ogólnorepublikańskie w sprawie niepodległości. Spośród 132328 uprawnionych do głosowania, uczestniczyło w nim 108736 osób (82,2%); „za” niepodległością głosowało 108615 osób (99,89% liczby głosujących), „przeciwko” – 24 (0,02%), 96 kart do głosowania zostało unieważnionych. Przygotowanie, przeprowadzenie i podsumowanie wyników referendum odbyło się zgodnie z „Tymczasowym regulaminem o referendum w Republice Nagorno-Karabachskiej” (RNK), który został przyjęty 27 listopada 1991 roku na posiedzeniu Rady Deputowanych Ludowych RNK. Uczestnicy sesji zatwierdzili również datę przeprowadzenia referendum. Karty do głosowania zostały opracowane w językach ormiańskim, azerbejdżańskim i rosyjskim oraz zawierały następujące pytanie: „Czy zgadzacie się Państwo, żeby ogłoszona Republika Nagorno-Karabachska została niezależnym państwem, które samodzielnie decyduje o formach współpracy z innymi państwami i społecznościami?”⁸⁰⁰.

Zgodnie z zarządzeniem przyjętym przez Radę Deputowanych Ludowych RNK, kwestia poddana pod referendum mogła zostać przyjęta, jeżeli na nią zagłosuje co najmniej ⅓ wyborców, przy frekwencji co najmniej 50%. Przebieg referendum był monitorowany przez grupę niezależnych obserwatorów, którzy w odpowiednim raporcie zapisali swoje wnioski dotyczące wyników głosowania w sprawie niepodległości Republiki Nagorno-Karabachskiej. Dziennikarze oraz korespondenci agencji i prasy Radia Rosja, „Echa Moskwy”, „Izwestii”, „Moskiewskich Wiadomości”, „Megapolis-Expressu”, „Stolicy”, „Panoramy”, „Gazety Literackiej”, „Le Quotidien de Paris”, „France-Press” i wielu innych, a także telewizji z Rosji, USA, Bułgarii, przybyli do RNK, aby relacjonować proces głosowania.

Azerbejdżańska ludność RNK odmówiła udziału w referendum, a zamiast tego poparła agresję władz Azerbejdżanu na Karabach, biorąc w niej aktywny udział. W dniu referendum, Stepanakert i inne osady ormiańskie znalazły się pod ostrzałem, w wyniku czego zginęło 10 cywilów, a 11 zostało rannych⁸⁰¹.

⁸⁰⁰ E. Minasyan, *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, Wrocław 2014, s. 332.

⁸⁰¹ Ա. Հարությունյան, 1991 թվականի դեկտեմբերի 10-ի անկախության հանրաքվեի դերն Արցախի Հանրապետության կազմավորման գործընթացում, Երևան 2021, էջ. 108-112. [A. Harutyunyan, *Rola referendum niepodległościowego z 10 grudnia 1991 roku w procesie kształtowania się Republiki Artsakh*, Erywań 2021, s. 108-112].

4. Republika Górskiego Karabachu po rozpadzie ZSRR w 1991 roku.

Masowe strajki i pokojowe demonstracje Ormian domagających się przyłączenia Karabachu do Armenii spowodowały pogromy Ormian nie tylko w Sumgaicie. Bardziej gwałtowne zbrojne wystąpienia miały również miejsce w Baku. Odczuwając wsparcie władz sowieckich, azerbejdżańscy nacjonaści koordynowani przez Ludowy Front Azerbejdżanu (LFA), podjęli nowe agresywne działania wobec Ormian. Należy przypomnieć, że wielu Ormian na początku sowietyzacji Armenii i Azerbejdżanu przeniosło się do Baku, jako siła robocza. Jak już wcześniej wspomniano, proces ten odbywał się nie tylko w oparciu o gospodarkę planową, ale także w ramach realizacji celów demograficznych. Na początku lat 90. XX wieku, ci sami Ormianie padli ofiarami pogromów i byli zmuszeni do ucieczki przed nieuniknioną śmiercią. Zamieszki rozpoczęły się w Baku 13 stycznia 1990 roku. Towarzyszyła im masowa przemoc wobec ludności ormiańskiej, grabieże, morderstwa, podpalanie i zniszczenie mienia⁸⁰².

Według różnych źródeł, ofiarami pogromów padło od 48 do 90 osób; inne podawały 300 ofiar. Według referenta Human Rights Watch Roberta Kushena, „napastnicy mieli listy Ormian i ich adresy”⁸⁰³. Czasami pogromy ormiańskie są postrzegane jako część wydarzeń „Czarnego Stycznia”, które doprowadziły do inwazji wojsk sowieckich w Baku. Poza tym, według Thomasa de Waala⁸⁰⁴, 12 stycznia 1990 roku Neymat Panahov i Rahim Gaziyeu, przedstawiciele radykalnego skrzydła Ludowego Frontu Azerbejdżanu, wystąpili w telewizji w Baku twierdząc, że miasto jest pełne bezdomnych uchodźców, a tysiące Ormian nadal żyją w komfortowych warunkach, prowokując tym większość ludzi do agresji wobec nich⁸⁰⁵.

W tej sytuacji ogromne tłumy wykrzykujące hasła: „Chwała bohaterom Sumgaitu!”, „Niech żyje Baku bez Ormian!” wyszły na ulice miasta. Rozpoczęły się dwudniowe pogromy. Podobnie jak w Sumgaicie, działania napastników odznaczały się wyrafinowanym okrucieństwem: teren wokół ormiańskiej dzielnicy stał się areną masakr, ludzi wyrzucano z balkonów górnych pięter domów, tłumy atakowały i zabijały Ormian. Większość ofiar zmarła od pobicia i ran kłutych, nie było ran postrzałowych. Pogromowi towarzyszyły rabunki. Ci,

⁸⁰² *Azerbaijan. The Status of Armenians, Russians, Jews and Other Minorities*, United States Bureau of Citizenship and Immigration Services 1993, p. 6, 10, <https://www.refworld.org/docid/3ae6a6073.html> Dostęp 21.08.2018.

⁸⁰³ R. Kushen, A. Neier, *Conflict in the Soviet Union. Black January in Azerbaidzhan*, „Human Rights Watch”, 1991, s. 6-10.

⁸⁰⁴ Thomas Patrick Lowndes de Waal – ur. 1966 r.; brytyjski dziennikarz i pisarz zajmujący się Kaukazem, członek Carnegie Europe, autor książki *Black Garden. Armenia and Azerbaijan Through Peace and War* (2003). T. de Waal, *Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной*, Нью Йорк 2003, passim.

⁸⁰⁵ Д. Фурман, *Несостоявшаяся революция. Политическая борьба в Азербайджане (1988-1993 годы)*. Дружба народов, Москва 1994, с. 155-156.

którzy przeżyli, zostali umieszczeni na promach pod ochroną wojskową i przetransportowani przez Morze Kaspijskie do miasta Krasnowodsk w Turkmenistanie. W konsekwencji tych wydarzeń Ormianie z Baku zostali rozproszeni na terenach Armenii, Rosji i Górnego Karabachu⁸⁰⁶.

W nocy z 19 na 20 stycznia 1990 roku, wojska sowieckie wprowadziły wojsko do Baku na mocy dekretu o ogłoszeniu w mieście stanu wyjątkowego, który wszedł w życie kilka godzin później. Oficjalnie twierdzono, że wkroczenie wojsk do miasta miało na celu uratowanie ludności ormiańskiej, ale w rzeczywistości dążono do pokonania Ludowego Frontu Azerbejdżanu i uratowania twarzy Partii Komunistycznej w Azerbejdżanie. Po szturmie wojsk na Baku, pogromy ormiańskie ustały. Źródła ormiańskie podają większą liczbę ofiar - od 150 do 300 osób. Azerbejdżański historyk Arif Yunusov przytacza liczbę 86 zabitych Ormian⁸⁰⁷.

Ministerstwo Bezpieczeństwa Narodowego Republiki Azerbejdżanu na stronie internetowej podaje aktualnie, że pogromy Ormian zostały przeprowadzone przez prowokatorów, aby doprowadzić do inwazji wojsk sowieckich w Baku w styczniu 1990 roku. Ta wersja jest co najmniej śmieszna, bo gdyby Moskwa miała takie plany, za pretekst mogłyby posłużyć już popełnione zbrodnie w Sumgaicie. 18 stycznia 1990 roku Parlament Europejski uchwalił rezolucję „O sytuacji w Armenii”, w której wzywał Europejską Radę Ministrów Spraw Zagranicznych i Radę Europy do obrony Ormian przed interwencją Związku Sowieckiego, żądając udzielenia natychmiastowej pomocy Armenii i Górskiemu Karabachowi. Głównym impulsem uchwalenia owej rezolucji stały się antyormiańskie pogromy w Baku i ataki na ormiańskie wioski na północ od Obwodu Karabachskiego⁸⁰⁸.

Interesującym jest fakt, że w chwili wybuchu wojny obie strony miały broń. Należy podkreślić, że pod względem uzbrojenia strona ormiańska była o wiele słabsza. Ponadto sytuację Ormian pogorszyło trzęsienie ziemi w Armenii w 1988 roku. Przerażające skutki tego kataklizmu postawiły Armenię na krawędzi katastrofy humanitarnej. Ponadto kraj znalazł się w częściowej blokadzie ze strony Turcji i wskutek konfliktu abchasko-gruzińskiego. Większość wojsk byłej armii sowieckiej na Zakaukaziu stacjonowała na terytorium Azerbejdżanu. W wyniku podziału sowieckiego mienia wojskowego po rozpadzie ZSRR, do Azerbejdżanu przeniesiono 4 Armie Ogólnowojskową (cztery dywizje zmotoryzowane), trzy Brygady

⁸⁰⁶ В. А. Гуров, *Вооруженные силы СССР в Армяно-Азербайджанском (Карабахском) вооруженном конфликте (1988-1991 гг.)*, Самара 2012, с. 110-116.

⁸⁰⁷ В. В. Лунеев, *Преступность XX века: мировые, региональные и российские тенденции*, Москва 2005, с. 715.

⁸⁰⁸ *European Parliament Joint Resolution on the situation in Armenia*, „Official Journal of the European Communities”, 1990, vol. 33, No C 38/81, C 38/82.

Obrony Powietrznej, Brygadę Specjalnego Przeznaczenia, cztery Bazy Sił Powietrznych oraz część Flotyli Morza Kaspijskiego. Ponadto Azerbejdżan otrzymał wszystkie magazyny amunicji (strategiczny w Gilazi, okręgowe w Agdamie, dywizyjne w Giuzdeku, Ganja, Lankaranie, Nachiczewanie). Łączną ilość amunicji w tych magazynach szacowano na 11000 wagonów kolejowych. Przekazanie mienia wojskowego dla 4 Armii i 49 Arsenалу zostało zakończone w 1992 roku. Wycofywaniu części byłej armii sowieckiej do Rosji towarzyszyło zajęcie uzbrojenia przez stronę azerbejdżańską. Do najważniejszych należy grabież mienia wojskowego przez wycofującą się 19 Armię Obrony Powietrznej⁸⁰⁹.

W Karabachu w 1992 roku ormiańskie formacje zbrojne zdobyły część uzbrojenia 366 Pułku Zmotoryzowanego 23 Dywizji Zmotoryzowanej, który przechodził pod kontrolę Azerbejdżanu. Podział mienia wojskowego byłego Zakaukaskiego Okręgu Wojskowego w Armenii dokonał się w łagodnym trybie. Ze wszystkich państw Zakaukazia w podziale majątku wojskowego Armenia znalazła się w najbardziej niekorzystnej sytuacji, ponieważ na jej terytorium znajdowała się najmniejsza liczba żołnierzy Zakaukaskiego Okręgu Wojskowego. W 1992 roku pod kontrolę Erewania zostały przekazane broń i majątek wojskowy dwóch z trzech dywizji 7 Armii byłego ZSRR, jak również około 500 wagonów z amunicją. Z zasobów lotnictwa na początku 1992 roku Azerbejdżan otrzymał 14 samolotów typu Mi-24 i 9 typu Mi-8, stacjonujących w bazie Sangachaly. Armenii przypadła w udziale eskadra licząca 13 samolotów Mi-24, które wcześniej należały do 7 Pułku Śmigłowców, zlokalizowanego w pobliżu Erewania⁸¹⁰.

Warto też zaakcentować, że po stronie azerbejdżańskiej w Karabachu walczyli najemnicy i bojownicy z różnych islamskich formacji wojskowo-ideologicznych. Zebrały się tam także formacje terrorystyczne z Czeczenii i Afganistanu. Na początku lat 90. XX wieku, ich obecność była do tego stopnia jawna, że sami bojownicy udzielali na ten temat otwartych wywiadów. Na przykład, godny odnotowania jest fakt udziału w walkach Abdallaha Szamila Abu-Idrisa, znanego jako Szamil Basajew⁸¹¹.

Jednak Ormianom w Armenii i Karabachu udało się powstrzymać masowy atak i od 1993 roku skutecznie kontratakować. Ponieważ bolszewicy na początku XX wieku oddzielili Karabach od Armenii, prowincja ta była w zasadzie otoczona ze wszystkich stron. Strona ormiańska stanęła przed zadaniem zapewnienia korytarza komunikacyjnego przez miasto

⁸⁰⁹ Հ. Խաչատրյան, Հայաստանիկերն՝ ինչպեսկերկին. *ազդեցություն* 44, էջ 25-20. [H. Chaczatryan, *Zwycięstwa – jak one były, alarm* 44, s. 15-20].

⁸¹⁰ М. Жирохов, *Воздушная война в Нагорном Карабахе*, „Авиамастер”, 2000, № 6, с. 3.

⁸¹¹ https://www.youtube.com/watch?v=yWAo_ygiubQ&ab_channel=SupportInfo. Dostęp: 21.11. 2018.

Laczin, co zostało dokonane 18 maja 1992 roku. Następnie Armii Obrony Górskiego Karabachu udało się odnieść sukces i faktycznie wyprzeć wojska azerbejdżańskie ze wszystkich regionów między Armenią a Republiką Górskiego Karabachu⁸¹².

Podczas wojny w latach 1992-1994, siły ormiańskie przejęły kontrolę nad strategicznymi terytoriami, które zapewniały przetrwanie Karabachowi. Równolegle do działań wojennych, strony walczyły na międzynarodowych forach politycznych i społecznych. Podjęto wreszcie kroki zmierzające do zawieszenia ognia i przejścia do pokojowego rozwiązania problemu. 15 maja 1992 roku Armenia, Kazachstan, Kirgistan, Rosja, Tadżykistan i Uzbekistan podpisały w Taszkiencie *Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym* – UZB (ros. Организация Договора о коллективной безопасности – ОДКБ)⁸¹³. Jednak układ ten nie pomógł Armenii w wojnie karabachskiej, ponieważ uważano, że kraj ten oficjalnie nie uczestniczył w tych zmaganiach.

W 1992 roku w celu rozwiązania konfliktu azerbejdżańsko-ormiańskiego w rejonie Górskiego Karabachu, Organizacja Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie OBWE utworzyła „Grupę Mińską”⁸¹⁴. Granice i terytorium Górskiego Karabachu w roku 1994-2020 prezentuje mapa nr 5.

⁸¹² М. Жирохов, *Семена распада. Войны и конфликты на территории бывшего СССР*, Москва 2012, с. 687-689.

⁸¹³ М. Sadłowski, *Organizacja Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym. Prawno-instytucjonalne aspekty funkcjonowania*, Toruń 2017, s. 22.

⁸¹⁴ <https://www.osce.org/mg>. Dostęp: 10.08.2020.

Mapa 5. Republika Górskiego Karabachu w latach 1994-2020.

Źródło: <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1656766,2,ten-konflikt-nie-jest-zamrozony-zamrozone-jest-jedynie-jego-rozwiazanie.read?page=101&moduleId=4781>. Dostęp: 17.10.2020.

Krajami przewodzącymi „Grupie Mińskiej” OBWE stały się Rosja, Francja i Stany Zjednoczone. Państwa uczestniczące, które wchodzi w jej skład to: Białoruś, Niemcy, Włochy, Portugalia, Holandia, Szwecja, Finlandia, Armenia i Azerbejdżan. Bardzo aktywnie procesy regulacji prawnych śledziła ONZ. Pierwszą rezolucję Rady Bezpieczeństwa ONZ o Karabachu podjęto 30 kwietnia 1993 roku. Dokument ten stanowił co następuje:

„Rada Bezpieczeństwa [...] deklarując swoje wsparcie dla procesu pokojowego realizowanego w ramach Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie oraz będąc głęboko zaniepokojona niszczącymi skutkami, jakie może mieć dla tego procesu eskalacja działań wojennych,

1. żąda natychmiastowego zaprzestania wszelkich działań wojennych i wrogich aktów w celu ustanowienia trwałego zawieszenia broni, a także natychmiastowego wycofania wszystkich sił okupacyjnych z regionu Kalbadżar i innych niedawno okupowanych regionów Azerbejdżanu;

2. wzywa zainteresowane strony do natychmiastowego wznowienia negocjacji w celu rozwiązania konfliktu w ramach procesu pokojowego Grupy Mińskiej Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie oraz do powstrzymania się od wszelkich działań, które utrudniałyby pokojowe rozwiązanie problemu;
3. wzywa do zorganizowania zgodnej realizacji międzynarodowej pomocy humanitarnej w regionie, w szczególności na wszystkich obszarach dotkniętych konfliktem, w celu złagodzenia cierpień ludności cywilnej i ponownie potwierdza, że wszystkie strony są zobowiązane do przestrzegania zasad i norm międzynarodowego prawa humanitarnego;
4. zwraca się do Sekretarza Generalnego, aby w porozumieniu z Urzędującym Przewodniczącym Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, jak również z Przewodniczącym Grupy Mińskiej, dokonał oceny sytuacji w regionie, w szczególności w regionie Kalbadżar w Azerbejdżanie oraz aby przedłożył Radzie kolejne sprawozdanie;
5. postanawia nadal aktywnie zajmować się tą sprawą. Przyjęto jednogłośnie na 3205 posiedzeniu”⁸¹⁵.

Strona azerbejdżańska przyznała, że bombardowała miasta Karabachu dopiero po symetrycznej akcji Armii Obrony Republiki Górskiego Karabachu, a mianowicie po atakach na miasto Agdam. Po tym fakcie Azerbejdżan został zmuszony do przyznania się do ostrzeliwania Stepanakerta (w Azerbejdżanie Stepanakert nazywano Chankendy). Potwierdza to telegram szefa Sztabu Generalnego Sił Zbrojnych Azerbejdżanu Safara Abiyeva⁸¹⁶ do współprzewodniczącego „Grupy Mińskiej” OBWE Władymira Kazimirova. W telegramie z dnia 27 czerwca 1993 roku stwierdzono, że jeśli strona przeciwna weźmie na siebie zobowiązanie zaniechanie ostrzału Agdamu, natychmiast zostanie wstrzymany atak na miasto Chankendy⁸¹⁷. W odpowiedzi na tę propozycję, 27 czerwca 1993 roku dowódca Armii Obrony Republiki Górskiego Karabachu (RGK) Samvel Babayan⁸¹⁸ wysłał telegram do

⁸¹⁵ Rezolucje Rady Bezpieczeństwa ONZ z 1993 r., nr 822, S/RES/822 (1993) 30 kwiecień 1993 r., <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1993>. Dostęp: 10.08.2020.

⁸¹⁶ Safar Abiyev – ur. 1950 r.; minister obrony Azerbejdżanu w latach 1995-2013. Od dłuższego czasu los Abiyeva jest nieznany. Po wojnie w Górskim Karabachu w 2020 r. rzekomo napisał artykuł, w którym chwalił rolę prezydentów Alijewa i Recepa Tayyipa Erdoğan deklarując, że napięcia w stosunkach między Azerbejdżanem a Rosją nie są korzystne i że „Ormianie są jednym z nielicznych narodów na świecie, które nie mieli ani prawdziwej historii narodowej, ani ojczyzny, ani ziemi”. Biorąc pod uwagę realia Azerbejdżanu trudno powiedzieć, czy Abiyev faktycznie napisał artykuł i czy dotąd żyje. <https://haqqin.az/analytics/193854>. Dostęp: 7.06.2022.

⁸¹⁷ *Нагорный Карабах в международном праве*, т. 1, с.726.

⁸¹⁸ Samvel Babayan – ur. 1965 r.; ormiański dowódca wojskowy i polityk z Górskiego Karabachu, jeden z założycieli i głównych dowódców „Armii Obrony Artsakh”. Obecnie Babayan zajmuje się publicystiką. Jego relacje z władzami Armenii są napięte. Po wojnie 2020 roku Babayan zrezygnował z wszystkich nagród i odznak, które otrzymał za saskugi przed ojczyzną w latach 1992-1994. Վ. Աղաջանյան, *Ազգային հերոս Մամվել Բաբայան*, Երևան 1998. [V. Aghajanyan, *Bohater narodowy Samvel Babayan*, Erywań 1998, passim].

współprzewodniczącego Grupy Mińskiej OBWE z treścią: „W przypadku potwierdzenia zgody strony przeciwnej zobowiązujemy się do przerwania na tydzień od godziny 5.00 dnia 27 czerwca 1993 roku (niedziela) wszelkich operacji ofensywnych i prób posunięcia się do przodu z linii kontaktu, która powstała w tym momencie [...]”⁸¹⁹. Obiecywano też zaniechania wszelkich ostrzałów raketowych i artyleryjskich oraz bombardowań lotniczych na całym obszarze działań bojowych Madagis – Mardakert – Paprawend – Agdam⁸²⁰.

Oznaczało to, że wraz z sukcesem Armii Obrony Karabachu strona azerbejdżańska w ten czy inny sposób przystąpiła do bezpośrednich negocjacji z RGK. Kolejne dokumenty będą zawierać podpisy nie przedstawicieli Armenii czy armii ormiańskiej, ale RGK. Ten bardzo istotny szczegół jest nader ważny ze względu na fakt, że Azerbejdżan nadal odrzuca jakąkolwiek współpracę z RGK. Od 1993 roku armia azerbejdżańska coraz częściej zmuszona była zwracać się do Armii Obrony RGK z prośbą o zawieszenie broni. Propozycje o zawieszenie broni z strony azerbejdżańskiej nosiły daty: 27 czerwca 1993 roku, 24 lipca 1993 roku, 25 lipca 1993 roku, 27 lipca 1993 roku, 5 sierpnia 1993 roku, 17 sierpnia 1993 roku, 31 sierpnia 1993 roku⁸²¹. Kopie dokumentów są przedstawione w aneksie niniejszej rozprawy.

Klęska wojsk azerbejdżańskich na polu bitwy w latach 1993-1994 doprowadziła do zemsty i bombardowania miast Karabachu. Ta prowokacja z kolei stała się pretekstem do akcji odwetowych ze strony ormiańskiej. W związku z tym Rada Bezpieczeństwa ONZ uchwaliła drugą rezolucję. Dokument oznaczony numerem 853 został jednogłośnie przyjęty przez Radę Bezpieczeństwa ONZ 29 lipca 1993 roku. Rezolucję przygotowano z uwzględnieniem postulatów wszystkich zainteresowanych stron, w tym Armenii. Rada Bezpieczeństwa m.in. zachęcała do przyjęcia planu działań zgodnie z wcześniejszą uchwałą nr 822, potępiła zajęcie regionu Agdam i bombardowanie osad, a także wezwała władze Armenii do dalszego wywierania wpływu politycznych na dowództwo karabachskich sił zbrojnych w celu zaprzestania działań wojennych. W ten sposób społeczność światowa przyjęła bardzo podobne stanowisko w sprawie Karabachu. ONZ, podobnie jak Liga Narodów, ignorując opinię i prawa Ormian wywierała presję na Armenię⁸²².

Tekst rezolucji składał się z 14 paragrafów:

1. Potępiono zajęcie regionu Agdam i wszystkich innych niedawno okupowanych dzielnic Republiki Azerbejdżanu;

⁸¹⁹ *Нагорный Карабах в международном праве*, т. 1, с.727.

⁸²⁰ Tamże, s. 727-739.

⁸²¹ Tamże, s. 728.

⁸²² L. T. Chrysanthopoulos, *Caucasus Chronicles. Nation-building and Diplomacy in Armenia, 1993-1994*, London 2002, p. 36-37.

2. potępiono również wszelkie wrogie działania w regionie, w szczególności ataki na ludność cywilną, bombardowanie i ostrzeliwanie artyleryjskie zasiedlonych dzielnic;
3. domagano się natychmiastowego zaprzestania wszelkich działań wojennych oraz natychmiastowego, całkowitego i bezwarunkowego wycofania z regionu Agdam sił okupacyjnych zaangażowanych w konflikt i wszystkich innych niedawno okupowanych regionów Azerbejdżanu;
4. wezwano zainteresowane strony do zawarcia i przestrzegania trwałych porozumień o zawieszeniu broni;
5. ponownie potwierdzono w kontekście powyższych ustępów 3 i 4 poprzednie wezwania do przywrócenia w regionie połączeń gospodarczych, transportowych i energetycznych;
6. popierano ciągle wysiłki „Grupy Mińskiej” Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie w celu zapewnienia pokojowego rozwiązania konfliktu, w tym starania na rzecz wdrożenia rezolucji nr 822 (z roku 1993) i wyrażano poważne zaniepokojenie niszczycielskimi skutkami eskalacji działań wojennych względem tych wysiłków;
7. pozytywnie postrzegano przedsięwzięcia dotyczące sformowania Misji Obserwacyjnej Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, w tym harmonogram jej rozmieszczenia, a także rozważenie propozycji obecności Konferencji w regionie;
8. wzywano zainteresowane strony do powstrzymania się od wszelkich działań utrudniających pokojowe rozwiązanie konfliktu i do kontynuowania negocjacji w ramach „Grupy Mińskiej”, a także do bezpośrednich kontaktów między nimi w celu osiągnięcia ostatecznego rozwiązania;
9. apelowano do rządu Republiki Armenii o wywieranie wpływu w celu zapewnienia przestrzegania przez Ormian Górskiego Karabachu regionu Azerbejdżanu postanowień rezolucji 822 (1993 r.) i niniejszej rezolucji oraz do przyjęcia przez tę stronę propozycji „Grupy Mińskiej”;
10. wzywano państwa do powstrzymania się od dostarczania jakiejkolwiek broni i sprzętu wojskowego, które mogłyby doprowadzić do eskalacji konfliktu lub kontynuacji okupacji tego terytorium;
11. ponawiano apel o zgodną realizację międzynarodowej pomocy humanitarnej w regionie, w szczególności na wszystkich obszarach dotkniętych konfliktem, w celu złagodzenia zwiększonego cierpienia ludności cywilnej i ponownie potwierdzano, że wszystkie strony są zobowiązane do przestrzegania zasad i norm międzynarodowego prawa humanitarnego;

12. zwracano się do Sekretarza Generalnego i odpowiednich instytucji międzynarodowych o zapewnienie pilnej pomocy humanitarnej poszkodowanej ludności cywilnej oraz o pomoc wysiedleńcom w powrocie do ich domów;
13. apelowano do Sekretarza Generalnego, w porozumieniu z Urzędującym Przewodniczącym Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie, a także Przewodniczącym Grupy Mińskiej, o dalsze informowanie Rady o zaistniałej sytuacji;
14. postanowiono nadal aktywnie zajmować się tą sprawą⁸²³.

Oprócz negocjacji na szczeblu wojskowym, od połowy 1993 roku Republika Azerbejdżanu rozpoczęła bezpośrednie negocjacje z RGK na szczeblu politycznym. 17 sierpnia 1993 roku Hejdar Aliyev upoważnił wicepremiera Fuada Quliyev⁸²⁴ do prowadzenia w ciągu 5 dni negocjacji w sprawie zorganizowania spotkania czołowych przywódców Azerbejdżanu i Górskiego Karabachu⁸²⁵. 31 sierpnia 1993 roku kierownictwo rządu Azerbejdżanu upoważniło zastępcę Przewodniczącego Rady Najwyższej Afiyaddin Dzalilova (az. Afiyəddin Cəlilov) do negocjacji z RGK⁸²⁶.

12 i 13 września 1993 roku przedstawiciele kierownictwa Republiki Azerbejdżanu: A. Dzalilov i Górskiego Karabachu Arkadi Gukasyan⁸²⁷ przy wsparciu Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rosji, przeprowadzili w duchu dobrej woli bezpośrednie negocjacje, mające na celu jak najszybsze rozwiązanie konfliktu zbrojnego. Spotkanie w Moskwie było kontynuacją nawiązanych w ostatnim czasie kontaktów, za pośrednictwem mediatora i w ramach „Grupy Mińskiej” KBWE. Tak więc kierownictwo rządu Azerbejdżanu, ze względu na porażki wojenne, samo zabiegało o bezpośrednie negocjacje z RGK. Jednak po zawarciu zawieszenia broni w 1994 roku, Azerbejdżan zmienił taktykę i dziś kategorycznie odrzuca jakąkolwiek możliwość bezpośrednich negocjacji z RGK⁸²⁸.

Jednocześnie, 14 października 1993 roku, Rada Bezpieczeństwa ONZ uchwaliła третią rezolucję w sprawie konfliktu o Karabach. W dokumencie tym wyraziła poważne zaniepokojenie faktem, że kontynuacja konfliktu w regionie Górskiego Karabachu w Republice

⁸²³ *Rezolucje Rady Bezpieczeństwa ONZ z 1993 r.*, nr 853, S/RES/853 (1993) 29 Lipiec 1993, <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1993>. Dostęp: 10.08.2020.

⁸²⁴ Fuad Quliyev – ur. 1941 r.; azerski inżynier, polityk, premier Azerbejdżanu od 7 października 1994 r. do 20 lipca 1996 r. https://pl.wikipedia.org/wiki/Fuad_Quliyev. Dostęp: 12.06.2020.

⁸²⁵ *Нагорный Карабах в международном праве*, док. № 767, с. 735.

⁸²⁶ Tamże, dok. № 769, s. 737.

⁸²⁷ Arkadi Ghukasyan – ur. 1957 r.; prezydent Republiki Górskiego Karabachu w latach 1997-2007, minister spraw zagranicznych w latach 1993-1997. Հ. Խաչատրյան, Հանրապետություն՝ ինչպես եղել է. ազդակ 44, էջ 31-33. [H..Chaczatryan, *Zwycięstwa – jak one były, alarm 44*, s. 31-33].

⁸²⁸ *Нагорный Карабах в международном праве*, док. № 770, с. 739.

Azerbejdżanu i wokół niego oraz dalsze napięcia między Republiką Armenii a Republiką Azerbejdżanu będą stanowić zagrożenie dla pokoju i bezpieczeństwa w regionie. W rezolucji przyjęto następujące 13 ustaleń:

1. zaapelowano do zainteresowanych stron o skuteczne i trwałe zawieszenie broni nawiązane w wyniku bezpośrednich kontaktów podjętych z pomocą rządu Federacji Rosyjskiej w celu wsparcia „Grupy Mińskiej” KBWE;
2. ponownie potwierdzono pełne poparcie dla procesu pokojowego realizowanego w ramach KBWE, a także dla ciągłych wysiłków „Grupy Mińskiej”;
3. zalecono stronom realizację „Zaktualizowanego harmonogramu pilnych działań w celu realizacji rezolucji Rady Bezpieczeństwa 822 (1993 r.) i 853 (1993 r.)”, sporządzonego na posiedzeniu „Grupy Mińskiej” 28 września 1993 roku i przedstawionego zainteresowanym stronom przez Przewodniczącego Grupy, przy pełnym wsparciu dziewięciu innych członków tej Grupy i zachęcono strony do jego zaakceptowania;
4. wyrażono przekonanie, że wszystkie inne nierozwiązane kwestie wynikające z konfliktu, które nie zostały bezpośrednio uwzględnione w „Zaktualizowanym harmonogramie”, powinny zostać szybko rozwiązane w ramach negocjacji pokojowych w kontekście Procesu Mińskiego;
5. apelowano o natychmiastowe wdrożenie wzajemnych i pilnych środków przewidzianych w „Zaktualizowanym harmonogramie” „Grupy Mińskiej”, w tym wycofanie sił zbrojnych z ostatnio okupowanych terytoriów oraz usunięcie wszelkich przeszkód w komunikacji i transporcie;
6. wezwano do szybkiego zwołania Konferencji Mińskiej w celu osiągnięcia rozwiązania konfliktu w drodze negocjacji, jak przewidziano w „Zaktualizowanym harmonogramie”, zgodnie z mandatem Rady Ministrów KBWE z dnia 24 marca 1992 roku;
7. zwrócono się do Sekretarza Generalnego o pozytywną odpowiedź na zaproszenie do wysłania przedstawiciela na Konferencję Mińską oraz o zapewnienie wszelkiej możliwej pomocy w negocjacjach po otwarciu Konferencji;
8. wsparto Misję Obserwacyjną powołaną przez KBWE;
9. wezwano wszystkie strony do powstrzymania się od wszelkich naruszeń międzynarodowego prawa humanitarnego i ponowiono apel zawarty w rezolucjach 822 (1993 r.) i 853 (1993 r.) o zapewnienie swobodnego prowadzenia międzynarodowej pomocy humanitarnej na wszystkich obszarach dotkniętych konfliktem;

10. apelowano do wszystkich państw w regionie o powstrzymanie się od wszelkich wrogich działań oraz interwencji lub inwazji, które mogłyby doprowadzić do eskalacji konfliktu i podważenia pokoju oraz bezpieczeństwa w regionie;
11. zwrócono się do Sekretarza Generalnego i odpowiednich instytucji międzynarodowych o zapewnienie nadzwyczajnej pomocy humanitarnej poszkodowanej ludności cywilnej oraz o pomoc uchodźcom i przesiedleńcom w powrocie do ich domów z godnością i bezpieczeństwem;
12. skierowano petycję do Sekretarza Generalnego, Urzędującego Przewodniczącego KBWE oraz Przewodniczącego Konferencji Mińskiej o dalsze sporządzenie dla Rady sprawozdań z postępów Procesu Mińskiego i wszystkich aspektów sytuacji w terenie, a także z bieżącej i przyszłej współpracy KBWE i ONZ w tym względzie;
13. postanowiono nadal aktywnie zajmować się tą sprawą⁸²⁹.

Już 12 listopada 1993 roku Rada Bezpieczeństwa ONZ przyjęła czwartą rezolucję w sprawie Karabachu. Potwierdzono w niej dotychczasowe rezolucje: 822 (1993 r.) z dnia 30 kwietnia 1993 roku, 853 (1993 r.) z dnia 29 lipca 1993 roku i 874 (1993 r.) z dnia 14 października 1993 roku oraz ponowiono pełne poparcie dla procesu pokojowego prowadzonego w ramach KBWE i stałe wysiłki „Grupy Mińskiej”⁸³⁰. Dokument zawierał 9 punktów:

1. potępiono niedawne naruszenia ustalonego przez strony zawieszenia broni, które doprowadziły do wznowienia działań wojennych, a w szczególności okupację regionu Zangelan i miasta Horadiz, ataki na ludność cywilną i ostrzał terytorium Republiki Azerbejdżanu;
2. wezwano rząd Armenii do wykorzystania swoich wpływów w celu osiągnięcia przestrzegania przez Ormian Górnego Karabachu regionu Azerbejdżanu rezolucji 822 (1993 r.), 853 (1993 r.) i 874 (1993 r.) oraz zagwarantowania, aby zaangażowane siły nie otrzymywały środków do kontynuowania kampanii wojskowej;
3. pozytywnie przyjęto oświadczenie dziewięciu członków „Grupy Mińskiej” KBWE z 4 listopada 1993 roku i wysoko oceniono zawarte w nim propozycje dotyczące jednostronnych deklaracji o zawieszeniu broni;

⁸²⁹ *Rezolucje Rady Bezpieczeństwa ONZ z 1993 r.*, nr 874, S/RES/874 (1993) 14 październik 1993, <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1993> Dostęp: 10.08.2020.

⁸³⁰ *Rezolucje Rady Bezpieczeństwa ONZ z 1993 r.*, nr 884 S/RES/884 (1993) 12 listopad 1993, <https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1993>. Dostęp: 10.08.2020.

4. żądano od zainteresowanych stron natychmiastowego zaprzestania działań wojennych i wrogich aktów, jednostronnego wycofania sił okupacyjnych z regionu Zangelan i miasta Horadiz oraz sił okupacyjnych z innych niedawno okupowanych regionów Azerbejdżanu zgodnie z „Zaktualizowanym harmonogramem pilnych przedsięwzięć w celu wykonania rezolucji 822 (1993 r.) oraz 853 (1993 r.) Rady Bezpieczeństwa”, z wniesionymi zmianami na posiedzeniu „Grupy Mińskiej” w Wiedniu w dniach 2 – 8 listopada 1993 roku;
5. skierowano do zainteresowanych stron apel o pilne wznowienie przestrzegania zawieszenia broni ustanowionego w wyniku bezpośrednich kontaktów podjętych z pomocą rządu Federacji Rosyjskiej w celu wsparcia „Grupy Mińskiej” oraz o uczynienie go skutecznym i trwałym; zalecono kontynuację poszukiwania możliwości rozwiązania konfliktu w drodze negocjacji w kontekście Procesu Mińskiego i „Zaktualizowanego harmonogramu” z wniesionymi zmianami na posiedzeniu „Grupy Mińskiej” w dniach 2 – 8 listopada 1993 roku;
6. ponownie zaapelowano do wszystkich państw regionu o powstrzymanie się od wszelkich wrogich działań i interwencji, które doprowadziłyby do eskalacji konfliktu i podważyły pokój i bezpieczeństwo w regionie;
7. zwrócono się do Sekretarza Generalnego i odpowiednich instytucji międzynarodowych o zapewnienie pilnej pomocy humanitarnej poszkodowanej ludności cywilnej, w tym ludności z regionu Zangelan i miasta Horadiz oraz na południowej granicy Azerbejdżanu oraz o pomoc uchodźcom i przesiedleńcom w powrocie do ich domów z godnością i bez zagrożeń;
8. ponownie apelowano do Sekretarza Generalnego, Urzędującego Przewodniczącego KBWE oraz Przewodniczącego Konferencji Mińskiej o dalsze informowanie Rady o postępach Procesu Mińskiego oraz o wszystkich aspektach sytuacji w terenie, w szczególności o wdrażaniu jej odpowiednich rezolucji oraz o bieżącej i przyszłej współpracy między KBWE a ONZ w tym zakresie;
9. deklarowano nadal aktywnie zajmować się tą sprawą⁸³¹.

5 maja 1994 roku z inicjatywy Federacji Rosyjskiej odbyło się w Biszkeku spotkanie, po którym przedstawiciele Azerbejdżanu, Armenii i Górskiego Karabachu podpisali „Protokół z Biszkeku”, wzywający do zawieszenia broni w nocy z 8/9 maja 1994 roku. 9 maja pełnomocnik prezydenta Rosji w Górskim Karabachu Vladimir Kazimirov przygotował

⁸³¹ *Rezolucje Rady Bezpieczeństwa ONZ z 1993 r.*, nr 884; [https://undocs.org/ru/S/RES/884\(1993\)](https://undocs.org/ru/S/RES/884(1993)). Dostęp: 10.06.2020.

„Porozumienie o zawieszeniu broni na czas nieokreślony”, które tego samego dnia podpisał w Baku minister Obrony Azerbejdżanu Mammadrafi Mammedov⁸³². Nazajutrz „Porozumienie” w imieniu Armenii zaakceptował pisemnie w Erewaniu minister Obrony Serż Sargsyan⁸³³. 11 maja „Porozumienie” podpisał w Stepanakercie dowódca Armii Górskiego Karabachu Samvel Babayan. Zawieszenie broni weszło w życie o północy 12 maja 1994 roku⁸³⁴.

Po zawarciu rozejmu, rozpoczął się polityczny proces rozwiązywania konfliktu. W ciągu 1994 roku podjęto wiele różnych inicjatyw za pośrednictwem „Mińskiej Grupy” OBWE. W okresie od 1992 do 2005 roku formacja ta przedstawiła skonfliktowanym stronom trzy różne propozycje jako podstawę do negocjacji, które jednak nie doprowadziły do wzajemnie akceptowalnego kompromisu, ale pozwoliły „zamrozić” sytuację na wiele lat. Szczyt lizboński zwołany w 1995 roku pogłębił kryzys. W tak zwanym „Lizbońskich propozycjach” sugerowano udzielenie Górskiemu Karabachowi szerokiej autonomii w granicach Azerbejdżanu. Lizbońskie propozycje zostały jednak odrzucone, ponieważ Armenia zgłosiła weto⁸³⁵.

Było oczywiste, że organizacje międzynarodowe mocno naciskały na Armenię, aby przeważała zasada integralności terytorialnej. 1 listopada 1997 roku prezydent Armenii Levon Ter-Petrosyan (orm. Լևոն Տեր-Պետրոսյան) opublikował w erewańskich gazetach artykuł pt. *Wojna czy pokój? Moment, by stać się poważnym*. Autor przeanalizował sytuację wokół Karabachu i stwierdził, że konflikt powinien zostać rozwiązany pokojowo na zasadzie wzajemnych ustępstw. Prezydent uważał, że długoterminowe utrzymanie status quo

⁸³² Mammadrafi Ismayil oglu Mammadov – ur. 1942 r.; minister obrony Azerbejdżanu od 2 września 1993 r. do 6 lutego 1995 r. Za jego kadencji osiągnięto porozumienie w sprawie zawieszenia broni w Biszkeku; z rozkazu prezydenta Azerbejdżanu otrzymał stopień generała porucznika. W lutym 1995 r. przeszedł na emeryturę. H. Шамистан, *Генералы Азербайджана*, Баку 1991, c. 18-20.

⁸³³ Serż Sargsyan – ur. 1954 r.; ormiański polityk, działacz ormiański w Górskim Karabachu, premier Armenii od 26 marca 2007 r. do 9 kwietnia 2008 r. i od 17 – 23 kwietnia 2018 r., prezydent Armenii w latach 2008-2018. W 2008 r. zgłosił swoją kandydaturę w piątych wyborach prezydenckich zaplanowanych na 19 lutego tego samego roku. Według centralnej komisji wyborczej Armenii głosowało na niego 52,82% wyborców. 19 lutego po oficjalnym ogłoszeniu rezultatów wyborów, w Armenii rozpoczęły się masowe protesty trwające do 1 marca 2008 r., kiedy to wojskowe oddziały przy wsparciu policji użyły siły w Erywaniu wobec protestujących. Według władz podczas starć 1 marca zginęło 11 osób. Wydarzenia te wywołały głęboki kryzys na polu społeczno-politycznym trwający do 2018 r. Prezydent Sargsyan przez lata zachęcał do podpisania umowy stowarzyszeniowej między Armenią a Unią Europejską, która wiązała się z utworzeniem kompleksowej strefy wolnego handlu. Negocjacje w sprawie umowy zakończyły się za jego prezydentury i planowano, że strona ormiańska ostatecznie podpisze ją podczas zbliżającego się szczytu. Jednak w 2013 r. po spotkaniu z prezydentem Rosji Władimirem Putinem w Moskwie, we wrześniu prezydent Sarkisyan gwałtownie zmienił swoją politykę i zdecydował się przystąpić do kierowanej przez Rosję Eurazjatyckiej Unii Gospodarczej. Sargsyan został obalony wskutek narodowej presji w 2018 roku. Հ. Խաչատրյան, Հայաստանի ինքնիշխանությունը. ազդեցություն 44, էջ 28. [H..Chacatryan, *Zwycięstwa – jak one były, alarm 44*, s. 28].

⁸³⁴ *Нагорный Карабах в международном праве*, с. 752-753.

⁸³⁵ Tamże.

negatywnie wpłynie na Armenię i w rezultacie pod międzynarodową presją kraj straci wszystko⁸³⁶.

W rezultacie Levon Ter-Petrosyan kilka miesięcy później, 3 lutego 1998 roku, został zmuszony do dymisji. W Armenii władzę polityczną przekazano Vazgenowi Sargsyanowi (Վազգեն Սարգսյան)⁸³⁷ i Karenowi Demirczyanowi (orm. Կարեն Դեմիրճյան)⁸³⁸. Uważano, że Vazgen Sargsyan, będąc liderem struktur siłowych Armenii, będzie w stanie wygrać dla Armenii jak najwięcej, jednak 27 października 1999 roku do Parlamentu Ormiańskiego włamali się terroryści i zabili go, podobnie jak i Demirczyana. W tej sytuacji władza w Armenii całkowicie przeszła w ręce tak zwanego „klanu karabachskiego”, na czele którego stał Robert Koczaryan (orm. Ռոբերտ Զոչարյան)⁸³⁹ oraz Serż Sargsyan (orm. Սերժ Սարգսյան).

W następnych latach Karabach został usunięty z procesu i negocjacje prowadzono między Armenią a Azerbejdżanem pod egidą „Grupy Mińskiej”. Począwszy od roku 1994 układ o zawieszeniu broni był wielokrotnie łamany, dlatego po obu stronach nadal ginęli ludzie. Prognozy Ter-Petrosyana zaczęły się spełniać, gdy Azerbejdżan dysponujący zasobami energetycznymi szybko się zbroił. Z kolei Armenia pozostawała pod blokadą ze strony Turcji, co miało istotny wpływ na gospodarkę kraju.

Kolejną próbą osiągnięcia porozumienia między stronami było spotkanie w Key West (USA) w 2001 roku. Pakiet propozycji omawianych przez prezydenta Armenii Roberta Koczaryana i prezydenta Azerbejdżanu Hejdara Alijewa nigdy nie został upubliczniony. Po negocjacjach w Key West nastąpiła długa przerwa w negocjacjach. Od 2005 r. przedłożono do

⁸³⁶ L. Տեր-Պետրոսյան, *Պատերազմ, թե՛ խաղաղություն. իրշահալու պահը*, Երևան 1997. [L. Ter-Petrosyan, *Wojna czy pokój? Moment, by stać się poważnym*, Erywań 1997, passim].

⁸³⁷ Vazgen Sargsyan – ur. 1959 r., zm. 1999 r.; narodowy bohater Armenii, ormiański polityk, wojskowy i pisarz, minister obrony w 1992 r. i w latach 1995-1999 z ramienia Partii Republikańskiej, premier Armenii od czerwca 1999 roku. 27 października 1999 roku w parlamencie Armenii został zabity w ataku terrorystycznym. Po tym fakcie jakość sprawowania władzy nieodwracalnie się zmieniła. Powszechnie uważano, iż jego śmierć dała początek osłabieniu Armenii zarówno pod względem politycznym, jak i militarnym. Ա. Խաչատրյան, *Արարատ*, Երևան 1995. [A. Chaczatryan, *Ararat*, Erywań 1995, passim].

⁸³⁸ Karen Demirczyan – ur. 1932 r., zm. 1999 r.; ormiański mąż stanu, bohater narodowy Armenii. Został zabity w parlamencie armeńskim 27 października 1999 roku wraz z W. Sargsyanem. T. Świętochowski, *Azerbejdżan*, s. 178.

⁸³⁹ Robert Koczaryan – ur. 1954 r.; ormiański polityk, działacz społeczności ormiańskiej w Górskim Karabachu, w latach 1994-1996 prezydent Górskiego Karabachu, w latach 1996-1997 premier Armenii; od 2 – 12 maja 2000 r. p.o. premier Armenii, w latach 1998-2008 prezydent Republiki Armenii. 5 marca 2003 r. ponownie został wybrany prezydentem, uzyskując ponad 67% głosów. Opozycja zarzuciła mu fałszerstwa wyborcze. Podczas jego prezydentury, w listopadzie 2002 r. między Armenią a Rosją zostało podpisane tzw. porozumienie – „nieruchomość za długi”. Zgodnie z tą umową, w zamian za zaciągnięty w latach 1994-1998 dług w wysokości około 95 milionów dolarów, Armenia przekazała Rosji 5 obiektów o największym znaczeniu strategicznym: elektrociepłownię Hrazdan bez piątego bloku, Fabrykę „Mars”, Fabrykę Produkcji Inżynierii Materiałowej, Fabrykę Zautomatyzowanych Systemów Zarządzania w Erywaniu oraz Naukowy Instytut Badawczy Maszyn Matematycznych Erewania. Р. Кочарян, *Жизнь и свобода*, Москва 2018, passim; R. Czachor, *Abchazja, Osetia Południowa, Górski Karabach. Geneza i funkcjonowanie systemów politycznych*, Wrocław 2014, s. 358-361.

dyskusji czwarty plan „mieszany” („pakiet etapowy”), który zakładał wstępne uzgodnienie podstawowych zasad ugody. Wstępna wersja zasad rozwiązywania konfliktów, nazwana później zasadami „madryckimi”, została przekazana zwaśnionym stronom w listopadzie 2007 roku w Madrycie⁸⁴⁰. Od 2005 roku wszystkie propozycje były zawarte na zasadach „madryckich”. Pod międzynarodową presją Armenia stopniowo ulegała wobec tych zasad. Zakładano, że 24 czerwca 2011 roku w Kazaniu, podczas kolejnego spotkania trójstronnego (Armenii, Rosji i Azerbejdżanu), strony dojdą do porozumienia w sprawie głównych punktów przyszłego porozumienia pokojowego w ramach „zasad madryckich”, ale do kompromisu nigdy nie doszło z uwagi na fakt, że Azerbejdżan zażądał wprowadzenia licznych zmian w uzgodnionym dokumencie⁸⁴¹.

Idąc dalej, powiedzmy, że było kilka innych propozycji uregulowania konfliktu, ale nie odniosły one sukcesu. W 2016 roku konfrontacja ponownie przerodziła się w aktywną wojnę, gdy wojska azerbejdżańskie rozpoczęły ofensywę na granicy całego Obwodu Karabachsko-Azerbejdżańskiego. Te wydarzenia określono mianem „wojny czterodniowej”, ponieważ trwała od 1 do 5 kwietnia 2016 roku⁸⁴².

Rząd Azerbejdżanu twierdził, że jednostki azerbejdżańskie stacjonujące w strefie konfliktu, a także pobliskie osady, były ostrzeliwane przez Ormian z dział dużego kalibru, co doprowadziło do ofiar wśród ludności cywilnej. W związku z tym dowództwo Sił Zbrojnych Azerbejdżanu zdecydowało się na podjęcie działań odwetowych w kierunku Terter i Fizuli. Oficjalne zaś czynniki Armenii i RGK stwierdzały, że strona azerbejdżańska jako pierwsza otworzyła ostrzał artyleryjski, po czym użyła czołgów i helikopterów. Jednak zdaniem wielu ekspertów międzynarodowych to Azerbejdżan pierwszy otworzył ogień, a ponadto skrupulatnie przygotowywał operację wojskową. Zdaniem Lawrence'a Broersa, specjalisty ds. Kaukazu z Brytyjskiego Centrum Analitycznego Chatham House, nie jest jasne, jak rozpoczęły się działania wojenne, ale pośrednie dowody i logika sugerują, że sprawcą destabilizacji w Górskim Karabachu jest Azerbejdżan⁸⁴³. Według ekspertów Foreign Policy Research Institute, konflikt został wywołany przez Azerbejdżan⁸⁴⁴.

⁸⁴⁰ J. Nichol, *Armenia, Azerbaijan and Georgia. Political Developments and Implications for U.S. Interests*, Congressional Research Service 2014, p. 19-23.

⁸⁴¹ Tamże.

⁸⁴² A. Jarosiewicz, M. Falkowski, *Wojna czterodniowa w Górskim Karabachu*, Ośrodek Studiów Wschodnich, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-04-06/wojna-czterodniowa-w-gorskim-karabachu>. Dostęp: 20.02.2020.

⁸⁴³ <https://www.chathamhouse.org/2016/04/global-powers-scramble-contain-neglected-armenian-azerbaijani-conflict>. Dostęp: 17.06.2020.

⁸⁴⁴ <https://www.worldpoliticsreview.com/articles/18594/why-nagorno-karabakh-s-conflict-turned-hot-and-could-again>. Dostęp: 17.06.2020.

Pracowniczka Uniwersytetu w Yorku, Nina Kaspersen, w artykule zamieszczonym na łamach „The Washington Post” podkreślała, że nie jest jasne, co wywołało kwietniowe działania wojenne, chociaż prawdopodobnie Azerbejdżan chciał przetestować obronę Ormian i przekonać negocjatorów do ustępstw przy stole negocjacyjnym. Co więcej, minister obrony Azerbejdżanu Zakir Hasanov⁸⁴⁵ w czerwcu 2020 roku w wywiadzie telewizyjnym CBCTV Azerbejdżan przyznał, że w 2016 roku Azerbejdżan był inicjatorem działań wojennych⁸⁴⁶. Dodał, że Azerbejdżan przygotowywał się militarnie do rozprawy i jest gotowy rozwiązać kwestię Karabachu drogą wojenną. Z kolei polscy eksperci pisali o ogromnym budżecie armii azerbejdżańskiej⁸⁴⁷.

5 kwietnia 2016 roku, z inicjatywy Rosji, strony zobowiązały się do ponownego zawarcia rozejmu w Moskwie. Od 27 września 2020 roku operacje wojskowe zostały wznowione. Wszyscy eksperci zgadzają się, że armia azerbejdżańska po raz kolejny rozpoczęła zakrojoną na szeroką skalę ofensywę w Karabachu. Co ciekawe, podobnie jak w przypadku wojny z lat 90. XX wieku, siły azerbejdżańskie wykorzystują najemników z różnych krajów muzułmańskich, zwłaszcza z Syrii. O tym oficjalnie informowali zarówno przedstawiciele USA, Rosji, Francji, jak i innych krajów. Istnieją dowody na to, że po stronie armii azerbejdżańskiej w operacjach zbrojnych aktywnie uczestniczą także żołnierze tureccy⁸⁴⁸.

Zakończenie

Tematem niniejszej rozprawy jest geneza i przebieg konfliktu karabachskiego na przestrzeni wieków XVII – XX. Trwa on już kilka wieków, pociągając za sobą wiele ludzkich dramatów. Już w XVII stuleciu Ormianie podejmowali kroki wyzwolenia Armenii spod panowania obcych mocarstw. W tym procesie szukano sojuszników, najpierw w chrześcijańskiej Europie, a potem zwrócono się z prośbą o pomoc do carów rosyjskich, zaczynając od Piotra I. Powstanie Tajnej Rady w Eczmiadzynie z 1678 roku pokazało, że Ormianie nigdy nie zgodzili się z utratą własnego państwa. Wyjątkowo ostro ta postawa

⁸⁴⁵ Zakir Hasanov – ur. 1959 r.; azerski polityk i wojskowy w stopniu generała pułkownika, w latach 2003-2013 wiceminister spraw wewnętrznych Republiki Azerbejdżanu, od 2013 r. minister obrony Republiki Azerbejdżanu. https://pl.wikipedia.org/wiki/Zakir_H%C9%99s%C9%99nov. Dostęp: 21.06.2020.

⁸⁴⁶ https://www.youtube.com/watch?v=nOaezaNCBog&ab_channel=CBCTVAzerbaijan. Dostęp: 21.06.2020.

⁸⁴⁷ <https://www.defence24.pl/azerbejdzan-z-wiekszym-potencjalem-militarnym-od-armenii>. Dostęp: 12.10.2020.

⁸⁴⁸ Конфликт между Арменией и Азербайджаном, 06.10.2020 Коммерсатъ <https://www.kommersant.ru/doc/4520578>. Dostęp: 12.10.2020.

widoczna jest na terenie Karabachu, ponieważ zwłaszcza ta prowincja generowała siły do walki o niepodległość. Na tym obszarze wybuchały powstania narodowe, podczas których nieliczne oddziały ormiańskich powstańców walczyły z wielkimi armiami Persów i Turków.

Narodowi działacze mieli oparcie przede wszystkim w Apostolskim Kościele Ormiańskim i w szeregach melików (książąt) Karabachu. Niekiedy narodowa walka o wyzwolenie przynosiła niebywałe sukcesy i wydawało się, że ostatecznie zwycięstwo ukoronuje dramatyczną historię długich zmagających. Jednym z takich okresów był początek XVIII wieku, kiedy dzięki staraniom Israhela Oriego sprawa ormiańska stała się przedmiotem zainteresowania europejskich monarchów. Dzięki wyjątkowej wytrwałości i elastycznej dyplomacji, zdołał stanąć przed szachem Persji jako ambasador w imieniu władców europejskich, papieża i cara Rosji. W tej sytuacji szach zmuszony został do zmiany kursu względem prześladowanych Ormian. Co więcej, Oriemu udało się zakupić duże ilości broni w Europie za fundusze ormiańskie i przetransportować ją przez Rosję do Karabachu i Sjuniku. Pomimo jego podejrzanego, nagłej śmierci w Rosji, historia walki o wolność narodu ormiańskiego nie ustała. W latach 1722–1730 Karabach i Sjunik zorganizowały powstanie przeciwko perskiej dominacji, a następnie stawiały opór tureckiej inwazji. Przebieg tych dramatycznych wydarzeń wymownie ilustrują przytoczone już w niniejszej rozprawie słowa Wasilija Dołgorukowa z 11 maja 1726 roku: „[...] Tylko sam Bóg ich chroni. Bowiemy powyżej rozsądku jest rozumieć, jak mogą trzymać się przeciwko tak potężnemu wrogowi?” oraz jego wypowiedź z 15 sierpnia 1727 roku: „[...] musicie wzmocnić ich nadzieję, pokazując jak słabi są Turcy, aby Ormianie mocno stanęli przeciwko nim. I że wkrótce nasza pomoc się zjawi. Takimi obietnicami kierujemy ich do was i wy tak samo skierujcie ich do swoich”. Wobec przewagi Persji i Imperium Osmańskiego ormiańskie powstanie w Karabachu nie mogło długo trwać, zwłaszcza po dojściu Nadira Szacha do władzy (1736-1747) i wzmocnieniu Persji.

Pomimo tych niepowodzeń walka o wyzwolenie Armenii nie ustawała. Ideą wyzwolenczą zostali objęci nie tylko Ormianie mieszkający w Armenii, ale także poza jej zagranicami, dzięki międzynarodowej misji Howsepa Emina w latach 1726-1809. Trzeba podkreślić, że tak jak wcześniej, tak i tym razem Karabach w dalszym ciągu pozostawał pierwszym frontem walki. Ormianie opracowywali i przetwarzali różne warianty odnośnie wyzwolenia Armenii. Najbardziej wyraziste okazały się programy zwane planami „północnymi” i „południowymi”.

Wraz z upływem czasu sytuacja wokół samego Karabachu coraz bardziej się komplikowała z powodu zmian demograficznych. Dodatkowe wyzwania dla Ormian Karabachu przyniosły najazdy Lezginów z Północnego Kaukazu oraz zwiększenie liczby

osiadających bezpośrednio w Karabachu plemion tureckojęzycznych. Równoległe z tymi wydarzeniami wzrastała aktywność Rosji w regionie Zakaukazia. Wobec tego plany wyzwolenicze coraz bardziej wiązały się z Rosją, dlatego Ormianie brali aktywny udział po stronie rosyjskiej w wojnach rosyjsko-perskich w latach 1804-1813 i 1821-1828 oraz rosyjsko-tureckich 1768–1774, 1787–1792, 1806–1812, 1828–1829, 1853–1856, 1877-1878. Wojny te zmieniły polityczną mapę całego Kaukazu oraz basenu Morza Czarnego. Zaistniałe zmiany nie przyniosły jednak dla Ormian oczekiwanej suwerenności. Armenia odzyskała swoją niepodległość dopiero w 1918 roku na skutek zakończenia I wojny światowej. Ironią losu był jednak fakt, że Karabach nie stał się wówczas częścią Armenii.

Do 1918 roku Karabach był częścią Imperium Rosyjskiego. Jednak już w pierwszych latach przynależności do Rosji stało się jasne, że w Imperium Rosyjskie nie było zainteresowane ani odbudową państwa ormiańskiego, ani nawet nadaniem Ormianom autonomii. Ponadto w 1868 r. podległy region Karabachu podzielono na 7 małych jednostek, które stały się poszczególnymi rejonami nowostworzonej Guberni Jelizawietpolskiej. Zaczynając od końca XIX i początku XX wieku Karabach stopniowo stał się odrębnym regionem, który Ormianie będą starali się chronić wobec roszczeń tureckich. Masowe starcia ormiańsko-tureckie rozpoczęły się w 1903 roku. Przygotował dla nich grunt ukaz Mikołaja II o konfiskacji majątku Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego. Ormiański opór względem carskiego rozporządzenia szybko przekształcił się w konflikt etniczny z Tatarami (do końca XIX wieku określenie to powszechnie odnoszono do Azerów). Stało się to nie bez udziału władz rosyjskich. Wystarczy tu przypomnieć słowa gubernatora Mikołaja Lutcau skierowanego do ludności tatarskiej w Karabachu 1903 roku: „[...] Słyszałem, że zbroiliście się, aby obronić nas przed Ormianami. Jesteśmy wam bardzo wdzięczni, ale na razie możemy obronić się siłą wojska [...]”. Od tego momentu nie tylko cały Karabach, ale cała Gubernia Jelizawietpolska stała się polem walki między Ormianami a Tatarami. Doszło nawet do masowych pogromów w Baku. Konflikt etniczny z krótkimi przerwami trwał aż do rozpadu Imperium Rosyjskiego. Wskutek upadku caratu w obszarze zakaukaskim w 1918 roku pojawiły się trzy nowe niezależne republiki: Armenia, Gruzja i Azerbejdżan. Można powiedzieć, że odrodzenie Armenii wcale nie wchodziło w plany Rosji i Turcji. Armenia odzyskała swoją niepodległość na skutek upadku tych dwóch mocarstw. Dlatego też pozbawiono Ormian Karabachu, a nawet symbolu narodowego dla Ormian – świętej góry Ararat. Od 1918 roku Ormianie karabachscy musieli także walczyć o zjednoczenie Armenią. Proces ten trwał nawet po 1920 roku, kiedy sama Armenia została okupowana przez ZSRR. Z chwilą zaistnienia państwa sowieckiego, konflikt o Karabach przeszedł w nową fazę. Na terenie Karabachu zaistniała osobna jednostka:

Górski Karabach, przekształcony w 1923 r. w Obwód Autonomiczny Górskiego Karabachu w składzie Azerbejdżańskiej SRR.

W czasach sowieckich walka o niezależność nadal trwała, ale pod hasłem „zjednoczenie”. Ormianom chodziło o zjednoczenie Karabachu i Armeńskiej SRR. Wszelkie wysiłki miały wszakże ostrożny i łagodny charakter. Sytuacja radykalnie zmieniła się w końcu lat 80 XX wieku. Ten okres bardzo przypomina ostatni etap istnienia Imperium Rosyjskiego, a mianowicie lata 1903-1905, kiedy Ormianie i Tatarzy toczyli „małe wojny”. Prawdziwa wojna rozpoczęła się z wraz upadkiem ZSRR. Karabachski konflikt stał się najbardziej krwawym i znanym na obszarze postsowieckim. W latach 1991-1994 Ormianom udało się odzyskać faktyczną niezależność dla Karabachu, a nawet wyzwolić większość obszarów historycznego tej prowincji. Jednak konflikt ten od dawna miał znaczenie geopolityczne dla Rosji, Turcji oraz znaczących mocarstw światowych. Status quo utrzymał się do 2020 roku, kiedy zaczęła się nowa - o szerokim zasięgu - wojna.

Wydarzenia w Górskim Karabachu z 2020 roku udowodniły kolejny raz, że konflikt ten ma znaczenie geopolityczne. Nie jest to konflikt między Armenią a Azerbejdżanem o kawałek górzystej ziemi. Ścierają się tam bowiem interesy takich mocarstw jak Rosja i USA, a także państw regionu: Turcji, Iranu, czy Izraela. Dążenie Ormian do samostanowienia w jednym zjednoczonym państwie ormiańskim nie jest wygodnie przede wszystkim dla Turcji i Rosji. To jest jeden z nielicznych aspektów politycznych, gdzie interesy Moskwy oraz Ankarę zgadzają się. Kaukaz musi być podzielony na małe, skonfliktowane państewka – taka jest rosyjska wizja tego regionu. Tak i tylko tak można będzie kontrolować Gruzję, Armenię oraz Azerbejdżan. Gdyby jedno z tych państw stałoby się na tyle stabilne i niezależne, żeby nie obawiać się utracenia suwerenności, rola Rosji w znaczący sposób by osłabła w regionie. Nie można wykluczać wtedy tak zwanego efektu domina i pojawienia się na arenie międzynarodowej strefy „niedołączenia”. Poza tym terytorium Zakaukazia jest bardzo ważne ze względu na utrzymanie stabilności w Północnym Kaukazie, a mianowicie w Czeczenii, Dagestanie oraz Inguszetii.

Gdyby Republika Górskiego Karabachu została uznana przez wspólnotę międzynarodową, następnym krokiem byłoby zjednoczenie jej z Armenią. Oczywiście oznaczałoby to nowego niezależnego „gracza” w postaci Armenii, co nie jest na rękę Rosji. Jednocześnie Rosja nie może sobie pozwolić na to, aby Armenia na zawsze utraciła Karabach. Doprowadzi to bowiem do jeszcze bardziej niekorzystnego układu dla Rosji, ponieważ bogaty w surowce mineralne Azerbejdżan będzie jeszcze większym „niezależnym graczem”. A zatem geopolityczne plany Turcji o stworzeniu Wielkiego Turanu (zjednoczenie turkojęzycznych

krajów) stanie się bardziej realistyczne. Zadaniem Rosji jest więc utrzymanie konfliktu w zamrożonym stanie i używanie tej karty za każdym razem, kiedy pojawia się zagrożenie utraty wpływów.

Można powiedzieć, że konflikt o Karabach dla Ormian jest walką o odzyskanie kawałka ojczyzny i ratunkiem dla ormiańskiej populacji żyjącej na tym obszarze. Jest to również walka o historyczną sprawiedliwość, biorąc pod uwagę ludobójstwo i okrucieństwa, których Ormianie doświadczyli podczas tureckiego panowania. Natomiast dla Azerbejdżanu i Turcji konflikt ma charakter walki o geopolitycznym wymiarze. Gdyby Karabach był całkowicie podporządkowany przez Azerbejdżan, to pomiędzy Turcją a tym krajem pozostawałby wąski, ok. 40 km, pas Armenii w postaci województwa Sjunik. Tym samym daleko sięgający plan Turcji o zjednoczeniu turkojęzycznych państw stałby coraz bardziej realny. Od europejskiej części Turcji aż po granicę z Chinami znajdują się bowiem państwa i narody, które łączy religia, język, więzi narodowe i wspólne idee historyczne. Wojna w Karabachu w 2020 roku znacznie przybliżyła realizację tureckich marzeń politycznych. Świadczy o tym również fakt, iż wskutek osłabienia Armenii, strona azerbejdżańska domaga się eksterytorialnego korytarza przez suwerenne terytorium Armenii, w celu połączenia z Nachiczewanem i Turcją właśnie przez Sjunik. Ten aspekt również świadczy o geopolitycznym i strategicznym charakterze konfliktu wokół Karabachu. Nie było bowiem takich żądań wcześniej. Trzeba podkreślić, że o tak zwanym „zangezurskim korytarzu” Turcja i Azerbejdżan wypowiadają się oficjalnie na poziomie debat prezydentów i ministrów spraw zagranicznych.

Można powiedzieć, że w 2020 roku Rosja popełniła strategiczny błąd, gdy zostawiła Armenię osamotnioną wobec sojuszu Turcji i Azerbejdżanu. Możliwe, że w planach Moskwy było stopniowe połykanie Kaukazu po zakończonej wojnie z Ukrainą. Tymczasem oczekiwanego szybkiego zwycięstwa nad Ukrainą Moskwa nie osiągnęła. Co więcej, wojna z Ukrainą obnażyła słabość Rosji i złamała stereotyp potęgi rosyjskiej armii. Na tym tle coraz bardziej nierealna staje się rywalizacja Moskwy z Ankarą o dominację nad Kaukazem. Dlatego też coraz głośniejsze są nacjonalistyczne nastroje tak w Turcji, jak i w Azerbejdżanie. Turecki nacjonalizm i polityka panturkizmu w wydaniu poczynań obecnych rządów tureckich stają się tym samym coraz wyraźniejsze.

Eskalacja napięcia i nowa wojna w 2020 roku może być powiązana z pomarańczowymi rewolucjami w krajach byłego ZSRR. Wolno uznać, że jest pewne powtarzanie tego samego scenariusza w Ukrainie, Gruzji i Armenii. Obalenie prorosyjskiego rządu w Armenii w 2018 roku bardzo szybko doprowadziło do nowej wojny w Karabachu.

Przypomina to Gruzję i Ukrainę. Warto zauważyć, że po „rewolucji róż” w Gruzji 2003 roku, kiedy do władzy doszedł prozachodni Micheil Saakaszwili, tak samo wybuchła wojna w Osetii i Abchazji w 2008 roku. Rewolucja ukraińska z lat 2013-2014 prawie natychmiast doprowadziła do rosyjskiej aneksji Krymu i wojny w Donbasie. Można też wspomnieć zamrożony konflikt terytorialny w Mołdowie, a także szereg terytorialnych dylematów pozostawionych przez Moskwę w Azji Centralnej. W każdej chwili bowiem może zostać naruszony pokój w Tadżykistanie, Kirgistanie, Uzbekistanie i Kazachstanie.

Biorąc pod uwagę, że realizacja problemu badawczego podanego w tytule niniejszej rozprawy wymagała opracowania bardzo dużego okresu historycznego, starano się skoncentrować wysiłki na głównych wydarzeniach dotyczących bezpośrednio Karabachu. Omówienie w szczegółach wszystkich okolicznościowych wydarzeń i aspektów uniemożliwiłoby ukończenie tej pracy. Z tego powodu nie zostały podjęte tak ważne aspekty jak narodowo-wyzwoleńcze walki Gruzji w XVIII-XIX wiekach, rola diaspory ormiańskiej, w tym i polskich Ormian, dzieje narodzin państwa azerbejdżańskiego oraz zagadnienia demografii narodów Zakaukazia w ostatnich stuleciach. Odrębną kwestię stanowi też rola Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego w kontekście Karabachskim, szersze omówienie ludobójstwa Ormian w latach 1915-1923 oraz relacje ormiańsko-tureckie. W niniejszej rozprawie autor wykorzystał metodę analityczno-syntetyczną, co pozwoliło uzyskać miarodajny obraz dziejów opisywanego konfliktu politycznego na przestrzeni kilku ostatnich stuleci.

Na koniec warto dodać fragment z konstytucji USA: „Gdy bieg wydarzeń doprowadzi do tego, że jeden z narodów jest zmuszony do zerwania więzi politycznych, które wiążą go z innym narodem i zajęcia niezależnego, i równego miejsca wśród mocarstw świata, do którego ma prawo zgodnie z artykułami prawa natury i jej Stwórcy, poszanowanie opinii ludzkości wymaga od niego wyjaśnienia przyczyn, które skłoniły go do takiego rozstania [...]”. W tym kontekście oraz biorąc pod uwagę wartości świata zachodniego po epoce Oświecenia, można sobie zadać pytanie, czy „kwestia ormiańska” w ogóle, a konflikt o Górski Karabach w szczególności nie są „cierniem w oku” światowego ładu?

ANEKSY

Fot. № 1. List szacha Husejna I do Piotra I z 20.09.1709 r. (szach potwierdza, że przyjął Israela Ori).

پتر الکسای اووچ اولوق بی اقخان

اق اروس نینک و مسکاونینک و کپاوننک و لادیمارننک و نورات نینک و قزان نینک
و هشترخان نینک و تورانینک و بوسقاونینک و اسمیلان نینک و توپیرننک و بوغیرننک
و برمه نینک و تکانینک و بلغارننک و اوزکه ایقداقی بولغان نورات نینک چیریقانینک
ورزان نینک و رستونینک و یراسلاونینک و اق کول نینک و اودورننک و اودورننک
و قاندرن نینک و جمله شمال طرفی نینک شانی عالی اولغان حکمرانی حضرتلاریغه
ایرناکی رافتلیق و محبتلیق آرتیلکانینی آندورغان تکریملار و ایرتا چاقدانقی صدا
قتلیق و مودتلیق برکتیلکانینی ییلدورغان نغیملار یبارلغاندین صونک قویاش
شانلیق رابلاریغه عیان ایتکومیز اولکیم اوشبو او چروده حضرتلاری نینک خدمتیه
اولغان بلوکباشی اسرائیل اوری کیم عظمتلیق قزل آلک پاپاسی جانب نجیبلاریدین
عض رجالاریدین اوترو خصوصًا نصرانی رعایاسیدین خاقانلیق ممالک محروسه میزده

Źródło: Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого с армянским народом*, Санкт Петербург 1898, док. № 160, с. 245-246.

ساكن اولغانلارغه مرحمت قيلغانيميز التباسى سببىدىن دولتلىق بوساغاميزغه ارسال اولغانىنى سىز شوكتلىق پادشاه حضرتلارغه بيان ايتكانى وياىد قيلنغان رعاياغه عالشانلىق جنازىدىن معاونت واحسان اومغانى اچچون مكتوب سىزىب بىزكه كوندىر كانىكزنى نىياز اوزىرىدىن بىب ايتكانى اجلىدىن سىز اولوق خان حضرتلارنىكز تقى صادق محبت وقونشلىغىزنى منظور توتىپ مذكور بلوكباشى استدعاسىن اجرا ايتماك قاشىنكزده مقبول كىلكاى مابىندە اولغان محكم برلىق وقانتاشوقلىقغه سزاوار ومرغوب بولغان نامەنىكز وانى آنىلە سىزىلغان خط مودت ختامەنىكز كىم ذكر اولىنغان نصرانى خلقى نىنىك خصوصەك اشبورجانيكز قبول ايتكا نىمىزنى حضرتغىزغه بىتكاي وىتيلكان اسرائيل اورىغە خسروانلىق عون وعنايت وتوجه ورعائىمىزنى مراد قيلغاي ابردىنكز برر قوللىق زمانەك كم اقبال قىرغىفالىمىز آلاى خورشىدە مثال باش كوككە چىكىكاي ابردى وشادلىق ابلان آچىلغان خاطرەز كلستانىغە اوغان استكان راحلىق يىلىن اىستوركاى ابردى ابرشغاج دوستلىق تالىدىن وفاق كلنىن آچىدورغاي وبرابلىق نهالىدىن اتفاق چىكاكزنى هر سارامىزده ساچىدورغاي اول عالى مقامىنىك كوزكو يانكلىق ضمىر لارىغە ياشورون قالمغاي كىم اوشول نصرانى جماعتى نىنىك نادانلارى يامان ايشلار باشارغانلارى وياراماز بوللارغه بارغانلار اچچون شاهنشاهلىق تنبىه وسىاستىمىز پادشاه لىق غضب بى نهايتىزغه نوش كىلىپ جزا وسزاغە مستحق اولغاىلىرى اوانە صدا قىلىقغه ياراشغان نامە نامىنىكز ذكر اولىنغان توقى كرامىنىكز بابىدە سعادتلىق قاپو غىزغە سىنىپ حضرتنىك بىرونغى زماندىن بولغان الفتىنىكزنى كوزانكان موافقتىنىكزنى بركىتكانىمىز جەتيدىن شول جماعت نىنىك بارچە سوچلار بدىن كچكاى بىورغاي بىزكىم ايرىناكى عادتچە رعيتلىق طرىقە سن رعايت ايتىپ موندىن صونك شونداق خطالارغە قىيام كوستورماكاىلار وابتىلغان بلوكباشى خاص وعام قوم.....¹⁾ ابلان قورىلغان اوچاقلىق مجلسلارمىزده برىو لماق ابلە كونانىپ و الى احسان وانعاملارمىز دىن قوانينب جانىبىكزغە كىروتونغا (?) اچچون جنازىدىن رخصت آلىپ بولدىنغايدورور شول عالى مكان قاموق اىستاقلازنى توغرىلغانىغە وعظمت اسبابى شانىغە لايىق نوزىلغانىغە اعلى ھىمىز ويوكسوك مىنتمىز باغلا نغاچىن بىلىپ اوشبو ايرىكانلان دوستلىق خطلارنى سزكاى كوز دوركاى ومحبلىق كونكلىنداكى اولغانى بىتكاي ايتكانى قدىم الايامدىن برو بركىتيلغان صداقتىغە بارار بولغايدورور تنكرى تبارك وتعالى رضاسىنچە سلطنت واقبال ياستا نجاقىغە لاىزال ياستىانكاىمىز

Źródło: Г. А. Эзов, *Сношения Петра Великого с армянским народом*, Санкт Петербург 1898, док. № 160, с. 245-246.

[illegible]

Հրժժո: Հ. Դ. Փափազյան, Դավիթ-բեկի պայքարը օսմանյան ներխուժման դեմ և հարաբերությունները իրանական հակաօսմանյան դիմադրական ուժերի հետ, Երևան 1987, էջ 95. [H. D. Papazian, *Walka Dawid-Beka z inwazją osmańską oraz stosunki z irańskim antyosmańskim ruchem oporu*, Erywań 1987, s. 95].

(مہر عامہ طہماسپ ثانی ۱۱۳۵ھ -)

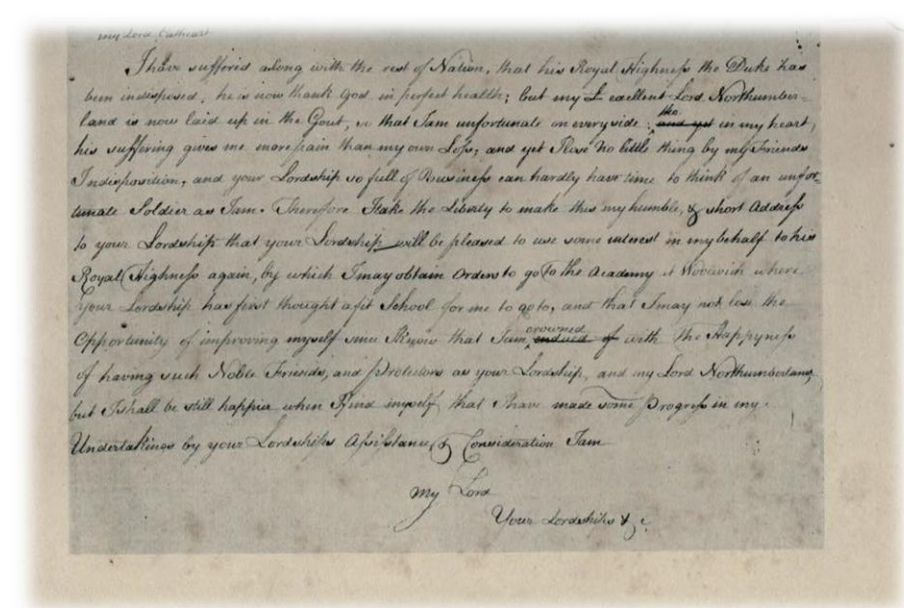
حکم جہانمطاع عند انکہ امارت و حکومت پناه نظاماً الامارہ و
الحکومہ و تحمینی سلطان چرخ، باغی سناہ نصرت پناه و حاکم برکفاد
و قبان سوغت ناہانہ سرافراز گشتہ بداند کہ شرحی کہ در سارہ
استدای لقب ایالت نیچہ خود و مقرر عدن متوجہات خلیج امیر عمیری
و ارامنہ برکفاد و چہار قریہ مذکورہ ذیل قبان
قریہ زگمان، قریہ داوڑالا، قریہ پیری دارسارہ قریہ مختاری
در عرض کسر مداخلہ در وجہ آو و دادہ عدن عالجات نمیزبان امارت
پناه و سایر مرزبہای نیچہ سردار و بیگلربیگی آذربایجان موختہ
بود عالجات سفارایہ حنفیہ سرافراز معروض شدہ والا داخستہ بود و
بنا بر وفور مزاحم عدیوانہ دربارہ آن اعدت و حکومت پناه متوجہات
اخراج و ارامنہ مذکور و چہار محل مذکور را کہ احتسماً نمودہ بود
در عرض کسر مداخلہ بان امارت پناه مرحمت و محال خالصہ را کہ بضبط
عالجات ناظر بہیونات سراسر خاصہ خریقہ مقرر بود ضبط او مقرر
فرمودیم کہ وجوہات محال خاصہ مزبورہ را ضبط و انفاذ خزائنہ عامہ
و چربک و ایلکاری محال مذکور را نزد خود جمع نمودہ و بزودی زود
بغصہ اردوباد آمدہ با اتفاق عالجات حاکم نجوان و حاکم مرند کہ
مقرر فرمودہ ایم کہ ایشان بہر مقصد مزبورہ نزد عالجات منصور
خان بیگلربیگی جنور سعد آیند بصلاح و اتفاق عالجات منصور خان
مبارک الہ بدفع و رفع ارامنہ و مغاذیل رومی و اکراد و استرداد
نصیہ مزبورہ از تصرف ایشان بردارد و ایقت جوانشہر و کیمرلو را
نہر مستمال و امیدوار و نزد خود جمع نمودہ آنجہ لازمہ جانفشانی
و اهتمام است در ہر باب بمعط آورد و حودہ را معاف نداند کہ توایب
ہمایون ما تنبیہ و دفع ارامنہ و مخالفین دیگر را از او میخواہیم
و او را در باب تنبیہ لازمہ برخی فرمودہ ایم و تنبہ و بد را از او
می بھیم می باید ہمگی با اتفاق یکدیگر آنجہ لازمہ جانفشانی است
بتقدیم رسانند و کوتاہی نورزند و آن امارت و حکومت پناه حسن
خدمت و جانفشانی خود را در ہر باب بہمتہ ظهور رسانند کہ انشاء اللہ
از او بلقب خانی و ایالت و سایر نوازعات و ترفعات سرافراز می
فرمائیم و بتوجہات با دھانہ مستطاب باد -

تحریراً فی مہر نیچہ : الحرام سنہ ۱۱۳۶

Հրովարտակի վերահսկողությունը

Zródło: Հ. Դ. Փափագյան, Դավիթ-բեկի պայքարը օսմանյան ներխուժման դեմ և հարաբերությունները իրանական հակաօսմանյան դիմադրական ուժերի հետ, Երևան 1987, էջ 95. [H. D. Papazian, Walka Dawid-Beka z inwazją osmańską oraz stosunki z irańskim antyosmańskim ruchem oporu, Erywań 1987, s. 96].

Fot. № 5. List Emina do Mary Wortley Montagu z 11.06.1757 r.

Źródło: <https://archive.org/details/lifeadventuresof00eminuoft/page/96/mode/2up/search/96> . Dostęp: 10.08.2019.

Fot. № 6. Artykuł o masakrach Ormian w gazecie francuskiej „La Libre Parole”, 1897, nr 1700.

Źródło: <http://arminenia.blogspot.com/2010/03/armenian-genocide-front-page-coverage.html>.
01.10.2019.

Dostęp:

Fot. № 7. Panorama miasta Szuszi po pogromach Ormian w 1920 roku.

Źródło: *Nagorny Karabagh in Internacional Law and World Politics Documents*, vol. 1, Compiler, ed. Y. Barsegov, Moscow 2008, p. 412-417.

Fot. № 8. Miasto Szuszi po pogromach Ormian w 1920 roku.

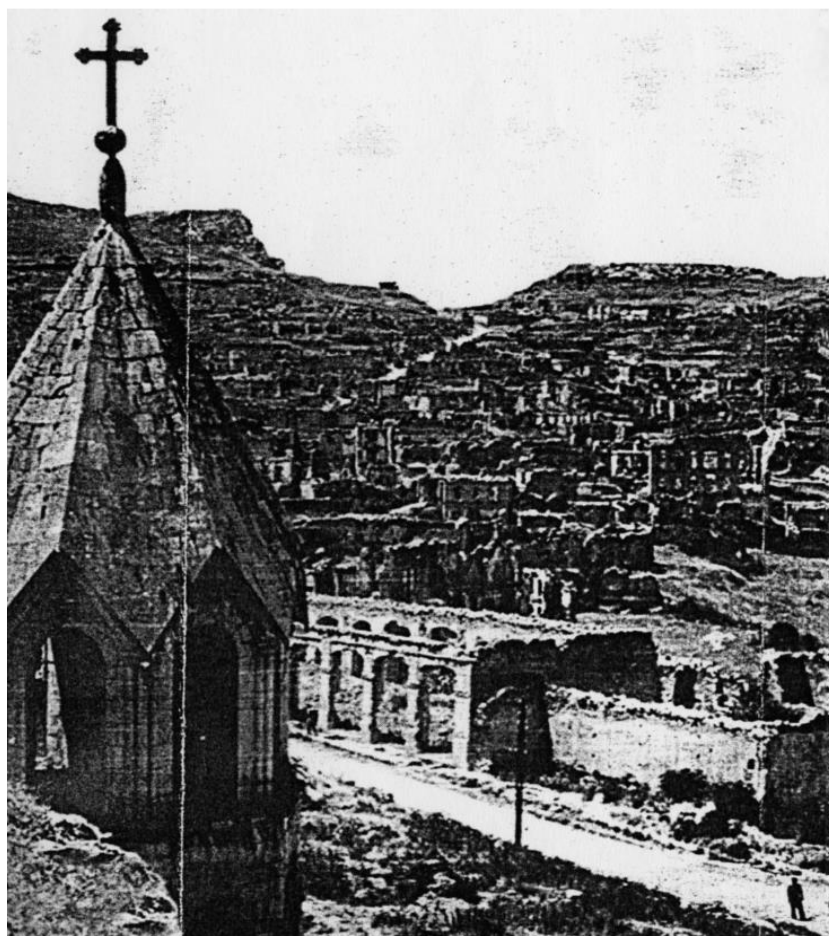
Źródło: *Nagorny Karabagh in Internacional Law and World Politics Documents*, vol. 1, Compiler, ed. Y. Barsegov, Moscow 2008, p. 412-417.

Fot. № 9. Miasto Szuszi po pogromach Ormian w 1920 roku.

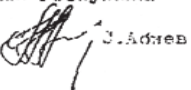
Źródło: *Nagorny Karabagh in Internacional Law and World Politics Documents*, vol. 1, Compiler, ed. Y. Barsegov, Moscow 2008, p. 412-417.

Fot. № 10. Miasto Szuszi po pogromach Ormian w 1920 roku.

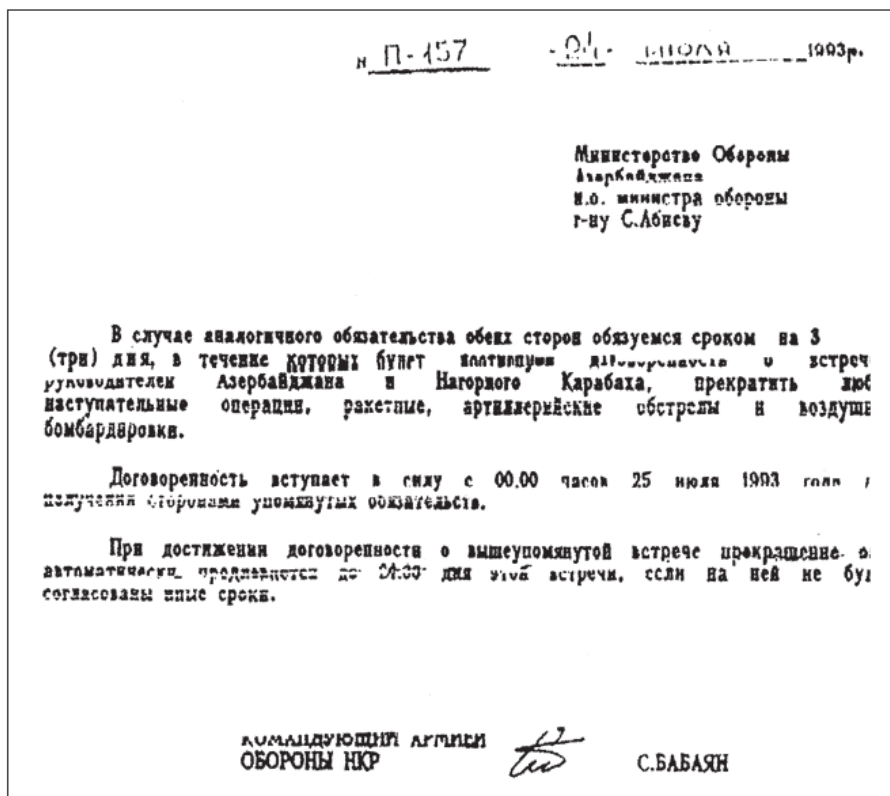
Źródło: *Nagorny Karabagh in Internacional Law and World Politics Documents*, vol. 1, Compiler, ed. Y. Barsegov, Moscow 2008, p. 412-417.

Fot. № 11. Telegram szefa Sztabu Generalnego Sił Zbrojnych Azerbejdżanu Safara Abijewa do przewodniczącego Grupy Mińskiej OBWE W. Kazimirowa w sprawie zawieszenia broni w Górskim Karabachu z 27.06.1993 r.

Азербайджан Республикасы МҮДӘФИНӘ НАЗИРЛИҖИ				Азербайджанская Республика МИНИСТЕРСТВО ОБОРОНЫ	
Баку, шәһ., Фәхрибајев проспекті, 3		370601		г. Баку, проспект Азизбејова, 3	
№ _____		с. _____		199 _____ г.	
		230 - 24 - 74			
		Москва, 1500 Россия			
		г-ну Казимирову В.И.			
В случае подтверждения Вами соглашения противоборствующих сторон, на обязуемый срок на одну неделю с 15.00 утра 27 июля 1993 года (воскресенье) прекратить любые наступательные операции и попытки продвижения вперед с линии соприкосновения, которая сложилась на вышеуказанный момент; любые ракеты, артиллерийские обстрелы, а также воздушная бомбардировка во всем участке боевых действий от села МАДАТЪ - на север, до города АГДАМА - на юг. Эта договоренность вступает в силу сразу по получении упомянутого подтверждения.					
Начальник Генерального Штаба Вооруженных Сил Азербайджанской Республики					
полковник С. Абиев					
27 июля 1993 года					

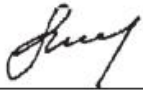
Źródło: Ю. Барсегов, *Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий*, т. 1, Москва 2008, с. 727.

Fot. № 12. Ukaz 24.07.1993 r. Dowodzącego Wojskami Republiki Górskiego Karabachu Samwela Babayana o zgodzie na zawieszenie broni na okres trzech dni.

Źródło: Ю. Барсегов, *Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарии*, т. 1, Москва 2008, с. 728.

Fot. № 13. Prośba ministra obrony Azerbejdżanu adresowanego do Dowódcy Armii Górskiego Karabachu Samwela Babayana o zawieszenie broni z dnia 25.07.1993 r.

АЗЕРБАЙДЖАН РЕСПУБЛИКАСЫ МҮДӘФИЗ НАҒИРЛАН		АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ РЕСПУБЛИКА МИНИСТЕРСТВО ОБОРОНЫ
№ 2/224	25	ИЮЛЯ 1993
МИНИСТЕРСТВО ОБОРОНЫ НАГОРНОГО КАРАБАХА КОМАНДУЮЩЕМУ АРМИЕЙ		
господину С. БАБАЯНУ		
В ознаменование выполнения обязательств обеих сторон обязуемсЯ сроком на 3 (три) дня в течение которых б: достигнута договоренность о встрече руководителей А дминистрации Нагорного Карабаха прекратить любые наступ операции, ракетные, артиллерийские обстрелы и воздуш бомбардировки. Договоренность вступает в силу с 00 часов 25 1993 года, по получении сторонами упомянутых обяза При достижении договоренности о вышеупомянутой вст прекращении огня автоматически продлевается до 24.0 дня этой встречи, если на нем не будут оговорены сроки.		
И.О.МИНИСТРА ОБОРОНЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ		
		С.АЛИЕВ

Źródło: Ю. Барсегов, *Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий*, т. 1, Москва 2008, с. 730.

UNITED
NATIONS

S

Security Council

Distr.
GENERAL

S/RES/853 (1993)
29 July 1993

RESOLUTION 853 (1993)

Adopted by the Security Council at its 3259th meeting,
on 29 July 1993

The Security Council,

Reaffirming its resolution 822 (1993) of 30 April 1993,

Having considered the report issued on 27 July 1993 by the Chairman of the Minsk Group of the Conference on Security and Cooperation in Europe (CSCE) (S/26184),

Expressing its serious concern at the deterioration of relations between the Republic of Armenia and the Azerbaijani Republic and at the tensions between them,

Welcoming acceptance by the parties concerned of the timetable of urgent steps to implement its resolution 822 (1993),

Noting with alarm the escalation in armed hostilities and, in particular, the seizure of the district of Agdam in the Azerbaijani Republic,

Concerned that this situation continues to endanger peace and security in the region,

Expressing once again its grave concern at the displacement of large numbers of civilians in the Azerbaijani Republic and at the serious humanitarian emergency in the region,

Reaffirming the sovereignty and territorial integrity of the Azerbaijani Republic and of all other States in the region,

Reaffirming also the inviolability of international borders and the inadmissibility of the use of force for the acquisition of territory,

1. Condemns the seizure of the district of Agdam and of all other recently occupied areas of the Azerbaijani Republic;

2. Further condemns all hostile actions in the region, in particular attacks on civilians and bombardments of inhabited areas;

93-42834 (E) 290793

290793

/...

BIBLIOGRAFIA

I. ŽRÓDŁA

1. Źródła archiwalne

Архив внешней политики Российской Федерации, Москва. [Archiwum polityki zagranicznej Federacji Rosyjskiej, Moskwa].

ф. 04, оп. 39, п. 262, д. 52987 – Секретариат Георгия Чичерина.

ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 52998 – Секретариат Георгия Чичерина.

ф. 04, оп. 39, п. 232, д. 53001 – Секретариат Георгия Чичерина.

ф. 132, оп. 4, п. 104, д. 40 – Референтура по Турции.

ф. 148, оп. 3, п. 1, д. 1а – Постпредство РСФСР в Турции.

Государственный архив Российской Федерации, Москва. [Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej w Moskwie].

ф. 130, оп. 4, д. 496, л. 154 – Совет народных комиссаров РСФСР.

Российский государственный архив социально-политической истории, Москва. [Rosyjskie Państwowe Archiwum Historii Społeczno-Politycznej, Moskwa].

ф. 2, оп. 1, д. 14516, л. 1-2 – В. Ленин.

ф. 5, оп. 1, д. 2203, л. 25-26 – В. Ленин, председатель СНК и СТО.

ф. 5, оп. 1, д. 2655, л. 35 – В. Ленин, председатель СНК и СТО.

ф. 5, оп. 1, д. 2104, л. 2 – В. Ленин, председатель СНК и СТО.

ф. 558, оп. 1, д. 1987, л. 1 – И. Сталин.

ф. 558, оп. 1, д. 1999, л. 3 – И. Сталин.

Հայաստանի ազգային արխիվ (Narodowe Archiwum Armenii w Erywaniu)

Ֆ.56, ց. 14, գ. 236, թթ. 3-4 – Էջմիածնի Սուրբ Լուսավորչական Սինոդ. (f. 56, op.14, nr 236, k. 3-4 – Świąty Synod Oświecenia w Eczmiadzinie).

Ֆ. 57, ց. 5, գ. 216, թթ. 16-17 – Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի դիվան. (f. 57, op. 5, nr 216, k. 16-17 – Archiwum Katolikosa Wszystkich Ormian).

- Ֆ. 113, ց. 3, գ. 7, թթ. 40-41 – ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհուրդ (f. 113, op. 3, nr 7, k. 40-41 – Rada Ministrów ASRR).
- Ֆ. 142, ց. 5, գ.1, թ. 50 – ԼՂՀ պետական արխիվ. [f. 142, op. 5, nr 1, k. 50 – Państwowe Archiwum Republiki Górskiego Karabachu].
- Ֆ. 142, ց. 2, գ.11, թ. 128 – ԼՂՀ պետական արխիվ. [f. 142, op. 2, nr 11, k. 128 – Państwowe Archiwum Republiki Górskiego Karabachu].
- Ֆ. 199, ց. 1, գ. 32, թ. 61 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության նախարարների խորհուրդ. [f. 199, op. 1, nr 32, k. 61 – Rada Ministrów Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 199, ց. 1, գ. 33, թ. 11 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության նախարարների խորհուրդ. [f. 199, op. 1, nr 33, k. 11 – Rada Ministrów Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 199, ց. 1, գ. 38, թ. 19 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության նախարարների խորհուրդ. [f. 199, op. 1, nr 38, k. 19 – Rada Ministrów Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 199, ց. 1, գ. 38, թ. 27 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության նախարարների խորհուրդ. [f. 199, op. 1, nr 38, k. 27 – Rada Ministrów Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 199, ց. 1, գ. 21, թ. 67-68 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության նախարարների խորհուրդ. [f. 199, op. 1, nr 21, k. 67-68 – Rada Ministrów Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 200, ց. 1, գ.17, թ. 23 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [f. 200, op. 1, nr 17, k. 23 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 200, ց. 1, գ.181, թ. 486 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [f. 200, op. 1, nr 181, k. 23 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 200, ց. 1, գ. 231, թ. 8 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն [f. 200, op. 1, nr 231, k. 8 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թ. 1 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [f. 200, op. 1, nr 243, k. 1 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թթ. 15-16 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն, [f. 200, op. 1, nr 243, l. 15-16 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].

- Ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թթ. 100 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [f. 200, op. 1, nr 243, k. 100 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 200, ց. 1, գ. 243, թթ. 107-108 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [f. 200, op. 1, nr 243, k. 107-108 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 200, ց. 1, գ. 244, թ. 38-44 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն, [NAA - f. 200, op. 1, nr 244, k. 38-44 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 200, ց. 1, գ. 271, թ. 65 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [f. 200, op. 1, nr 271, k. 65 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 200, ց. 1, գ. 282, թ. 35-36 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն, [f. 200, op. 1, nr. 282, l. 35-46 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թթ. 39-40, 165 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [f. 200, op. 1, nr 309, k. 39-40, 165 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 200, ց. 1, գ. 358, թ. 87 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [f. 200, op. 1, nr 358, k. 87 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, թ. 271 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [f. 200, op. 1, nr 427, k. 271 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թթ. 30-31 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [f. 200, op. 1, nr 581, k. 30-31 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 98 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [f. 200, op. 1, nr 581, k. 98 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 200, ց. 1, գ. 656, թ. 25 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարություն. [f. 200, op. 1, nr 656, k. 25 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 223, ց. 1, գ. 75, թ. 77 – Բաքվի հայոց ազգային խորհուրդ. [f. 223, op. 1, nr. 75, l. 77 – Ormiańska Rada Narodowa w Baku].
- Ֆ. 252, ց. 1, գ. 61, թ. 3 – Ղարաբաղի հայկական ազգային խորհուրդ և Չանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային խորհուրդ [f. 252, op. 1, nr 61, k. 3 – Ormiańska Rada Narodowa Karabachu i Rada Okręgu Zangezur-Karabach].

- Ֆ. 275, ց.5, գ.42, թ.159 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչություններ. [f. 275, op. 5, nr 42, k. 159 – Misje dyplomatyczne Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 275, ց.5, գ.131, թ.41 – Հայաստանի առաջին Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչություններ. [f. 275, op. 5, nr 131, k. 41 – Misje dyplomatyczne Pierwszej Republiki Armenii].
- Ֆ. 314, ց. 1, գ. 34, թթ. 206-207 – Անձնական ծագում ունեցող վավերագրական նյութերի հավաքածու. [f. 314, op. 1, nr 34, k. 206-207 – Zbiór dokumentów personalnych].
- Ֆ. 319, ց. 1, գ. 1, թ. 52 – Խաչիկ Վարդապետ Դադյան (1863-1936 թթ). [f. 319, op. 1, nr 1, k. 52 – Khachik Vardapet Dadyan w latach 1863-1936].
- Ֆ.370, ց. 1, գ.39, թ.6 – Օզանյան Անդրանիկ Թորոսի-ազգային հերոս, գեներալ-մայոր. [f. 370, op. 1, nr 39, k. 6 – Ozanyan Andranik Torosi – bohater narodowy, generał dywizji].
- Ֆ. 1021, ց.1, գ.17, թ.1 – ՀԿԿ ԿԿ-ի կուսակցության պատմության ինստիտուտ-ԽՍՀՄ ԿԿ-ին առընթեր ՄԼԻ-ի հայկական մասնաճյուղ. [f. 1021, op. 1, nr 17, k. 1 – Instytut Historii Partii Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii – ormiański oddział].
- Ֆ. 1021, ց. 5, գ. 448, թ. 25 – ՀԿԿ ԿԿ-ի կուսակցության պատմության ինստիտուտ-ԽՍՀՄ ԿԿ-ին առընթեր ՄԼԻ-ի հայկական մասնաճյուղ, [f. 1021, op. 5, nr 448, k. 25 – Instytut Historii Partii Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii – ormiański oddział].
- Ֆ.1022, ց. 2, գ. 133, թ. 14 – ՀԿԿ Կենտկոմին կից կուսակցության պատմության ինստիտուտ. [f. 1022, op. 2, nr. 133, l. 14 – Instytut Historii Partii centralnego komitetu Armenii].
- Ֆ.1457, ց.3, գ.3, թ. 1865 – Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցություն. [f. 1457, op. 3, nr 3, k. 1865 – Armeńska Federacja Rewolucyjna].
- Ֆ.1457, ց.3, գ.4, թ. 2660 – Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցություն. [f. 1457, op. 3, nr 4, k. 2660 – Armeńska Federacja Rewolucyjna].

2. Źródła drukowane

Bourne K., Watt C., *British Documents on Foreign Affairs. Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print*, vol. 3: *Russia 1905-1906*, University Publications of America 1983.

- Documents on British Foreign Policy 1919-1939*, ed. R. Butler, J. P. T. Bury, First Series, vol. 12, London 1960.
- Germany and the Revolution in Russia 1915-1918. Documents from the Archives of the German Foreign Ministry*, ed. Z. A. B. Zeman, London 1958.
- Lepsius J., *Armenien und Europa. Eine Anklageschrift*, 5 Aufl., Berlin-Westend 1897.
- Sauveboeuf Louis-François de Ferrières, *Memoires historiques, politiques et geographiques des voyages du comte de Ferrienes-Sauvebeuf falls en Turquie, en Peres et en Arabie, depuis 1782 jusqu'en 1789*, vol. 2, Paris 2001.
- The Armenian genocide. Documents and declarations, 1915-1995*, ed. H. Sassounian, Glendale 1995.
- Архив князя Воронцова*, кн. 25, ред. П. И. Бартенев, Москва 1882
- Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*, т. 1, ред. А. Берже, Тифлис 1866-1868.
- Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*, т. 2, ред. А. Берже, Тифлис 1868.
- Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*, т. 3, ред. А. Берже, Тифлис 1869.
- Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*, т. 6, ред. А. Берже, Тифлис 1875.
- Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*, т. 7, ред. А. Берже, Тифлис 1878.
- Акты, собранные Кавказской археографической комиссией*, т. 8, ред. А. Берже, Тифлис 1881.
- Алимирзамин А., Гейдар Алиев. *Сборник электронных документов*, „Бакинский рабочий”, 2002, нр 139, с. 2-4.
- Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов*, т. 1, ред. В.А. Парсамян, Ереван 1953.
- Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов*, т. 2, ред. А. Иоаннисян, Ереван 1967.

- Баликян О., Вирабян А., *Из истории определения политического статуса Нагорного Карабаха*, „Вестник архивов Армении”, 1989, № 2, док. 1, с. 68; док. 12, 13, с. 76-77; док. 14, с. 77-78.
- Барсегов Ю. Г., *Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарии*, Москва 2008.
- Восканян В.К., Галустян Дж.О., Мартиросян В.М., *Армяно-русские отношения во втором тридцатилетии XVIII века*, т. 3, Ереван 1978.
- Всесоюзная перепись населения 1970 года*, т. 4, Москва 1970.
- Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г. Краткие сводки*, Москва 1927-1929.
- Гулиев Д., *К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. Документы и материалы*, Баку 1989.
- Грамоты и другие исторические документы XVIII столетия, относящиеся к Грузии*, т. 1, ред. А. Цагарели, Санкт-Петербург 1891.
- Документы внешней политики СССР*, т. 3, ред. Г. Белов, Москва 1959.
- Документы внешней политики СССР*, т. 3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. Документальный сборник, ред. Г. А. Белов, Е. С. Гармаш, С. М. Маёров, А. Ф. Миллер, А. А. Стручков, И. В. Салчиков, Москва 1957.
- Достижение Советского Нагорного карабаха за 40 лет в цифрах. Статистический сборник*, ред. К. Кочаров, В. Лсцатурян, Степанакерт 1963.
- Жиромская В.Б., Поляков Ю.А., *Всесоюзная перепись населения 1937 года. Общие итоги*, Москва 2007.
- Лаптев И., Баку 20 января, „Известия”, 1990, № 21, с. 3.
- Михайлович С., *Сборник актов относящихся к обозрению армянского народа*, ч. 3, Москва 1828.
- Нагорный Карабах в 1918-1923 гг. Сборник документов и материалов*, ред. В. А. Микаелян, Ереван 1992.
- Нагорный Карабах за 50 лет 1923-1973. Статистический сборник*, ред. Р.А., Кочаров, Степанакерт 1974.

О предварительных итогах Всесоюзной переписи населения 1970 года. Сообщение Центрального статистического управления при Совете Министров СССР, ред. Е.А.Тимофеева, Москва 1970.

Отчет по Главному управлению наместника кавказского за первое десятилетие управления Кавказским и Закавказским краем его Императорским высочеством великим князем Михаилом Николаевичем. 6 декабря 1862 года – 6 декабря 1872 года представлен 6 декабря 1862 года великому князю наместнику кавказскому начальником Главного управления наместника, сенатором, статс-секретарем, тайным советником бароном Николаи, Тифлис 1873.

Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 года. LXXI Ереванская Губерния, ред. К.А.Тройницкий, Санкт-Петербург 1905.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Бакинская губерния 1899-1905, ред. Н. А. Тройницкий, Санкт-Петербург 1905.

Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Елисаветпольская губерния 1899-1905, ред. Н. А. Тройницкий, Санкт-Петербург 1904.

Саркисян Е., *Дипломатическая миссия РСФСР в Армении*, „Вестник архивов Армении”, 1967, № 3, док. 17, с. 46-47.

Саркисян Е., *Дипломатическая миссия РСФСР в Армении*, „Вестник архивов Армении”, 1967, № 3, док. 37, с. 71-72.

Сборник документов и материалов, ред. А. Марутян, Ереван 2000.

Уровень образования, национальный состав, возрастная структура и размещение населения СССР по республикам, краям и областям. По данным Всесоюзной переписи населения 1959 года, Москва 1960.

Эвоян В. С., Баликян О. С., *Из истории Нагорного Карабаха (1918-1921)*, „Вестник архивов Армении”, 1989, № 1, док. 23 с. 126.

Эзов Г., *Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы*, Санкт-Петербург 1898.

Աբրահամյան Ա.Գ., Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների և հայ- ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան 1953. [Abrahamyan A. G., *Jedna*

strona z historii stosunków narodów Zakaukazia i rosyjsko-ormiańskich. Dokumenty, Erywań 1953].

ՀՀԱԺ, Լեոնային Ղարաբաղի հիմնախնդիր Կարգավորման ուղիներ, Խորհրդարանական խումբներ 29-30 մարտի, 2005 թվական, „Անտարես“, Երևան 2006, էջ. 279. [Rada Narodowa Armenii, Posiedzenie parlamentarne z 29-30 marca 2005 roku, „Antares” 2006, s. 279].

Հայերի կոտորածները Հայերի Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգներում 1918-1920 թթ, Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, խմբ. Վիրաբյան Ա., Երևան 2003. [Masakry Ormian w prowincjach Baku i Jelizawietpolu, 1918-1920. Zbiór dokumentów i źródeł, red. Wirabyan A., Erywań 2003].

Միսենոն կաթողիկոս Երևանցի, *Ջամբռ*, Վաղարշապատ 1873. [Katolikos Simeon z Erewanu, *Zbiór aktów państwowych*, Wągrszapat 1873].

II. OPRACOWANIA

1. Opracowania drukowane

Acton H., *The last Medici*, London 1980.

Aga Mohammad Khan Qajar, w: *Encyclopædia Iranica*, vol. 1, ed. Perry J., Leiden 1974.

Alderson A. D., *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford 1956, table XLIII.

Alstadt A., *The Azerbaijani Turks. Power and identity under Russian rule*, Stanford 1992.

Amanat A., *Pivot of the Universe. Nasir Al-Din Shah Qajar and the Iranian Monarchy, 1831-1896*, Tauris 1997.

Anderson M. S., *The Eastern Question 1774-1923*, London 1966.

Andrusiewicz A., *Aleksander I. Wielki gracz, car Rosji – król Polski*, Kraków 2015.

Andrusiewicz A., *Katarzyna Wielka. Prawda i mit*, Warszawa 2012.

Arslanian A., *Britain and the Question of Mountainous Karabakh*, vol. 16, Abingdon 1980.

Avery P., *Cambridge History of Iran*, vol. 7: *From Nadir Shah to the Islamic Republic*, Cambridge 1991.

- Axworthy M., *Sword of Persia. Nader Shah. From Tribal Warlord to Conquering Tyrant*, Tauris 2006.
- Azerbaijan. *The status of Armenians, Russians, Jews and other minorities*, Washington 1993.
- Babayan K., *Slaves of the Shah. New Elites of Safavid Iran*, Tauris 2003.
- Barącz S., *Rys dziejów ormiańskich*, Tarnopol 1869.
- Baranowski B., Baranowski K., *Historia Azerbejdżanu*, Wrocław 1987.
- Baranowski B., Baranowski K., *Historia Gruzji*, Wrocław 1987.
- Baszkiewicz J., *Francja nowożytna. Szkice z historii wieków XVII-XX*, Poznań 2002.
- Bazyłow L., *Działalność narodnictwa rosyjskiego w latach 1878–1881*, Wrocław 1960.
- Bazyłow L., *Dzieje Rosji 1801-1917*, Warszawa 1977.
- Bernstorff A., *Memoirs of Count Bernstorff*, Whitefish 2011.
- Bloxham D., *The Great Game of Genocide. Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, Oxford 2006.
- Bosworth C. E., *The New Islamic Dynasties. A Chronological and Genealogical Manual*, New York 1996.
- Bournoutian G. A., *Armenians and Russia, 1626-1796. A Documentary Record*, Costa Mesa 2001.
- Chanlarian N.A., *Arakel z Tebryzu i jego „Księga dziejów”*, Warszawa 1981.
- Charney I. W., *The Widening Circle of Genocide*, New Jersey 1994.
- Chrysanthopoulos L. T., *Caucasus Chronicles. Nation-building and Diplomacy in Armenia 1993-1994*, London 2002.
- Chwalba A., *Historia powszechna. Wiek XIX*, Warszawa 2009.
- Cont A., *La Chiesa dei principi. Le relazioni tra Reichskirche, dinastie sovrane tedesche e stati italiani (1688-1763)*, Trento 2018.
- Czachor R., *Abchazja, Osetia Południowa, Górski Karabach. Geneza i funkcjonowanie systemów politycznych*, Wrocław 2014.
- Conquest R., *Wielki Terror*, Warszawa 1997.
- Dąbrowski J., *Wielka Wojna 1914-1918*, Warszawa 1937.
- Duffy M., *Profiles in Power. The Younger Pitt*, London 2000.
- Elton L. Daniel, *The History of Iran*, Westport 2000.
- Emin J., *The life and Adventures of Josef Emin 1726-1809*, Calcutta 1918.
- Fedorowicz K., *Transformacja ustrojowa w Armenii w latach 1991-2016*, Poznań 2017.

- Finkerrton J., *A General collection of the best and most interesting Voyages and Travels in all parts of the World*, London 1814.
- Fischer-Wollpert R., *Leksykon papieży*, Kraków 1996.
- Gamkrelidze T., „*Transcaucasia*” or „*South Caucasus*”?, Tbilisi 1998.
- Geukijan O., *Ethnicity, Nationalism and Conflict in the South Caucasus. Nagorno-Karabakh and the Legacy of Soviet Nationality Policy*. Farnham 2012.
- Graczow A., *Gorbaczow*, Warszawa 2003.
- Gromyko A., *Memoirs*, Doubleday 1989.
- Great Britain. *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, vol. 1, ed. E.L.Woodward, R. Butler, London 1952.
- Gvosdev N., *Imperial Policies and Perspectives towards Georgia 1760-1819*, London 2000.
- Hacikyan A. J., *The heritage of Armenian literature*, vol. 2: *From the sixth to the eighteenth century*, Detroit 2002.
- Hacikyan A. J., *The Heritage of Armenian literature: From the Eighteenth Century to Modern Times*, Detroit 2005.
- Halonen T., *Finland as a Mediator in the Karabakh Conflict*, Helsinki 1997.
- Hambly G., *Agha Muhammad Khan and the establishment of the Qajar dynasty*, Cambridge 2008.
- Hammer J., *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris 1837.
- Hass L., *Wolnomularstwo w Europie środkowo-wschodniej w XVIII i XIX wieku*, Wrocław 1982.
- Halpern P., *The Mediterranean Fleet 1919-1929*, Routledge 2016.
- Hertslet E., *The Map of Europe by Treaty*, vol. 4, London 1891.
- Hewsen R., *Armenia. A Historical Atlas*, Chicago 2001.
- Hertslet G. E., *Foreign office list. Diplomatic and consular year book*, London 1914.
- Hewsen R., „*The Kingdom of Arc'ax*” in *Medieval Armenian Culture*, Chicago 1983.
- Historia dyplomacji polskiej*, red. Z. Wójcik, t. 2, Warszawa 1982.
- Hovannisyan R., *Armenian Kars and Ani*, California 2011.
- Hovannisyan R., *Armenia on the Road to Independence*, Berkeley 1967.
- Hovannisyan R., *The Armenian people from ancient to modern times*, Basingstoke 1997.
- Hovannisyan R., *The Republic of Armenia*, vol. 1, Berkeley 1971.
- Hovannisyan R., *The Republic of Armenia*, vol. 4: *Between Crescent and Sickle. Partition and Sovietization*, Los Angeles 1996.

- Human Rights Watch, *Seven Years of Conflict in Nagorno-Karabakh*, Helsinki 1994.
- Hurewitz J., *Diplomacy in the Near and Middle East. A Documentary Record 1535-1956*, vol. 2, Whitefish, 2011.
- Iłowiecki M., *Dzieje nauki polskiej*, Warszawa 1981.
- Karnowicz E. P., *Wielki Księżę Konstanty. Zarys biograficzny*, Warszawa 1900.
- Keddie Nikki, *Współczesny Iran*, Kraków 2007.
- Keith s.v. Robert Keith, w: *Encyclopædia Britannica*, vol. 15, ed. Ch. Hugh, Cambridge 1911, p. 716.
- Kopaliński Władysław, *Encyklopedia drugiej płci*, Warszawa 2001.
- Kressenstein F. K., *Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein, Bayerischer General und Orientkenner*, Paderborn 2020.
- Kushen R., Neier Aryeh, *Conflict in the Soviet Union: Black January in Azerbaidzhan*, „Human Rights Watch”, 1991.
- Kushner D., *The rise of Turkish nationalism, 1876-1908*, London 1977.
- Kwiatkiewicz P., *Azerbejdżan. Ukształtowanie niepodległego państwa*, Toruń 2009.
- Landau J. M., *Panturkism in Turkey. A study in irredentism*, London 1981.
- Lang D. M., *A Modern History of Georgia*, London 1962.
- Langer W. L., *The diplomacy of imperialism, 1890-1902*, vol. 1, New York 1990.
- Łątka J. S., *Atatürk. Twórca nowoczesnej Turcji*, Poznań 2016.
- Locke J., *Two Treatises of Government*, Dublin 1823.
- Luke H. Ch., *Cyprus Under the Turks 1571-1878*, Oxford 1921.
- Materski W., *Gruzja*, Warszawa 2010.
- Marshall J., *The Life of George Washington*, Indianapolis 2000.
- Matthee R., *Persia in Crisis. Safavid Decline and the Fall of Isfahan*, Fairford 2011.
- McGregor A. J., *A Military History of Modern Egypt. From the Ottoman Conquest to the Ramadan War*, Michigan 2008.
- Melville Ch., *Safavid Persia. The History and Politics of an Islamic Society*, London 1996.
- Messina L., *From Migrants to Refugees. Russian, Soviet and Post-Soviet Migration*, „International Journal of Refugee Law” 1994, vol. 6, nr 4, p. p. 620-635.
- Michalek Andrzej, *Wyprawy krzyżowe. Armie ludów tureckich*, Warszawa 2001.
- Mikaberidze A., *Conflict and Conquest in the Islamic World. A Historical Encyclopedia*, Santa Barbara 2011.
- Mikeln Miłs, *Stalin*, Warszawa 1990.

- Miller Donald E., Miller Lorna Touryan, *Armenia. Portraits of Survival and Hope*, Berkeley 2003.
- Miller Manning R., *The Biographical Dictionary of World War II Generals and Flag Officers*, Westport 1996.
- Minasyan Edik, *Armenia i Górski Karabach w procesach transformacji społecznej i politycznej*, red. R. Czachor, Wrocław 2014.
- Mustafa N., *Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Zən-gəzur qəzasında törətdikləri kütləvi qırğınlar*, Baku 2011. [N. Mustafa, *Masakry dokonane przez Ormian w dystrykcie Zan-gezur w latach 1905-1906*, Baku 2011].
- Mülfarth L., *Johann Wilhelm von Pfalz-Neuburg und die jülich-bergischen Landstände 1679-1716*, Köln 1964.
- Nagorny Karabagh in *Internacional Law and World Politics Documents*, vol. 1, ed. Y. Barsegov, Moscow 2008.
- Newman Andrew, *Safavid Iran. Rebirth of a Persian Empire*, London 2006.
- Nichanian Mikael, *Zniszczyć Ormian. Historia ludobójstwa*, Kęty 2020.
- Nicolson H., Curzon. *The Last Phase, 1919-1925: A Study in Post-War Diplomacy*, London 2011.
- Olson J. S., Brigance Pappas L., *An Ethnohistorical dictionary of the Russian and Soviet empires*, London 1994.
- Olszewski P., *Polityka państw Ententy wobec Zakaukazia w latach 1918-1921*, Piotrków Trybunalski 2001.
- Orientations. An Anthology of East European Travel Writing, Ca. 1550-2000*, ed. Bracewell Wendy, Budapest 2009.
- Papayan A., *Arbitral Award of the President of the United States of America Woodrow Wilson, Full Report of the Committee Upon the Arbitration of the Boundary Between Turkey and Armenia*, Yerevan 2011.
- Perry J., *Karīm Khān Zand a history of Iran, 1747-1779*, Chicago 1979.
- Perry J., *The Zand dynasty*, Cambridge 1991.
- Pobył Jana III w Raciborzu. Wyjątek z listu ówczesnego w przekładzie polskim*, „Zbieracz Literacki”, 1838, № 12, s. 96.
- Podhorodecki L., *Chanat Krymski*, Warszawa 1987.
- Quataert D., *The Ottoman Empire, 1700-1922*, Cambridge 2005.
- Radzinski E., *Jak naprawdę zginął car Mikołaj II*, Warszawa 1994.
- Riasanovsky N. V., Steinberg M. D., *Historia Rosji*, Kraków 2009.

- Roemer H. R., *The Cambridge History of Iran. The Timurid and Safavid Periods*, vol. 6, Cambridge 2008.
- Rostworowski E., *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 2019.
- Sadłowski M., *Organizacja Układu o Bezpieczeństwie Zbiorowym. Prawno-instytucjonalne aspekty funkcjonowania*, Toruń 2017.
- Savory R., *Iran under the Safavids*, Cambridge 2007.
- Seth M. J. *Armenians in India from the earliest Times to the present day*, Calcutta 1937.
- Serczyk W. A., *Piotr I Wielki*, Wrocław 2003.
- Sidney L., *Dictionary of National Biography*, vol. 44, London 1895.
- Somakian M., *Empires in conflict. Armenians and the great powers, 1895-1920*, London 1995.
- Somel A., *Historical Dictionary of the Ottoman Empire*, Washington 2013.
- Sorel A., *La question d'orient au XVIII-e siècle*, Paris 1878.
- Soviet Riot Leader Sentenced to Death*, „The Washington Post”, 1988, 20 November.
- Spielman J. P., *Leopold the First of Austria*, New Jersey 1977.
- Staszewski J., *August II Mocny*, Wrocław 1998.
- Stewart A., *Persian Expedition. The Australians in Dunsterforce, 1918*, Australian Military History Publications 2006.
- Strabo, *The Geography of Strabo*, vol. 3, footnote 2, ed. H. L. Jones, London 1924.
- Strzelczyk J., *Zapomniane narody Europy*, Wrocław 2006.
- Suny G., *Looking toward Ararat. Armenia in Modern History*, Bloomington 1993.
- Świętochowski T., *Azerbejdżan*, Warszawa 2006.
- Swietochowski T., *Russia and Azerbaijan. A Borderland in Transition*, New York 1995.
- Sykes N., *From Sheldon to Secker. Aspects of English Church History 1660-1768*, Cambridge 2004.
- Tapper R., *Frontier Nomads of Iran: A Political and Social History of the Shahsevan*, Cambridge 1997.
- Temperley H., *England and the Near East*, London 1936.
- The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, ed. G. Wolfgang, New York 2013.
- The Cambridge History of Egypt*, vol. 2: *Modern Egypt from 1517 to end of the twentieth century*, ed. M. W. Daly, Cambridge 2008.
- The Central Chancery of the Orders of Knighthood*, „The London Gazette”, 1919, № 31373, p. 6948.

- Thomson R., *Agathangelos History of the Armenians*, New York 1974.
- The Smithsonian Institution, 1846–1896, The History of Its First Half Century*, ed. G. B. Goode, Washington 2008.
- Wasilewski T., *Historia Słowian południowych i zachodnich*, Warszawa 1988.
- William E., Allen D., *A history of the Georgian people. From the beginning down to the Russian conquest in the nineteenth century*, Abingdon 1971.
- Wituch T., *Tureckie przemiany. Dzieje Turcji 1878-1923*, Warszawa 1980.
- Wright J., Schofield R., Goldenberg Suzanne, *The Armenian presence in mountainous Karabakh*, Goldenberg 2004.
- Wrońska K., *Pedagogika klasycznego liberalizmu w dwugłosie. John Locke i John Stuart Mill*, Kraków 2012.
- Zabieglik S., *Historia Szkocji*, Gdańsk 2000.
- Żywirska M., *Ostatnie lata życia króla Stanisława Augusta*, Warszawa 1978.
- Նոր գաղթած հայերը, „Մշակ”, 1877, № 74, էջ 1. [Nowo przybyli Ormianie, „Mszak”, 1877, № 74, s. 1].
- Զանգեզուրի գավառի գյուղացիների տնտեսական դրության վերաբերյալ, „Նոր դար”, 1885, № 136, էջ 2; № 142, էջ 2. [O sytuacji ekonomicznej rolników w prowincji Zangezur, „Nor Dar”, 1885, № 136, s.2; № 142, s. 2].
- Լուրեր Ղարաբաղի գյուղերի վերաբերյալ, „Նոր դար”, 1885, № 151, էջ 2. [Wiadomości z Karabachskich wiosek, „Nor Dar”, 1885, № 151, s. 2].
- Առաքել Բաբախանյան, Հինգ օր, „Մուրճ”, 1889, № 1, էջ 100-126. [Araquel B., Pięć dni, „Murj”, 1889, № 1, s. 100-126].
- Քրոնիկոն լուրեր, „Նոր դար”, 1897, № 123. [Kronika aktualności, „Nor Dar”, 1897, № 123].
- Ներքին լուրեր, „Մշակ”, 1900, № 47, էջ 3. [Wiadomości wewnętrzne, „Mszak”, 1900, № 47, s. 3].
- Հայկական ցույցեր Կովկասում, „Դրոշակ”, 1903, № 7, էջ 101-105. [Demonstracje ormiańskie na Kaukazie, „Droszak”, 1903, № 7, s. 101-105].
- Հայկական ցույցեր Կովկասում, „Դրոշակ”, 1903, № 8, էջ 115-119. [Demonstracje ormiańskie na Kaukazie, „Droszak”, 1903, № 8, s. 115-119].
- Հայկական ցույցեր Կովկասում, „Դրոշակ”, 1903, № 9, էջ 134-138. [Demonstracje ormiańskie na Kaukazie, „Droszak”, 1903, № 9, s.134-138].
- Կարմիր սուլթան-կարմիր ցար, „Դրոշակ”, 1905, № 2, էջ 17-19. [Czerwony Sultán – Czerwony Car, „Droszak”, 1905, № 2, s. 17-19].

- Անդրկովկասի արյունահեղ ընդհարումները, „Դրոշակ”, 1905, № 11, էջ 164-173.
[Krwawe konflikty na Zakaukaziu, „Droszak”, 1905, № 11, s. 164-173].
- Անդրկովկասի արյունահեղ ընդհարումները, „Դրոշակ”, 1905, № 12, էջ 181-185.
[Krwawe konflikty na Zakaukaziu, „Droszak”, 1905, № 12, s. 181-185].
- Խումարեան Աշոտ, Կուսակցական կյանք, „Նոր խոսք”, 1906, № 11, էջ 2.
[Chanumian Aszot, Życie partyjne, „Nor Chosk”, 1906, № 11, s. 2].
- Վերադաձե՛ք, „Ալիք”, 1906, № 4, էջ.1. [Wracajcie, „Aliq” 1906, № 41, s.1].
- Իրավունք չունեն, „Ալիք”, 1906, № 50, էջ.1 [Nie mają prawa, „Aliq”, 1906, № 50, s. 1].
- Դժիարն անցանք, „Դրոշակ”, 1906, № 4, էջ 49-50. [Minęliśmy najtrudniejsze, „Droszak”, 1906, № 4, s. 49-50].
- Օսմանեան բանակի գրաւման տասնամեակին (1896-1906), „Դրոշակ”, 1906, № 8, էջ 116-118. [Dekada zdobywania osmańskiej armii (1896-1906), „Droszak”, 1906, № 8, s.116-118].
- Չեմստլոն Կովկասում, „Անկախ մամուլ”, 1907, № 21, էջ 2. [Zemsta w Zakaukaziu, „Ankach Mamul”, 1907 № 21, s. 2].
- Խեղճ հայեր, „Հորիզոն”, 1915, № 179, էջ 1-2. [Biedni Ormianie, „Horizon”, 1915, № 179, s. 1-2].
- Մահմեդական ոտնձգությունները Ղարաբաղում, „Մշակ”, 1919, № 20, էջ 2.
[Muzułmańskie agresje w Karabachu, „Mszak”, 1919 № 20, s. 2].
- Խանոյան Սարգիս, Ղարաբաղի վիճակը, „Կոմունիստ”, 1921, № 237, էջ 1. [Sargis Chanoyan, Stan Karabachu, „Komunist”, 1921, № 237, s. 1].
- Էջեր Հայաստանի անկախության պատմութենեն, „Հայրենիք”, 1923, № 9, էջ 103-115. [Strony z historii niepodległości Armenii, „Hayrenik”, 1923, № 9, s. 103-115].
- Քրդերի եւ հայերի ազատագրական շարժումների փուլերը եւ նրանց գործակցությունը, „Հայրենիք”, 1930, № 4, էջ 153. [Etapy ruchów wyzwolenicznych Kurdów i Ormian oraz ich współpraca, „Hayrenik” 1923, № 4, s.153].
- Հայ թաթարական բախումները Բազուի մեջ, „Հայրենիք”, 1930, № 7, էջ 148-153.
[Konflikty ormiańsko-tatarskie w Baku, „Hayrenik”, 1930, № 7, s. 148-153].
- Արցախի հայ բնաչության բռնության ակունքները, „Արցախ”, 1989, № 2-3, էջ 106.
[Geneza przemocy ormiańskiej ludności w Artsakhu, „Arcakh”, 1989, № 2-3, s. 106].
- Աբրահամյան Հ., Արցախը 18-19րդ դարերում, Երևան 2015. [Abrahamyan H., Arcach w 18-19 wieku, Erywań 2015].

- Աբրահամյան Ա. Գ., *Իսրայել Օրի*, Երևան 1978. [Abrahamyan A. G., *Israel Ori*, Erywań 1978].
- Անասյան Հ., *Հայկական մատենագրություն. Ե-ԺԸ դդ*, Հտ. Ա, Երևան 1959. [Anasyan H., *Bibliografia ormiańska w V-XVIII wieku*, t. 1, Erywań 1959].
- Աբրահամյան Հ., *Արցախահայության հասարակական-քաղաքական կյանքը և Արցախի թեմը (1901-1933)*, Էջիածին 2009. [Abrahamyan H., *Polityczno-społeczne życie Ormian w Arcachu oraz diecezja Aracach (1901-1933)*, Eczmiadzyn 2009].
- Աթոյան Վ., *Գարեգին Նժդեհի ուսմունքը հավիտենաւորժեք դասեր*, Երևան 2011. [Atoyan W., *Nauka i wieczne lekcje Garegina Njde*, Erywań 2011].
- Անանուն Դ., *Ռուսահայերի հասարակական զարգացումը (1901-1918)*, հատ. 3, Վենետիկ 1926. [Ananun D., *Rozwój społeczny Ormian rosyjskich (1901-1918)*, t. 3, Wenecja 1926].
- Աղաջանյան Վ., *Ազգային հերոս Սամվել Բաբայան*, Երևան 1998. [Aghajanyan V., *Bohater narodowy Samvel Babayan*, Erywań 1998].
- Առաքելյան Հ., *Խրիմեան Հայրիկի կաթողիկոսական ընտրությունը*, Թիֆլիս 1893. [Araqelyan H., *Wybór katolikosy Khrimian Hayrik*, Tbilisi 1893].
- Բայբուրդյան Վ., *Իրանի պատմություն*, Երևան 2005. [Bajburdyan W., *Historia Iranu*, Erywań 2005].
- Բարխուդարեանց Մ., *Ադիանից երկիր և դրացիք*, հատ. 2, Թիֆլիս 1907. [Barchudareants M., *Albańska kraina i sąsiedzi*, t. 2, Tbilisi 1907].
- Բեկնազարեանց Ա., *Գաղտնիք Ղարաբաղի*, Ս. Պետերբուրգ 1886. [Beknazareants A., *Tajemnica Karabachu*, Sankt-Petersburg 1886].
- Բեհբուդեան Ս., *Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, գիրք Թ, Հայ առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813-1933թթ.)*, Երևան 2001. [Behbudean S., *Kroniki z historii Kościoła Ormiańskiego, k. 9: Diecezja Arcachu Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego w latach 1813-1933*, Erywań 2001].
- Գեղամեանց Ե., *Իսրայել Օրին և իր քաղաքական ծրագիրը*, Բաքու 1914. [Geghameants E., *Israel Ori i jego polityczny cel*, Baku 1914].
- Գևորգյան Հ., *Դրո*, հրատ. 1, Երևան 1999. [Gevorgyan H., *Dro*, t. 1, Erywań 1999].
- Գյուլխանդարյան Ա., *Հեղափոխական դեմքեր*, „հայրենիք”, 1936, ժԵ տարի, № 2, էջ 103. [Gyulchandaryan A., *Rewolucjoniści*, „Hajrenik”, 1936, № 2, s. 103].
- Դավրիժեցի Ա., *պատմություն*, Երևան 1988. [Arakel z Tebryzu, *Historia*, Erywań 1988].

- Երզնկյան Ա., *Մի գլուխ հայ-թուրքական ընդհարումներից*, մաս առաջին, Թիֆլիս 1907. [Erznkyan A., *O starciach ormiańsko-tureckich*, cz. 1, Tbilisi 1907].
- Եփրիկյան Ա., *Նախիջևանը 1917-1921 թթ.*, Երևան 2007. [Yeprikyan A., *Nachiczewan w latach 1917-1921*, Erywań 2007].
- Էտկար Ա., *Բողոքի ձայն. Կովկասահայ քաղաքական բանտարկեալները, ցարական հալածները*, Բոստոն 1911. [Etkar A., *Słowo protestu: Ormieńscy Więźniowie z Kaukazu, Represje cara*, Boston 1911].
- Էդվարդ Ա., *Դեպի Կոիվ*, Ժնև 1904. [Edward A., *Do walki*, Genewa 1904].
- Լալայան Ե., *Չանգեզուրի գավառ*, «ազգագրական հանդես», 1904 թ. գիրք 12, էջ 185-202. [Lalayan E., *Zangezurski region*, „Narodowy Biuletyn”, 1904, t. 12, s. 185-202].
- Լեո, *Երկրի ժողովածու*, հատ. 3, գիրք 2, Երևան 1967. [Leo, *Zbiór*, t. 2, Erywań 1967].
- Խաչատրյան Հ., *Հայթանակներն՝ ինչպես եղեկեն. ազդական 44*, Երևան 2008. [Chaczatryan H., *Zwycięstwa – Zwycięstwa – jak one były, alarm 44*, Erywań 2008].
- Խաչատրյան Ա., *Արարատ*, Երևան 1995. [A. Chaczatryan, *Ararat*, Erywań 1995].
- Կնյազյան Հ., *ազատագրական պայքարը Դավիթ Բեկի գլխավորությամբ*, Երևան 1963. [Knyazyan H., *Walka o niepodległość na czele z Dawidem Bekem*, Erywań 1963].
- Հարությունյան Ա., *1991 թվականի դեկտեմբերի 10-ի անկախության հանրաքվեի դերն Արցախի Հանրապետության կազմավորման գործընթացում*, Երևան 2021. [Harutyunyan A., *Rola referendum niepodległościowego z 10 grudnia 1991 roku w procesie kształtowania się Republiki Artsakh*, Erywań 2021].
- Հովհաննիսյան Ա., *Դրվագներ հայ ազատագրության մտքի պատմության*, հ. 2, Երևան 1957. [Hovhannisyan A., *Kroniki z historii ormiańskiej myśli wyzwolenczej*, t. 2, Erywań 1957].
- Հասան-Ջալալյան Ե., *Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Ադուանից*, Ծուշի 1839. [Hasan-Jalalyan J., *Historia albo wydarzenia w Albanii Kaukaskiej*, Szuszi 1839].
- Հայոց Պատմություն, խմբ. Հ. Սիմոնյան, Երևան 2012. [Historia Armenii, red. H. Simonyan, Erywań 2012].
- Մանասյան Ա., *Ղարաբաղյան հակամարտություն, խնդրի միջազգայնորեն ճանաչված հիմքեր. իրավական և քաղաքական փաստաթղթերի թղթապանակ*,

- Երևան 2007. [Manasyan A., *Konflikt karabachski, dyplomatycznie uznane podstawy problemu. Dokumenty prawne i polityczne*, Erywań 2007].
- Մելիքյան Հ., *Հերոսական պայքարի վավերագրեր*, Երևան 1984. [Melikyan H. S., *Kronika bohaterskich walk*, Erywań 1984].
- Մելիքսեթ-բեկ Լ., *Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, XVIII-XIX դարեր*, Երևան 1955. [Melikset-Bek L., *Źródła gruzińskie o Armenii i Ormianach XVIII-XIX wiek*, Erywań 1955].
- Մկրտչյան Շ., *Արցախի գանձերը*, Երևան 2000. [Sz. Mkrtczyan, *Skarby Artsakhu*, Erewan 2000].
- Ներսեսով Մ. Յ., *Ճշմարտացի պատմություն*, Երևան 2000. [Nersesow M. Y., *Prawdziwa historia*, Erywań 2000].
- Նժդեհ Գ., *Մեր ժամանակը և գեղը*, Երևան 2014. [Njde G., *Nasz czas i plemię*, Erywań 2014].
- Շահամիրեան Յ., *Գիրք անուանեալ Որոգայթ փառաց*, Թիֆլիս 1913. [Szahamirean H., *Księga „Pułapka ambicji”*, Tbilisi 1913].
- Չամչեանց Մ., *Պատմություն Հայոց: Ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցաւ Տեառն 1784: Հատ. 1, Վենետիկ 1784*. [Czamczeants M., *Historia Armenii od początku do 1784 r.*, t. 1, Wenecja 1784].
- Պետրոսյան Հ., *Հայ գիտնականներ, հրապարակախոսներ, ժուռնալիստներ*, Երևան, 1960. [Petrosyan H., *Ormiańscy naukowcy, mówcy, dziennikarze*, Erywań, 1960].
- Սարգսյան Ե., *Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում 1914-1918թթ*, Երևան 1964. [Sargsyan E., *Turcja i jej inwazyjna polityka na Południowym Kaukazie 1914-1918*, Erywań 1964].
- Սիմոնյան Հ., *Ազատագրական պայքարի ուղղորդներում*, գիրք 1, Երևան 2003. [Simonyan H., *Walka na drodze ku niepodległości*, k. 1, Erywań 2003].
- Վարդանյան Մ., *Հ.Յ.Դ. պատմություն*, Երևան 1992. [Wardanyan M., *Historia Armeńskiej Federacji Rewolucyjnej*, Erywań 1992].
- Վրացյան Ս. *Հայաստանի Հանրապետություն*, Երևան 1993. [Wracyan S., *Republika Armenii*, Erywań 1993].
- Տարլե Ե., *Նապոլեոն*, Երևան 1941. [Tarle J., *Napoleon*, Erywań 1941].
- Տեր-Մարտիրոսյան Հ., *Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում 1905-1906*, Երևան 1907. [Ter-Martirosyan H., *Ormiańsko-tureckie starcia na Kaukazie 1905-1906*, Erywań 1907].

- Տեր-Պետրոսյան Լ., *Պատերազմ, թե՛ խաղաղություն. լրջանալու պահը*, Երևան 1997. [Ter-Petrosyan L., *Wojna czy pokój? Moment, by stać się poważnym*, Erywań 1997].
- Բաֆֆի, *Իտալիայի մելիքությունները*, Թիֆլիս 1882. [Raffi, *Melikowie w Chamsi*, Tbilisi 1882].
- Ուլուբաբյան Բ., *Արցախյան գոյամարտը*, Երևան 1994. [Ulubabyan B., *Wojna w Arcakhu*, Erywań 1994].
- Ուլուբաբյան Բ., *Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը*, Երևան 1994. [Ulubabyan B., *Historia Arcakhu od początku i do naszych dni*, Erywań 1994].
- Փափազյան Հ., *Դավիթ-բեկի պայքարը օսմանյան ներխուժման դեմ և հարաբերությունները իրանական հակաօսմանյան դիմադրական ուժերի հետ*, Երևան 1987. [Papazyan H., *Walka z inwazją osmańską oraz stosunki z irańskim antyosmańskim ruchem oporu*, Erywań 1987].
- Քաջազնունի Հ., *ՀՀ դաշնակցությունն անելիք չունի այլևս*, Թիֆլիս 1924. [Kajaznuni H., *Dasznakcutjun w Armenii nie ma już więcej nic do robienia*, Tbilisi 1924].
- Քյուրտյան Հ., *Իսրայել Օրի*, Վենետիկ 1960. [Kyurtyan H., *Israel Ori*, Wenecja 1960].
- Քրիստոնեայ Հայաստան Հանրագիտարան, Խմբ. Այվազյան Հովհաննես, Երևան 2002. [Armenia chrześcijańska, red. H. Aiwazyan, Erywań 2002].
- Օրմանեան Մ., *Ազգապատում*, հատ. Ա, Բեյրութ 2001. [Ormanean M., *Kronika narodowa*, t. 1, Bejrut 2001].
- Օրմանեան Մ., *Ազգապատում*, Հատ. Բ, Բեյրութ 1959. [Ormanean M., *Kronika narodowa*, t. 2, Bejrut 1959].
- Абасов Ф. М., *Предыстория Карабахского-Российского Кюречайского трактата 1805 года. Доклады Национальной академии наук Азербайджана*, Баку 2007.
- Агаян Ц.П., Дилоян В.А., Алексанян А.В., *Присоединение восточной Армении к России*, т. 2, Ереван 1978.
- Адигезаль-бек М., *Карабаг-наме*, Баку 1950.
- Амфитеатров А. В., *Армянский вопрос*, Санкт-Петербург 1906.
- Арабаджян А. З., *Современный Иран*, Москва 1975.
- Арутюнян А.О., *Кавказский фронт 1914-1917 гг.*, Ереван 1971.
- Арутюнян Б., *Предистория национально-освободительного движения Карабахских армян*, Ечмиадзин 2000.
- Баберовски Й., *Враг есть везде. Сталинизм на Кавказе*, Москва 2010.

- Балаян Б. П., *Международные отношения Ирана в 1813-1828 гг.*, Ереван 1967.
- Балаян В., *НКР путь к вершинам*, Степанакерт 2001.
- Богданова Н., *К вопросу о феодальной эксплуатации кочевников в Закавказском крае в первой трети XIX в.*, т. 2, Москва 1939.
- Братченко Т.М., Сенявский А.С., *Раннеиндустриальная модернизация дореволюционной России*, Москва 2007.
- Бродель Ф., *Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа 2*, ч. 2: *Языки славянской культуры*, Москва 2003.
- Бромлей Ю. В., *История Югославии*, т. 1, Москва 1963.
- Броссе М., Бутков Ф., *Переписка на иностранных языках грузинских царей с российскими государями, от 1639 г. по 1770 г.*, Санкт-Петербург 1861.
- Брикнер А.Г., *Потёмкин*, Санкт-Петербург 1891.
- Бутков П.Г., *Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг.* ч. 1, Санкт-Петербург 1869.
- Бушев П. П., *Посольство Артемия Волынского в Иран в 1715-1718 гг.*, Москва 1978.
- Ватейшвили Д. Л., *Котляревский. Очерк жизни и боевой деятельности*, Тбилиси 1980.
- Виноградов В. Н., *Век Екатерины II. Дела балканские*, Москва 2000.
- Гаджар Ч., *Старая Шуши*, Баку 2007.
- Гексттаузен А. фон, *Закавказский рай*, Санкт-Петербург 1857.
- Головин Фёдор Алексеевич, в: *Большая российская энциклопедия*, т. 7, ред. С.Л. Кравец, Москва 2007, с. 335.
- Гарабаг. *Кюрекчайский договор – 200 л.*, ред. Г.Н. Мамедовой, Ф. Г. Вахабова, Тахсил 2005.
- Глинка С., *Описание переселения армян аддербиджанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических времен Армении*, Москва 1831.
- Гуров В., *Вооруженные силы СССР в Армяно-Азербайджанском (Карабахском) вооруженном конфликте (1988-1991 гг.)*, Самара 2012.
- Де Ваал Т., *Чёрный Сад*, Лондон 2005.
- Деникин А. И., *Путь русского офицера*, Нью-Йорк 1953.
- Жертвы ГКЧП, „Новая и новейшая история”* 2003, № 1, с. 3.

- Заварян С., *Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907 г.*, Санкт-Петербург 1907.
- Зайончковский П. А., *Российское самодержавие в конце XIX столетия (политическая реакция 80-х – начала 90-х годов)*, Москва 1970.
- Захаревич А. В., *Донские казаки и армянское население в обороне русских границ от персидских войск в начальный период кампании 1826 г.*, Краснодар 1995.
- Захаров В. М., *Военные организации постсоветских государств*, ч. 2, Москва 2011.
- Захарова О., *Жизнь и дипломатическая деятельность графа С. Р. Воронцова. Из истории российско-британских отношений*, Москва 2013.
- Записки императрицы Екатерины Второй*, издание А. С. Суворина, Санкт-Петербург 1907.
- Иванов М. С., *Очерк истории Ирана*, 1952.
- Иоанисян А.Р. *Иосиф Эмин*, Ереван 1989.
- История русской армии и флота*, ред. А. С. Гришинский, В. П. Никольский, Москва 1911.
- Канаян Д., *Биография, воспоминания, свидетельства*, Ереван 1991.
- Карабанов П. Ф., *Списки замечательных лиц русских*, Москва 1860.
- Карнович Е. П., *Очерки и рассказы из старинного быта Польши. Ян Собеский под Веною*, Санкт-Петербург 1873.
- Кочарли Т., *К истории Карабахского вопроса*, Баку 2009.
- Кочарян Р., *Жизнь и свобода*, Москва 2018.
- Кривопусков В., *Мятежный Карабах*, Ереван 2013.
- Кривопусков В., *Мятежный Карабах. Из дневника офицера МВД СССР*, Москва 2007.
- Киракосян А., *Великобритания и Армянский вопрос. 90-е годы XIX века*, Ереван 1990.
- Левиатов В. Н., *Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке*, Баку 1948.
- Линьков И. И., Никитин В. А., Ходенков О. А., *Государственные деятели России XIX – начала XX в.*, Москва 1995.
- Лудшувейт Е. Ф., *Турция в годы первой мировой войны 1914-1918 гг.*, Москва 1968.

- Лунеев В. В., *Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции*, Москва 2005.
- Лысцова А. С., *Переписка Екатерины Великой с Иосифом II*, Москва 1880.
- Мамедов Р., *События в Нагорном Карабахе и вокруг него*, Баку 1989.
- Мартиросян Д. Г., Берхман Г. Э., *Управлял всем ходом того дела, которое окончилось большим успехом*, Москва 2008.
- Махмудов Я., *Карим Шукюров Карабах – реальная история, факты и документы*, Баку 2005.
- Михайлов А. А., *Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края*, т. 2, Тифлис 1887.
- Мосякин А., *Судьба золота Российской империи в срезе истории 1880-1922*, Москва 2017.
- Муханов В. М., *Кавказ в переломную эпоху (1917-1921)*, Москва 2019.
- Мкртчян Ш., Давтян Щ., *Шуши: город трагической судьбы*, Ереван 1997.
- Нагорный Карабах 1918-1923 гг.*, ред. В. Микаелян, Ереван 1992.
- Народное хозяйство СССР за 70 лет*, ред. Т. В. Артемова, Ю. С. Чупрова, Москва 1987.
- Нванов М. С., *Очерк истории Ирана*, Москва 1952.
- Нерсисян М. Г., *Ценный первоисточник об Ошаканской битве*, Ереван 1978.
- НКАО 50 лет в дружной советской семье*, Степанакерт 1973.
- Нуйкин А., *О чем молчит Карабах*, Москва 1991.
- Ордубады С. М., *Кровавые годы. История армяно-мусульманской войны на Кавказе в 1905-1906 годах*, Баку 2010.
- Петросян В., *Время Григория Арутюняна*, Ереван 2008.
- Петрушевский П. И., *Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв.*, Ленинград 1949.
- Песков А. М., *Павел I*, Москва 2017.
- Перестройка и национальные отношения, о событиях в Нагорном Карабахе и вокруг него*, ред. О.Г. Саркисян, Ереван 1989.
- Потто В., *Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях*, т. 1-3, Санкт-Петербург 1887-1888.
- Присоединение Восточной Армении к России*, т. 1: (1801-1813), ред. Ц. Агаян, Ереван 1972.

- Присоединение Восточной Армении к России*, т. 2: (1814-1830), ред. Ц. Агаян, Ереван 1978.
- Пыляев М. И., *Старый Петербург. Рассказы из былой жизни столицы*. Санкт-Петербург 2014.
- Русско-турецкая война 1877-1878*, ред. И. И. Ростунов, Москва 1977.
- Сарумян Н., *Нагорно-Карабахская Автономная Область в 1960-1988 годах*, Ереван 2008.
- Старцев Г.Е., *Армянская резня. Кровавые дни на Кавказе*, Санкт-Петербург 1907.
- Сталин И., *Сочинения*, т. 4, Москва 1954.
- Сехния Чхеидзе, *История Грузии*, Тбилиси 1976.
- Симонян Г., *Из истории политического оправдания полководца Андраника*, Ереван 2016.
- Соловьев С. М., *Империя России с древнейших времен*, т. 18, кн. 4, Москва 2016.
- Соловьев С. М., *История России с древнейших времен*, т. 28, Санкт-Петербург 1895-1896.
- Страшная Годовщина*, „Жизнь Кавказа”, 1910, № 2, с. 2-5.
- Струковъ Д. П., *Августѣйшій генераль-фельдцейхмейстеръ великій князь Михаилъ Николаевичъ*, Санкт-Петербург 1906.
- Троицкий С. М., *Русский абсолютизм и дворянство в XVIII-XIX веках. Формирование бюрократии*, Москва 1974.
- Тунян В. Г., *Волнения поселян Армянской области. 1834 год*. „Исторический бюллетень”, 1990, № 4, док. № 11252.
- Тунян В. Г., *Восточная Армения о составе России*, Ереван 1989.
- Тунян В. Г., *Материалы об организации управления Восточной Армении в 1827-1828 гг.*, Ереван 1986.
- Тунян В. Г., *Политика самодержавия России в Закавказье 19-20 веках. Часть вторая, 1826-1836 гг.*, Ереван 2006.
- Фадеев А. В., *Россия и Кавказ в первой трети XIX века*, Москва 1960.
- Фурман Д., *Несостоявшаяся революция. Политическая борьба в Азербайджане (1988-1993 годы)*, Москва 1994.
- Хоруженко О. И., *О происхождении императрицы Екатерины I. Европейские монархии в прошлом и настоящем*, Москва 2001.
- Шамистан Н., *Генералы Азербайджана*, Баку 1991.
- Шнирельман В. А., *Мифы идентичность и политика в Закавказье*, Москва 2003.

Щербатов А. П., *Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность*, Санкт-Петербург 1896.

Шишов А. В., *Схватка за Кавказ*, Москва 2007.

Эзов Г., *Сношения Петра Великого с армянским народом*, Санкт-Петербург 1898.

Эльчибекян А.М., *Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти в Армении*, Ереван 1957.

Ягич И. В., *Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях*, ч. 2, Санкт-Петербург 1836.

2. Opracowania niedrukowane (netografia)

<https://www.osce.org/mg/108305>. Dostęp: 7.06.2020.

<https://www.iranicaonline.org/articles/safavids> Dostęp: 7.06.2020.

<https://online.fliphtml5.com/krsv/ryys/#p=2> Dostęp: 10.06.2020.

<http://projects.rusarchives.ru/statehood/06-91-konstituciya-loris-melikov.shtml>
Dostęp: 10.08.2020.

<http://arminenia.blogspot.com/2010/03/armenian-genocide-front-page-coverage.html>
Dostęp: 10.04.2022.

<https://web.archive.org/web/20060924223854/http://karabakhdoc.azerall.info/ru/azerpeople/ap061-1.php#z1> Dostęp: 10.04.2022.

[https://undocs.org/en/S/RES/874\(1993\)](https://undocs.org/en/S/RES/874(1993)) Dostęp: 10.06.2020.

[https://undocs.org/ru/S/RES/884\(1993\)](https://undocs.org/ru/S/RES/884(1993)) Dostęp: 10.06.2020.

<https://www.chathamhouse.org/2016/04/global-powers-scramble-contain-neglected-armenian-azerbaijani-conflict> Dostęp: 10.06.2010.

<https://www.worldpoliticsreview.com/articles/18594/why-nagorno-karabakh-s-conflict-turned-hot-and-could-again> Dostęp: 17.06.2020.

https://www.youtube.com/watch?v=nOaezaNCBog&ab_channel=CBCTVAzerbaijan
Dostęp: 21.06.2020.

<https://defence24.pl/sily-zbrojne/azerbejdzan-z-wiekszym-potencjalem-militarnym-od-armenii> Dostęp: 12.10.2020.

<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/428/34/PDF/N9342834.pdf?OpenElement>
Dostęp: 10.06.2020.

<https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/swiat/1656766,2,ten-konflikt-nie-jest-zamrozony-zamrozone-jest-jedynie-jego-rozwiazanie.read?page=119&moduleId=4781> Dostęp: 28.10.2020.

<https://www.osce.org/mg> Dostęp: 10.08.2020.

<https://www.un.org/securitycouncil/ru/content/resolutions-adopted-security-council-1993> Dostęp: 24.10.2020.

<https://www.un.org/securitycouncil/content/resolutions-adopted-security-council-1993>
Dostęp: 20.10.2020

https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2018_606.pdf Dostęp: 18.04.2022.

http://sam.baskent.edu.tr/belge/Sevres_ENG.pdf Dostęp: 18.04.2022.

<https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2016-04-06/wojna-czterodniowa-w-gorskim-karabachu> Dostęp: Dostęp: 20.02.2020.

<https://www.kommersant.ru/doc/4520578> Dostęp: 12.10.2020.

https://pl.wikipedia.org/wiki/Fuad_Quliyev Dostęp: 12.06.2020.

<https://haqqin.az/analytics/193854> Dostęp: 07.06.2022.

WYKAZ TABEL I FOTOGRAFII

Tabela 1. Wybrane przykłady składu etnicznego Guberni Jelizawietpolskiej w poszczególnych ujazdach 1897 r. .

Tabela 2. Etniczny skład Guberni Bakijskiej oraz miasta Baku w roku 1897

Mapa 1a. Fragment mapy posiadłości rosyjskich poza Kaukazem w 1836 r.

Mapa 1b. Mapa posiadłości rosyjskich poza Kaukazem w roku 1836r.

Mapa 2. Decyzja Woodrow Wilsona odnośnie do granicy między Armenią a Turcją z 22.11.1920 r.

Mapa 3. Planowanie Autonomicznego Obwodu Karabachskiego sprzed 1929 r. .

Mapa 4. Autonomiczny Obwód Karabachski w 1930 r. .

Mapa 5. Republika Górskiego Karabachu w latach 1994-2020.

Fot.1. List szacha Husejna I do Piotra I z 20.09.1709 r. (szach potwierdza, że przyjął Israela Ori).

Fot. 2. List szacha Husejna I do Piotra I z 20.09.1709 r.; ciąg dalszy.

Fot.3. Rozkaz szacha Tahmaspa II o stłumieniu powstania Ormian w 1724 r. .

Fot. 4. Rozkaz szacha Tahmaspa II o stłumieniu powstania Ormian w 1724 r. .

Fot. 5. List Emina do Mary Wortley Montagu z 11.06.1757 r. .

Fot. 6. Artykuł o masakrach Ormian w gazecie francuskiej „La Libre Parole”, 1897, nr 1700.

Fot. 7. Panorama miasta Szuszi po pogromach Ormian w 1920 r. .

Fot. 8. Miasto Szuszi po pogromach Ormian w 1920 r. .

Fot. 9. Miasto Szuszi po pogromach Ormian w 1920 r. .

Fot. 10. Miasto Szuszi po pogromach Ormian w 1920 r. .

Fot. . Telegram szefa Sztabu Generalnego Sił Zbrojnych Azerbejdżanu Safara Abijewa do przewodniczącego Grupy Mińskiej OBWE W. Kazimirowa w sprawie zawieszenia broni w Górskim Karabachu z 27.06.1993 r. .

Fot. 12. Ukaz z 24.07.1993 r. Dowodzącego Wojskami Republiki Górskiego Karabachu Samwela Babayana o zgodzie na zawieszenie broni na okres trzech dni.

Fot.13. Prośba ministra obrony Azerbejdżanu adresowana do Dowódcy Armii Górskiego Karabachu Samwela Babayana o zawieszenie broni z dnia 25.07.1993 r. .

Fot. Rezolucja ONZ z 29.07.1993 r. nr 853 odnośnie do konfliktu o Górski Karabach.

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Wydział Historii i Dziedzictwa Kulturowego

Nazwisko i imię: Gevorgyan Hovhannes